No. ८०३-घ

Title ध्वन्यालोक लोचनम्

Author आनन्दवर्धन: । अभिनवगुप्त:

Extent १८१ Age ६

Subject अलङ्कारशास्त्रम्

ध्वन्यालोचनम् काव्यालोक
लोचनसहितम्

८०३

२८१ पत्र

नं० ८०१८
ध्वन्यालोकलोचन
१६१ पत्राणि

कर्ता: आनन्दवर्धनः अभिनवगुप्तः

ध्वन्यालोचनं सटीकं १८२
६०००

ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः ॥ अपूर्वंयद्वस्तुप्रथयतिविनाकारणकलां जगद्ग्रावप्रख्यंनिजरसभरात्सारयतिच
क्रमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगंभासयतितत्सरस्वत्यास्तत्त्वंकविसहृदयाख्यंविजयताम् ॥ भट्टेन्दुराजचरणाब्ज
कृताधिवासहृद्यश्रुतोभिनवगुप्तपदाभिधोऽहम् यत्किंचिदप्यनुरणन्स्फुटयामिकाव्यालोकंसुलोचननियोजन
याजनस्य ॥ स्वयमविच्छिन्नपरमेश्वरनमस्कारसंपत्तिचरितार्थोपिव्याख्यातृश्रोतृणामविघ्नेनाभीष्टव्याख्याश्रव
णलक्षणफलसंपत्तयेसमुचिताशीःप्रकटनद्वारेणपरमेश्वरसांमुख्यंकरोति वृत्तिकारःस्वेच्छेत्यादिना ॥
मधुरिपोर्नखाःयुष्मान्व्याख्यातृश्रोतॄन्त्रायन्ताम् तेषामेवसंबोधनयोग्यत्वात् संबोधनसारोहियुष्मदर्थः त्राणं
चाभीष्टलाभंप्रतिसाहाय्यकाचरणम् तच्चतत्प्रतिद्वन्द्विविघ्नापसारणादिनाभवतीति इयदत्रत्राणंविवक्षितम्
नित्योद्योगिनश्चभगवतोऽस्मन्मोहाद्यपवसाययोगित्वेनोत्साहशीलतेतिवीररसोध्वन्यते नखानांप्रहरणत्वे प्रहरणे
नवरक्षणेकर्तव्येनखानामव्यतिरिक्तत्वेनकरणत्वात्सातिशयशक्तिताकर्तृत्वेनसूचिता ध्वनितश्चपरमेश्वरस्याव्य
तिरिक्तकरणापेक्षाविरहः मधुरिपोरित्यनेनतस्यसदैवजगत्त्रासापसारणोद्यमउक्तः कीदृशस्यमधुरिपोःस्वे
च्छयाकेसरिणोनतुकर्मपारतंत्र्येण नाप्यन्मदीयेच्छया अपितुविशिष्टदानवहननोचिततयाविधेच्छापरि
ग्रहौचित्यादेवस्वीकृतसिंहरूपस्येत्यर्थः कीदृशानखाःप्रपन्नानामार्तिंयेछिन्दन्ति नखानांहिछेदकत्वमुचितम्
आर्तेःपुनश्छेद्यत्वं नखान्प्रत्यसंभावनीयमपितदीयानांनखानां स्वेच्छानिर्माणौचित्यात्संभाव्यतएवेतियावत् ।
अथवात्रिजगत्कंठकोहिरण्यकशिपुर्विश्वस्यार्तिस्तच्छोकइतिसर्ववस्तुतःप्रपन्नानांभगवदेकशरणस्थितानां १

जनानांमार्तिंकारित्वान्मूर्नैर्वार्तिः तंविनाशयद्भिर्नार्तिरेवोच्छिन्ना भवतीतिपरमेश्वरस्यतस्यामप्यवस्थायांकारुणिकत्व
मुक्तम्. किंवतेगुणः स्वच्छेनस्वच्छतागुणेन नैर्मल्येनस्वच्छमृडयमनयोर्द्विग्वणतयाभावहृत्वयएव स्वच्छायथावक्र
रूपयद्रूपयायाच्छकृत्या यायासितःख्रिद्विनइंदुः यैः अत्रार्थपाक्षवर्णनमूलेनधनिनाबालचंद्रत्वंधन्यते शायासेनहत्सद्वि
योवेदस्यविच्छायत्वप्रतीतिः अपच्छायत्वप्रतीतिश्वधन्यते शायासकारित्वंचनखानांस्वप्रसिद्धं नतद्वचिनखानांलोकोत्तरेण।
रूपेणप्रतिपादितम्. किंचतदीयास्वच्छतांकुटिलिमानंचावलोक्यबालचंद्रः स्वात्मनिविद्रमनुभवति तस्यापिस्वच्छ
कुटिलाकारयोगेप्यमीषपत्रार्तिनिवारणकुशलानत्वहमितिव्यतिरेकालंकारध्वनिः किंवाहंपूर्वमेकएवासाथा

ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ स्वच्छाके सति गुणः स्वच्छत्वच्छायायासितेन्दवः त्रायेतांवोमखविपोः प्र-
पन्नार्तिच्छिदो नखाः १ ॥

एणैवशापग्रस्ताकारयोगात्समस्तजनाभिलषणीयताभाजनमभवमद्यपुनरेवंविधादृशाबालचन्द्राकाराः संतापार्तिच्छे
दकाःशस्त्राश्चतितानेवलोकोबालेंदुंबहुमानेनपश्यति. नतुमामित्याकलय्यत्वबालेंदुरविरतमायासमनुभवतीत्युत्प्रे
क्ष्यते इत्यस्त्रेक्षापह्नुतिध्वनिरपि एवंवस्त्वलंकाररसभेदेनत्रिविधध्वनिरत्रश्लोके सह्रदयैभिर्व्याख्यातः अत्रप्रथमश्लोकेना
भिधेयस्वरूपमभिदधत्प्रधानतया प्रयोजनप्रयोजनंतत्संबद्धंप्रयोजनंचसामर्थ्यात्प्रकटयन्नादिवाक्यमाह १ ॥

ॐ· ध्वन्यालो· २

काव्येति काव्यात्मशब्दसन्निधानाद्बुधशब्दोऽत्र काव्यात्मावबोधनिमित्तक इत्यभिप्रायेण विवृणोति ॥ काव्यतत्त्वविद्भिरिति
आत्मशब्दस्य तत्त्वशब्देनार्थो विवृत एवातः सारत्वमपरशब्दवैलक्षण्यकारित्वं च दर्शयति इति शब्दः स्वरूपपरत्वं ध्वनिश
ब्दस्याचष्टे तदर्थस्य विवादास्पदीभूततया निश्चयाभावे सर्वथैव तत्प्रयोगात् यत्तद्विवृणोति संज्ञित इति वस्तुतस्तु न त
त्संज्ञामात्रेणोक्तमपि तु प्रत्येकं ध्वनिशब्दवाच्यं प्रस्तुतसमस्तसारभूतं तत्त्वमन्यथा तु प्रास्ताहेशमामनेयुः [कथ्येयत्नु]

ॐ काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वस्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये के
चिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥ बुधैः
काव्यतत्त्वविद्भिः काव्यस्यात्मा ध्वनिसंज्ञितः परम्परया यः समाम्नातः समाख्यातः तस्य सहृद
यजनमनःप्रकाशमानस्याप्यभावमन्ये जगदुः तदभाववादिनां चामी विकल्पाः संभवन्ति ॥

इत्यभिप्रायेण विवृणोति तस्य सहृदयेत्यादिना एवं त्वयुक्ततरं इति शब्दोऽभिन्नक्रमं वाक्यार्थपरामर्शकः।
ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मेति यः समाम्नातः शब्दपरामर्शकत्वे हि ध्वनिसंज्ञितोऽर्थ इति का संगतिः एवं हि
ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मेत्युक्तं भवेत् विप्रतिपत्तिविषयमाहेति यथा न च विप्रतिपत्तिस्थानमसदेव प्रस्तुतस्यैव धर्मि
णो धर्ममात्रकृता विप्रतिपत्तिरित्यलमप्रस्तुतेन भूयसा सहृदयजनो हृदजनेन तु यस्यैकस्य ग्रामादिकमपि

ध

श्रुताः

तथाभिधाने स्यात्तत्र भूयसां तदुक्तम् तेन बुधैरिति बहुवचनम् एतदेव व्याचष्टे परम्परयेति अविच्छिन्नेन प्रवाहे।
ण तैरेतदुक्तं विनापि विशिष्टपुस्तकेषु विवेचनादित्यभिप्रायः नच बुधा भूयांसोऽनादरणीयं वस्तु आदरेणोपदिशेयुव
तत्सादरेणोपदिष्टं तदाह सम्यगाम्नातपूर्वइति पूर्वग्रहणेनेदं प्रथमतया नात्र संभाव्यत इत्याह व्याचष्टे समाख्यात :
सम्यगासमन्तात्ख्यातः प्रकटितइत्यनेन तस्येति यस्यापि गमायप्रस्तुतयत्नतो येकातत्राभावसंभावना अतः किञ्च
मेः अपारं मौर्ख्यमभाववादिनामिति भावः नचास्माभिरभाववादिनो विकल्पाः कृताः किंतु संभाव्य दूषयिष्यन्ते अतः प

केचिदाचक्षीरन् शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यं तत्र शब्दगताश्चारुत्वहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा ए
व अर्थगताश्चोपमादयः वर्णसंघटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयः तेऽपि प्रतीयन्ते तदनति
रिक्तवृत्तयो वृत्तयोऽपि याः कैश्चिदुपनागरिकाद्याः प्रकाशिताः ता अपि गताः श्रवणगोचर
म् रीतयश्च वैदर्भीप्रभृतयः तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नामेति ॥२॥

रोक्तत्वं नच भविष्यद्वस्तु दूषयितुं शक्यम् अनुत्पन्नत्वादेव तदपि बुद्ध्यारोपितं दूष्यते इति चेद् बुद्ध्यारोपितत्वादेव भविष्यत्त्व।
हानिः अतो भूतकालोन्मेषात् परोक्ता हि शिष्टाः प्रयत्नानन्तरप्रतिभानाभावाल्लिट्प्रयोगः कृतो जगदुरिति तद्व्याख्यानायैव
संभाव्य दूषणं प्रकटयिष्यतिसंभावनापि नेयमसंभवतोऽयुक्ता अपितु संभवत एव। अत एवासंभावनानामभिधायिष्यमा।
णानां समर्थयितुं पूर्वं संभवतीत्याह संभाव्यते इति तु यमानं पुनरुक्तार्थमेव स्यात् नच संभवस्य संभावना अपितु वर्तमान

पर्यवसानं स्यात् दूषणानां वा।
अतः संभावनानाम = २

चे २३

ध्व- तैवस्फुटेतिवर्तमानेनैवनिर्देशः नन्वसंभवद्वस्तुमूलयासंभावनयायत्संभावितंतद्रूपयित्वमशकामित्याशंक्याह
न्यालो विकल्प्यइति ननुवस्तुसंभवतिनाहक यतइयंसंभावनाप्यपितुविकल्पएव तेवतद्भावेनाथवेध्यनयास्फुरेदपि स
२ तयवांदीर्घनित्यादयोत्रसंभावनाविषयालिङ्गप्रयोगाश्चतीतपरमार्थाएव पर्यवस्यंतीति यथा यदिनामास्यकायस्ययदे
तस्तहद्विर्भवेत देहमादायलोकोयंपुनःकाकाश्चवारयेत ॥ इत्यत्रार्थाद्यद्येवंकायस्यदृष्टतास्यात्तदेवमवलोकोते
तिभूतप्राणनैव यदिनस्यात्ततःकिंस्यादित्यनेनापिकिंकृतंयदिनपूर्वभवनस्यसंभावनेन्ययमेवार्थइत्यलमप्रकृतेनबहु
ना तत्रसमयापेक्षणेनशब्दार्थप्रतिपादकइतिकृत्वावाच्यव्यतिरिक्तेनास्तिव्यंग्यं सदपिवातदभिप्रायेणात्राप्तिनं शाब्दाव
गतार्थवलाकृष्टत्वाद्वाक्यम तदनादिमस्मपिवानवक्तुंशक्यम् कुमारीष्विवभर्तृसुखमतद्विदस्त्विति तथ्यैवेतप्रथा
नविप्रतिपत्तिप्रकाराः तत्राभावविकल्पस्यत्रयःप्रकाराः शब्दार्थगुणालंकाराणामेवशब्दार्थशोभाकारित्वाल्लोकप्र
सिद्धातिरिक्तसुन्दरशब्दार्थमयस्यकाव्यस्यानन्यशोभाहेतुःकश्चिदन्योस्ति योस्माभिर्नगणितइतिएकःप्रकारः
योवानगणितःसशोभाकार्येवनभवतीतिद्वितीयः अथशोभाकारीभवतितर्हिअस्मदुक्तेएवगुणेवालंकारेवांतर्भ
वतिनामांतरकरणेनकियदिदंपांडित्यम् अथाप्युक्तेषुगुणेष्वलंकारेषुवानांतर्भावस्तथापिकेचिद्विशेषलेशमा
श्रित्यनामांतरमात्रकरणमुपमाविच्छित्तिप्रकाराणामसंख्यत्वात तथापिगुणालंकारव्यतिरिक्ताभावएव नावन्मात्रे
णवकिंकृतमन्यस्यापिवैचित्र्यस्यशक्योस्त्येवनत्वाच्छिंतनैर्हिभरतमुनिप्रभृतिभिर्यमकोपमेएवशब्दार्थालंकारत्वे
नेष्टे तत्प्रपंचदिकप्रदर्शनंतनत्वन्यैरलंकारैर्हृतम् तत्रयथाकर्मणएवात्मनस्त्रकंभकारादुदाहरणे स्फुटत्वस्वयंनगाव २

कार

कारादिशब्दार्थस्येष्यते तावत्ताकस्मात्तन्निबद्धमानः एवं प्रकृतेपीति तृतीयः प्रकारः। एवमेकस्मिन्याविकल्पेऽनेकत्र द्वा।
विति पंचविकल्पा इति तात्पर्यार्थः तानेव क्रमेणाह शब्दार्थशरीरं तावदित्यादिना तावद्ग्रहणेन कस्याप्यत्र न विप्रतिपत्तिरिति
दर्शयति तत्रेति शब्दार्थौ न तावद्ध्वनिः संज्ञामात्रेण हि को गुणः अतः शब्दार्थयोर्यत्तच्चारुत्वं स ध्वनिः तथापि द्विविधं चारुत्वं स्वरूप
मात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः संघटनाश्रितं तु शब्दगुणेभ्यः एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूपनिष्ठमुपमादिभ्यः संघटनाप
र्यवसितं त्वर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः कश्चित् संघटनाधर्म इति शब्दार्थयोरिति शेषः यद्गुणा
लंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वकारि न भवति नित्यानित्यदोषा असाधुदुःश्रवादय इव चारुत्वहेतुश्च ध्वनिस्तन्न तद्व्य
तिरिक्त इति व्यतिरेकी ननु वृत्तयो रीतयश्च यथा गुणालंकारव्यतिरिक्ताश्चारुत्वहेतवश्च तथा ध्वनिरपि तद्व्यतिरि
क्तश्चारुत्वहेतुश्च भविष्यतीत्यसिद्धो व्यतिरेक इत्यनेनाभिप्रायेणाह न तदतिरिक्ता वृत्तय इति नैव वृत्तिरीतीनां तद्व्य
तिरेकित्वं सिद्धम् तथा ह्यनुप्रासादीनामेव दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितया परुषत्वललितत्वमध्यम
स्वरूपविवेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं तिस्रोऽनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः वर्तन्तेऽनुप्रासभेदा आस्विति यदाह सरूप
व्यंजनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु पृथक् पृथगनुप्रासमुशन्तीति पृथक् पृथगिति परुषानुप्रासः उपनागरिका
नुप्रासः उपनागरिका ललिता नागरिकया विदग्धयाउपमितेति अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावसुकुमारा
परुषा ग्राम्या वनितासादृश्यादियं वृत्तिर्ग्राम्येति तृतीयः कोमलानुप्रासरूपयोऽनुप्रासजातय एव न वेदर्भवैभा
षिकवृत्तिर्विवक्षिता येन जातो जातिमतो वर्तमानत्वं न स्यात्तदनुग्रहरूप एव हि न त्ववर्तमानत्वे यथाह कश्चित्

ध
न्यालो·
ध
५

लोकोत्तरे हि गांभीर्ये वर्तंते पृथिवीभुज इति तस्माद्धृदयेनानुप्रासादिभ्यो नतिरिक्तं हृदयेनाभ्यधिकव्यापारः अत एव
व्यापारभेदाभावान्न पृथगनुमेयस्वरूपं प्रतीतिहृत्रिपाठस्य व्यापारवाचिनो भिप्रायः अनतिरिक्तत्वादेव हृत्तिव्यवहारो
भामहादिभिर्न कृतः तद्भट्टादिभिः प्रयुक्तेपि तस्मिन्नर्थः कश्चिदधिको ऽस्त्येप पद्यमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह गताः।
श्रवणगोचरमिति निरीतयश्चेति तदनतिरिक्तहृत्तयोपि गताः श्रवणगोचरमिति संबंधः नह्यतिरिक्ता इति तच्छेदे
नात्र माधुर्यादयो गुणास्तेषां च समुचितवर्णनया यदन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसानां संघातरू
पतागमनं दीप्तललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भपांचालदेशहेवाकप्राचुर्यदृशा तदेव त्रिविधं रीतिः।
रिश्वक्रम जातिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्य इति हि रीतिर्न यानगुणालंकारव्यतिरिक्ता इति स्थि
तमेवासौ व्यतिरेकी हेतुः तदाह कोयं ध्वनिः नैव चारुत्वस्थानं शब्दार्थस्वरूपत्वाभावात् नापि चारुत्वहेतुः गुणालं
कारव्यतिरिक्तत्वादिति तेनायं उद्भटादिसमाम्नायमपि काव्यमपोद्धारबुद्ध्यापदादिविभज्यते तत्रापि न ध्वनिश
ब्दवाच्यो न कश्चिदतिरिक्तो लभ्यते इति न्याय्यम शब्देनाह ॥२॥

ध

इति नामसमवेनाह ननु माभूदसौ शब्दार्थस्वभावो मा च भूच्चारुत्वहेतुः येन गुणालंकारव्यतिरिक्तो सौनस्मादित्यापोद्धृ तीयमभाववादप्रकारमाह अन्य इति भवत्वेवं तथापि नास्त्येव ध्वनिर्योहि शास्त्रव लिलक्षयिषितः काव्यस्य सौ कश्चिद्रूप्यः न चासौ नृत्तगीतहास्यादिस्थानीयः काव्यस्य कश्चित कवनीयं काव्यं तस्य भावः काव्यत्वं नवनृत्यादि कवनी

ऽेप्यन्ये ब्रूयुः नास्त्येव ध्वनिः प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्यप्रकारस्य काव्यत्वहानेः सहृ दयहृदयाह्लादि शब्दार्थमयत्वमेव काव्यलक्षणं नचोक्तप्रस्थानातिरेकिणो मार्गस्य तत्सं भवति नच तत्समयान्तःपातिनः सहृदयान्कांश्चित्परिकल्प्य तत्प्रसिद्ध्या ध्वनौ काव्यव्यपदेशः प्रवर्तितोपि सकलविद्वन्मनोग्राहितामवलंबते २॥

यमित्युच्यते प्रसिद्धेति प्रसिद्धं प्रस्थानं शब्दार्थौ गुणाअलंकाराश्चेति प्रतिष्ठंते परम्परया विहरंति येन मार्गेण तत्प्रस्थानं काव्यप्रकारस्येति काव्यप्रकारत्वेन सतत मार्गोभिप्रेतः काव्यस्यात्मत्वज्ञत्वात् ननु कस्मात्काव्यं न भवति इत्याह स हृदयेति मार्गस्येति नृत्तगीतादि ध्वनिनिकोचनादिप्राय स्येत्यर्थः तदिति सहृदयेत्यादि काव्यलक्षणमित्यर्थः

ते=७ द्वा

ध्व॰ न्यालो ५ 5 एव

ननु ये तादृशमपूर्वं काव्यरूपतया जानंति त एव सहृदयाः तदभिमतत्वं च नाम काव्यलक्षणमुक्तं च नाम काव्यल
क्षणमुक्तं प्रस्थानातिरेकिणा एवं भविष्यतीत्याशंक्याह नैवेति यथा खञ्जलक्षणं करोमीत्युक्त्वा आत्मानं विना नात्मा प्रावि
यमाणः सकलदेहाच्छादकः सुकुमारश्चित्रतंतुविचितः संवर्तननिवर्तनसहिष्णुरच्छेदकः सुच्छेद्य उत्कृष्टः खञ्ज इ
ति ब्रुवाणः परैः पटः खल्वेवंविधो भवति न खञ्ज इति अनुयुक्तस्तया पर्यनुयुज्यमान एवं ब्रूयात् ईदृश एव खञ्जो मयाभि
मत इति तादृगेवैतत् प्रसिद्धं हि लक्ष्यं भवति न कस्मिंश्चिदिति भावः तदाह सकलविद्वदिति विद्वांसो हि तत्
समयज्ञा भविष्यंतीत्याशंकां सकलशब्देन निराकरोति एवं हि कृतेऽपि न किंचित्कृतं स्यादुन्मत्ततापरं प्रकटितेति भा
वः यत्त्वत्राभिप्रायं व्याचक्षते जीवितभूतो ध्वनिस्तावत्त्वयाभिमतो जीवितं च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तमलंकारका
रैरनुक्तत्वात् तच्छून्यं काव्यमिति लोके प्रसिद्धमिति तस्येदं सर्वं स्ववचनविरुद्धं यदि हि तत्काव्यस्यानुग्राहकं तेन
नांगीकृतं सर्वपक्षवादिना तत्स्थिरं तेनेदमनुक्तमिति प्रत्युत लक्षणं नष्टमेव भवति तस्मात्त्वाकृत एवात्राभिप्रायः

पि

ध्वनि स्थीकर्त्री

३॥

ननु भवतु सौचारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणालंकारान्तर्भूतस्य तथापि ध्वनिरित्यपूर्वया भाषया जीवितमित्यसौ नवीनविडम्ब
इत्यभिप्रायमाशंक्य तृतीयमभाववादमुपन्यस्यति पुनरपरे इति कामनीयकमिति कमनीयस्य कर्म वा रूपं चारुत्वहेतुरिति

पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः। न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित्। कामनीयकम
नतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भावात्। तेषामन्यतमस्यैव वा अपूर्वसमाख्यामात्र
करणे यत्किंचन कथनं स्यात्। किंच वाग्विकल्पानामानन्त्यात्संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित्काव्यल
क्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेशे ध्वनिर्ध्वनिरिति यदेतदलीकसहृदयत्वभावना
मुकुलितलोचनैर्नृत्यते तत्र हेतुं न विद्मः। सहस्रशो हि महात्मभिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रका
शिताः प्रकाश्यन्ते च। न च तेषामेषा दशा श्रूयते। तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः। न त्वस्य क्षोदक्षमं त
त्त्वं किंचिदपि प्रकाशयितुं शक्यम्। तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः। यस्मिन्नस्ति न वस्तु किं
चन मनः प्रह्लादि सालंकृति व्युत्पन्नै रचितं च नैव वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत्। काव्यं तद्ध्वनिना सम
न्वितमिति प्रीत्या प्रशंसन् जडो नो विद्मोऽभिदधाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः॥ ॥

तियावत् ननु विच्छित्तीनामसंख्येयत्वात्कश्चिन्नादर्शितो विच्छित्तिरस्माभिर्दृष्टा यानानुप्रासादौ नाविमाधुर्यादौ उक्तलक्षणेऽन्त
र्भवेत् इत्याशंक्याभ्युपगमपूर्वकं परिहरति वाग्विकल्पानामिति वक्तीति वाक् शब्दः। उच्यत इति वाक् अर्थः। उच्यतेऽनयेति वाक्

कर्त्ता

अभिधाव्यापारः न चशब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोनेनतः अभिधावैचित्र्यप्रकारोप्यसंख्येयः प्रकारस्तेषांइति सहृदयाः तत्त्वदेतद्गुणो
वालंकारोवा सर्वसामान्यलक्षणेन संगृहीतएव यदाह काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः
इति ध्वनिर्ध्वनिरितिवीप्सया संभ्रमंसूचयन्नादरं दर्शयति नृत्यतइति नहिलक्षणकृद्भिरप्रयुक्तं काव्यविधातृभिस्तत्क्षुण्णं।
न्नतचमत्कारैः प्रतिपन्नमिति शेषः ध्वनिशब्देनोत्यावरइतिभावः पदार्देशीति स्वयंदर्पः परैश्च स्तूयमानतेत्यर्थः वा
ग्विकल्पवाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाव्यापारप्रकारइतिवा तस्मात्प्रवादमात्रमितिसर्वेषामभाववादिनां साधारणउपसंहारः
यतःशोभाहेतुत्वेगुणालंकारेभ्योनव्यतिरिक्तः यतश्चव्यतिरिक्तत्वेनशोभाहेतुः यतश्च शोभाहेतुत्वे विनाद्यस्पदे तस्मा
दित्यर्थः नचेयमभावसंभावना निर्मूलैवहूषितेनमाह तथाचान्येनेति ग्रन्थकृतसमानकालभाविनेवमनोरथनाम्ना
कविना यतोनसालंकृतिश्चनोनमःप्रकाशादि अनेनार्थालंकाराणामभावउक्तः व्युत्पन्नैरचितंचनेववचनैरितिशब्दालं
काराणांवक्रोक्तिरुक्ताप्रसंघटना तद्धन्यमिति शब्दार्थगुणानाम् वक्रोक्तिशब्देनसामान्यलक्षणभावेनसर्वा
लंकाराभावउक्तः इतिकेचित् तैः पुनरुक्तं नपरिस्फुटमित्यलम् धीमतेतिगतानुगतिकानुरागेणेत्यर्थः समति
नेतिजडेनतत्प्रष्टोभ्रूभंगकटाक्षैरेवोत्तरंददन्तत्स्वरूपंकाममाचष्टीनेतिभावः एवमेतेअभावविकल्पाः स्वे
ष्वलाक्रमेणगताः नत्वन्योन्यमसम्बद्धाएव तथाहितृतीयाभावप्रकारनिरूपणोपक्रमेपुनःशब्दस्यायमेवाभिप्रा
यःउपसंहारैकेनसंगच्छते अभाववादस्यसंभावनाप्राणत्वेनभूतत्वमुक्तम् ४॥ ॥

भाक्तनावादस्त्वविछिन्नः तुल्लकेषिभिप्रायेण भाक्तमाहुरितिनित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्षया ऽभिधानम् भज्यतेसेव्यतेपदार्थे
नप्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यतेइतिभक्तिः धर्मोभिधेयेनसारूप्यादिः ततआगतोभाक्तोलाक्षणिकोर्थः यदाहु अभिधेयेनसामीप्यात्

ॐभाक्तमाहुस्तमन्ये अन्येतंध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिरित्याहुः यद्यपिच
ध्वनिशब्दसंकीर्तनेन काव्यलक्षणविधायिभिर्गुणवृत्तिरन्योवा न कश्चित्प्रकारः प्र
काशितः तथापिगुणवृत्त्या काव्येषुव्यवहारंदर्शयता ध्वनिमार्गोमनाक्स्पृष्टोल
क्ष्यते इतिपरिकल्प्यैवमुक्तंभाक्तमाहुस्तमन्येइति ५ ॥ ॥

सामीप्यात्समवायतः वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणा पंचधास्मृतेति गुणसमुदायवृत्तेः शब्दस्यार्थभागस्तैक्ष्ण्यादिर्भक्तिः
ततआगतोगौणोर्थोभाक्तः भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतैक्ष्ण्यादौश्रद्धातिशयः तांप्रयोजनत्वेनोद्दिश्यततआगतोभाक्तइतिगौणोल

ध्व: न्यालो ८ १

लादात्त्विकस्य मुख्यस्य वार्थस्य भंगो भक्तिरित्येवं मुख्यार्थबाधानिमित्तप्रयोजनमिति त्रयसद्भाव उपचारबीजमित्युक्तं भव
ति काव्यात्मानं गुणवृत्तिरिति सामानाधिकरण्यस्यायं भावः यद्यप्यविवक्षितवाच्ये ध्वनिभेदे निःश्वासान्ध इवादर्श इत्यादा
वुपचारोस्ति तथापि न तदात्मैव ध्वनिस्तद्व्यतिरेकेणापि भावात् विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदादौ विवक्षिते वाच्ये उपचार एव न ध
निरिति वक्ष्यामः तथा च वक्ष्यति भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तया कस्यचि
द्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणमिति च गुणाः सामीप्यादयो धर्मास्तैक्ष्ण्यादयश्च तैरुपायैर्वृत्तिरर्थान्तरे यस्य तैरुपायैर्वृ
त्तिर्वा शब्दस्य यत्र स गुणवृत्तिः शब्दोर्थो वा गुणद्वारेण वा वर्तमानं गुणवृत्तिरमुख्योभिधाव्यापारः एतदुक्तं भवति ध्वनतो
ति वा ध्वन्यत इति वा ध्वननमिति वा यदि ध्वनिस्तथाप्युपचरितशब्दार्थव्यापारातिरिक्तो नासौ कश्चित् मुख्यार्थेभिधैवेति
पारिशेष्यादमुख्य एव ध्वनिस्तृतीयराश्यभावात् ननु केनैतदुक्तं ध्वनिर्गुणवृत्तिरिति आशंक्याह यद्यपि चेति अन्यो
चेति गुणालंकारप्रकार इति यावत् दर्शयतेति भट्टोद्भटवामनादिना भामहोक्तं शब्दश्छन्दोभिधानार्थ इति अभि
धानस्य शब्दाद्भेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो बभाषे शब्दानामभिधानमभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्चेति वामनेनापि सादृ
श्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरिति मनाक् स्पृष्ट इति तैस्तावद् ध्वनिर्दिगुन्मीलिता यथा लिखितपाठकैस्तत्स्वरूपविवेकं क
र्तुमशक्नुवद्भिस्तत्स्वरूपविवेको यतः प्रयत्नेनोपालभ्यते अभग्ननारिकेलकल्पयथाश्रुतग्रंथोद्ग्रहणमात्रेणेति ।
अतएवाह परिकल्प्यैवमुक्तमिति यद्येवं न योज्यते तदा ध्वनिमार्गः स्पृष्ट इति पूर्वपक्षाभिधानं विरुध्यते ५ ॥ ८

शालीनबुद्धय इति अप्रगल्भमतय इत्यर्थः। एतेन त्रयस्त्वत्रतोत्रभव्यबुद्धयः प्राच्यादिविपर्यस्ता एव सर्वथामथ्यमात्मतत्त्वस्व
रूपे ज्ञानानाम् अपि सन्देहेनापह्नुवते अन्त्यास्त्वनपह्नुवाना अपि लक्ष्यापितत्त्वं न जानन्ते इति क्रमेण विपर्यासससन्देहाज्ञानप्रथा।

केचित्तु नलक्षणकरणशालीनबुद्धयो धनेस्तत्रैविरामगोचरं सच्चिदयच्चिदयसंवेद्यमेव समा
ख्यातवन्तः तेनैवं विधास्तु विमतिषु स्थितास्तु सच्चिदयमनः शीतयन्तत्त्वरूपं रूमः तस्याहिध्वनेः
स्वरूपे सकलसत्त्वविकासोपनिषद्भूतम् अनिरमणीयमलीयसीभिरपिचित्रैरंतनकाव्यलक्षणैः।
विधायितो बुद्धिरुन्मीलितपूर्वम् अथ च रामायणमहाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये सर्वत्र प्रसिद्ध।
व्यवहारं लक्षयतां सहृदयानामानन्दो मनसि लभतां प्रतिष्ठामिति प्रकाश्यते १ ॥ ॥

न्यमेषां तेनेति एकैकोप्ययं विषतिपत्तिरूपो वा कार्यो निरूपणहेतुत्वं प्रतिपद्यते इत्येकवचनम् एवं विधास्तु विमतिष्विति ॥

ध्व.
न्यालो.
८
8

निर्धारणे सप्तमी। तत्र मध्ये एकोपि यो विमतिप्रकारस्तेनैव हेतुना तत्स्वरूपं ब्रूम इति ध्वनिस्वरूपमभिधेयम्। अभिधाना-
भिधेयलक्षणयोर्द्वयोः शास्त्रयोर्वक्तृश्रोत्रोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावः संबन्धो विमतिनिवृत्त्या तत्स्वरूपज्ञानं प्रयोजनम्। शा-
स्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः संबन्धः। अथ च तत्प्रयोजनप्रतिपादकं सहृदयमनःप्रीतये इति भागं व्याख्यातुमाह। त-
स्यैवेति। विमतिपदपतितस्येत्यर्थः। ध्वनेः स्वरूपं लक्षयतां सर्वेषामपि निमित्तं सहृदये आनन्दो निर्वृत्त्यात्मा चमत्कारापरपर्याय-
प्रति हेयोपादेयविषयी साधु यदुक्तं तेनानुभूयमानेनानुभूयमानं लभतामिति प्रयोजनं संपादयितुं तत्स्वरूपं प्रकाश्यते इति संग-
तिः। प्रयोजनं च नाम तत्संपादकवस्तुप्रयोक्तृताप्रापणं तेन तथा भवतीत्याशयेन प्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूम इत्येकवाक्यता
व्याख्यानं तत्स्वरूपशब्दं व्याचक्षाणः संक्षेपेणाभावतः पूर्वोदीरितविकल्पपंचकोद्धरणं प्रथयति सकलेत्यादिना। सक-
लशब्देन सत्कविशब्देन च प्रकारलेशोऽकस्मिंश्चिदिति निराकरोति। अतिरमणीयमिति भाक्ताद्व्यतिरेकमाह। न हि सिंह-
वद्गंगायां घोष इत्यत्र रम्यता काचित्। उपनिषद्भूतशब्देन त्वपूर्वसमाख्यामात्रकरणमित्यादि निराकृतम्। अणीय-
सीभिरित्यादिना गुणालंकारान्तर्भूतत्वं प्रत्यपति अपि चेत्यादिना तन्मनयोनः पातितं इत्यादिना यत्सामयिकत्वं।
शंकितं तन्निरवकाशीकरोति। रामायणमहाभारतशब्देनादिकवेः प्रभृति सर्वैरेव मुनिभिरस्यादरेइ निदर्शयति। लक्षयतामि-
त्यनेन वाचोयुक्तिनाम विषय इति परास्यति। लक्ष्यतेऽनेनेति तत्त्वं लक्षणम्। लक्षणेन निरूपयन्ति तेषां लक्षणद्वारेण निरूप-
यतामित्यर्थः। सहृदयानामिति येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्य-
ता ते हृदयसंवादभाजः सहृदयाः। यथोक्तम् योऽर्थो हृदयसंवादभाजः सहृदयाः। यथोक्तम् योऽर्थो हृदयसंवादीन

शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निनेति आनन्द इति रसस्य चर्वणात्मनः प्राधान्यं दर्शयन् रसध्वनेरेव सर्वत्र मुख्यभूतमात्मत्वमि
ति दर्शयति तेन यदुक्तं ध्वनिर्नामापरो योऽपि व्यापारो व्यञ्जनात्मकः तस्य सिद्धेऽपि भेदे स्यात्काव्यांशत्वं न रूपितेति तदपहस्तितं भव
ति तथा ह्यभिधाभावनारसचर्वणात्मकेऽपि त्र्यंशके काव्ये रसचर्वणा तावज्जीवितभूतेति भवतोऽप्यविवादोऽस्ति यथोक्तं त्वयैव का।
व्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभागिति तद्वस्त्वलंकारध्वन्यभिप्रायेणागममात्रत्वमिति सिद्धसाधनम् रसध्वन्यभिप्राये।
ण तु स्वाभ्युपगमप्रसिद्धिसंवेदनविरुद्धमिति तत्र कवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाद्या यदाह कीर्तिः स्वर्गफलामाहु
रित्यादि श्रोतॄणां च व्युत्पत्तिप्रीती यद्यपि स्तः यथोक्तं धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च करोति कीर्तिं प्रीतिं च
साधुकाव्यनिबन्धनमिति तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् अन्यथा प्रभुसम्मितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्रसम्मितेभ्यश्चे
तिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोऽस्य काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जायासम्मितत्वलक्षणो विशेष इति प्राधान्येनानन्द
एवोक्तः चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानन्द एव पार्यन्तिकं मुख्यं फलम् आनन्द इति च ग्रन्थकृतो नाम तेन स एवानन्दवर्ध
नाचार्य एतच्छास्त्रद्वारेण सहृदयेषु प्रतिष्ठां देवतायतनादिवदनश्वरीं सिद्धिं गच्छत्विति भावः यथोक्तम् उ
पेयुषामपि दिवं सन्निबन्धविधायिनाम् आस्त एव निरातङ्कं कान्तं काव्यमयं वपुरिति ॥ तथा मनसि प्रकाशमानमि
ति एवंविधस्य मनसः सहृदयचक्रवर्ती खल्वयं ग्रन्थकृदिति यावत् यथा युद्धे प्रतिष्ठापरमार्जुनस्येति स्वनाम प्रक
टीकरणं श्रोतॄणां प्रवृत्त्यङ्गमेव संभावनाप्रत्ययोत्पादनमुखेनेति ग्रन्थान्ते वक्ष्यामः एवं ग्रन्थकृतः कवेः श्रोतुश्च
मुख्यं प्रयोजनमुक्तम् १ ॥ ॥ ॥ ॥

ध्व. तत्रेति एवंभूतेऽस्मिन् प्रयोजने व्यवस्थिते इत्यर्थः ननु ध्वनिस्वरूपं ब्रूम इति प्रतिज्ञाय वाच्यप्रतीयमानाख्यौ द्वौ भेदावर्थस्येति वाच्या
न्यालो भिधाने का संगतिः कारिकाया इत्याशंक्य संगतिं कर्तुमवतारणिकां करोति ध्वनेरेवेत्यादिना भूमिरेव भूमिका यथा पूर्वं निर्मितो
५ विकीर्णैः भूमिरेव विरच्यते तथा ध्वनिस्वरूपे प्रतीयमानाख्ये निरूपयितव्ये निर्विवादसिद्धवाच्याभिधानं भूमिस्तत्पृष्ठे
१ ऽधिकप्रतीयमानांशोल्लिंगनात् वाच्येन समशीर्षिकागणनेन तस्याप्यनपह्नवनीयत्वं प्रतिपादयितुं स्मृतावित्यनेन ॥

ॐ तत्र पुनर्ध्वनेरेव लक्षयितुमारब्धस्य भूमिकां रचयितुमिदमुच्यते योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मेति व्यवस्थितः वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥ काव्यस्य हि ललितोचितसंनिवेशचारुणः शरीरस्येवात्मा साररूपतया स्थितः सहृदयश्लाघ्यो योऽर्थः तस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदौ २ ॥ ॥

यः समाम्नातपूर्व इति व्यपदिशति ॥ ॥ ५

शब्दार्थशरीरं काव्यमिति यदुक्तं तत्र शरीरग्रहणादेव केनचिदात्मना तदनुप्राणकेन भाव्यमेव तत्र शब्दास्तावच्छरीरभाग
एव सन्निविशन्ते सर्वजनसंवेद्यधर्मत्वात् स्थूलकृशत्वादिवत् अर्थः पुनः सकलजनसंवेद्यो न भवति नह्यर्थमात्रेण काव्यव्य
पदेशो लौकिकवैदिकवाक्येषु तदभावात् तदाह सहृदयश्लाघ्य इति स एक एवार्थो द्विशाखतया विवेकिभिर्विभागबुद्ध्या
विभज्यते तथाहि तुल्येऽर्थरूपत्वे किमिति कस्मैचित् सहृदयाः श्लाघन्ते तद्भवितव्यं केनचिद्विशेषेण यो विशेषः स प्रतीय
मानभागो विवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेति व्यवस्थाप्यते वाच्यसंवलनाविमोहितहृदयैस्तु तत्पृथग्भावो विप्रतिपद्य
ते चार्वाकैरिवात्मपृथग्भावः अत एवार्थ इत्येकतयोपक्रम्य सहृदयश्लाघ्य इति विशेषणद्वारा हेतुमभिधायापोद्धार
दृशा तस्य द्वौ भेदौ अंशावित्युक्तं न तु द्वावप्यात्मानौ काव्यात्मेति कारिकाभागगतं काव्यशब्दं व्याकर्तुमाह काव्य
स्य हीति ललितशब्देन गुणालंकारानुग्रहणमाह उचितशब्देन रसविषयमेवौचित्यं भवतीति दर्शयन् रसध्वनेर्जीवि
तत्वं सूचयति तदभावे हि किमपेक्षयेदमौचित्यं नाम सर्वत्रोद्घोष्यते इति भावः योऽर्थ इतीयताऽनुवदता सर्वेणाप्य
तत्तावदुपगतमिति दर्शयति तस्येत्यादिना तदभ्युपगम एव द्व्यंशत्वे समनुपपद्यते इति दर्शयति तेन यदुक्तं चारु
त्वहेतुत्वं वादेनैतत्सिद्ध इति दर्शितम् तथात्मा चारुत्वहेतुर्द्वयस्येति भवति अथाप्येवं स्यान्न्यायापि वाच्येनानैकान्ति
को हेतुः न ह्यलंकार्य एवालंकारो गुणी एव गुणः एतदर्थमपि वाच्यांशोपक्षेपः अत एव वक्ष्यति वाच्यः प्रसिद्ध
इति ॥ २ ॥

त्वाद्गुणालंकारव्यतिरिक्तो न ध्वनि॰ रिति तत्त्वाध्वने
रात्मस्वरूप =

ध्व॰ न्यालो॰ १० 10

तत्रेति द्व्यंशात्वेसत्यपीत्यर्थः प्रसिद्ध इति वनितावदनोद्यानेन्दूदयादिर्लौकिक एवेत्यर्थः उपमादिभिः प्रकारैः स

ऽतत्रवाच्यः प्रसिद्धोयः प्रकारैरुपमादिभिः बहुधाव्याकृतः
सोऽन्यैः काव्यलक्ष्मविधायिभिः ततोनेहप्रतन्यते केवल
मनूद्यतेयथोपयोगमिति ८ ॥ ॥

व्याकृतोबहुधेति संगतिः अन्यैरिति कारिकाभागं काव्येत्यादिना चष्टे। ततोनेहप्रतन्यतइति विशेषप्रतिषेधेनशेषाभ्यनुज्ञेति १०
दर्शयति केवलमित्यादिना ० ॥

पुनः शब्दो वाच्याद्विशेषद्योतकः। अन्यदेव वस्त्विति तद्व्यतिरिक्तं सारभूतं चेत्यर्थः। महाकवीनामिति बहुवचनमशेषवि
षयव्यापकत्वमाह। एतदभिधास्यमानप्रतीयमानानुप्राणितकाव्यनिर्माणनिपुणप्रतिभाभाजनत्वेनैव महाकविव्यप
देशो भवतीति भावः। यदेवंविधमस्ति तद्भाति नहि सत्तामात्रेणाभानमुपपन्नं रञ्जनायापि नास्त्येतमसद्भाति अनेन सत्प्रयुक्तं ता
वद्भानमिति भासनात्सत्त्वमवगम्यते तेन यद्भाति तदस्ति तथैतद्युक्तं भवति तेनायं प्रयोगार्थः। प्रसिद्धं वाच्यं यत्प्रतीयमा
नेन व्यतिरिक्तेन तत्तद्वत्प्रथाभासमानत्वाल्लावण्यापेक्षयाङ्गनावत्। प्रसिद्धशब्दस्य शब्दप्रतीतत्वमलंकृतत्वं चार्थः। यत्तद्विनिस्त्वे

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनां। यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति ला
वण्यमिवाङ्गनासु॥ महाकवीनां वाणीषु प्रतीयमानं तु वस्तु वाच्याद्यदन्यदेवास्ति यत्तत्सहृद
यसुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतेभ्यो वावयवेभ्यो व्यतिरिक्तत्वेन प्रकाशते लावण्यमिवा
ङ्गनासु। यथा ह्यङ्गनासु लावण्यं पृथङ्निर्वर्ण्यमानं निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव स
हृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरं तद्वदेव सोऽर्थः। स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंका

नाम समुदायस्य चमत्कारेणाधिकीकरणायं मध्यपदेशवत्त्वमस्यासंवलनात्मकं तं व्यतिरेकप्रमेदस्थानदार्ष्टान्तिकयोर्दर्शयति
तस्य किमपीत्यादिना व्याचष्टे लावण्यं हि नामावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्यमवयवव्यतिरिक्तं धर्मान्तरमेव न चावयवानामेव निर्दोषता
वा भूषणयोगो वा लावण्यं पृथङ्निर्वर्ण्यमानकाणत्वादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामप्यलंकृतायामपि कस्यांचिल्लावण्यामृत
चन्द्रिकेयमिति सहृदयानां व्यवहारात्। ननु लावण्यं तावद्व्यतिरिक्तं प्रथितं प्रतीयमाने किं तदित्येवं न जानीम इत्याह देवैतद्व्यतिरे
कप्रथेति तथाभासमानत्वमप्रसिद्धो हेतुरित्याशङ्क्य सत्यमित्यादिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते सर्वथैवेत्यादिना व्यतिरेकप्रथां साधयति

तार=५

लावण्यशून्येयमित्यतथाभूतायामपि=३

ध्व· तत्र प्रतीयमानस्य तावद्द्वौ भेदौ लौकिकः काव्यव्यापारैकगोचरश्च लौकिको यः शब्दवाच्यतां कदाचिदपि शेते स च विधि
न्यालो· निषेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते सोऽपि द्विविधः यः पूर्वं क्वापि वाक्यार्थेऽलंकारभावमुपमादिरूपतयान्वभूदिदानीं त्व
११ नलंकाररूप एवान्यत्र गुणीभावाभावात्स पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलादलंकारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तद्रू
पाभावेन तूपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते मात्रग्रहणेन हि रूपान्तरं निराकृतम् यस्तु स्वप्नेऽपि न शब्दवाच्यो न लौकिक
॥ व्यवहारपतितः किं तु शब्दसमर्प्यमाणहृदयसंवादसुन्दरविभावानुभावसमुचितप्राग्विनिविष्टरत्यादिवासनानुराग

सर्वेष्वेव तेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वं तथा ह्याद्यस्तावत्प्रभेदो वाच्याद्दूरं विभेदवान् स हि क
दाचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः यथा भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण
गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ४ ॥

सुकुमारसंविदानन्दचर्वणाव्यापाररसनीयरूपो रसः स काव्यव्यापारैकगोचरो रसध्वनिरिति स च ध्वनिरेवेति स एव मुख्यत
यात्मेति यत्तु भट्टनायकेनांशत्वेन दूषितेति तदस्त्वलंकारध्वन्योरेव यदि नामोपालम्भो रसध्वनिस्तु तेनैवात्मतयाङ्गीकृ
तो रसचर्वणात्मनः तृतीयस्यांशस्याभिधाभावनांशद्वयोत्तीर्णत्वेन निर्णयात् वस्त्वलंकारध्वन्योः रसध्वनिपर्यन्तत्वमेवेति
वयमेव वक्ष्यामः तत्र नेयं स्तावत् वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तमिति निभेदत्रये व्यापकं सामान्यलक्षणं यद्यपि ध्वननं शब्दस्यैव
व्यापारस्तथाप्यर्थसामर्थ्यस्य सहकारिणः सर्वत्रानपायाद्वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तत्वम् ॥ ११

तैचेत्याहलौता

शब्दशक्तिमूलानुरणनव्यंग्येष्वर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानावगतिः (तस्या) शब्दशक्तिः केवलमवान्तरकारणे निबद्धा मः इत्यविभेद
वानिति विधिनिषेधौ विरुद्धाविति हि न कस्यचिदपि विमतिः एतदर्थं प्रथमेनावेवोदाहरति भम धम्मिअ इति ॥ भ्रमधा
र्मिक विश्रब्धः स श्वाऽद्य मारितस्तेन गोदावरीकूललतागहनवासिना दृप्तसिंहेन कस्याश्चित्संकेतस्थानं जीवितस
र्वस्वायमानं धार्मिकसंचरणान्तरायदोषात्तद्वल्लूयमानपल्लवकुसुमादिविच्छायीकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः तत्र स्वतः सि
द्धमपि भ्रमणं श्वभयेनापोदितमिति प्रतिप्रसवात्मको निषेधाभावरूपो न तु नियोगः प्रैषादिरूपोऽत्र विधिरिति सर्गप्राप्तकालयोर्लो
ट् तत्र भावतदभावयोर्विरोधाद्द्वयोस्तावन्न युगपद्वाच्यता न क्रमेण विरम्य व्यापाराभावात् विशेष्यं नाभिधा गच्छे
दित्यादिनाभिधाव्यापारस्य विरम्यासंभवाभिधानात् ननु तात्पर्यशक्तिरपर्यवसिता विवक्षया दृप्तधार्मिकतदादिपदार्था
न्वयरूपमुख्यार्थबाधकत्वेन विरोधनिमित्तया विपरीतलक्षणया च वाक्यार्थीभूतनिषेधप्रतीतिमभिदधाना स्वपदस्थाक
रोतीति शब्दमूल एवायमर्थः एवमनेनोक्तमिति द्विधा व्यवहारः तत्र वाच्यातिरिक्तोऽन्योऽर्थ इति नैतत् त्रयो ह्यत्र व्या
पाराः संवेद्यन्ते पदार्थेषु सामान्यात्मस्वभिधाव्यापारः समयापेक्षार्थावगमनशक्तिर्ह्यभिधा समयश्च तावत्येव
न विशेषांशे आनन्त्याद्व्यभिचाराच्चैकस्य ततो विशेषरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते सामान्यान्यथासि
द्धेर्विशेषं गमयन्ति हि इति न्यायात् तत्र च द्वितीयकक्ष्यायां भ्रमेति विध्यतिरिक्तं न किंचित्प्रतीयते अन्वयमात्रस्यैव प्रति
पन्नत्वात् न हि गंगायां घोषः सिंहो वटुरित्यत्र यथान्वय एव बुभूषन्निहन्यते योग्यताविरहात्तथात्र भ्रमणनि
षेद्धा स श्वा सिंहेन हतः तदिदानीं भ्रमणनिषेधककारणवैकल्याद्भ्रमणं न वोचितमित्यर्थाच्चान्वयस्य नकाविहतिः

ध्व॰
आलो
१२
12

अत एव मुख्यार्थबाधानात्र शंक्येति न विपरीतलक्षणाया अवसरः भवतु वा सैव तथापि द्वितीयस्थानसंक्रान्ताभावात् सैव न भ
वति तथाहि मुख्यार्थबाधायां लक्षणाप्रवृत्तिः सा च विरोधप्रतीतिरेव न चात्र पदार्थानां स्वात्मनि विरोधः परस्परं विरोध
इति चेत्सोयं तर्ह्यन्वये विरोधः प्रमेयः न वा प्रतिपत्तेरन्वये विरोधप्रतीतिः प्रतिपत्तिश्चान्वयस्य नाभिधाशक्त्या तस्याः पदार्थप्र
तिपत्त्युपक्षीणाया विरम्यव्यापाराद् इति तात्पर्यशक्त्यैवान्वयप्रतिपत्तिः नन्वेवमंगुल्यग्रे करिवरशतमिति अत्राप्यन्वय
प्रतीतिः स्यात् किं न भवत्यन्वयप्रतीतिर्दशदाडिमादिवाक्यवत् किं तु प्रमाणान्तरेण सोन्वयः प्रत्यक्षादिना बाधितः
प्रतिपत्तापि शुक्तिकायां रजतमिवेति तद्वत्प्रकारेणैवास्याप्रामाण्यम् सिंहो माणवक इत्यत्र द्वितीयकक्ष्या निवि
ष्टतात्पर्यशक्तिः समर्पितान्वयबाधकोल्लासानंतरमभिधातात्पर्यशक्तिद्वयव्यतिरिक्ता तावत्तृतीयैव शक्तिस्तद्बाधक शक्ति
विधुरीकरणनिपुणा लक्षणाभिधाना समुल्लसति तन्नैवं सिंहो बटुरित्यत्रापि काव्यरूपता स्यात् ध्वननलक्षणस्यात्मनो
ऽत्रापि समनंतरमेव वक्ष्यमाणतया भावात् ननु घटेपि जीवव्यवहारः स्यादात्मनो विभुत्वेन तत्रापि भावात् शरीरस्य
त्वत्तु विशिष्टाधिष्ठानयुक्तस्य सत्यात्मनि जीवव्यवहारो न यस्य कस्यचिदिति चेत् गुणालंकारौचित्यसुन्दरशब्दा
र्थशरीरस्य सति ध्वननात्मन्यात्मनि काव्यरूपताव्यवहारो न चात्मनोसारताकाविदिति समानं न चैवं भक्तिरेव ध्व
निः भक्तिर्हि लक्षणाव्यापारस्तृतीयकक्ष्यानिवेशी चतुर्थ्यां तु कक्ष्यायां ध्वननव्यापारः तथाहि त्रितयसन्निधौ लक्ष
णा प्रवर्तते इति तावद्भवद्भिरेव प्रतिजानते तत्र मुख्यार्थबाधा तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमूला निमित्तं च यदभिधीयते
सामीप्यादि तदपि प्रमाणान्तरावगम्यमेव यत्त्विदं घोषस्यातिपवित्रत्वशीतलत्वसेव्यत्वादिकम् शब्दान्तरवाच्यं प्रमाण १२

तदा प्रतिपन्नं वटोर्वीरपराक्रमातिशयशालित्वं तत्र शब्दस्य तावन्न व्यापारः तथाहि तत्सामीप्याद्गङ्गमित्वानुमानमनैका
न्तिकम् सिंहशब्दवाच्यत्वं च वटोरसिद्धम् अथ यत्र यत्रैव शब्दप्रयोगस्तत्र तत्र तद्धर्मयोग इत्यनुमानान्तरं कथं तथापि व्याप्ति
ग्रहणकाले मौलिकं प्रमाणान्तरं च नास्ति न च स्मृतिरियं अननुभूतेः तद्योगान्नियमाप्रतिपन्नैर्वक्तृभेदैर्विवक्षितमित्यध्यवसा
याभावप्रसंगाच्च त्वसिद्धावदत्र शब्दस्य व्यापारो व्यापारश्च नाभिधात्मा समयाभावात् न तात्पर्यात्मा तस्यान्वयप्रतीतावेव परिक्ष
यात् न लक्षणात्मा उक्तादेव हेतोः स्खलद्गतित्वाभावात् न चापि हि स्खलद्गतित्वे पुनर्मुख्यार्थबाधानिमित्तं प्रयोजनमित्यनव।
स्थास्यात् अत एव यत्केनचिल्लक्षितलक्षणेति नामकृतं तद्व्यसनमात्रम् तस्मादभिधातात्पर्यलक्षणाव्यतिरिक्तश्चतुर्थोसौ व्या
पारो ध्वननद्योतनव्यंजनप्रत्यायनावगमनादिसोदरव्यपदेशनिरूपितोभ्युपगन्तव्यो यद्वक्ष्यति मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृ
त्त्यार्थदर्शनम् यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिरिति तेन समयापेक्षा वाच्यावगमनशक्तिरभिधाशक्तिः तदन्यथा
नुपपत्तिसहायार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यशक्तिः मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणाशक्तिः तच्छ
क्तित्रयोपजनितार्थावगममूलजाततत्प्रतिभासपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिर्ध्वननव्यापारः स च प्राग्
वृत्तं व्यापारत्रयं न्यक्कुर्वन्प्रधानभूत एव काव्यात्मेत्याशयेन निषेधप्रतिमुखतया च प्रयोजनविषयोपि निषेधविषय इत्यु
क्तः अभ्युपगममात्रेण चैतदुक्तं न त्वत्र लक्षणात्वेन तिरस्कारात्यसंक्रमणयोरभावात् न त्वर्थशक्तिमूले स्या व्यापारः
सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदः स्पष्ट एव यथा तस्यैव शब्दस्य व्याप्तिस्मृत्यादिसहकृतस्य लिङ्गावगतावनुमापकव्यापारः
शब्दादिसहकृतस्य वाचिकस्यत्वव्यापारः शब्दादिसहकृतस्य वाचिकस्यत्वव्यापारः एवमभिहितान्वयवादिनां ताव

वगमस्त्वमूलं तेन जाता
त

चि ऋ

ध. व्याता. १३ 13

दिपदनपह्नवनीयम् योप्यन्विताभिधानवादीयत्परः शाह्नः सशाह्नार्थ इति ...दयेशृद्दीनाशरवदभिधाव्यापारमेव दीर्घ
मिच्छति तस्य पदैर्दीर्घदीर्घो व्यापारस्तदेकोसावितिज्ञनाभिन्नविषयत्वात् यथानेकोसौ न हि विषयसहकारिभेदादस
जातीयपवयुक्तः सजातीये वहिरम्यव्यापारः शह्कर्मबुद्ध्यादीनां पदार्थविद्भिर्निषिद्धः असजातीयेवास्तत्रपय्व अ
पयोसौ वनर्थकत्वान्निविष्टोर्थः सइतिकृदितिवाक्येनाभिधीयते इत्येवं विपदीर्घदीर्घत्वं विवक्षितम् न च तर्हि सं
केताक[..]णात्कथं साक्षात्स्यतिपत्तिः निमित्तेषु संकेतो नैमित्तिकस्त्वसावर्थ इति संकेतानपेक्षप्रवृत्तिर्वोत्पाद्याद्वि य
स्याक्तिकौपालम् यात्सौ पर्यंतकसाभाव्यर्थः प्रथमं प्रतीतिविषयमवगीतेस्तस्य पश्चात्तनाः पदार्थानिमित्तभावं गच्छे
तीति नूनं मीमांसकस्य प्रयोत्तंयति नैमित्तिकत्वमभिमतम् अथोच्यते पूर्वं तत्र संकेतग्रहणसंस्कृतस्य तथाप्रतिपत्तिर्भव
तीत्यनुयावस्तु स्थित्या निमित्तत्वं पदार्थानां तर्हि तदनुसारानुपयोगेन न किंचिद्युक्तं स्यात्र चापि प्राकदार्थेषु संवंध
ग्रहणं हन्त अन्वितानामेव समदायप्रयोगात् आवापोद्वापाभ्यां तथाभावः इति चेत्संकेत। पदार्थमात्र पर्वेस्तु पगमे पा
ख्यात्यैव विशेषपनीतिः अथोच्यते इष्टेव कृदिति तान्यर्थप्रतिपत्तिः किमत्र क्रमः इति नहि दं वयमपि नांगीकुर्मो
यद्वदामः न ह्यसवेतमांसोर्थौ वा व्यार्थौ विसुखोन्मनाम् बुद्धौ न तथावभासिन्यां कृदित्येवावभासने इति किं
न सातिशयानुशीलनाप्यासानुत्रसंभाव्यमानापि क्रमः सजातीय तहि कस्य परम्परानुदयादभ्यासविषयव्याप्तिसि
मयस्त्वतिक्रमवत्र सवेयन इति निमित्तनैमित्तिकभावाच्चावयपय्ववरणीयान्यथा गौणलाक्षणिकयोर्मुख्याद्भेदः स्फुतिलिं
गपरिशमाणवद्धस्य परदौर्बल्यमित्यादिप्रक्रियाविचातो निमित्तता वैविच्येणैवास्याः सामर्थ्यान्निमित्तता वैविच्यं चाभ्युपगम्यते किम १३

तैरप्यविद्यापादपतितैः सर्वैरयमनुसरणीयः प्रक्रियांतदुत्तीर्णत्वेन सर्वैरपरमेश्वरात्मायं ब्रह्मेत्यस्मच्छास्त्रानुसारेणेन विदितं
तं त्रालोकं ग्रन्थं विचारयतेत्यास्ताम्। यत्तु भट्टनायकेनोक्तमिदं त्वमसि हादिपदयोगेपि धार्मिकपदप्रयोगे च भयानकरसावेशकृते
वनिषेधावगतिस्तदीयभीरुधीरत्वप्रकृतिनियमावगमं मे तदेरैकांतेनानिषेधगम्यभावादिति तन्नकेवलार्थसामर्थ्यान्निषेधग
तेर्निमित्तमिति तत्रोच्यते केनोक्तमेतद्वक्तृप्रतिपत्तृविशेषावगममविरहेण शब्दगतध्वननव्यापारविरहेण च निषेधावगतिरिति
प्रतिपत्तृवक्तृप्रतिभासहकारित्वं त्वस्माभिर्द्योतनस्य प्राणत्वेनोक्तम्। भयानकरसावेशश्च न वर्णेप्स्य भयमात्रोत्पत्त्युपगमात्। प्रति
पत्तुश्च रसावेशोऽस्माभिर्व्यञ्जकरसस्य च शब्दवाच्यत्वं तेनापि नोपगतमिति व्यंग्यत्वमेव प्रतिपत्तुरपि रसावेशो नियतः। न ह्य
सौ नियमेन भीरुधार्मिकस्य सप्रत्ययत्वादिहृदय एव। अपि तु हि रोषोऽपि सहकारी कल्प्यते तर्हि वक्तृप्रतिपत्तृप्रतिभाप्र
णितो ध्वनव्यापारः किं न सह्यते। किंच वस्तुध्वनिं दूषयता रसध्वनिस्तदनुग्राहकः समर्थ्यत इति सुष्ठुतरां ध्वनिध्वंसो
यं। यदाह क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्य इति। अथ रसस्यैव यत्नाशथान्यथानुक्तं तत्को न सहते अथ वस्तुमात्रध्वनेर्नेतदुदाहर
णं न युक्तमित्युच्यते तथापि कार्योदाहरणत्वाहावप्यत्रध्वनीत्यां को दोषः यदि तु रसानुवेशेन विना न तुष्यते तद्भ
यानकरसानुवेशोपि नात्र संपद्यते पर्यवर्णमथ्याम अपि तु कनीत्याः संभोगाभिलाषविभावसंकेतस्थानोचितवि
शिष्टकाकाप्यनुभावसंवलनोचितशृंगाररसानुवेधो रसस्यालौकिकत्वाद्भावनामात्रादेव चानवगमात्त्वयमं नित्यं
वादसिद्धविविक्तविधिनिषेधप्रदर्शनाभिप्रायेणैवैतद्वस्तुध्वनेरुदाहरणं दत्तम्। यत्तु ध्वनतिव्याख्यानोपयतत्वाख्यं
शक्तिमेव विवक्षात्मकत्वमेव वाध्वननं न मवोवन्सनास्माकं हृदयमावर्जयति यदाहुः भिन्नरुचिर्हि लोक इति

ध्वो = ५

लिकालनेन

पुरा दृप्तत्वाभावदशायां सिंहस्य कथंचित्ततो देशान्निर्गमनं संभावितं ~~[struck]~~ सिंहस्य निर्बलत्वात् अधुना तु तस्य दृप्ततया निर्गमनं स
र्वथाऽसंभावितमिति भा
वः

स॰ तदेतदग्रे यथायथं प्रतनिष्याम इत्यास्तां तावत् भ्रमेति श्वति सृष्टोपि शापसत्ते भ्रमणकालः धार्मिकेति अस्त्रमाशुपयोगार्थं शुक्ते
सा लो ते भ्रमणम् विस्रब्ध इति शंकाकारणवैकल्यात् स इति यस्ते भयप्रकम्पामंगलनिकामकृत श्वेति दिष्ट्यावधं से इत्यर्थः
मारित इति पुनरस्या दुःस्थानं तेनेति यः पूर्वं कर्णोपकर्णिकया त्वयाप्याकर्णितो गोदावरीकच्छगहने प्रतिवसतीति प्र
१५ र्वमेव हि तद्रत्तायेपततत्रयामे श्राविनोसावधुना तु दृप्तत्वात्तत्रो गहनान्निःसरतीति प्रसिद्धगोदावरीपरिसरानुसरणमपिता
वत्कथाशेषीभूते का कथा तद्गहनागहनप्रवेशशंकाया इति भावः ॥ ५ ॥

१५

आवयोरित्यर्थे   प्रसङ्गात् अतएव   मह स्त

श्वश्रूरत्र शेते अथवा निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायामावयोर्मंक्षीः प्राविष्टा वा मा इति निषे-
धो नेकार्थः ह्निरत्रे नन्ममेति एवं हि निषेधवचनमेव शंकाकारि भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् कश्चित्प्रोषितप-
तिकां तरुणीमवलोक्य प्रवृद्धमदनाङ्कुरः सम्मन्नः पान्थोऽनेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधिः न तु निमे-
त्रणरूपोऽथवा स्वतेनास्वभावः सौभाग्याभिमानवेदनापदेशाद्वैव शय्यायामेति समुचितसमय संभाव्यमानविकाराकुलितत्वे
ध्वनितम् यद्वाहं भद्रनायकोऽहमित्यभिनयविशेषेण मदनदशावेदनाच्छादनमेतदपि इत्यत्राहमिति नावच्छेदस्वनाये साक्षा-
दर्थः काकादिसहायस्य वा तावतिध्वननमेव व्यापार इति ध्वनेर्भूषणमेतत् अत्रेति प्रयत्नेनानिभृतसंभोगपरिहारः अथ

वाच्ये   श्वश्रूः अत्र ननु शेते अत्र अहं दिवसकं प्रलोकय

अकामित्वं निषेधरूपे विधिरूपो यथा ॥ अत्ता इत्थ णिमज्जइ इत्थ अहं दिअसअं पुलोएहि

मा व थिक रात्र्यन्ध शा व्या यां आवयोः स थि ष्या

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सिज्जए मह णिमज्जिहिसि १०॥

अपि भवान्मदनपारवश्यादीर्घमाणोऽदयरूपेहि तं नयु मस्तथापि किं करोमि पापो दिवसकोपमन्त्रचिन्तनात् ज्ञात्सिनो य
मित्यर्थः शाङ्गने पुंनपुंसकयोरनियमः न च सर्वथा त्वमपेक्ष्यो यतो वैवाहं नत्र लोकेन विनोदेन दिनेनावदतिवाह यावद्
त्यर्थः प्रतिपन्नमात्रायांवरात्रौ अन्धीभूतो मदीयां शय्यां माक्षिप्ताः अपितु निभृतमेनहृत्ताभिधान निकटे के ढक निदान्वे
षणपूर्वकमिति रपदत्रयध्वन्यते १०॥   व=

त्य

ध॰ व्रजममैवैकस्याभवंततनिःश्वासरोदितश्वानि मातर्वापितयाविनादाक्षिण्यएवहन्तस्वजनिष्यत मुत्रमजेतिविधिःनत्र
ध्वालो मादादेवनायिकांतरसंगमनं तव श्रपितगाफानुरागादेवान्याहृइमखरागो गोत्रस्खलनादिर्वकेवलं पूर्वं कृता
१५
15

व्रज मम एव एक स्याभवंत निःश्वा सरो दित श्वानि मा त

क्वचिद्वाच्ये विधिरूपेण भयरूपो यथा व्रजममैवैकस्याभवन्तु निःश्वासरोदितव्यानि मात

वा पि तया विना दा क्षि ण्य ह त स्व जनि ष्य त

र्वापि तया विना दाक्षिण्यहतस्य जनिषत ॥ ११ ॥

नुपालनान्मना दाक्षिण्ये नैक रूपना भिमाने नैव त्वम त्र क्षित स्तन्मर्व या शको सौ ति गाफ मन्युरूपो यं खंडितनायिकाभि

प्रायोत्र प्रतीयते नचासौ विध्यभावरूपो निषेधो नापि विध्यन्तरमत्र निषेधाभावः ॥ १२ ॥ १५

ध्यन्तरमन्यत्र निषेधाभावात्

देशैरिति निपातः प्रार्थनायां आइ इति तावच्छब्दार्थे तेनायमर्थः प्रार्थये प्रसीद तावत् निवर्त्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे
अभिसारिकाणां विघ्नं करोषि अन्यासामपि हताशे अत्राप्यवसितान्निवर्त्तस्वेति प्रतीतेर्निषेधो वाच्यः इह नागरनायिकागोत्र
स्खलितनायकापराधिनि नायके सति ततः प्रतिगन्तुं प्रवृत्ता नायकेन चाटूपक्रमपूर्वकं निवर्त्यते न केवलं स्वात्मनो मम च निर्वृ
त्या विघ्नं करोषि यावदन्यासामपि नितम्बवत्कचवनं न स्वरवलवलाभोपि भविष्यतीति पवादः हताशासीति वल्लभाभिप्रायरू
पश्चाद् विशेषो व्यंग्यः यदि वा मत्कोपदिष्टमानापि तद्वृधीरणया गच्छन्ती मत्कोप्यते न केवलमात्मनो विघ्नं करोषि लाघवा
दवहूमानमात्मानं कुर्वतो मम न पवहताशा यावद्वदनचन्द्रिकाप्रकाशितमार्गतया अन्यासामभिसारिकाणां विघ्नं करोषीति सख्य
भिप्रायरूपश्चाद् विशेषो व्यंग्यः अत्र व्याख्यानद्वयेपि व्यवसितास्वीयगमनाभिप्रायमुद्दिश्य गमनान्निवर्त्तस्वेति पुनरपि वाच्य
प्रार्थये प्रसीद निवर्त्तस्व मुखशशिज्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे
कचिद्वाच्यप्रतिषेधरूपेण भयरूपो यथा देआ पसिअ णिअत्तसु मुहससिजोह्णाविलुत्ततमणिवहे
हे अभिसारिकाणां विघ्नं करोषि अन्यासामपि हताशे
एवं विभ्रान्तेर्ष्या भूत्वा गमने दर्शयेत्(?) वेहे अहिसारिआण विग्घं करोसि अण्णाण वि हआसे ॥१२॥ सवदत्तेकार
णो दाहवलंस्या प्रथनेः तेनायमत्र भावः कापि इभसाक्षियतममभिवेतीतह्रहामिमुखमागच्छतानेनैव सुलदयवल्लभेनैवमनुपन्नो
क्तो ते अन्यभिज्ञानच्छलेन अनेपवालस्यतिमिज्ञापनार्थमेवनमेवववर्नेहुताशेइति अन्यासां च विघ्नं करोषि न च ते स्मितलाभो भवि
ष्यति इति काप्याशा अतएवमदीयं वा इहमागच्छ त्वदीयं वा गच्छाव इति उभयत्रापि नास्येयादनुभयरूपो वल्लभाभिप्रायः वाहात्मा
वेगयइत्येव व्यवतिष्ठते अन्येनु तटस्थानां सहृदयानामभिसारिका प्रतीयमुक्तिरिस्याहुः तदुक्तमाशइन्यामंगुलादिगुरुक्रमयुक्तेवेति
सहृदयापवश्रमाणे एवं वाच्यव्यंग्ययोर्धर्म्मिकपाम्यस्थियतमाभिसारिकाविषयैकोपि स्वरूपविरोधाद्भेदइति प्रतिपादितं अधुनातविष
यभेदादपि व्यंग्यस्य वाच्याद्भेदइत्याह कचिद्वाच्यादित्यवस्थापितइति विषयभेदोपि विचित्ररूपो व्यवतिष्ठमानः सहृदयैर्व्यवस्थाप

[illegible] १२

धन्या लो श॰ कस्यवेतिश्चनीर्ष्यालोरषिनभवति रोषोहष्टेतिकृत्वापिकृतस्मिंदेवापूर्वनयाप्रियायाः सव्रणमधरमवलोकसभ्रमरपद्माघ्राण
शीलेशीलंहिकथंचिदपिवारयितुंनशक्यम् वारितेवारणायांहेवामेतदंगीकारिणिसहस्वेदानीं उपालंभपरंपराम्भितयेव
श्चायंभावः काचिदविनीताकृतस्मिन्नुत्वोतेनाथवा निभ्रिनतम्मविषयसंविधानेभर्तेविनदनवलोकमानयेवकयाविदि
१९ दग्धसख्यातद्वाच्यतापविहारायेतदुच्यते सहस्वेदानीमितिवाच्यमविनयवतीविषयं भर्तृविषयम्यवपराधोनास्तीत्यावेद्य
16 मानंव्यंग्यम् तस्यांवप्रियतमेनगाढमुपालभ्यमानायांतद्वालीकशंकितशान्तिवेशिमकलोकविषयंवाविनयप्रच्छादनेन

व्यव — कस्य वा न भवति रोषः दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणम

क्वचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेनव्यवस्थापितोयथा कस्सवणहोइरोसो दट्ठूणपिआएसव्वणंअ

धरम् सभ्रमरपद्म घ्राण शीले वारितवामे सहस्वेदानीम्

हरम् सभमरपउम्घाइरिवारिअवामेसहसुइण्हिं सी १३ ॥

प्रत्यायनंव्यंग्यम् तत्सपत्न्यांवतदुपालंभनदविनयप्रख्याप्यांसौभाग्यातिशयप्रख्यापनंप्रियायाइतिशाब्दत्वादितिसपत्नी ध्व
विषयंव्यंग्यम् सपत्नीमध्येइयनावखलीकृता स्मीतिलाघवमात्मनियहीतंनगुरुंप्रम्यतायंवद्धमानः सहस्वशोभस्वेद लो
नीमिति सखीविषयंसौभाग्यख्यापनंव्यंग्यम् अयेयंतवपक्षवान्रागिणीएदयवहभाइत्यंरहिताप्रनःप्रकटरदनदशन
विधिरत्ननगुरूइविनम्रौर्यकामुकविषयंसंवापनंव्यंग्यं इत्थमेयेनदपङ्कमिति सवैदग्ध्यख्यापनेनतस्याविदग्धलोकविषयंव्यंग्य। १९

तदेवमुक्तं व्यवस्थापितशब्देन अग्रे इति द्वितीयोद्योते असंलक्ष्यक्रमो व्यंग्यः क्रमेण द्योतितः पर इति विवक्षितान्यपर।
वाच्यस्य द्वितीयप्रभेदवर्णनावसरे यथा हि विधिनिषेधतदुभयात्मनानुरूपेण संकलय्य वस्तुध्वनिः संक्षेपेणास्य वचनस्तथा।

डें अन्ये चैवंविधाः प्रकारा वाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाः संभवंति तेषां दिङ्मात्रमेतत्प्रद
र्शितम् द्वितीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्नः सप्रपंचमग्रे दर्शयिष्यते तृतीयस्तु रसादिलक्षणः
प्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाशते न तु साक्षाच्छब्दव्यापारविषय इति वाच्याद्विभिन्न एव तथा
हि वाच्यत्वं तस्य शब्दनिवेदितत्वेन वा स्याद्विभावादिप्रतिपादनमुखेन वा पूर्वस्मिन्पक्षे स्वशब्दनिवे
दितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसंगः न च सर्वत्र तेषां स्वशब्दनिवेद्यत्वं यत्राप्यस्ति तत्रापि विशि
ष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवैषां प्रतीतिः स्वशब्देन केवलमनूद्यते न तु तत्कृता विषयांतरे
तथा तस्यादर्शनात् न हि केवलशृंगारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये
मनागपि रसवत्वप्रतीतिरस्ति ४ ॥

नालंकारध्वनिः अलंकाराणां भूयस्त्वान्न प्रत्येकं सप्रपंचमिति तृतीयस्त्विति शब्दो व्यतिरेके वस्त्वलंकारौ शब्दाभिधेयत्वमप्या

तावद्रसभावतदाभासतत्प्रशमाः। न तु ते कदाचिदभिधीयन्ते अथ चास्वाद्यमानशरीरतया प्रतिभान्ति तत्र ध्वननव्यापाराद्दृते
नास्ति कल्पनान्तरम् स्खलद्गतित्वाभावे मुख्यार्थबाधादेर्लक्षणानिबन्धनस्यानाशंकनीयत्वात् उक्तं विस्तरेण पूर्वं। चित्त
वृत्तेरास्वाद्यत्वे स्थायिनो रसो व्यभिचारिणो भावः। अनौचित्येन तदाभासः रावणस्येव सीतायां रतेः यद्यपि तत्र हास्यरसरूपतै
व श्रृंगाराद्धि भवेद्धास्य इति वचनात् तथापि पाश्चात्येयं सामाजिकानां स्थितिः तन्मयीभवनदशायां तु रतेरेवास्वाद्यतेति श्रृंगार
तैव भाति पौर्वापर्यविवेकावधीरणेन दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिमित्यादौ तदाभासो श्रृंगाराभास एव यत्कान्ताया
हृदयमाह्लादयति यतो विशेषेण तत्प्रशमः संगृहीतोपि पृथग्गणितोऽसौ यथा ॥ एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं
ताम्यतोरन्योन्यं हृदयस्थितेप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् दंपत्योः शनकैरपांगवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषोर्भग्नो मानकलिः स
हासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः ॥ इत्यत्रेर्ष्यारोषात्मनो मानस्य प्रशमः। न चायं रसादिरर्थः पुत्रस्ते जात इत्यतो यथा
हर्षो जायते तथा नापि लक्षणया अपि तु सहृदयस्य सहृदयसंवादबलाद्विभावप्रतीतेस्तन्मयीभावेनास्वाद्यमान एव
चर्व्यमाणैकप्राणः सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षणः परिस्फुरति तदाह प्रकाशन इति तेन तत्र शब्दस्य ध्वननमेव
व्यापारोऽर्थस्य सहृदयस्येति विभावाद्यर्थोऽपि तद्गतजन्मसदृशन्यायेन तां चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरिक्तोऽर्थस्यापि
व्यापारो ध्वननमेवोच्यते स्वशब्देति श्रृंगारादिनाभिधाव्यापारवशादेव निवेदितत्वेनेति विभावादीनितात्पर्यपाक्षेप
र्थः ॥ २

तत्रस्वशब्दस्यान्वयव्यतिरेकौ रस्यमानतासारं रसं प्रतिनिराकर्तव्यौ तन्नस्यैव तावदिति दर्शयति नचसर्वत्रेति यथाम द्वेईराज
स्य यद्विस्मयस्यविलोकितेषुबहुशो निःस्थेमनी लोचने यद्गात्राणिदरिद्रतिप्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् दूर्वाकांडविडंब
कश्चनिबिडोयत्पांडिमागंडयोः कृष्णेयूनिसयौवनासुवनितास्वेषैववेशस्थितिः ॥ इत्यत्रानुभावविभावावबोधनो
त्तरमेवतन्मयीभावनयुक्त्यातद्विभावानुभावोचित चित्तवृत्तिवासनानुरंजितस्वसंविदानन्दचर्वणागोचरोर्थोरसात्मास्फु
रत्येव अभिलाषचिंतौत्सुक्यनिद्राधृतिग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेपि एवंव्यतिरेकाभावंप्रदर्श्यान्वया।
भावंदर्शयति यत्रापीति तत्रादिनिस्वशब्दनिवेदितत्वम् प्रतिपादनमुखेनेतिशब्दप्रयुक्त्याविभावादिप्रतिपत्तेरस्यार्थः
साकेवलमिति तथाहि यातेद्वारवतींतदामधुरिपौतद्दत्तझम्पानतांकालिंदीतटरूढवंजुललतामालिंग्यसोत्कं
ठया उद्गीतंगुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरंराधया येनांतर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥ इत्यत्रविभावानुभा
वमुखेनैवतयाप्रतिपत्तृकर्वत उत्कंठाचर्वणागोचरंप्रतिपद्यतएव सोत्कंठशब्दः केवलंसिद्धंसाधयति तर्कामित्यनेनतत्कान्त
भावानुकर्षणेसोत्कंठशब्दःप्रयुक्तइत्यनुभावोपिनानर्थकः पुनरनुभावप्रतिपादनेहिपुनरुक्तमतन्मयीभावोवा ननुनतू
तेत्यत्रचेतनमाह विषयांतरइति यद्विश्रम्भसमादौनहियदभावेपियद्भवति तत्कृतंतादृशिभावः प्रदर्शनमेवदूषयति नही
तिकेवलशब्दार्थंस्फुरयतिविभावादीति काव्यइतितत्वमनेकाव्यरूपतयाप्रयुज्यमानइत्यर्थः मनागपीति ॥ शृंगार
हास्यबीभत्सरौद्रवीरभयानकाः करुणाद्भुतशांतानवनाट्यरसाः स्मृताः इत्येवेस्वशब्देनसहरसादेर्व्यतिरेकान्वया
भावमुपदर्शितमेवोपसंहरति यतश्चेत्यादिना कथंचिदित्यनेन १५ ॥

ध्वन्या- अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिशक्तिरूपं विभावादिकं रसध्वनने शब्दस्य कर्तव्ये अभिधेयस्य च तज्जन्महर्षाभिन्नयोग
लोच- हेमन्तयाजननव्यतिरिक्ते दिवाभोजनाभावविशिष्टपीनत्वानुमितरात्रिभोजनविलक्षणानयाचानुमानव्यतिरिक्ते ध्वन
१८ नेकर्तव्ये सामर्थ्यं शक्तिविशिष्टसमुचितवाचकसाकल्यमिति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः एवं द्वौ पक्षावुपक्र
म्याद्यो दूषितः द्वितीयस्तु कथं विदे गोंकृतः जननानुमानव्यापाराभिप्रायेण दूषितः ध्वननाभिप्रायेणांगीकृतः यस्त्वा

ॐ यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्यो विभावादिभ्यो विशिष्टेभ्यो रसादीनां प्रतीतिः केवला।
च्च स्वाभिधानमात्रादप्रतीतिः तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसा।
दीनां न त्वभिधेयत्वं कथंचिदिति तृतीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्भिन्न एवेति स्थितं वाच्येन त्वस्य स
हैव प्रतीतिरित्यग्रे दर्शयिष्यते १५ ॥

पि नान्यथा शक्तिमेव ध्वननं मन्यते सन्न वस्तुतत्त्ववेदी विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिः भेदसंसर्गे वा पर्यव
स्यन्ती न रसस्यमानतासारे रसे इत्यलं बहुना इति शब्दो हेत्वर्थः इति अतो हेतोस्तृतीयोऽपि प्रकारो वाच्याद्भिन्न एवेति संबन्धः
सहैवेति इव शब्देन विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यत इति दर्शयति अग्रे इति द्वितीयोद्योते ॥ १५ ॥ १८

मान=

हासव्याजेनैव दर्शयति काव्यस्यात्मेति स एवेति प्रती
यमानेपि=१

एवंप्रतीयमानेपुनरन्यदेवेति इयताध्वनिस्वरूपंव्याख्यातं अधुनाकाव्यात्मत्वमितिप्रक्रांतेतृतीयपक्षेसध्वनिरिति
मंतव्यमितिहासबलात्प्रक्रांतंहृन्निगम्यार्थंबलादाहृतेनवसएववस्तुतआत्मावस्तुत्वलंकारध्वनीतरसंप्रतिपर्यवसानइतिवा

काव्यस्यात्मासएवार्थस्तथाचादिकवेःपुराक्रौंचद्वंद्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥
विविधविशिष्टवाच्यवाचकरचनाचारुणःकाव्यस्यसारभूतः सएवार्थः सन्निहितसहचरीविर
हकातरक्रौंचाक्रन्दजनितःशोकएवश्लोकतयापरिणतः ॥ मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमः
शाश्वतीःसमाः यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितम् ५ ॥

व्याङ्ग्यत्वेनाविन्त्यभिप्रायेणध्वनिःकाव्यस्यात्मेतिसामान्येनोक्तम् शोकइति क्रौंचस्यद्वंद्ववियोगेनसहचरीहननोद्भूतेन
साहचर्यध्वंसनेनउत्थितोयःशोकःस्थायिभावोनिरपेक्षभावत्वाद्विप्रलंभशृंगारोचितस्याविभावत्वाद्नयएव सएवतथाभूतः।

ध्वन्या
लो प्र
१९

विभावस्तद्व्याक्रंदादिश्चानुभावश्चर्वणया हृदयसंवादतन्मयीभवनक्रमादास्वाद्यमानतां प्रतिपन्नः करुणरसरूपतां लौ
किकशोकव्यतिरिक्तां स्वचित्तद्रुतिसमास्वाद्यसारां प्रतिपन्नो रसः परिपूर्णकुंभोच्छलनवच्चित्तवृत्तिनिःष्यंदस्वभाव
वाग्विलापादिवत्समयानपेक्षत्वेपि चित्तवृत्तिव्यंजकत्वादिति नयेनाकृतकतयैवावेशवशात्समुचितशब्दच्छन्दोवृत्तादि
नियंत्रितश्लोकरूपतां प्राप्तः मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहि
तमिति न तु मुनेः शोक इति मंतव्यम् एवं हि सति तद्दुःखेन सोपि दुःखित इति कृत्वा रसस्यात्मतेति निरवका
शं भवेत् न च दुःखसंतप्तस्यैषा दशेति एवं हि चर्वणोचितशोकस्थायिभावात्मककरुणरससमुच्छल
नस्वभावत्वात्स एव काव्यस्यात्मा सारभूतस्वभावोपरशाब्दवैलक्षण्यकारकः एतदेवोक्तं हृदयदर्पणे यावत्
पूर्णो न चैतेन तावन्नैव वमत्यमुमिति छान्दसेनागमेन सर्वविशेषवकाशेदमाह नान्यस्मात् तेन यदाह भट्ट
नायकः शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदंत्याख्यानमेतयोः द्वयोर्गुणत्वे व्यापा
रप्राधान्ये काव्यधीर्भवेत् तदपास्तं व्यापारो हि यदि ध्वननात्मा रसनास्वभावस्तन्नापूर्वमुक्तं अभिधैव व्यापारस्तथाप्य
स्याप्राधान्यमेवेत्यावेदितं प्राक् श्लोकं व्याचष्टे विविधेति विविधं तदभिव्यंजनीयरसानुगुण्येन विचित्रकत्वा वाच्य
वाचकरचनायां च प्रपंचचारुणा हृद्यालंकारगुणगुम्फितमित्यर्थः तेन सर्वज्ञापिनधनसज्ञापिनपव्यवहारः आत्मसज्ञावे
पि द्विकविदेवज्ञीवव्यवहार इत्युक्तं भागोवतेनेन तन्निरवकाशं यदुक्तं हृदयदर्पणे सर्वथा हि काव्यव्यवहारः स्यादिति
निहतसहचरीति विभाव उक्तः आक्रंदितशब्देनानुभावः जनित इति चर्वणागोचरत्वेनेति शेषः ॥१९॥ १९

19

ननु शोकचर्व्वणातो यदि श्लोकतद्भूतः तत्प्रतीयमानं वस्तु काव्यस्यात्मेति कुतः इत्याशंक्याह शोकोहीतिकरुणरसनस्थुर्वं।
णागोच्चरात्मनः शोकः स्थायिभावः शोकेहि स्थायिभावे यदि विभावानुभावाः तत्समुचितावितचवृत्तिः चर्व्वणात्मा रस इत्यौ।
चित्यात् स्थायिनो रसतापत्तिरित्युच्यते शोकस्वसंविदितं परगतानुमितं च चित्तवृत्तिजातं संस्कारक्रमेणहृदयसंवादमादधानं
चर्व्वणायामुपयुज्यते यतः ननु प्रतीयमानरूपमात्मा तस्य त्रिभेदं प्रतिपादितं न तु रसैकरूप मनेनचेतिहासेन रसस्यैवात्म
भूतत्वमुक्तं भवतीत्याशंक्याभ्युपगमेनैवोत्तरमाह प्रतीयमानस्यचेति अन्योभेदोवस्त्वलंकारात्मा भावग्रहणं व्यभिचा

ॐ शोकोहि करुणरसस्थायिभावः प्रतीयमानरूप एवेति प्रतिपादितम् प्रतीयमानस्यचान्यभे
द प्रदर्शनेपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणं प्राधान्यात् १७ ॥

रितोपि चर्व्यमाणस्तावन्मात्राविश्रान्तोपि स्थायिचर्व्वणापर्यवसानोहितरसशक्तिसामनयाप्यापि प्राणकत्वं भवतीत्यु
क्तम् यथा नवेनवागेणवियद्धयंती विवर्तयेतीवलयं विलोलम् प्रामेंमाशिंजितनूपुरेणपादेनमन्दंभुवमालिखे
ती इत्यत्र लज्जया रसभावशब्देनचतदाभासतत्प्रशमावपिसंगृहीतावेव प्रधानतयैवविश्रान्तेनदेकरूपत्वात् प्राधान्यादिति
रसपर्यवसानादित्यर्थः तावन्मात्रविश्रान्तावपिचान्यशब्दैवलक्षणकारित्वेनवस्त्वलंकारध्वनेरपिजीवितत्वमौ
चित्यमक्रमितिभावः १८ ॥

ता ह्न

अं वस्तुतत्त्व

ध्वन्या- एवमितिहासमुखेन प्रतीयमानस्य काव्यात्मतां प्रदर्श्य स्वसंवित्सिद्धमप्येतदिति दर्शयति सरस्वतीति वाग्रूपा भगवती
लोच- त्यर्थः अर्थशब्देन वस्तुशब्दं वस्तुशब्देन तत्त्वशब्दं च वस्तुशब्दमाचष्टे निष्यन्दमानेति दिव्यमानन्दरसं स्वयमेव प्रस्नु
वानेत्यर्थः यदाह भट्टनायकः वाग्धेनुर्दुग्ध एतं हि रसं यद्बालतृष्णया तेन नास्य समः स स्याद्दुह्यते योगिभिर्हि यः तदा
२- वेशेन विनाप्याक्रान्त्या हि योगिभिर्दुह्यते अत एव यं सर्वे शैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे इत्यनेन सा
20 रागव वस्तुपात्रं वैद्यिम वततउक्तम् अभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तमिति प्रतिपत्तृरूप्रतिमा प्रतिभानान्तर्मीयमाना अपि तत्तदावेशेन भा

ॐ सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निष्यन्दमाना महतां कवीनाम् ॥ अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति
परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥ येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे का
लिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवय इति गण्यन्ते ६ ॥

वस्तुतत्त्वं निःष्यन्दमाना महतां कवीनां सरस्वती
लोकासामान्यं प्रतिभाविशेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति = २

समानेत्यर्थः यथोक्तमस्मदुपाध्यायभट्टतौतेन नायकस्य कवेः श्रोतुः समानोऽनुभवस्ततः इति प्रतिभा अपूर्ववस्तुनिर्मा
णक्षमा प्रज्ञा तस्या विशेषो रसावेशवैशद्यसौन्दर्यकाव्यनिर्माणक्षमत्वं यदाह मुनिः कवेरन्तर्गतं भावमिति येनेत्यभि
व्यक्तेन स्फुरता प्रतिभाविशेषेण निमित्तेन महाकवित्वगणनेति यावत् ६ ॥ २-

२१

न=२

धन्या लोप. २१ इदं चेति न केवलं प्रतीयमानं च नन्वेदं वेत्येतत्कारिकास्थितिः स्वरूपविषयभेदौ एवं यावुद्दिष्टसामग्री वेद्यत्वमपि वाच्या
नि विक्तत्वे प्रमाणमिति यावत् वेद्यते इति ननु वेद्यते येन न स्यादसावितिभावः काव्यस्य तत्त्वभूतो योऽर्थस्तस्य भावना वाच्यातिरेके
ण न वर्तते चर्वणा तत्र विमुखानां स्वराः षड्जादयः सप्त श्रुतिर्नाम शब्दस्यैव तत्त्वमेव मात्रकाविधरूपान्तरं तत्परिणामाणा ...

२१

न

इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम् शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते वेद्यते
तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेऽपि परं वेद्यते सोऽर्थो यस्मात्केवलं काव्या
र्थतत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते यदि च वाच्यरूप एवासावर्थः स्यात्तद्वाच्यवाचकस्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात्
अथ च वाच्यवाचकलक्षणमात्रकृतश्रमाणां काव्यार्थतत्त्वभावनाविमुखानां स्वरश्रुत्यादि ल
क्षणमिवाप्रगीतानामगोचर एवासावर्थः १९ ॥

शिव प्रगीतानां गान्धर्वलक्षण

स्वरश्रुत्यादिलक्षणमुभयभेदकल्पिता द्वाविंशतिविधाः श्रुत्यादिग्रहणेन तानवंशकग्रामरागभाषाविभाषान्तरभाषा देशीमार्गरूपं ते
प्रकृष्टं गीतं गानं येषां ते प्रगीताः गान्धर्वशास्त्रव्याख्यादिकमेषामारंभेणावाप्तफलपर्यन्तता लक्ष्यते १९ ॥

एवमिति स्वरूपभेदेन विषयभेदेन भिन्नस्सामग्रीज्ञेयत्वेन चेत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञेयाविति अर्हार्थे कृत्यः। सर्वो हि तया यतनतश्चेतीयता प्राधान्ये लोकप्रसिद्धत्वं प्रमाणमुक्तम्। नियोगार्थेन च कृत्येन शिक्षाक्रम उक्तः। प्रत्यभिज्ञेयशब्देनेदमाह। काव्यं तु जातु जायेत। कस्यचित्प्रतिभावत इति नयेन यद्यपि स्वयमस्यैव तत्त्वविदः प्राप्तिशीति तथापीदमित्थमिति विशेषतो निरूप्यमाणं सहृदयत्वेनावि भवति यथोक्तमस्मत्परमगुरुभिः श्रीमदुत्पलदेवपादैः। तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो नो रन्तुं यथेति तेन ज्ञानस्यापि विशेषतो निरूपणेनानुसन्धानात्मकमत्र प्रत्यभिज्ञानं न तत्तदेवेदमित्येता

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यंग्यस्यास्तित्वं प्रतिपाद्य प्राधान्यं तस्यैवेति दर्शयति ॥ सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन । यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥ व्यंग्योऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन न सर्वः। तावेव शब्दार्थौ महाकवेः प्रत्यभिज्ञेयौ। व्यंग्यव्यंजकाभ्यामेव हि सुप्रयुक्ताभ्यां महाकवित्वलाभो महाकवीनाम् न वाच्यवाचकरचनामात्रेण ८ ॥

वृत्तमात्रम् महाकवेरिति यो महाकविरहं भूयासमित्याशास्ते। एवं व्यंग्यस्यार्थस्य व्यंजकस्य च शब्दस्य प्राधान्यं वदता व्यंग्यव्यंजकभावस्यापि प्राधान्यमुक्तम्। इति ध्वनतीति ध्वन्यते ध्वननमिति त्रितयमप्युपपन्नमित्युक्तम्। ननु प्रधानो यः प्रतीयमानस्तदा वाच्यवाचकतज्ज्ञानस्यैव किं न प्राधान्यमित्याशंक्योपायानामेव प्रथममुपादानं भवतीत्यभिप्रायेण विरुद्धोऽयं प्राधान्ये सामर्थ्यं हेतुं विनिदर्शयति इदानीमित्यादिना ८॥

ध्वे-२

ध्वन्या· लोप्र· २२

आलोकनमालोकः वनितावदनारविन्दावलोकनमित्यर्थः। तत्रैवोपायो दीपशिखा २१ ॥ प्रतिपादितिभावेद्विप तस्यव

इदानीं व्यंग्यव्यंजकयोः प्राधान्येपि यद्वाच्यवाचकावेव प्रथममुपादयते कवयः तदपि युक्तमेवे।
त्याह ॥ आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवांजनः तदुपायतया तद्वदर्थे वाच्ये तदादृत ॥
यथाह्यालोकार्थी सन्नपि दीपशिखायां यत्नवांजनो भवति तदुपायतया नहि दीपशिखामंतरे
णालोकः संभवति तद्वद्व्यंग्यमर्थं प्रत्यादृतो वाच्येर्थे यत्नवान्भवति अनेन प्रतिपादकस्य क
वेर्व्यंग्यं प्रति व्यापारो दर्शितः प्रतिपाद्यस्यापि तं दर्शयितुमाह ~~इदानीमित्यादिना~~ २१ ॥
यथापदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते वाच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्तस्य वस्तुनः यथापदार्थद्वा
रेण वाक्यार्थावगमस्तथा वाच्यार्थपूर्विका व्यंग्यस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः २२ ॥

स्तुन इति व्यंग्यरूपस्य सारस्येत्यर्थः अनेन श्लोकेनात्यंतसल्लक्ष्यो यो न भवति तस्यैष स्फुटसंवेद्यपदक्रमो यथा अत्यंतशाह्
हृतत्त्वो यो न भवति तस्य पदार्थवाक्यक्रमः २२ ॥ २२

त=२ का=३

काष्ठामासस्फुटरूपभावस्यतद्वाक्यार्थेहन्नऊशलस्यैवसन्नपिक्रमोऽभ्यस्ताविनाभावस्मृत्यादिवत्संवेद्यः नव्यालक्ष्यतेइति
प्राधान्यादेवंउत्पर्यंतानुसरणंविना मध्येविश्रांतिंनकुर्वंतइतिक्रमस्यसतोऽप्यलक्षणेप्राधान्येहेतुः स्वसामर्थ्यमाकांक्षा
योग्यतासन्निधयः विभाव्यतेइति विपाहेनविभक्तेनार्थाविभक्तेनयानभाव्यतेइत्यर्थः अनेनविद्यमानएवक्रमोनसंवे
द्यतेइत्यर्थः तेनयत्स्फोटाभिप्रायेणसैवक्रमइतिव्याचक्षते नत्वस्तुतविरुद्धमेव वाक्यार्थविमुखोविश्रांतिनिबंधनं

ॐ इदानींवाक्यार्थप्रतीतिरेकैकत्वेपि तत्प्रतीतेर्थंपस्यार्थस्यशायामंयथानव्यालक्ष्यतेनघा
दर्शयति स्वसामर्थ्यवशेनैववाक्यार्थंप्रत्याययन्नपि यथाव्यापारनिष्ठैःपदार्थैर्नविभाव्य
ते ॥ यथास्वसामर्थ्यवशेनैववाक्यार्थंप्रकाशयन्नपिपदार्थोव्यापारनिष्ठैर्नविभाव्यतेविभ।
क्तनया नदृत्स्वेतसांसोऽर्थोवाक्यार्थविमुखात्मनो बुद्धौतत्त्वार्थदर्शिन्यांक्रमिकेवावभासते यत्रा
वभासते २२ ॥

परितोषमलभमानश्चात्मास्फुटरूपंयेषामित्यनेनसचेतसामित्यस्यैवार्थोविभक्तः सहृदयानामेवनह्ययंमहिमास्वतन्त्रकाव्य।
स्यासौकश्चिदतिशयइत्याशंक्याह यत्रावभासतेइति तेनाचविभक्तनानाभासते ननुवाक्यस्यैवसवेद्यानवभासः अतएवतद
तीयोद्योतेचटप्रदीपदृष्टांतेबलाद्युगपत्प्रतीतिकालेपिवाच्यप्रतीतिर्नविघटतेइति यदुक्तंतत्तेनसहास्यग्रंथस्यनविरोधः २३

ध्वन्या- सद्भावमिति सद्भावं साधुभावं प्राधान्येनेत्यर्थः। इयं हि शक्तिपियादयि विवितं पूर्वं प्रकाशितमित्यहृयाते उपयोजयन्निति उपयोगं गमय-
लो १- न्। तमर्थमिति वाच्यमुपयोग। स्वशब्द आत्मवाची स्वश्चासावर्थश्च स्वार्थौ तौ याभ्यां यथासंख्येन तेनार्थेन गुणीकृतात्मा शब्दो
२३ गुणीकृताभिधेयः। तमर्थमिति सरस्वतीस्वादु तदर्थवस्त्विति यदुक्तं व्यङ्ग्यः यो न यतः व्यङ्ग्य इति हि वचनेनेदमाह यथ्य

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यङ्ग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृते उपयोजयन्नाह ॥ यत्रार्थः शब्दो
वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ यत्रार्थो
वाच्यविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्तः स काव्यविशेषो ध्वनिरिति अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुभ्य
उपमादिभ्योनुप्रासादिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितं यदप्युक्तं प्रसिद्धप्रस्थानातिक्रमि-
णो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्तीति तदप्ययुक्तं यतो लक्षणकृतामेव स केवलं न प्रसिद्धो ल-
क्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव सहृदयाह्लादि काव्यं ततो न्यच्चित्रमित्यग्रे दर्शयिष्यामः। यदप्युक्तं क-
मनीयमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालंकारादिप्रकारेष्वन्तर्भाव इति ॥ व्येशब्दृयव व्यंजक

विवक्षितेनवा

त्वं यथाप्यर्थस्यापि सहकारिता न त्रुट्यति अन्यथा अज्ञातार्थोपि शब्दस्तद्व्यंजकः स्यात् विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्द
स्यापि सहकारित्वं भवत्येव विशिष्टार्थाभिधेयतया विना न स्यार्थस्य व्यंजकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि
ध्वननं व्यापारः तेन यद्भट्टनायकेन हि वचनं दूषितं तद्गजनिमीलिकयैव अर्थः शब्दो वेति विकल्पाभिधानं प्राधान्याभि- २३

अर्थोपि वाच्यो वा ध्वनतीति शब्दोप्येवम्
व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यते इति व्यापारो वा

काव्यं च तद्विशेषश्च स काव्यस्य वा विशेषः काव्यग्रहणं गुणालंकारोपस्कृतशब्दार्थपृष्ठपातीध्वनिलक्षण आत्मेत्युक्तं
तेन नैनत्रिरवकाशे स्फुतार्थापत्तावपि ध्वनिव्यवहारः स्यादिति यच्चोक्तं चारुत्वप्रतीतिस्तर्हि काव्यस्यात्मा स्यादिति तदंगीकु
र्म एव नास्ति खलु अयं विवाद इति यच्चोक्तम् चारुत्वप्रतीतिर्यदि काव्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणादपि सा भवंतीति तथा स्यादिति न
त्र शब्दार्थमयकाव्यात्माभिधानप्रस्तावे कथमप्रसंग इति न किंचिदेतत् स इति अर्थो वा शब्दो वा व्यापारो वा गौणं शब्दार्थयोर्ध्वनन
मिति कारिकया तु प्राधान्येन समुदाय एव वाच्यरूपो न्यक्कृततया ध्वनिरिति प्रतिपादितम् विभक्त इति गुणालंकाराणां वाच्य

तदप्यसमीचीनम् यतो वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यंग्यव्यंजकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य
ध्वनेः कथमंतर्भावः वाच्यवाचकचारुत्वहेतवो हि तस्यांगभूतास्तत्तदेकरूपा एवेति प्रतिपादयिष्य
माणत्वात् परिकरश्लोकश्चात्र व्यंग्यव्यंजकसंबंधनिबंधनतया ध्वनेः वाच्यवाचकचारुत्वहे
त्वंतःपातिता कुतः २४॥

वाचकभावप्राणत्वात् अस्य च तद्व्यंग्यव्यंजकभावसारत्वान्नास्य तेष्वंतर्भाव इति अन्यत्र भावो विषयार्थः एवं तत्प्रतिरि
क्तः कोयं ध्वनिरिति निराकृतम् लक्षणकृतामेवेति लक्षणकाराप्रसिद्धतावि रुद्धो हेतुः ४ नवनृत्यगीतहास्यादिकस्य तत्का
व्यस्य वा कापि न किंचिद्विशिष्टं चमिति विस्मयकहृद्यत्वादिवशान्न सम्यग्याभिलषणीयचमत्कारसारस्य निःस्पन्दमयमित्य
र्थः काव्यानुकारित्वाद्वाचिवैलक्ष्यमात्रत्वाद्वा कलामात्रत्वाद्वा प्रयत्न इति प्रधानगुणभावाभ्यां व्यंग्यस्यैव व्यवस्थिते द्विधा काव्ये
ततोन्यत्तु तच्चित्रमभिधीयते इति तृतीयो योऽनेव इति परिकरार्थकारिकार्थस्यापि कावा पंकाने श्लोकः परिकरश्लोकः २५

तत एव हि यत्नेन लक्षणीयतालक्ष्यतत्प्र
सिद्धकत्वमसिद्धो हेतुः २४

ध्वन्या येत्वलंकारे वैशद्येनेति चाक्ततयास्फुटतया चेत्यर्थः अभिहितमिति भूतप्रयोगः आहैवं उक्तस्य व्याख्यातत्वात् गुणीकृतात्मे
लो प्र. ति आत्मा इत्यनेन स्वशब्दस्यार्थो व्याख्यातः नचैतदिति व्यंग्यस्य प्राधान्यं प्राधान्येन सतोपि यदि न चकास्ति उद्भेदो न तावभासित्वामि
२४ ति न येनालंकारवर्गेण विश्रान्तेरन्यथापि विवेचकैर्जीवितान्वेषणे क्रियमाणे परव्यंग्यांशः पुनरपि वाच्यमेवानुगमयत्रास्ते तदा

24

ॐनन्तु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीतिः स नाम मा भूद्ध्वनेर्विषयः यत्र तु प्रतीतिरस्ति
यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्यायोक्तापह्नुतिदीपकसंकरालंकारादौ तत्र ध्व
नेरंतर्भावो भविष्यतीत्यादि निराकर्तुमभिहितम् उपसर्जनीकृतस्वार्थाविति अर्थो गुणीकृतात्मा
गुणीकृताभिधेयः शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनिरिति तेषु कथं तस्यान्तर्भावः व्यंग्यप्राधा
न्ये हि ध्वनिः न चैतत्समासोक्त्यादिष्वस्ति समासोक्तौ तावत् उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृ
हीतं शशिना निशामुखम् यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥

तदुपकरणत्वादेव तस्यालंकारता ततो वाच्यादेव तदुपस्कृताच्चमत्कारलाभ इति यद्यपि पूर्वं नेरसध्वनिरस्ति तथापि मध्यक
क्षानिविष्टोसौ व्यंग्योर्थो न रसोन्मुखीभवति स्वातंत्र्येणापि तु वाच्यमेवार्थं संस्कर्तुं धावतीति गुणीभूतव्यंग्यतोक्ता समा।
सोक्ताविति यत्रोक्तेर्गम्यतेन्योर्थस्तत्समानैर्विशेषणैः सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया बुधैरित्युक्तवत्समासोक्तेर्लक्ष
णस्वरूपं देवतानीमतत्त्रिविवेचनमिति पादचतुष्टयेन क्रमादुक्तम् उपोढरागेण सांध्यारुणिमा प्रेमबन्धेन विलोलतारका २४

दकाज्योतींषि विनेत्रत्रिभागस्य यत्ननेयानि फणिन्येव प्रेमबन्धे सेनगृहीतमाश्वासितं परिचुम्बितमाक्रान्तं च । तिशायामुखं
प्रारम्भो वदनकोकनदं चेति यथेति यथा रुचिति ग्रहणेन प्रेमरभसेन च तिमिरं बन्धप्रकृष्टं सूक्ष्माश्रेणच ; तिमिरांशुकरणिमशावली
कृतं तमः पटलं तिमिरांशुकं नीलजालिकानवाप्य पोफवपूरुदिनारागाद् सवात्संध्यारागाद्रक्तेन रप्रेमदूपाख्यहेतोः पूर्वो
पि पूर्वस्यां दिशि अग्रेव गलितं यथा तं यतिनेव नयारागान्ताकरणभूतया समस्तं मिश्रितं उपलक्षणत्वेन वानलक्षितं रात्रिमुखे भो

इत्यादौ व्यंग्येनानुगतं वाच्यं प्राधान्येन प्रतीयते समासोक्तिपि नायिकानायकव्यवहारयोर्निशाशशि
नोरेव वाक्यार्थत्वात आक्षेपेपि व्यंग्यविशेषाक्षेपिणो वाच्यस्यैव चारुत्वम् प्राधान्येन वाक्यार्थ आक्षे
पोक्तिसामर्थ्यादेव ज्ञायते तत्र यथाहि यो रूपो विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेध इवोपायस्त्राक्षेपः स च व्यंग्य
विशेषमाक्षिपन्मुख्ये काव्यशरीरम् चारुत्वोत्कर्षनिबन्धनाद्धि वाच्यव्यंग्ययोः प्राधान्यविवक्षा य
था ॥ अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ अत्र सत्याम
पि व्यंग्यप्रतीतौ वाच्यस्यैव चारुत्वमुत्कर्षवदिति तस्यैव प्राधान्यविवक्षा यथा वदीपकापह्नुत्यादौ

माविति नज्ञानम् तिमिरसंवलितांशुदर्शने हि रागविमुखमिति लोकेन तत्सने नूतस्फुट आलोकेन नायिकापेक्षतये।
ति कर्तृपदं रात्रिपक्षे अपि शशिना तल्लक्षितमिश्रस्थानेनरः शब्दे नायकेनेव प्राज्ञेनेन चुम्बनोपक्रमे ऽपरो नीलांशुकस्य गल
नं पतनं च परिवाधुरोधे तथा गृहीतेन नायकेन मुखमिति संबन्धः तेनात्र व्यंग्ये प्रतीतेपि न प्राधान्यं ततोपि नायिकाव्यवहा
रो निशाशशिना वेव शृंगारविभावत्वयोः संस्कृतां गवसंकास्रं तां भजेते ततस्तु वाच्यादि भावीभूतात् रसनिः ष्पन्द ः

उन्नीतोऽभिधेय एव न व्यंग्यः इत्यत एव
समासोक्तिः तत्प्रकृतार्थमेव ग्रन्थार्थमत्य
जत्व ५ अङ्गेनानुगतमिति एकदेशविवर्ति
चेत्थं रूपकं
स्यात् = १

ध्वन्या लो॰ २५ 25

यत्तु व्याचक्षते व्यामिश्रयेति कर्तृपदं न वाच्यं तेन तारा: कर्तृत्वमुपपन्नमिति शशिना नैवात्र नायिकाव्यवहारः राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोजनृपाः इतिवत् न त्वत्र समासोक्तिस्तु स्वविशेषणाभावादुच्यते इति चानेनाभिधाव्यापारनिरासादित्यलमवान्तरेण बहुना नायिकायां नायकयोर्व्यवहारः स निशायां समारोपितः नायिकायां नायकस्येयो व्यवहारः स शशिनि समा

व्यंग्यत्वेनोपमायाः प्रतीतावपि प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न तया व्यपदेशः तद्वदत्रापि द्रष्टव्यं अनुक्त निमित्तायामपि विशेषोक्तौ आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति इत्यादौ व्यंग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यात्प्रतीतिमात्रेण तत्प्रतीतिनिमित्ताकावि। ष्कारत्वनिष्पत्तिरिति न प्राधान्यम् पर्यायोक्तेऽपि यदि प्राधान्येन व्यंग्यत्वं तद्भवतु नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावो न तु ध्वनेस्तत्रान्तर्भावः तस्य महाविषयत्वेनाङ्गित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् न पुनः पर्यायोक्ते भामहोदाहृतविषयत्वेन तस्यैतत्सदृशे व्यंग्यस्यैव प्राधान्यम् वाच्यस्य तत्रोपसर्जनीभावेनाविवक्षितत्वात् अपह्नुति दीपकयोः पुनर्वाच्यस्य प्राधान्ये व्यंग्यस्यानुयायित्वे प्रसिद्धमेव संकरालंकारेऽपि यदालंकारोऽलंकारान्तर च्छायामनुगृह्णाति तदा व्यंग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न ध्वनिविषयत्वम् २५ ॥

रोपितः इति व्याख्यानेन को दोषप्रसंगः आक्षेप इति प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः तत्राद्यो यथा ॥ अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण ते ॥ २५

किमका राउ

ल

इति वक्ष्यमाणमरणविषयो निषेधात्मा आक्षेपः तत्र इयदस्तु इमे तदेवानुग्रिये इत्यादिपद्यमत्र चारुत्वनिबंधनमित्याक्षेपेण
क्षेपमलंकृतं सत्त्वयानम् ॥ उक्तविषयाक्षेपमेव भोः भोः किं सकरडपवपति न त्वं पोथकान्यागतिस्तस्मात्कृषितस्य
मेखलमतिः सोयं जलं गृहरने अस्थानोपनतामकालसुलभां तृष्णां प्रतिकुप्यनसैलोकाप्रधिनः भावमहिमा मार्गः शुनर्मी
स्वः अत्र कश्चित्सेवकः प्रभुमस्मात्किमितिनगतिलेभे इत्यर्थं ततर्विषयमानयदृष : केन विहिंसनाक्षेपेण प्रतिबोध्यते तत्रा
क्षेपेण निषेधरूपेणावाच्यस्यैवासत्पुरुषसेवात्तदेकस्य तन्निरोहे गान्मन : शांतरसस्याविभूतनिर्वेदविभावानुभावरूप
तयावमन्यतेति वामनस्य तु उपमानाक्षेपश्चाक्षेप इति लक्षणम् उपमासरस्यवंद्रादेराक्षेपोऽस्मि [redacted] सत्येषाक्षेपोऽस्मि
न्सति किं त्वया कृतमिति यथा तस्यास्तन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेंदुना सौंदर्यस्य पदं दृशौ यदि च ते : किं नाम नी
लोत्पलैः किं वा कोमलकांतिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे ह्यो धातः पुनरुक्तवस्तुरचनारंभेष्वपूर्वोग्रहः ॥ अत्र
वक्त्रोपमानस्यैव चान्द्रमसोपस्कृतने किं तेन कृत्यमिति त्वपद्दत्तनारोपश्चाक्षेपो व्याख्यायव चमत्कारकारणम् यदि वो यमा
नस्याक्षेपः सामर्थ्यादाकर्षणं यथा पेलंध तु : पांडुपयोधरेणा पाणि इत्यानाद्देन खंडितनाभम् प्रसादयंती सकलंकमिंदुं तापं र
वेरभ्यधिकं चकार ते न्येर्ष्याकलुषितनायिकांतरमुपमानसाद्दिप्रमपि गाच्यार्थमेवालंकारोतीति पष्ठात्तु समासोक्तिरेव तद्द
ह गारुत्वो त्वां धीति अत्रैव प्रसिद्धं दृष्टांतमाह अनुरागवतीति तेनाक्षेपेण प्रमुखसमर्थनेमेवपरिसमाप्तमिति मेत्रत्ये तत्रो
दाहरणेन समासोक्तिश्लोकः पठितः अत्रोदेवगतिः कीदृगिति ऊरूपाणनेत्यादि तिमित्रकौसमागम इत्यर्थः तस्यैवेति वा
च्यस्यैवेति यावत् वामनाभिप्रायेण यमाक्षेपो भामहाभिप्रायेण समासोक्तिरिति समप्रमाणा यत्रेतदुदृष्टहेतास्त्र समासो क्त्रा

पि=२

ध्वन्या द्वयोरपीदमेकमेवोदाहरणं व्यवस्थापकं स्पष्टत्वात् ॥ एवमपि समासोक्तिर्वास्त्वाक्षेपो वा किमनेनास्माकं सर्वथात्रालंकारादिषु
लो॰प॰ व्यंग्यं वाच्ये गुणीभवतीति न स ध्वनिरित्याशयोत्र ये ये गुरुभिर्निरूपिताः ; एवं शेषाण्यविवक्षायां दृष्टान्तमुक्त्वा व्यपदेशो ह्यथान्य
२९ कृत एव भवतीत्यत्र दृष्टान्तं स्वयं प्रसिद्धमाह यथा वेति उपमाया इति उपमानोपमेयभावस्य मध्ये: तयेत्युपमया दीपकेऽपि आ
दिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यत इति लक्षणम् तत्र दीपके नैव शोभा यथा मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतः
कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिता बालललना मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चा
र्थिषु नराः ॥ इत्यत्र दीपककृतमेव चारुत्वम् अपह्नुतिरभीष्टस्य किंचिदन्तर्गतोपमा तत्रापह्नुते नैव शोभा यथा नेयं विरौति
भृंगाली मदेन मुखरा मुहुः अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिरिति एवमादेः पंचविधायाउद्देशक्रमेणैव शमेयान्तरमाह
अनुक्तनिमित्तायामपीति ॥ एकदेशस्य निगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता यथा स
एकसखीर्जयति जगन्ति कुसुमायुधः हरेणापि तनुर्यस्य शंभुना न हृतं बलं इयं चोक्तनिमित्तेति नास्यां व्यंग्यस्य सद्भावः चिन्त्य
उक्तनिमित्तायां वस्तुस्वभावमात्रे पर्यवसानमिति तथापि व्यंग्यसद्भावशंकायां यथा कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने
जने नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने तेन प्रकारेण ह्ययमवधार्यतमनीयं प्रकारमाशंकते अनुक्तनिमित्तायामपीति
व्यंग्यस्येति शीतकृतोत्पत्त्वार्तिरत्र निमित्तम् इति भट्टोद्भटस्याभिप्रायेणाह तत्वत्र का विस्मा चारुत्वनिष्पत्तिरिति यत्ररसि
केरपि निमित्तं कस्यचित्कान्तासमागमेन मनागपि स्तुतरपायं स्वधर्मं मन्यमानो बिहागमनदुष्ट्यासेको वंनामजहातीति
तदपि निमित्तं चारुत्वहेतुतया नालंकारस्य हि: कल्पितमपि न विशेषोक्तिभागयेव न शिथिलयतीति एवंभूतो विभज्यमा २९

भिद्य=२

त्रा

ननिमित्तोपस्कृतस्याप्रस्तुतत्वहेतुः अन्यथा विशेषोक्तिरेव न भवेत् एवमभिप्रायद्वयमपि साधारणेनाग्रन्थकृद्दूषयत न।
त्वोक्तेनैवाभिप्रायेणाग्रे योऽयं व्यवस्थित इति मन्तव्यं पर्यायोक्तमिति पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते वाच्यवाचकवृ
त्तिभ्यां शून्येनावगमात्मनेति लक्षणम् शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुत्पथगामिनः। रामस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदेश
नेति अत्र भीष्मस्य भार्गवप्रभावाभिभावी प्रताप इति यद्यपि प्रतीयते तेन स्थापितस्य ह्रायेन देशिता धर्मदेशनेत्यभिधीयमा
नेनैव वाक्यार्थेनालंकृतः अत एव पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना रूपेणोपलक्षितं सद्यदभिधीयते तदभिधीय
मानमुक्तमेव सत्पर्यायोक्तमित्यभिधीयत इति लक्षणपदम् पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम् अर्थालंकारत्वे सामान्यलक्षण
चेति सर्वं युज्यते यदित्यभिधीयत इत्यस्य बलाद्व्याख्यानमभिधीयते प्रतीयते प्राधान्येनेति उदाहरणेव भमधम्मिअ इ
त्यादि तदलंकारत्वमेव दूरे संपन्नमात्मनाप्यपर्यवसानात् तदा चालंकारमध्ये गणना न कार्या भेदांतराणि वास्यवक्र
व्यानि तदाह यदि प्राधान्येनेति ध्वनावित्यन्तर्भावादात्मैवासौ नालंकारः स्यादित्यर्थः तत्रेति याद्रूपेणालंकारत्वेन वि
वक्षितं तस्मादशेषध्वनिर्नान्तर्भवति न ताद्रूग्यस्याभिधे निरुक्तः ध्वनिर्हि महाविषयः सर्वत्र भावाद्व्यापकः समस्तप्रतिष्ठा
स्थानत्वाच्चाङ्गी न चालंकारो व्यापकोऽन्यालंकारवत् न चांगमलंकार्यतंत्रत्वात् अव्यापकत्वांगित्वे तत्तेषापेक्ष्यते ग
त्यज्यते चालंकारतानतिक्रमत्वयैवायमवलंब्यते स केवलं मात्सर्यग्रहात्पर्यायोक्तभागिनिभावः नचैयदपि प्राक्तनै
र्दृष्टमपि तत्स्वाभिरेवोन्मीलितमिति दर्शयति भामहस्य याहक्तदीयं रूपमभिमतं ताद्रगुदाहरणेन दर्शितम् तत्रैव
व न व्यंग्यस्य प्राधान्ये चारुत्वहेतुत्वात् तेन तदनुसारितया तत्स्वरूपं उदाहरणांतरमपि कल्प्यते तत्रैव व्यंग्यस्य प्राधा

नपुनरिति

मु नें

ध्वन्या मिति संगतिः यदि तु तत्र तत्समुदाहरणमनादृत्यममयस्मिं यदस्याप्युदाह्रियते तदस्माच्छिष्यं नैव केवलं तन्नयमनवलंब्य।
लोक- अर्थश्रवणेनात्मसंस्कार इत्यनार्यचेष्टितम् यदाहुर्वैतिहासिकाः ॥ अत्र त्याप्यवच्छेदार्थमेव तत्र कमृच्छति भामहेना
२० प्युदाहृतम् गृहेष्वध्वसु वा नान्नं भुञ्ज्महे यदधीतिनो विप्रा न भुंजत इति यत्तद्विभावगत्वात् देववचनं पर्यायेण रसदानं नि
षेधति यत्नत्यवादः तत्र रसदाननिषेधपरे इति न चास्य रसदाननिषेधपरत्वमप्यस्ति किंचिच्चारुत्वमस्ति येन शाध्वनेरभेदेन।
अपि तु तद्भंग्योपोद्बलितं विप्रभोजनेन विना यदत्र भोजनं तदेवोक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं स्यात् करणिकं भोजनात्यम
लेकुरुते न स्यस्यनिर्विघ्नं भोजनेऽभवतीति विवक्षितमिति पर्यायोक्तमलंकारं एवेति विवृतेन नानामभिमतइतितात्पर्यम्
अप्यनुत्तीपकयोरिति यत्तत्सर्वमेव निर्णीतमतत्पवादः प्रसिद्धमिति प्रतीतेप्रसादितेत्यर्थः सर्वं चैतदुपमायदेश
भाजनं यथा न भवतीति अमुया छायया दृष्टांततयो क्रमप्यदेशक्रमः पूरणाय अन्यशयां योजयितं पुनरमुक्तं
गंधशायान्याभावात्र ध्वनिरिति छायेतवेणवास्तु पुनरेकमेवोपमायाप वयं त्वेन ध्वनित्वाशंकनात् पुनर्विवरण
वलु कदीपकस्य सर्वत्रोपमान्वयो नास्तीति बहूनोदाहरणादेः अपं चेन विस्तारितं वास्तदनुपयोगिनितं तासप्रतिवे
पंच (अत्रदेतमाह मदइत्यादि स्वकल्पत्वादित्यंतम्) मदो जनयति प्रीतिं सानंगमानभंगुरम् सांप्रियासंगमोत्कंठां सासह्यां मनसः शुचं ॥ अत्राप्युत्तरोत्तरजन्यत्वे नाप्युपमानोपमेयभावस्य स्वकल्पत्वात् न हि क्रमिकाणां नोपमानोपमेयभा
वः तथा हि रामइव दशरथोऽभूद्दशरथ इव रघुरजोऽरघुसदृशः अज इव दिलीपवंशश्चित्रं रामस्य कीर्तिरियमिति न
बभवति तस्मात्क्रमिकत्वे संभवाधारकरणिकत्वमनुपमारूपणाद्दीति कोयं ग्रामइत्यत्र गर्दभे दोसान्नवर्ततेनेन ॥ २०

संकरालंकारेकीर्तिविरोधालंक्रियाहेतेः समंतद्वयसंभवे एकस्यचववचोन्यायदोषाभावेपिसंकरइतिलक्षणादेकः प्रका-
रः यथामसैव शशिवदनासितसरसिजनयनासितकुन्ददशनपंक्तिरियम् गगनजलस्थलसंभवहृद्याकाराकृ-
ताविधिनेति अत्रशशीवदनमस्याः तद्द्वावदनमस्याइतिरूपकोपमोहेत्वाधुगमदृयासंभवादेकतरपक्षत्यागग्रह-
णप्रमाणाभावात्संकरइतिव्यंग्यवाच्यतायापवानिश्चयात्काव्यतिसंभावना योपिद्वितीयः प्रकारःशाब्दार्थालंकाराणा-
मेवात्रभावइति तत्रापिप्रतीयमानस्यकाशंका यथा स्मरस्मरमिवप्रियेनरमसेयदालिंगनादिति यत्रैवयमकमनुपमा-
व तृतीयः प्रकारो यत्रैकत्रवाक्यांशेऽनेकार्थालंकारः तत्रापिद्वयोःसाम्यादेकस्यव्यंग्यतायथा तस्योदयावसानता-
म्रनेस्तंप्रतिभास्वति वासायवासरःको नोविशतीवतमोगुहामिति अत्रहिस्वामिविपत्तिसमुचितवनग्रहणहेवाकि-
त्वस्यएककरूपणमेकदेशविवर्तिरूपकंदर्शयति उत्प्रेक्षाचेवशब्देनोक्तातदिदंप्रकारद्वयमनुक्रमं।शब्दार्थवर्त्म्यलं-
कारावाक्यएकत्रभासिनः संकरोवेकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयतेइति॥चतुर्थोन्यप्रकारो यत्रानुग्राह्यानुग्राहक-
भावोलंकाराणां यथा॥प्रवाननीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या तयागृहीतंनुमृगांगनाभ्यस्ततोगृही-
तंनुमृगांगनाभिः॥अत्रमृगांगनावलोकनेनतदवलोकनस्योपमायद्यपिव्यंग्या तथापिवाच्यस्यसन्देहालंकारस्यानु-
त्थानकारित्वेनानुग्राहकत्वाद्गुणीभूता अनुग्राह्यते।नहिसन्देहेपर्यवसानं।यथोक्तम्।परस्परोपकारेणयत्रालंकृतय-
स्थिताः स्वातंत्र्येणात्मलाभेनोलभन्तेसोपिसंकरः॥भट्टोद्भट एतदलंकारद्वयमाह एवंचतत्रैतेपिप्रकारेध्वनितानिराकृता-
मध्यमयोस्तुव्यंग्यसंभावनैवनास्तीत्युक्तं आद्येनप्रकारेणशशिवदनेत्युदाहृतेकथंचिदस्तिसंभावनेत्याशंक्यनिराक-

भवति न गुणानुरागो खलानां केवलं प्रसिद्धिशरणानाम्। चन्द्रेशाद्विद्यासुरवेदष्टे इति संस्कृतम्

ध्वन्यालोक. २८

अलंकारत्वेयेति सममिति द्वयोरप्याश्लोष्यमानत्वादिति भावः ननु यत्र व्यंग्यस्येव प्राधान्येन भाति तत्र किं कर्तव्यं
यथा दोइण्णगुणासुणते वेलाणाणावयंपसिनिम्मरणाः हप्पणोज्ज अइसमसिमणिवाव्मणासिआसहेदिद्वे २५ ॥ ॥
अत्रार्थान्तरन्यासस्य वाच्यत्वेनाभानि व्यतिरेकस्य यद्यपि व्यंग्यत्वेन प्रधानतयेत्यभिप्रायेणाशंकते अथेति तत्रे

ऽलंकारद्वयसंभावनायां तु वाच्यव्यंग्ययोः समं प्राधान्यम् अथवा वाच्योपसर्जनीभावेन व्यं
ग्यस्य तत्रापि व्यवस्थानेन तदा सोपि ध्वनिविषयोस्तु न तु स एव ध्वनिरिति वक्तुं पार्क्षपर्यायोक्तनि
र्दिष्टन्यायात् २८ ॐ अपि च संकरालंकारस्य संकरोक्तिरेव ध्वनिसंभावनां निराकरोति २३॥ १२

त्वं तदासोपीति संकरालंकारएव वाच्यं न भवति अपि तु लंकारध्वनिनामायं ध्वनेर्द्वितीयो भेदः यश्च पर्यायोक्ते निरूपितं ध्वनि
तत्सर्वमत्राप्यनुसरणीयं अयमर्थः संकरप्रभेदेषु व्यंग्यसंभावनानिरासप्रकारं साधारणमाह अपि चेति २८ ॥ क्व
चिदपि संकरालंकारेवेति संबन्धः सर्वभेदभिन्नाइत्यर्थः संकीर्णतामिश्रत्वं लोलीभावस्तत्र कथमेकस्य प्राधान्यं दीरज २८

अपि कारणादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य यास्तुतिः। अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा परिकल्पिता। अप्रस्तुतस्य वर्णनं प्रस्तुताक्षेपिणी हृद्यमर्थ :
सचाक्षेपस्त्रिविधो भवति सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभावात्सारूप्याच्च तत्र प्रथमे प्रकारद्वये प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्य
मेव प्राधान्यमिति प्रतिज्ञां करोति अप्रस्तुतेत्यादिना प्राधान्यमित्यन्तेन तत्र सामान्यविशेषभावेपि द्वयीगतिः सामान्यमप्र

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभावाद्वाभिधेयप्रतीयमानयोः सम
मेव प्राधान्यं यदा तावत्सामान्यस्याप्रस्तुतस्याभिधेयमानस्य प्राकरणिकेन विशेषेण प्रतीयमानेन सं
बन्धस्तदा विशेषप्रतीतौ सत्यामपि प्राधान्येन तत्सामान्येन विनाभावात्सामान्यस्यापि प्राधान्यं
यदापि विशेषस्य सामान्यनिष्ठत्वं तदापि सामान्यस्य प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावा
द्विशेषस्यापि प्राधान्यं निमित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः यदा तु सारूप्यमात्रवशेनाप्रस्तु
तप्रशंसायामप्रकृतप्रकृतयोः संबंधस्तदाप्यप्रस्तुतस्य सरूपस्याभिधेयमानस्य प्राधान्यस्याविव
क्षायां ध्वनावेवान्तःपातः इतरथा त्वलंकारान्तरत्वमेव तदयमत्र संक्षेपः २८ ॥

रणिके शब्देनोच्यते गम्यते तु प्राकरणिको विशेषः स एकः प्रकारः यथा अहो संसारनैर्घृण्यमहो दौरात्म्यमापदाम्
अहो निसर्गजिह्मस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥ अत्र हि दैवस्यानन्तं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितं सत्प्रकृते वस्तुनि
क्वापि विनष्टे विशेषात्मनि पर्यवस्यति तत्रापि विशेषांशस्य सामान्येन व्याप्तत्वात्प्रस्तुतस्य विशेषवद्वाच्यस्य सामान्यस्या
पि प्राधान्यं नहि सामान्यविशेषयोर्गुणप्राधान्यं विभाव्यते यदा तु विशेषोऽप्राकरणिकः प्राकरणिकं च सामान्यमादि

स्टॉ

ध्वन्या·
लो प्र·
२५

पति तत्र द्वितीयः प्रकारः यथा ॥ पतत्यस्य प्रभावात् किमिति कमलिनीपत्रे कणाः पाथसो यत्मुक्तामणिविभ्रमं स्म जडः स एवास्य
तस्मादपि अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्याधीयमाने शनैस्तत्रोड्डीय गतो हे हन्त सततं दिने निद्राति नान्तः शुचा ॥ अत्रास्यानेन
हन्त सम्भावनेऽसामान्यप्रस्तुते अप्रस्तुते जलबिन्दोर्मणित्वसम्भावने विशेषरूपे वाच्यम् तत्रापि सामान्यविशेषयोर्भुजपक्षयोः तथा
त्वेन विरोधः इत्युक्तम् एकमेकः प्रकारो द्विभेदो विवारितः यदा तावदितरा दिता विशेषस्याधिशस्याप्रस्तुतस्याभिधानेन ॥ एवमेव न्याय
यं निमित्तनैमित्तिकभावे तिदिशं स्तस्यापि द्विप्रकारतां दर्शयति कदाचिन्निमित्तमप्रस्तुतं सदभिधीयमानं नैमित्तिकं प्र
स्तुतमाक्षिपति यथा येषां तस्यदये प्रीतिं नोज्झन्ति व्यसनेष्वपि ते बान्धवास्ते सुहृदो लोकः स्वार्थपरोऽपरः ॥ अत्राप्र
स्तुतेऽस्मद्धार्यरूपत्वं निमित्तं सज्जनास्तथोवर्णयति नैमित्तिकी अस्मदीयवचनतोऽप्रस्तुतामात्मनोऽभिव्यंक्तुम् तत्र नैमि
त्तिकप्रतीतावपि निमित्तप्रतीतिरेव प्राधान्येन भवत्यत्र प्राणकत्वेनेति वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यं कदाचिन्नैमित्तिकमप्र
स्तुतं वर्ण्यमानं सत्प्रस्तुतं निमित्तं व्यनक्ति यथा सेतौ ॥ सग्गं अपारिजात्तं कोत्थुहलच्छि विरहिअं महुमहस्स उरं
सुमरामि महणपुरओ अमुद्धअन्दं च हरजडापब्भारम् ॥ अत्र जाम्बवान् कौस्तुभलक्ष्मी विरहितहरिवक्षःस्मर
णादिकमप्रस्तुतं नैमित्तिकं वर्णयति प्रस्तुतं वृद्धतामेव चिरजीवित्वव्यवहारकौशलादिनिमित्तभूतं मत्रिता
यामनुपादेयभूतायामभिव्यंक्तुम तत्र निमित्तप्रतीतावपि नैमित्तिकं वाच्यभूतं प्रस्तुतनन्निमित्तानप्राणितेनोडुवकल्परी।
करोत्यात्मानमिति समप्राधान्यमेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः ॥ एवं द्वौ प्रकारौ प्रस्तुते कं द्विविधौ ॥ किं चापि तृतीयः प्रकारः परोक्षस्तेन सा
रूप्यलक्षणः तत्रापि द्वौ प्रकारौ अप्रस्तुतात्कदाचिद्वाच्यस्य चमत्कारः व्यङ्ग्येन तन्मुखप्रेक्षम् यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य २५

त्व

संबोधनम्

शाणायेनसमर्पितास्तवकलाघेन त्वमुत्थापितः स्कंधे येन चिरं स्थितोसि विदधे यस्ते सपर्यां पुरः । तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनत्
यज्जीवापहारक्रिया भ्रातः प्रत्युपकारिणां धुरि परं वेताललीलायसे ॥ अत्र यद्यपि माद्यद्वशोनकुंजरमदनः कश्चिन्मतः प्रस्तुतस्तादि
ष्टेन तथाप्यप्रस्तुतस्यैव वेतालस्येवास्य चमत्कारकारित्वं न सचेतनालंबवदसंभाव्यमानोयमर्थो न चल इति वाच्यस्यात्र
प्रधानता परिद्युनरचेतनादिनान्येन संभाव्यमानतदर्थविशेषणेनाप्रस्तुतेन वर्णितेन प्रस्तुतमाक्षिप्यमाणं चमत्कारकारि
तदा वस्तुध्वनिरसौ अयमामेव भावव्यानदृशानुगतस्यह्रदयान्याक्रम्य यत्तेनयन्त्रंगीभिर्विविधाभिरात्मस्य दयप्रख्याघसंक्रीडसे
पः सत्यासाहजडे ततः सह्रदयंमन्येत्वडुःशिक्षितो मन्येमुध्यजडान्मतास्तुतिपदं त्वन्साम्यसंभावनात् ॥ कश्चिन्महापुरुषो वीतरा
गोपि सराग वदिति न्यायेन गाढविवेकालोकतिरस्कृततिमिरप्रतानोपि लोकमध्ये स्वात्मानं प्रच्छादयन् लोकं च वाचालय
स न्नात्मन्यप्रतिभामेवां गीकुर्वंस्तेनैव लोकेन मूर्खोयमिति यदावज्ञायते तदा न दीयं लोकोक्तं च मितंप्रस्तुतं व्यवतयाप्यान्वे
शुधानेन्दूदयादिः नप्रकाश्यते जडोयमिति त्तियदयानन्वाहिभावो लोकेनावज्ञायते सद्वशतनकस्यचिद्विहिदृषण उन्मत्ताविनाहृयमान
मानसतामन्यस्य प्रकर्षपरवशतांकरोतीति तदा देवलोकं यच्छलोकैर्विकारकारणैर्नैर्तयति न च तत्सह्रदयेकेनापि ३
ज्ञायते कीदृगयमिति प्रस्तुतमहापुरुषोभीतोनिविदग्धः स च गर्वहीनो नितरायेनक्रीडाचतुरः सहि लोके जडइवेति तत
एवकारणात्प्रस्तुतवैदग्ध्यसंभावनानिमित्तान्तसंभावितः आत्मानुपयत्वकारणात्प्रस्तुतज्ञाडयेन संभाव्यः तत एव सहृद
यः संभावितस्त्वदस्य लोकस्य जडोसाविति युच्यते तदाज्ञानमेवंविधस्वभावत्वात्स्यात्तिविदग्धस्य प्रसिद्धमितिसाप्रस्तुत
स्तुतिरिति जडादपि पापीयानयं लोक इति धन्यते नेवाह यत्वामित्यादि इतरथा त्विति इतरथैवंपुनरसंकांतंतेतवतमल

धे करस्थादिभिर्न

नु=

कारविशेषणत्वं न व्यंग्यस्य कथंचिदपि प्राधान्यमिति भावः । उद्देशे यदादिग्रहणं कृतं समासोक्तौ त्वत्र उदाहृते तेन व्याजस्तुति
प्रभृतिरलंकारवर्गोपि संभाव्यमानव्यंग्यात्र प्रवेशः संभावितः तत्र सर्वत्र प्राधान्यानुपपत्तेः ऐदानमुपक्रमते तदयमत्रेति कियद्वा
प्रतिपदं लिख्यतामिति भावः तत्र व्याजस्तुतिर्यथा ॥ किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किं तु नाहं समर्थस्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दाक्षि
णात्यस्वभावः । गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्यामुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः ॥ अत्र व्यंग्यस्तुत्यात्मकोपत्रे
न्वाच्यमेवोपस्क्रियते यन्न टाप्तं केनचित् ॥ आसीन्नाथ पितामही तव मही माता ततोनन्तरं माता संप्रति साम्बुराशिरशना जाया
कुलोद्भूतये पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुनः सैवानवद्या स्नुषा युक्तं नाम समग्रनीतिविदुषां किं भूपतीनां कुले इति तदस्माकं
ग्राम्यं प्रतिभाति अत्र ते तासम्य(म्पत्र)स्मृतिहेतुत्वात् काचानेन स्तुतिः कृता तं वेषा क्रमेण राजेति हि किं यदिदमित्येवं अत्र व्याजस्तु
द्वि तिः मत्कृत्यगोष्ठीनिर्मितेस्तुपत्नेव यस्य विकारः प्रभवत्प्रतिबद्धे न हेतुनायेन गमयति तदभिप्रायं तत्प्रतिबद्धं भावोऽसावि
ति अत्रापि वाच्यप्राधान्ये भावालंकारता ॥ यस्य विकारहृत्तिविशेषस्य संबंधी वाग्व्यापारादिर्विकारः प्रतिबद्धो नियतः प्रभवं स्त
चित्तवृत्तिविशेषरूपमभिप्रायं येन हेतुना गमयति स हेतुर्ययेष्टोपभोगपत्नादिलक्षणो भावालंकारः एकाकिनी यदबला
ला तरुणी तथाहमस्मद्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशं किं याचसे तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पा न्थ
क ॥ अत्र व्यंग्यमेकैकपदार्थोपस्कारकारी वाच्यं प्राधान्येन व्यंग्यं प्राधान्ये न तु न कदाचिदलंकारतेति निरूपितमित्यलं
बहुना ॥ तदयमत्र संक्षेपः २८ ॥

हिभावालं

ये उपस्करोति

३

यद्वेति काव्ये अलंकृतय इति अलंकृतिनादेव वाच्योपस्कारकत्वम् प्रतिभासमात्र इति यद्रोपमादौ श्लिष्टा प्रतीतिः वाच्या

ङ्ग्यं ग्यस्य यत्राप्रधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकृतयः स्फुटाः ॥ व्यं
गं ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगमेपि वा न ध्वनिर्यत्र वा तस्य न प्राधान्यं प्रतीयते तत्परावेव शब्दा
र्थौ यत्र व्यंग्यं प्रति स्थितौ ध्वनेः स एव विषयो मंतव्यः संकरोज्झितः ॥ तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रांतर्भा
वः इतश्च नांतर्भावो यतः काव्यविशेषोंगी ध्वनिरिति कथितः तस्य पुनरंगानि अलंकारा गुणा वृ
त्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यंते न चावयव एवावयवीति प्रसिद्धः अपृथग्भावे तु तदंगत्वं पृथग्भूतो वा तत्त्वं।
स्य न तत्त्वमेव यत्रापि वा तत्त्वं तत्रापि ध्वनेर्महाविषयत्वान्न तन्निष्ठत्वमेव २९ ॥

पृथग्भूतो ऽ त्वं तस्य न तु

र्थानुगम इति वाच्येनार्थेनानुगमः समं प्राधान्यं मप्रस्तुतप्रशंसायामिव न्यर्थः न प्रतीयते इति स्फुटतया प्राधान्येन

लो न्योन्य

ध्वन्या. वकास्यापि तत्ववलात्कृष्यते तथापि चमत्कृदये नानुप्रविशति यथा॥ देव्यापसिद्धाणि सुत्रा स्वइस्व ज्ञानय स्कृतनास्त्र व्याख्यास्त्रते
लो प. न च तत्र पुनक्तदोषेन ध्वनि व्यवहारसङ्गावेपि व्यङ्गस्य प्राधान्यम् अप्राधान्येन स्फुटलसीत्तो वाच्येन सम प्राधान्ये स्फुटं प्राथा
३१ न्येनक्तत्रहिसाविन्याह तत्परावेवेति संकरेणालंकाराणामनुप्रवेशसंभावनयाऽपेक्षितमित्यर्थः संकरालंकारेणेति वसन
अन्यालंकारोपलक्षणं वेदितव्ये श्लिष्टे स्यात इत्तश्चेति न केवलमन्यो न विरुद्धवाच्यवाचकभावव्यंग्यव्यंजकभावसमाश्रयत्वा
31 त्. ननातिरात्म्यमलंकाराणांध्वनेश्च यावन्ता स्वाभ्युत्पवदेगितगिरिरूपोगगरूपयोर्विरोधादित्यर्थः अवयवइत्येके करन्याह तदा
ह पृथग्भूतइति अवपृथग्भूतस्तथामाभूत्समुदायपतितस्तर्हि सततयेमाशंक्याह पृथग्भावेनादि तस्यापि तस्यैक
एव समुदायो न्येषामपि समुदायिनां तत्र भावात् तत्समुदायमध्ये चप्रतीयमानमप्यस्ति ननदलंकाररूपं प्रधानतया
देव यत्रालंकाररूपं तदप्रधानतया न ध्वनिः तदाह न तत्तत्रमेवेति ननु लंकारस्यैव कस्यचित्तथा प्रधानताभिषेकं दत्वाध
निरित्यास्त्वमिति चोक्तइत्याशंक्याह यत्रापिवेति नहि समासोक्त्यादीनामन्यतमप्रवेशोत तथास्माभिः कृतः नहि वि
क्ते वेपितस्याभावात् समासोक्त्याद्यलंकारस्वरूपस्य समन्तस्याभावेपि तस्यदर्शितत्वात् अत्राइत्येति कःसवा
ऐति तदाह न तत्तत्रिष्टमेवेति २५ ॥

विद्वद्रूपज्ञेति विद्वद्भ्य उपज्ञा प्रथमम् उपक्रमो यस्य तदुक्तेर्विति बहुव्रीहिः । तेनोपज्ञोपक्रममिति तत्पुरुषाश्रयं नपुंसकत्वं निरव
काशं श्रूयमाणेष्विति श्रोत्रशष्कुलीं संतानेनागताः शब्दाः श्रूयन्ते त्याइति शक्तिया योगशब्दजाः श्रूयमाणा इत्युक्तं तेषां चेदा
नुरणनरूपं तेनावदाति ते च ध्वनिशब्देनोक्ताः यथाहतत्रभगवान्भर्तृहरिः ॥ यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते ।
स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोन्यैरुदाहृताः ॥ एवं चेदादिनिर्ह्रादरूपानीयानुरणनात्मोपलक्षितो व्यंग्यो ध्वनिरिति
उक्तं सूरिभिः कथितइति विद्वद्रूपज्ञेत्यमात्रोक्तिः ननु यथाकथंचित्स्वहृदैनिप्रतिपाद्यते प्रथमे हि विद्वांसो
वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम् ते श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरंति तथैवान्यै
स्तन्मतानुसारिभिः सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसंमिश्रशब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेशेन
व्यंजकत्वसाम्याद्ध्वनिरित्युक्तः न चैवं विपर्यस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंकलनया महाविषय
स्यप्रकाशनं तद्प्रसिद्धालंकारविशेषमात्रप्रतिपादनेन तत्समिति तज्ज्ञाविनत [illegible] संघुक्त
एव संरंभः ननेषु कथं विदीर्ष्याकलुषितशेमुषीकत्वमाविष्करणीयम्

३० ॥

बुधैरिति । तथा श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अंत्यबुद्धिनिर्ग्राह्यस्फोटाभिव्यंजकास्ते ध्वनिशब्देनोक्ताः यथाह भग
वान्स एव ॥ प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते इति तेन व्यंजकौ शब्दार्थाव
पीह ध्वनिशब्देनोक्तौ किंच वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि सत्सु यथोक्तमस्मीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितेमतिः

ध्वन्या यदिवानैवशह्नातिवर्णावासकलंस्फुटमिति तेषुतावत्स्वेषेवस्रूयमाणेषुवक्रपर्यन्तोद्भूतविलंबितादिभेदात्माप्रसिद्धाद्
लोक- श्रावणादिव्यापाराद्भ्यधिकः सव्यापारोध्वनिरुक्तः यत्राहुस्तमेव शह्नस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदेतुवैकृताः ध्वनयः समुपो
३२ हन्ते स्फोटात्मा तैर्नभिद्यतइति ॥ अस्माभिरपिप्रसिद्धेभ्यः शह्नव्यापारेभ्योऽभिधातात्पर्यलक्षणारूपेभ्योऽतिरिक्तोव्या
32 पारोध्वनिरित्युक्तः एवंचतुष्कमपिध्वनिः तद्योगाच्चसमस्तमपिकाव्यंध्वनिः तेनव्यतिरेकाव्यतिरेकौव्यपदेशोऽपिनदुष्टः
वाच्यवाचकसंमिश्रइति वाच्यवाचकसहितः संमिश्रइति मध्यमलोपीसमासः गामश्वंपुरुषमितिवत्समुच्चयो
ऽत्रचकारेणविनापि तेनवाच्योऽपिध्वनिः वाचकोऽपिशह्नोध्वनिः द्वयोरपिव्यंजकत्वंध्वननत्वभावात् संमिश्र्यतेविभावा
नुभावसंवलनयेति व्यंग्योऽपिध्वनिः ध्वन्यतइतिकृत्वा शह्नंशह्नः शह्नव्यापारोनचोपिध्वनिः उक्तप्रकारध्वनिचतुष्टय सो आभिधारू
त्वात् अतएवसाधारणहेतुमाह व्यंजकत्वसाम्यादिति व्यंजकत्वंव्यंजकभावः सर्वेषुपक्षेषुसामान्यरूपः साधारणइ पः अपितात्म
त्यर्थः यत्तुनरेतदुक्तंवाग्विकल्पानामानन्त्यादित्यादि तत्परिहरति नवैवंविधस्येति वक्ष्यमाणः प्रभेदोयस्य मध्येह रूपः सोपिध्वन
रूपे तद्भेदायथा अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यइत्यविवक्षितवाच्यस्य असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः क्रमव्यंग्य नात् ध्वनिः का
इतिविवक्षितान्यपरवाच्यस्येति तत्राप्यवान्तरभेदाः महाविषयस्येति अशेषलक्ष्यव्यापिनइत्यर्थः विशेषयद्दूषणा। व्यमिति व्यपदेश्य
नाव्यापकत्वमाह मात्रपाह्रेनांगित्वाभावात् तत्रध्वनिस्वरूपभावितंप्रमाणीकृतंचेतो येषाम् तैर्वाचमत्काररूपेणभावि श्च योर्थः सोपि=
तमपिवासितमतएवमुकुलितलोचनत्वादिविकारकारणंचेतोयेषाम् ३ ॥

सं.लक्ष्य=२ ३२

वाच्यांस्थितमतिविषये

अभाववादिनइत्यर्थांतरप्रकारत्रयमभिनाग्रपीत्यर्थः तेषां प्रश्नत्रयो फलमाह अस्तीति उदाहरणप्रष्टेभाक्तर्त्वस्वरूपं
कं स्वपविहा रेवभवतीत्यभिप्रायेणोदाहरणद्गुनावकाशार्थेभक्त्वालक्षणीयत्वेप्रयमं परिहरणायोगेप अपिच अ
नित्समाधायभविष्यडद्योनानवादानुसारेणवृत्तिकृदेवप्रभेदनिरूपणं करोति सर्वेति पंचधापिधुनिपाद्यर्थेयेनय

ॐ तदेवं धनेस्तावदभाववादिनः प्रश्नाः अलिधनिः सर्वाविवक्षितवाच्योविवक्षितान्यपरवा
च्यश्चेतिद्विविधः सामान्येन तत्राद्यस्योदाहरणम् ॥ सवर्णपुष्पांपृथिवींचिन्वंतिपुरुषास्त्रयः
शूरश्चकृतविद्यश्चयश्चजानातिसेवितुं ३१ ॥

तैः त्मावश्यते

त्रयलोयस्रोइतिबहुवीरार्थाप्रयुत्त्यापयोवितं समानाधिकरण्येप्रयोजनम् वाच्येतैधनौवाच्यशब्देनस्वात्मनेनावि
वक्षितोप्रधानीभूतः स्वात्मायेनेति अविवक्षितवाच्योव्यंजकोर्थः एवंविवक्षितान्यपरवाच्येपियद्विगाकमेधारयः अर्थ त्र

ध्वन्या·
लोच
३३
33

पदेष्व विवक्षितस्यासौ वाच्यस्येति तत्रार्थः कदाचिदनुपपद्यमानत्वादिना निमित्तेनाविवक्षितो भवति कदाचिदुपपद्यमान
इति कृत्वा विवक्षितपरत्वं योगपर्यन्तं प्रतीतिस्वसौभाग्यमहिम्ना करोति अत एवार्थोऽत्र प्राधान्येन व्यंजकः अत्रैव शङ्कः ननु व
विवक्षावाच्यपरत्वं चेति विरुद्धम् अन्यपरत्वेनैव विवक्षणात्को विरोधः सामान्येति वस्त्वलंकाररसात्मना हि त्रिभेदोपि ध्व
निरस्माभ्यामेवाभ्यां संगृहीत इति भावः ननु तन्नामपृष्ठे यत्तन्नामनिवेशनस्य किं फलम् उच्यते अनेन हि नामद्वयेन ध्वन
नात्मनि व्यापारे पूर्वं प्रसिद्धाभिधानान्यर्थलक्षणात्मकव्यापारत्रितयावगतार्थप्रतीतेः प्रतिपत्तृगतायाः प्रयोक्तृभि
प्रायरूपा याश्च विवक्षायाः सहकारित्वमुक्तमिति ध्वनिस्वरूपमेव नामाभ्यामेव प्रोज्झितम् सुवर्णपुष्प्यामिति सुव।
र्णानि पुष्प्यतीति सुवर्णपुष्पा तच्च वाक्यमेवासंभवत्स्वार्थमिति कृत्वा विवक्षितवाच्यम् तत एव पदार्थमभिधा
यान्वयं च तात्पर्यशक्त्यावगमय्यैव बाधकवशेन तत्समपदतया सादृश्यात्सुलभसमृद्धिसंभारभाजनतां लक्षयति तल्लक्ष
णाप्रयोजनं सूरकृतविद्यसेवकानां प्राशस्त्यम् शब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सन्नायिकाकुचकलशयुगलमिव महार्घता
मुपनयद्ध्वन्यत इति शब्दोऽत्र प्रधानतया व्यंजकोऽर्थस्तु तत्सहकारितयेति चत्वारो व्यापाराः ३१ ॥

शिखाशिखामिति ... किमभिधानमिति

न हि निर्विघ्नोत्तमसिद्धयो पि श्रीपर्वतादयः मोक्षसिद्धिं विदधुः दिव्यकल्पसहस्रादिस्वात्मपरिमितः कालः न चैवं वियोन्नमफलत्वेनयं चाग्निप्रभृत्यपितपः तम नवेति भिन्नपदं समासेन विगलितनयासान्न प्रतीयते नवदशातीत्यभि प्राये एतेन यदाहुर्हृद्यानुरोधत्वान्न दष्टपाठत्वमिति निरस्तमिति नवसदेवदशातीत्यास्वाद्यत्वविच्छिन्नप्रबंधेपनयान नौदरिकवृत्तरंभ्रंक्रे यितरसंतोत्रेतिताप्राप्तिवदेवरसन्नताप्यस्तपः प्रभावादेवेति मुक्तशावकाइतितान्तरण्याडुचित कालत्वाभावापि नपसयवेतिस्वरागिणश्च प्रच्छन्नस्वाभिप्रायत्वोपनवैदग्ध्यचातुर्विरचनात्मकविभावोत्मीलनं

ॐ द्वितीयस्यापि॥शिखविशिष्टाकृतनामकियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः तरुण्ये नतवा यवपाटलंदशानि यिम्बफले मुक्तशावकः ३२॥

गंप्रत्नचत्रयपवव्यापाराः अभिधानात्पर्यध्वननं चेति मुख्यार्थबाधाद्यभावे मध्यमकक्षायां लक्षणायास्तृतीयस्याभावात् यद्दिवाप्याकस्मिकविशिष्टपदार्थानुपपत्तेर्मुख्यार्थबाधायां साहचर्याल्लक्षणाभवतु मध्ये तस्याः प्रयोजनं ध्वन्यमानमेव ततः यं कक्ष्यानिवाशिनं केवलं सर्वत्र लक्षणैव यथानेध्वननव्यापारसद्भावि द्दत्वभिधातात्पर्य शक्ती वाक्यार्थसौंदर्याद्वेवं गप्रतिपत्तेः केवलं लेशेन लक्षणाव्यापारोपयोगो नास्तीत्यत्रं असंलक्ष्यक्रमव्यंग्येपनलक्षणासमुद्देशमात्रेनास्ति असंलक्ष्यत्वादेवक्रमस्येतिवक्ष्यामः तेनहि द्वितीये पि भेदे चत्वारएवव्यापाराः अतएवोभयो

क्रमेष त्वमपि प्य

वाच्येति=१

अत्रोक्तप्रकार इति पंचस्वर्थेषु योज्यम् शब्देऽर्थे व्यापारे व्यंग्ये समुदाये च रूपभेदं दर्शयितुं ध्वनेस्तावद्रूपमाह ३२ ॥
भक्तिस्तु ध्वनिरस्त्विति किं पर्यायवत्ताद्रूप्यम् अथ पृथिवीत्वमिव पृथिव्या अत्यव्यापकधर्मरूपतया लक्षणम् तत्र प्रथमं पक्षं
निराकरोति नात्यर्थेणविश्रांतिधामतया प्रयोजनत्वेनेति यावत् प्रकाशनेद्योतनमित्यर्थः उपचारमात्रमित्युपचारो गुण

यद्यप्युक्तं भक्तिर्ध्वनिरिति तत्प्रतिसमाधीयते ॥ भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ॥ अयमुक्त
प्रकारो ध्वनिः भक्त्या नैकत्वं बिभर्ति भिन्नरूपत्वात् ३३ ॥ वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाचकाभ्यां तात्प
र्येण प्रकाशनं यत्र स ध्वनिः उपचारमात्रं तु भक्तिः ३४ ॥

वाच्य=१

वृत्तिर्लक्षणा उपचरणम् अतिशयितो व्यवहार इत्यर्थः मात्रशब्देनेदमाह यत्र लक्षणाव्यापारात्तृतीयादन्यस्तुर्यः प्रयोज
नद्योतनात्मा व्यापारो वस्तुस्थित्या संभवन्नपि अनुपयुज्यमानत्वेनानादृियमाणत्वादसत्कल्पोऽयमर्थमधिकृत्येति द्वि
प्रयोजनलक्षणम् तत्रापि लक्षणास्तीति कथं तल्लक्षणत्वे निघ्नेन . एकं तत्त्वं स्यात् द्वितीयं पक्षं दूषयति ३४ ॥ २४

प्रसावितिध्वनिः तस्येति भक्त्यानुध्वननमवश्यंभावीति कथं तद्ध्वनिविरहोऽस्ति विषय इत्याह महत्सौष्ठवमिति अतएव
प्रयोजनस्यानादरणाद्व्यंजकत्वेन तत्त्वतः किंचिदिति भावः महत्त्वद्रूपेण गुणमात्रेण तद्भवति यथोक्तम् समाधिर

ऊंन चैतत्स्याद्भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरित्याह ॥ अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ ल
क्ष्यते तया ॥ न च भक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते कथमतिव्याप्तेः अव्याप्तेश्च न
चातिव्याप्तिः ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये भक्तेः संभवात् यत्र हि व्यंजक
त्वकृतं महत्सौष्ठवं नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्ध्यनुरोधप्रव
र्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते २५॥

त्यर्थः स्वरूपाध्यारोपो विद्यमान इति दर्शयति नन्वप्रयोजनाभावे कथं न तद्व्यवहार इत्याह प्रसिद्ध्यनुरोध इति परम्प
रयानुषंगप्रयोगात् वयं तद्ब्रूमः प्रसिद्धिर्या प्रयोजनस्यानिगूहनेत्यर्थः उन्मानेनापि रूपेण तत्प्रयोजनेव कासम्भ्रष्टता

ध्वन्या
लोक·
३५
35

वदतीत्युपचारेऽहि स्फुटीकरणप्रतिपत्तिः प्रयोजनं यद्यप्रूपकं स्वशब्देनोच्यते किमवाच्यत्वं स्यात् रूपकतया वर्णने तु किं वाच्य-
त्वमधिकं ज्ञानमनेनैवाशयेन वक्ष्यति यत्र उक्त्यन्तरेणाशक्यं यदिति अत्रेहरिजइत्यालिंग्यते पुनरुक्त मित्यत्र नपादेयतालक्ष्-
ष्यते उक्तार्थस्यासंभवात् अपिताशमत्वाद्उपहृदिनवदनाविहसतेत्यः यथा सुहीनात्वद्दौणस्वयं हृदंति सैवितिएणामहिलाः
विस्मय पुनारभ्यते प्रयोजनो नालि पुनरुक्तम्

यथा परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमलनमप्राप्य हरितम् इदं
व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः कृशांग्याः संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् तथा ॥
चुम्बिज्जइ सअहुत्तं अवरुंदिज्जइ सहस्सहुत्तं सिरमिअ पुण संताइति पञ्जणेणच्छिअ पुनरुत्तं तथा
कवि श्राउपसत्ताोउंठावसम्महीसो विहसमणीओ जहणगदि श्राओट्टहि अश्रहृदंति उच्छिसमहि-
लाओ ॥ २६॥ तथा सअजइपहारेणवलः श्राइदिसोपियणश्वणावट्टेमिउओ विहसदेश्चिअजाते
ह्रिअंपसवत्तीणं ॥ २७॥

अत्र यद्दृणेनोपादेयतालक्ष्यते इदनेनतमवगंत्वनापत्तिः २८ कनिष्ठभार्यायाः स्तनदृष्टेन वंसनतया कान्तेनोच्चितत्की-
डायोगेन मृदुकोपि प्रहारो दत्तः सपत्नीनां सौभाग्यसूचकः उन्नक्रीडासंविभागमप्राप्नुवानो ह्रदयेदुःसहो जातः मृदुत्वा-
देवान्यस्य दत्तो मृदुः प्रहारो स्मेव न संवेद्यते दुःसहस्य मृदुत्वयोगिति विरुद्ध शानेनात्रफलवत्त्वं लक्ष्यते २७ ॥ ३५

कार्यव्यापारे

तथापरार्थे इति यद्यपि प्रसन्नमूहाप्रकर्षापेक्षया अनुभवति शास्त्रोपयुक्त एव तथाप्यप्रसन्न इह तौ प्रवर्तमाने पीडापायानुभवनेनासहृदयता पीडावहैवलक्ष्यते तद्भूपीडमाने पर्यवस्यति। नन्वस्तु प्रयोजनेन किमिति न ध्वन्यते इत्याशंक्याह नचैवंविधइति ३८॥ उक्तं न तेन ध्वन्यतिरिक्तेन स्फुटेन शास्त्रार्थव्यापारविशेषेण त्वर्थः शाह इतिपंचस्वर्थेषु प्रयोजनम् ध्वन्यते विषयीभवेदिति।

तथापरार्थे यः पीडामनुभवति भंगेचमधुरो यदीयः सर्वेषामिह स्वेवत्त्वविकारोप्यभिमतः नसंप्रा मोहृद्यिं यदि सम्यक्शामद्वेत्रपतितः किमिक्षोर्दोषोसौ न पुनरगुणाघामरुभुवः ॥ इत्यादौ रसनपदे श्चनुभवति शाह नचैवंविधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोभिमतः ३८ यतः उक्तं तरेणाशक्यं यन्न चारुत्वं प्रकाशयत् शास्त्रो व्यंजकतां बिभ्रत् स के विषयीभवेत् ॥ अत्र वाच्योऽलंकारेण विषयेनोक्तं तरेणाशक्यचारुत्वव्यक्तिहेतुः शाह ३९ ॥

ध्वनिशब्देनोच्यते इत्यर्थः उदाहृतइति वदतीत्यादौ ॥ एवंयत्र प्रयोजनं सदपि नादरास्पदं तत्र कोध्वनन व्यापार इत्युक्त्वा यत्र मूलत एव प्रयोजनं नास्ति भवति वोपचारस्तत्रापि को ध्वननव्यापार इत्याह ३९ ॥

ध्वन्या
लोक॰
३८
36

लावण्याद्या ये शब्दाः स्वविषयाल्लवणरसयुक्तत्वादेः स्वार्थादन्यत्र हृद्यत्वादौ रूढाः रूढत्वादेव विनैव निमित्तप्रयोजनापेक्षणव्यापारेण मू
न्याः यदाह ॥ निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् इति तेनास्मिन्स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि न ध्वनेः पदं भवंति न
तत्र ध्वनिव्यवहारः उपचरिता शब्दस्य हि निगीर्णा लावण्यकीवेत्यर्थः आदिग्रहणेन आनुलोम्यं प्रातिकूल्यं सब्रह्मचारीत्येव
मादयः एवं लाक्षणिका गृह्यंते लोम्नामनुगतमनुलोमं स्पन्दनम् कूलस्य प्रतिपक्षतया स्थितं स्रोतः प्रतिकूलं ब्रह्म
गुरुः सब्रह्मचारी मुख्यो विषयः अन्यः पुनरुपचरितः यत्र न चात्र प्रयोजने किंचिदुद्दिश्य लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो
ध्वननव्यापारः ननु देवडिंडिमलक्षणादिपत्तन्मिगमिद्धालवणे ज्जलेपुचरिफोऽस्यपदंतापः स्यादो लावण्यादिशब्दसन्निधौ

किंच ॥ रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवंति पदं ध्वनेः ॥ तेषु चोपच
रितशब्दवृत्तिरस्तीति तथाविधे च विषये क्वचित्संभवन्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारांतरेण प्रवर्त्तते न तेन तथा

नेत्यस्ति प्रतीयमानाभिव्यक्तिः समुच्चसानन विषयशब्दमुखेन ध॰ ॥ लावण्यशब्दानामपि तु समग्रवाक्यार्थप्रतीतिसंबंधध्वन
नव्यापारादेव अत्र हि प्रियतमस्यैव समस्ताशाप्रकाशकत्वेऽभ्युन्नतेश्च त्वलं तदाह प्रकारांतरेणेति बीजकत्वेनैव न तूपचरितलाव
ण्यादिशब्दप्रयोगादित्यर्थः एवं यत्र यत्र भक्तिस्तत्र ध्वनिरिति तावन्नास्ति तेन ध्वनेर्भक्तिर्लक्षणं न तदा भक्तिसन्निधौ सर्वत्र ध्वनिव्यव
हारः स्यादिति अतिव्याप्तिरभ्युपगमस्यापि च भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिः तथापि यद्विषयोऽपि लक्षणाव्यापारेण न तद्विषयो
ध्वननव्यापारः नवभिन्नविषयोयमियमिभावोयमेपवलक्षणमित्युच्यते तत्र लक्षणा तावद्मुख्यार्थविषयो व्यापारः ध्वन
नं च प्रयोजनविषयं न च न तद्विषयोऽपि हि तीयोलक्षणाव्यापारो लक्षणासामग्र्यभावात् इत्यभिप्रायेणाह ध॰ ॥ ३८

यदि

न = ४

मुख्योऽर्थस्तन्निमभिधाव्यापारं प्रति स्वपरिसमाप्त्या गुणीकृत्य लक्षणारूपयाऽमुख्यस्यार्थस्यामुख्यस्य तावद्दर्शनं प्रत्यायना सा यत्र लक्ष
णभूतं प्रयोजनरूपमुद्दिश्य क्रियते तत्र प्रयोजनेनावहितीयो व्यापारः न चासौ लक्षणैव यतः स्खलन्ती बाधकव्यापारेण विधुरी।
क्रियमाणगतिरवबोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य न द्वितीयो व्यापारो लक्षणा न च प्रयोजनमवगमयतः शब्दस्य बाधकयोगः त
थाभावेन चापि निमित्तं न तस्य प्रयोजनानुरस्य चान्वेषणेनावस्थानात् तेनायं लक्षणालक्षणायां न विषय इति भावः ॥ दर्श
नमिति एवं तेनो निर्देशः कर्तव्य इत्यवगमयितव्य इत्यर्थः ॥ अमुख्येनेति बाधकेन विधुरीकृतेनेत्यर्थः तस्येति शब्दस्य दृष्टै
वेति प्रयोजनावगमस्य स्खलत्सत्यपि येऽहि स शब्दः प्रयुज्यते तस्मिन्नमुख्येऽर्थे यदि च सिद्धो वृत्तिरिति शेषो यातिपायेऽपि स्यवगमयि

अपि च मुख्योऽर्थस्तिरस्कृत्य गुणीकृत्यार्थं दर्शितं यद्दृष्टिफलेन ग्राह्यो नैव स्खलद्गतिः ॥ नत्वहि
वरूत्वातिशयविशिष्टार्थप्रकाशनलक्षणप्रयोजने कर्तव्ये यदि शब्दस्यामुख्यतया न दातस्य प्रयोगेऽ

नवेम स्खलद्गतित्वं शब्दस्य तत्प्रदर्शय एतेनैव स्यात् न चैवं ॥ तीति नैव ऊर्ध्वीदिति किमर्थं तस्य प्रयोगः उपचारेण करि
ष्यतीति चेत्तत्रापि प्रयोजनान्तरमन्वेष्यते तत्राप्युपचारेणेनवस्था अथ तत्र न स्खलद्गतित्वं तर्हि प्रयोजनेनवगमयितव्येऽलक्ष॥
णाख्यो व्यापारः तत्समयाभावात् न च तत्रास्ति व्यापारो न चासावभिधा समयस्य तत्राभावात् यद्व्यापारान्तरमभिधा लक्षणाति
रिक्तं स ध्वननव्यापारः तथैवामितिनवप्रयोगे [illegible] इष्टताकाविप्रयोजनस्याविच्छिन्नैव प्रतीतेः तेनाभिधेयेऽमुख्येऽर्थे बा
धकेनाप्रविद्युत्स्वविरुध्यमानासती प्रवृत्तिरर्थित्वाद्नन्यत्र प्रसरति अत एवामुख्योऽस्याध्यमर्थ इति व्यवहारः तथैव चामुख्य
तया [illegible] संकेतग्रहणमपि तत्रास्तीन्यभिधाऽच्छभूतैव लक्षणा तत्रो देतो वाचकत्वमभिधाव्यापारमाश्रिता न हाथ ने

उपसंहरति तस्मादिति

त्या=१ तस्माद्विति=२ त्तिं=२

धन्या० लो० प्र० ३०

नचस्याद

३७

नौनानत्तुच्छभूतत्वाश्च गुणवृत्तिर्गौणलाक्षणिकप्रकारद्वयमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ तत्कथं यतो व्यंजनात्मनो लक्षणस्याद्वित्रविषयत्वादि
त्यत इत्यस्य संहरति ॥ ५ यतो व्याप्तिरुक्ता तत्प्रसंगेन च भिन्नविषयत्वात्तस्माद्धेतोरित्यर्थः एवमतिव्याप्तेरव्याप्तेर्न वा सो लक्षणे
तस्येति कारिकागतामतिव्याप्तिं व्याख्याय व्याप्तिमाविष्कृत्य व्याप्तिरस्येति अस्य गुणवृत्तिरूपस्यार्थः यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र भ
क्तिर्भवेत्तेन नास्य व्याप्तिः न चैवमविवक्षितवाच्ये लक्षितेभक्तिः सुवर्णपुष्पामिति शिवशिवैः स्यादेतत्तस्मा कथम् न न लक्षणा ता
वद्गौणमपि व्याप्नोति केवले शब्दस्य मर्थं लक्षयित्वा तेनैव सह समानाधिकरणं भजते सिंहो वटुरिति मुख्यो वाच्यार्थोत्तरं लक्ष्या

डोंतस्मात् ॥ वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिर्व्यवस्थिता व्यंजकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याल्लक्षणं कथम् ॥ त
स्माद्न्यो ध्वनिरन्या च गुणवृत्तिः अव्याप्तिरस्य लक्षणस्य न हि ध्वनिप्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षण :
प्रभेदश्च व्यहः व्यत्तत्काव्यवस्मा नाभक्त्या व्याप्यते ॥ तस्माद्भक्तिरलक्षणम् ५२ ॥

यित्वा स्ववाचकेन तद्वाचकं समानाधिकरणं करोति शब्दार्थौ वा युगपत्त्वे लक्षयित्वान्याभ्यामेव शब्दाभ्यां मिश्रीभवत इत्येव
लाक्षणिकाद्गौणस्य भेदः यदाह गौणे शब्दप्रयोगे न लक्षणमिति तत्रापि न लक्षणास्येवेति सर्वत्रैव व्यापिका सा च पंच
विधा तद्यथा अभिधेयेन संयोगात् द्विरेफशब्दस्य योऽभिधेयो भ्रमरशब्दः द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः संबंधः
षट्पदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते अभिधेयसंबंधं व्याख्यातरूपं निमित्तीकृत्य सामीप्यात् गंगायां घोषः ॥ ३०

समवायादिति संबंधादित्यर्थः यष्टीः प्रवेशयेति यथा वैपरीत्याद्यथा शत्रुमुद्दिश्य कश्चिद्ब्रवीति किमिवोपकृतं न तेन
मे इति क्रियायोगादिति कार्यकारणभावादित्यर्थः यथा अन्नापन्नाविणिव्यवहारे शालान्नं येह वतीति एवमनया लक्ष
णया पंचविधया विश्वमेव व्याप्तम् तथाहि शिशिरोविरीणित्वकस्मिकप्रश्नविशेषादिबाधकानप्रवेशसादृश्यलक्षणस्यैव न
न्वयागीकृतैवमप्येलक्षणाकथनस्यक्तं विवक्षितान्यपरेति नन्विदं द्वितीयमुख्योर्थसंलक्ष्यक्रमात्मा विवक्षितः तद्वदेव शब्दे नव
रसभावतदाभासतत्प्रशमभेदाः सर्वदैवांतरभेदाः पुनश्च तेषु लक्षणायामुपपत्तिः तथाहि विभावानुभावप्रतिपादकेकाव्येन
रार्थेऽन्त्येनाव्हायकानुप्रवेशोऽप्यसंभाव्य इति को लक्षणावकाशः नन्वकिं बाधायदेव हि लक्षणायाः स्वरूपमभिधेयावि
नाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यत इति इह चाभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूतारसादय इति लक्ष्यंते विभावानुभावयोः
कारणकार्यरूपत्वाद्व्यभिचारिणां च तत्सहकारित्वादिति चेन्नैव प्रथमशब्दान्मे प्रतिपन्नेर्षिःसिद्धस्तिरधिलक्षणाकृतेव
स्यात् तत्रोक्तः शोणायनोदस्पत्रिस्यादित्यर्थवसितः शब्दार्थः स्यात् प्रथमशब्दस्य स्वार्थे विश्रांतत्वात् तावति व्यापारइ
ति चेत् प्रायात्तेन हि मुख्योर्थबाधो लक्षणायाजीवितमिति सति हि तस्मिन्स्वार्थविश्रांत्यभावात् न च विभावादिप्रति
पादनेबाधकं किंचिदस्ति नन्वेवं ध्वनावगमनानन्तरागमस्य रणावहि भावादिप्रतिपन्नानन्तरं स्यादिति चित्तवृत्तिप्रतिपत्ति
रिति शब्दव्यापारश्चात्र नास्ति इदं तावदयं प्रतीतिस्वरूपज्ञो मीमांसकः प्रष्टव्यः किमत्र परचित्तवृत्तिमात्रप्रतिपत्तिरेवर
सप्रतिपत्तिरभिमता भवतः नचैवं प्रमितत्वम एवं हि लोकगतचित्तवृत्त्यनुमानमात्रमिति का रसता यस्त्वलौकिक
चमत्कारात्मा रसास्वादः काव्यगतविभावादिचर्वणाप्राणो नानुमानादिना स्वलीकारयात्रीकर्तव्यः किं त्वलौकिकेन कार्य॥

प्रारंभो ना ताव =१

दिना=१ रतो=३ नु तिपद्यते

कारणानुमानात्संस्कृतहृदयो विभावादिकं प्रतिपद्यमान एव तादात्म्येन प्रतीयते अपि तु हृदयसंवादात्मकसहृदयत्वबलात्पर्व
शीकृततया पूर्णीभविष्यद्रसास्वादांकुरीभावेनानुमानस्मरणादिसरणिमनारुह्यैव तन्मयीभवनोचितचर्वणाप्राणतया नग
मोचर्वणाप्रमाणान्तरैर्ज्ञातापूर्वं येन तदानीं स्मृतिः स्यात् न चाधुनान्यतमेन प्रमाणेनानुत्पन्ना अलौकिके प्रत्यक्षाद्यव्यापारात
अत एवालौकिक एव विभावादिव्यवहारः यदाह विभावो ज्ञानार्थः लोके न कारणमेवाभिधीयते न विभावः अनुभावो
ऽप्यलौकिक एव यदाह यदयमनुभावयति वागंगसत्त्वकृतोऽभिनयस्तस्मादनुभाव इति तन्मयीभवनमेवमेव।
ऽनुभवनम् लोके न कार्यमेवोच्यते ऽनुभावः अत एव परकीयानति न लिंगनिर्गम्यतेऽस्य विशेषेण विभावानुभावव्यभिचारिसं
योगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रे स्थायिग्रहणं न कृतं तत्र तत्र शल्यभूतं स्यात् स्थायिनस्त्वरसीभावो ऽौचित्यादुच्यते तद्धि भावानु
भावोचितचित्तवृत्तिसंस्कारसुन्दरचर्वणोदयात् हृदयसंवादोपयोगिलोकवृत्तिपरिज्ञानावस्थायां प्रमदाप्रलकादिभिः
स्थायिभूतरत्याद्यवगमात् व्यभिचारी तु चित्तवृत्त्यात्मत्वेपि मुख्येचित्तवृत्तिपरवश एव चर्व्यत इति विभावानुभावमध्ये गणितः
अत एव रसमाननतायामेव निष्पत्तिः यापवन्त्प्रवृत्तबन्धुसमागमादिकारणादिनुदर्षादि लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने न
चर्वणारूपत्वम् अनेनचर्वणाभिव्यंजनमेव न तु ज्ञापनम् प्रमाणव्यापारवत् नाप्युत्पादनं हेतुव्यापारवत् ननु यदि नेयं
ज्ञप्तिर्नवा निष्पत्तिः तर्हि किमेतत् ननु एवमसावलौकिको रसः अपि तु चर्वणापर्योगीनन्तु क्रेतह्येसम अन्यत्र एतत एवनहष्ट
नत एवालौकिकमित्युक्तम् ननु एवं रसोऽप्रमाणं स्यात् अस्तु किं ततः तच्चर्वणात एव प्रीतिव्युत्पत्तिसिद्धेः किमन्यदर्थनी
यम् ननु प्रमाणकमेतत् न स्वेवेदनसिद्धत्वात् ज्ञानविशेषस्यैव चर्वणात्मत्वादित्यलं बहुना अनन्यरसोऽयमलौकिकः येन ३८

त्वादित्युक्त्या घटत्वस्य तस्यार्थाभिधानानुपयोगिनोपि स्वसंप्रतिबंधजनकत्वस्य कानत्वलक्षणायाः शंकापि का व्याप्तकशब्दनिषी
द्धेनैनैव वचनस्य स्वर्गेण हृष्यते हृष्यन्ते हि न देवकार्यं पुनः पुनः पादेस्वर्वयमानस्य मस्वस्थ लोकः न तत्काव्यस्य तत्त्वाप्यदायाधि
घटेत्याद्यभिन्नाय्येन ज्ञानप्रतीतिकस्यानुपयोगमपवेतिशब्दस्यापि धननत्यापारः अतएवालक्ष्यक्रमता पञ्चवाका भेदः स्यादि
ति केनचिदुक्ते नदनभिज्ञलक्षणाणां स्वर्गहि समहृदस्यावितेस मयवलतार्थप्रतिपादयघुगपद्धि तज्ज्ञानेकसमयस्य स्वप्रयोगात्मक
धर्मघटरूपं ग्रस्यायेपत श्रविरुद्धत्वेवानावाने केवावाच्यर्थः स्यात क्रमेण विरम्य व्यापारापोगः पुनरस्यापि तेवाक्ये सएव
समयादिमकरणे देशादवस्यानभक्त्वरणा समयप्राप्त्यार्थेति रकारोव्यर्थानवशत्वा यकेत्वेनियमाभावइति तेनाग्निहोत्रं जु
हुयात् स्वर्गकाम इति कृतोवादेस्त्रनमांसमिमेषनार्थइत्यत्र कामेति प्रसज्यते तत्रापि नकाविदियन्ते त्वनाप्सस इत्येवं
वाक्यभेदोहृष्यणम् इदलविभावाघेव अनियाघमानं वर्णविषयोन्मुखं इति समयाद्युपयोगाभावः नचनियुक्तोहमङ्क
रवाणिकृतार्थोहमिति शास्त्रीयप्रतीतिसदृशमदः तज्ज्ञानवकर्तव्योन्मुखेन लौकिकत्वात् इदत्नविभावादिचर्वणाद्भुत
पुष्पवत्तत्कालसारवोदिता न पूर्वापरकालानुबंधिनीति लौकिकादास्वादाद्योगिविषयाच्चान्मपवापरसास्वादः अतए
वशिलेविणीत्यासावविमुख्यार्थवाधादिक्रमसनये हीवसरुदयाव क्रमिप्रापंचाद्दृप्रतीत्यात्मकसंवेदयं तेनतप्रथग्र
थकारः सामान्येन विवक्षितान्यपरवाच्यभक्तेरसंभावमभ्यधात् स्वस्माभिर्लुप्ते दृढं प्रमायवितमक्रमम् भवन्त्वसल
णाश्रलक्ष्यक्रमेतत्रापि तोपि किं करिष्यसीति यदि त्वनन्यपनेस्ववर्णे पुष्पामित्यादाव विवक्षितवाच्यविमुख्यार्थवाधा
दिलक्षणसामग्रीमनपेक्ष्यैव वाच्यगणोपि विश्रान्तिनिमित्तलंबद्धानाउपसंदर्शति तस्मादक्रिरिति ५२ ॥

कि=४

कस्यचिदित्यादि=२

ने=३

ध्वन्या- ननु माभूद्भक्तिर्ध्वनिरितिनिवैकं रूपमभावभुक्तिर्ध्वनेर्लक्षणमुपलक्षणं भविष्यति यत्र ध्वनिर्भवति तत्र भक्तिरप्यस्ती
लोक- तिभक्त्युपलक्षितो ध्वनिः नतावदेतत्सर्वत्रास्ति इयता च किं परस्य सिद्धं किं वा नस्त्रुटितमिमिति तदाह ननु भक्तिस्तावं
३९ क्षिप्रं तत्तेनरूढातदुपलक्षणमुदितेन च ध्वनिमपि समग्रभेदं लक्षयिष्यतीति किं न लक्षणेनेत्याशंक्याह यदि चेति अभिधाना
37 भिधेयभावो हि अलंकाराणां व्यापारः ४३ ॥ यथा हि तेनबलात्कार्यं जायत इति तार्किकेरुक्तं मिदानीमीश्वरप्रभृतीनां

नि= नु=१

कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ॥ सा पुनर्भक्तिः वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भे
दस्य यदि नामोपलक्षणतया संभाव्यते यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वनिर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधाव्या
पारेण तदितरोऽलंकारवर्गः समग्र एव लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसंगः
४२ किं च लक्षणेऽन्यैः कृते चास्मत्पक्षसंसिद्धिरेव नः कृतेऽपि वा पूर्वमेवावतीर्णे ध्वनिलक्षणे पक्षसंसि
द्धिरेव नः यस्माद्ध्वनिरस्तीति नः पक्षः स च प्रागेव संसिद्ध इत्ययत्नसमीहितार्थाः संवृत्ताः स्म ४४

करूढत्वं तालव्यत्वं वा कण्ठत्वमसर्वस्यादिति सर्वो निरारम्भः स्यात् तदाह लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसंगः मा भूद्वा पूर्वैरुन्मीलनं पू
र्वोन्मीलितमेवमस्माभिः सम्यङ्निरूपितं तथापि को दोष इत्यभिप्रायेणाह प्रागेवेति अस्मत्प्रयत्नादिति शेषः ४४ ॥ ३९

किम्वेत्यादि=१

ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणे प्रतिपादितेपि यद्यनाख्येयत्वं तत्सर्वेषामेव वस्तूनां
तत्प्रसक्तं यदि पुन =७

न्त =२ नू =२

एवंत्रिप्रकारमभाववादं भक्त्यंतर्भूततां च निराकुर्वता लक्षणीयत्वमेनन्यथ्येनिराकृतमेव श्रुनयव मूलकारिकासूत्र
न्निराकरणार्थोत्रसूत्रयेत वृत्तिकृत्तु निराकृतमपि प्रमेयसंख्यापूरणाय स्वकंठेन तन्मतमत्रंथनिराकरोतीति येपीत्यादिना
॥ उक्तयानीत्याविशेषलक्षणंभविष्यत्यर्थांतरसंक्रमितेत्यादिनानेनात्रप्रथमोद्द्योते ध्वनेः सामान्यलक्षणमेव कारिकाकारे
णकृतम् द्वितीयोद्द्योते कारिकाकारेणानुवादविभागो विशेषलक्षणंच विदधदनुवादमुखेन मूलविभागो हि द्विविधः एवं सूचि
तदाशयानुसारेणानुवृत्तिर्द्वयं दर्शितोद्द्योते मूलविभागमेवाचष्ट सच हि द्विविध इति सर्वेषामेवेति लौकिकीयानां पांडित्यानां

यत्रार्थः शब्दो वे
ति सामान्यलक्षणं
प्रतिपादितम् वक्ष्य
माणया नु नीत्या
=३

नवात्

डे ये पि सहृदयहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमाम्नासिषुस्तेपि न परीक्ष्यवादिनः यतः
उक्तयानीत्यावक्ष्यमानयाचध्वनेर्निर्णयो ज्ञानयाकाव्यानन्तानिपुणापि तैः स्वरूपमाख्यायते ।
तत्रैपिप्रक्राभिधायिन एव ४५ ॥ इति प्रथम उद्योतः १॥

त्रीयाणां चेन्नवद्भिः अतिशयोक्तेतिन यातान्यलक्षणानि सहृदये किमपि स्फुरंतीम्प्रतिशयो ज्ञानाख्येयनेन्मोसारभूतांप्रति
पादित मिति शिवम् ॥ किं लोचनं विना लोको भाति चन्द्रिकयापि हि तेनाभिनवगुप्तोत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् यदुन्मी
लनशक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात् स्वात्मायतनविश्रांतां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम् ४५ ॥ इति श्रीमहामाहेश्वराभि
नवगुप्तोन्मीलिते सहृदयालोकलोचने ध्वनिसंकेते प्रथम उद्योतः १ ॥ ॥ ॥

ध्वन्या
लोप्र.
४.
४०

ॐ या स्मर्यमाणा श्रेयांसि सूते ध्वंसयते रुजः तामभीष्टफलोदारकल्पवल्लीं स्तुवे शिवाम् वृत्तिकारः संगतिमुद्योत
स्य कुर्वाण उपक्रमते एवमिति प्रकाशित इति मया वृत्तिकारेण सतेति भावः न चैतन्मया स्वमक्रमं कृतम् अपि तु कारि
काकाराभिप्रायेणेत्याह तत्रेति द्विप्रकारप्रकाशनेन हि वृत्तिकरणे यन्निमित्तं बीजभूतमिति संबन्धः यदि वा तत्रेति स
विशेषः तत्रेति प्रथमोद्योते वृत्तिकारेण प्रकाशितो विवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदोऽवान्तरभेदस्तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते न
त्ववान्तरभेदप्रतिपादनद्वारेणैव वाच्यद्वारेणाविवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यात्स्थितिमित्तत्वे

ॐ एवमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध्वनिर्द्विप्रकारः प्रकाशितः तत्राविवक्षि
तवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेदमुच्यते ॥ अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् अविवक्षित
वाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥ तथाविधाभ्यां वाच्याभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव विशेष इति व्यङ्ग्यप्रकाशप
रस्य ध्वनेरेवायं प्रकारः तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियत ॥

तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते भवति मूलतो द्विभेदत्वं कारिकाकारस्यापि सम्मतमेवेति भावः ॥ संक्रमितेऽपि णिचा व्यंज
नव्यापारे यः सहकारिवर्गस्तस्यापि प्रभावः इत्युक्तम् तिरस्कृतशब्देन चर्वयन वाच्येनाविवक्षितेन सताविवक्षित
वाच्यो ध्वनिर्व्यपदिश्यते तद्वाच्यं द्विधेति संबन्धः यो ध्वउपपपघमानोऽपि तावतैवानुपयोगादर्मान्तरसंवलनया न्यतामि ४.

वगतोपिलब्धमार्गोनुगतधर्मिसूत्रन्यायेनास्तुसद्रूपांतरपरिणतउक्तः यस्त्वनुपपद्यमानउपायस्तुमात्रेसार्थांतरप्रति
पन्निकृतापलापयनइवसतिरस्कृतइति॥ ननुकथंगप्योन्मतोपदाध्यतेभेदोनिरूप्यतेतदावाच्यस्यहिधर्मिभेदकथनेन
संगतमित्याशंक्याह तथाविधाभावेति चोयस्मादर्थं व्यंजकवैचित्र्याद्धियुक्तोव्यंग्यवैचित्र्यमितिभावः व्यंजकेनार्थ
पदिधनिशाहृस्तदानकश्चिदितिदोषइतिभावः॥ भेदप्रतिपादकत्वेनैवान्वर्थनाम्नालक्षणंसिद्धमित्यभिप्रायेणोदाह
रणमेवाह अर्थांतरसंक्रमितवाच्योयथा॥ स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवियतइति श्रव्यश्लोकेरामपादुसंगतिः॥स्निग्धया
जलसंबन्धसरसमयाश्यामलयाद्रमिदुवनितोविनासिनवर्णयाकोमयाकाचकाश्येनलिप्तमाच्छादितंनभोयैः वेल्लन्तोवि

इत्यत्ररामपादेनहिव्यंग्यधर्मांतरपरिणतः संज्ञीप्रत्याय्यतेनसंज्ञि[illegible]मात्रम ४९॥

जृंभमाणस्तथाचलंतस्पः पक्षभागवशान्नूर्णहर्षवशाश्चबलाकाः सितपक्षिविशेषायेषुते एवंविधामेघाः एवंनभस्ता
वद्गुरालोकंवर्ततेदृशोदुःसहाः यतःसूक्ष्मजलकणोद्गारिणोवातास्तिमन्दमन्दत्वमेषामनियतदिगागमनेनबहुत्वेव
तेनसूचितम तर्हि गृहास्वकाविस्मृविशाण्याःस्यतामित्यतआह पयोदानांयेसुहृदःयेसेषुवसन्तुशोभनहृदयाःमयूरा
स्तेषामानन्देनहर्षेणकला:बहुजसंवादिनोमधुराः केकाःशब्दविशेषाः तासुसर्वेपयोदसुह्यानेदुःसहंस्मारयंतिस्वयं
वदुःसहाइतिभावः एवमुद्दीपनविभावोद्दीपितविप्रलंभःपरस्पराधिष्ठानत्वादनेनविभावनोसाधारणतोमन्यमान
इत्यवप्रभृतिप्रियतमोत्सदयेतिभावेवस्थात्मद्धमंतेनावदाह कामंसन्तिनिहफमितिसातिशयम कठोरहृदयइति॥

अने
पि=५

रामशब्दार्थध्वनिविशेषावकाशदानायकथंरघुपदम् यथा नज्ञेदमित्युक्तेन तन्मिन्नीति अन्यथा रामपदं दशरथकुलोद्भव
वकौसल्यास्नेहपात्रत्वबाल्यचरितजानकीलाभादिधर्मान्तरपरिणतमर्थं कथं नेध नेतु अस्मीति सपत्ना हं भवामीत्यर्थः भविष्य
तीति क्रियासामान्यं तेन किं करिष्यतीत्यर्थः अथ च भवनमेवास्याश्रमं भाव्यमिति उक्तप्रकारेणाद्दर्शनिहितांश्रियां स्मर
णशब्दविकल्पपरम्परया प्रसक्तीभावितानाम् दयस्फोटनोन्मुखीसंभ्रमसारा हृदेति देवीतियुक्तेन वधे यमित्यर्थः अने
नेति रामशब्देनानुपयुज्यमानार्थेनेतिभावः स्वेच्छपर्मीन रेपेयाजनहूपेराज्यनिर्वासनाद्यसंख्येयम् तस्मात्संख्यानादभि
धाव्यापारेण शब्दसमर्पणं क्रमेणार्प्यमानमप्येकधीविषयभावाभावात्त्वविशद्ववर्णपदमितिनवाकुलातिशयहेतुत्वप्रती
यमानं तत्तदसंख्येयमनुद्भिन्नविशेषत्वेनैव किंकिंरूपं न सहते इति विरूपानकरसमुपपङ्कलकामोदस्थानीयं विचित्रवर्व
णापदं भवति ॥ यथोक्तम् उक्तं नरेण शब्दांगदिति एषयवसर्वत्रप्रयोजनस्य प्रतीयमानत्वेनोत्कर्षहेतुर्मन्तव्यः मा
त्रग्रहणेन संज्ञीनात्रतिरस्कृत इत्याह नालाइति ५८ ॥

गुडमोदक

नालानदाजालायदाचेमंतिग्रहंते अर्थांतरन्यासमाह ॥ रविकिरणेति कमलशब्दः लक्ष्मीपात्रत्वादिधर्मांतरशाली
चित्रतायरिणतसंहितनमादेरर्थः तेन सुखो केसरत्वबाधानिमित्तं तत्राधेतरधर्मसमवायः तेन निमित्तेन कामशब्दोयमो
तरपरिणतमर्थं लक्षयति अंग्यान्यसाधारणान्यशब्दवाच्यानि यमीनवाणि ॥ एवं कमलशब्दे गुणशब्दस्तु संहितेमात्र।
माहेतिनत्रनहलाकोपि दोषोपिनंतदस्तीतिकम अनुपयोगबाधितोलिथेर्थास्यधनेर्विषयः लक्षणामूलोहस्य यत्नुस्थ

त दा जा यं त गुणाः यदा ते स्फद यैः गृहन्ते रवि किरण त्र
यथा वममेवविषमबाणलीलायाम ॥ तालाजाअंतिगुणजाला देसहिअअदिणियरकि
गृह्यन्ता ति भ वं ति कमला ति
रणानुग्गहेआहोन्ति कमलाइ कमलाइ ४१ ॥ अत्रद्वितीयः कमलशब्दः ॥

यदर्पेण उक्तम हहाहेति संरंभोस्योयंचमत्कार इति नत्राविसंरंभप्रावेगोविप्रलंभव्यभिचारीतिरसधनिस्तावदुपगतः तव
रामशब्दाभिव्यक्तार्थसाहाय्यकेन विनासंरंभोन्नासोपिप्रहंसदे तस्याः किंवर्तते इत्येवमात्माहि संरंभः कमलपदेवकः
संरंभइत्यास्तांतावत् अनुपयोग्यात्मिकावस्त्वाख्यवाथाभासीतिलक्षणामूलत्वादविवक्षितवाच्यभेदता स्यापयत्वै
वसुद्धस्यार्थस्याविवक्षणात् नवतिरस्कृतत्वंसुहस्तस्यापितावत्यनुगमात् अत्रपदपरिणतवचोप्रज्ञाख्यवर्णते ४०

न=४ था तं=४ ६

ध्वन्या आदिकवेरिति ध्वनेर्लक्ष्यप्रसिद्धतामाह रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमंडलः निःश्वासांध इवादर्शश्चंद्रमा न प्रकाशते
लोटि इति हेमंतवर्णने पंचवट्यां रामस्योक्तिः सत्यं शतिव ॥ उपसंहृतत्विषः जातं यस्यापि गर्भे हृष्टापचानात् अन्धोऽयं शब्दोऽपि न
५२ पश्यतीति अत्यन्ततिरस्कारोऽन्धत्वं स्यान्नत्वस्येनम् इह त्वादर्शस्यान्धत्वमारोप्यमाणमपि न सत्यमिति अयं शब्दोऽत्र पदार्थ।
स्फुटीकरणाशक्तत्वं न हृष्टदृष्टिगतं निमित्तीकृत्यादर्शे लक्षणया प्रतिपादयति असाधारणविच्छायत्वानुपयोगित्वा

अत्यंततिरस्कृतवाच्यो यथा ध्वनिर्यथादिकवेर्वाल्मीकेः रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमंड
लः निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ अत्रान्धशब्दः ५८ ॥ ॥

दियमिजातमसंख्येयं प्रयोजनं व्यनक्ति ॥ भट्टनायकेन तु यदुक्तमिव शब्दयोगाद्गौणता प्यत्र न काचिदिति न च्छोकार्थमपरा
मृश्य ॥ आदर्शचंद्रमसोर्हि मा हृश्यमिवशब्दो द्योतयति निःश्वासांध इति वादर्शश्चंद्रमा इत्युदाहरणं भवेत् योजनं चैतदिव
शब्दस्योक्तिश्चम नच निःश्वासेनान्ध इवादर्शः स इव चंद्र इति कल्पना युक्ता जैमिनीयसूत्रे ह्येवं योज्यते न काव्येपीत्यलम्
॥ ॥ ५२

विशेषणमिव शब्दस्या न्याय्यत्वेन योजने आदर्श=२

त्वया हे रोपि शब्दार्थः ॥ गगनं तमन्नमेवमपि न केवलं तावत्कितम धारा त्वलितार्जुनहन्नाएपपिवनानि न केवलं मल
यमकतान्दोलितसहकाराणि ॥ निरहंकारमृगांकानीलापि निशा न केवलं सितकरकरधवलिता हरंति उत्कयं
तीत्यर्थः ॥ मन्नशब्देन सर्वैर्थैर्वेद्दाः संभवत्वार्थेन बाधितम घोपयोगत्वेमात्मकमप्याख्यार्थेन सहशान्मेघोल्लत्वयनासमं

ग ग नं च म त्त मे घं धा रा लु लि ता र्जुना नि च व ना नि नि र हं का र मृ गां

गअणं च मत्तमेहं धारालुलिअज्जुणाइं अ वणाइं णिरहंकारमि

का ह रं ति नी ला अ वि नि शाः

अंका हरंति णीलाओ वि णिसीओ ॥ अत्र मत्तनिरहंकारशब्दौ ॥ ४५

जसकावित्व इति निवारत्वादिधर्मसहस्रसंबंधन्यते निरहंकारशब्देनापि चंद्रलक्षणत्वानत्यावनेत्र अविवक्षायत्वो हि गमि
षारूपजिगीषात्यागप्रभृति ध्वन्यते ॥ अ विवक्षितवाच्यस्य प्रतिपन्नत्वमिति यदुक्तं तत्र तेन ह्रिस्वरूपादेव भेदो भवि ५८
ष्यतीत्याशंक्याह ॥ विवक्षितवाच्यादेर्वस्तुभेदो भवति विवक्षान्तरमानयोर्विरोधादित्यभिप्रायेणाह अस्ते लक्षे

यि=२

ध्वन्या- न समग्र्य· लक्षितं येषां क्रमो यस्य तादृश उद्योतनव्यापारो यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। ध्वनिशब्दस्यात्र प्राधान्याद्विवक्षि
द्वि- ताभिधेयत्वेनेत्यपरत्वमप्याक्षिप्तमिति स्वकण्ठेन नोक्तम्॥ ध्वनेरिति व्यंग्यस्येत्यर्थः आत्मेति पूर्वश्लोके लक्षणस्य वा
४३ च्यमलक्षणेन भेद उक्तः इदानीं तद्द्योतनव्यापारभेदेन द्योत्यस्य स्वात्मनि एव विशेषः। व्यंग्यस्य द्योतने स्वात्मनि कः क्रम इत्या
43 शंक्याह वाच्यार्थापेक्षयेति वाच्योर्थो विभावादिः तेषेति तयोर्मध्यादित्यर्थः। ये रसादिरर्थः स एवाक्रमः ध्वनेरात्मा न त्व

असंलक्ष्यक्रमोद्योतः क्रमेण द्योतितः परः। विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः॥ मु
ख्यतया प्रकाशमानो व्यंग्योर्थो ध्वनेरात्मा स च वाच्यार्थापेक्षया कश्चिदलक्ष्यक्रमतया प्रका।
श्य प्रकाशते कश्चित्क्रमेणेति द्विधा मतः ५· ॥

क्रम एव सक्रमत्वमपि दृश्यते तस्य कदाचिद्भवति तथाचार्यशब्दात्भवान्स्थान रूपभेदं तेन विवक्षते॥ आत्मशब्दः
स्वभाववचनः प्रकारमाह। तेन रसादिरर्थः स ध्वनेरक्रमो नाम भेदः असंलक्ष्यक्रम इति यावत् ननु किं सर्वे
ष्वेव रसादिरर्थो ध्वनेः प्रकारो नेत्याह ५· ॥ ॥ ४२

भासमानइति

किंतु परं गित्वेन प्रधानत्वेनावभासमानः यत्तु सामान्यलक्षणे गुणीभूतस्वार्थावित्यत्र पर्यायनिरूपितं तत्र यापि रसवदाद्यलंक
ृतत्वप्रकटनाय यावकाशदानाया न्यूदितम् सर्वरसादिध्वनिर्व्यवस्थितः प्रवर्तते हि न तून्यं किंचिदस्ति यत्रापि वस्तुनैव सर्वेनोव
तिकाव्यं तथापि तस्य रसस्यैक च न चमत्कारात्मनोपि अनुद्बुद्धं प्रत्ययोजकीभूतादपि कोसौ चमत्कारोपि भवति तत्र यदा क
श्चिदुद्रिक्तावस्थाप्रतिपन्नो व्यभिचारी चमत्कारातिशयप्रयोजको भवति तदा भावध्वनिः ॥ निर्वेदोत्कोपवशात्स्वभावस्थितिर्हि तादृ
र्वेन साक्ष्यति स्वर्गायेत्यति नाभवेत्स्य पिशुनभावार्द्रमस्य मनः तदेतेविबुधहिंसापि तच मे प्राक् प्रोक्तं इति नी साचात्स्व
मगोचरेन पनया यानेति को यं विधिः शुचादिविप्रलम्भसज्ञावेपीप निर्विन्नको व्यभिचारि चमत्क्रिया प्रयुक्तत्र्यास्वाद

रसभावतदाभासतत्प्रशान्त्यादिरक्रमः ध्वनेरात्मांगिभावेन भासमानो व्यवस्थितः रसादिर्हि
र्थो हि सहैव वाच्येनावभासते स चांगित्वेनाभासमानो ध्वनेरात्मा ५२ ॥

तिशयः व्यभिचारिण उदयस्थित्यपायत्रिधर्मकाः यदाह विविधमाभिमुख्येन चरंति व्यभिचारिण इति तत्रोदयावस्था
प्रयुक्तः कदाचिद्यथा याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यामनुप्राप्तया निर्धूतं परिवर्तनं पुनरपि प्रारब्धमंगीकृतम् भूय
स्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलं क्षिप्तैकदोर्लतिकया तन्वंग्या न तथापि तेन वपावितः स्तनभरः कण्ठे प्रियस्योरसः अत्र हि प्रणयकोपस्ये
र्ष्योद्गमविषयेव यदवस्थानं तत्रापि तद्वत्सुदयावकाशानिराकरणान्न देवास्वादजीवितं स्थितिः पुनरुदाहृतानिर्वेदोत्को
पवशादित्यादिना क्वचित्तु व्यभिचारिणः प्रशमावस्थया प्रयुक्तश्चमत्कारः यथोदाहृते प्राक् एकस्मिंशयने पराङ्मुखत

ध्वन्या. येति अयं तत्त्वणामइति शाब्दं योजयितुम् क्वचिद्व्यभिचारिणः संधिरेव वर्णनास्पदम् यथा ॥ जं मुरसंभित्र्यारसहृद्यं बुबितेजे

टि. णअपह्नुस्य वोहृ आह्व वतन्नाणाणे ते ते ण ॥ सजेयिकोपेकषायगङ्गद मन्दरुदितायायेतमस्ववुबितेते नाम्रतमनुनस्पर सवि।

४४ श्रान्तिनिगरणपरम्पराणां नृत्तिजीनेति कोपप्रसादसंधिश्चमत्कारस्थानम् क्वचिद्व्यभिचार्यन्तरावलतैव विश्रान्तिपदं

यथा काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि कान्तं मुखं किं वक्ष्यन्त्य

पकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योधरं धास्यति अत्र हि वितर्कौत्सुक्यमति

धृति स्मरणशंकादैन्यधृतिचिन्तानां परस्परं बाध्यबाधकभावेन द्वन्द्वशो भवतीयमेते न विश्रान्ता या च प्रधानता द्वन्द्वतीपरमास्वादस्था

नम् एवमन्यत्रापि दृश्यं एतानि चोदयसंधिशावलत्वादिकानि कारिकायामादिग्रहणेन गृहीतानि ननु एवं विभावानुभा

वमुखेनापि अधिकचमत्कारो दृश्यते इति विभावध्वनिरनुभावध्वनिश्च वक्तव्यः नैवम् विभावानुभावौ तावत्स्वशब्द

वाच्यावेव न च वर्णनापि चित्तवृत्तिविशेषपर्यवस्यतीति तदभावेभ्यो नाधिकं चर्वणीयम् यदि तु विभावानुभावावपि ध्येयौ

भवतस्तदा वस्तुध्वनिरपि किं न सहते यदा तु विभावानुभावाभासात् रत्याभासोदयस्तदा विभावानुभावाभासाश्चर्वणा

भास इति रसाभासस्य विषयः यथा रावणकाव्याकर्णने शृङ्गाराभासः यद्यपि शृङ्गाराननुकृतिर्यातस हास्यइति मु

नि निनानुकृपितं तथाप्यौत्तरकालिकं तत्र हास्यरसत्वम् हृताकर्षणमोहमंत्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिं चेतः कालकलामपि

प्रकुरुते नावस्थितिं तां विना एतच्च तत्र हास्यस्य वर्णनावसरः ननु नात्र रतिः स्थायिभावोस्ति परस्परास्थाबंधाभावात् के

नैतदुक्तं रतिरिति रत्याभासोहि सः अत एवाभासो येनाश्वशीनामप्युपेक्षिकादिष्वावेति प्रतिपन्नं नेरमणयेन च स्परणेन ४४

बे

वनत्सर्वेषां हि तस्याप्यभिलाषो लीयेत न तु वमथीयमनुरक्तेत्यपि निषेध्ये न कृतं कामकृतान्माहारतयवतदाभासत्वेवस्तु
तस्य तत्र स्थाप्यते एकैवोरजनाभासवत् अन्यतेभ्य शृंगारानुकृतिशान्तं भयं जातो मनिरपि सुविनिवान् अनुकृतिरसस्य नाम्नाभा
सइति चिकार्थः ॥ अन्यतएवाभिलाषकेऽपकृततत्रनिषेधेपि शृंगारवणोह्ये ततत्रयवहारसदाभासतयामन्तव्यः शृंगारेणवीरा
दीनामाभासत्वमुपनोपलक्षितैव ॥ एवं रसध्वनेरेवामी भावध्वनिप्रभृतयोनिःष्यंद आस्वादे प्रधानं प्रयोजकमंशं विभज्य ए
घण्य व स्थाप्यते यथा ॥ गंधयुक्तिज्ञैरेकसंमूर्छितामोदोपभोगोपि परिशुद्धमांसादिप्रवृत्तमिदं सौरभमिति रसध्वनिस्त
स एव यत्र मुख्यतया विभावानुभावव्यभिचारिसंयोजनोदितस्थायिप्रतिपत्तिकस्य प्रतिपत्तुः स्थाय्यंशचर्वणाप्रयुक्त
एवास्वादप्रकर्षः यथा कृष्णोऽमरुग्रांबुतीरसचिवं भ्रांतानिनिमस्य स्थले मध्येस्याखिवलीतरंगा विषमेनिस्पन्दनामा
गता मद्दृष्टिस्तृषितेव संप्रतिशनैराकृष्यतं गोस्तनौ साकांक्षमद्दृशीक्षतेजललवप्रस्यन्दिनी लोचने अत्रहि नायि
काकारानवर्त्मिमानास्वात्मप्रकृतिपवित्रिनचित्रफलकावलोकनाद्धन्तराजस्यपरमस्याव स्थावयत्रूपोरतिस्थायि
भावो विभावानुभावसंयोजनावशेनचर्वणाद्रूढइति तदलंबहुना स्थितमेतत् रसादिरंगित्वेन भासमानो ऽसंलक्ष्य
क्रमव्यंग्यस्य ध्वनेः प्रकारइति सदेवेति इवशब्देन संलक्ष्यतानाविद्यमानत्वेपि क्रमस्य व्याख्यातावाच्यते तिविभावा
नुभावादिना तत्त्वंगित्वेनावभासमानइत्युच्यते तत्रांगतमपि किमस्ति रसादेर्येन तन्निराकरणायैतद्विशेषण
मित्यभिप्रायेणोपक्रमते ५१ ॥

रुधि

वाच्येति पूर्वं हि रसालंकारादिषु वस्तुध्वनेर्नान्तर्भाव इति दर्शितम् = २

ध्वन्या॰ इदानीमिति श्रवणतममपि रसादीनां रसवत्त्वे प्रेयस्विसमाहितालंकाररूपतायामिति भावः॥ अनया भंग्या रसवदादि
टि॰ ष्वलंकारेषु रसादिध्वनेर्नान्तर्भाव इति दर्शितम् वाच्यवाचक चारुत्वहेतव इत्यनेन तु हेतुः उपमादिवाच्यालंकारा
७५ लंकाराश्च इति मतः इति पूर्वमेवैतदुक्तमित्यर्थः ननूक्तं भट्टनायकेन॥ रसो यदि परगततया प्रतीयते तर्हि ताटस्थ्यमे
वस्यात् न च स्वगतत्वेन रामादिचरितमयात् काव्यादसौ प्रतीयते स्वात्मगतत्वेन च प्रतीतौ स्वात्मनि रसस्योत्पत्तिरेवा
भ्युपगता स्यात् सा चायुक्ता सीतायाः सामाजिकं प्रत्यविभावत्वात् कान्तात्वं साधारणं वासनाविकासहेतुः विभाव

इदानीं रसवदलंकारादलक्ष्यक्रमद्योतनात्मनो ध्वनेर्विभक्तो विषय इति दर्श्यते॥ वाच्यवाच
कचारुत्वहेतूनां विविधात्मनां रसादिपरतायां यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः॥ रसभावतदाभासतत्प्रश
मलक्षणं मुख्यमर्थमनुवर्तमाना यत्र शब्दार्थालंकारा गुणाश्च परस्परं ध्वन्यपेक्षया व।
विभिन्नरूपा व्यवस्थितास्तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेश इति ५२॥
तायां प्रयोजकमिति चेत् देवतावर्णनादौ न दर्शितं न च स्वकान्तास्मरणं मध्ये संवेद्यते अलोकसामान्यानां च रामादी
नां ये समुद्रसेतुबन्धादयो विभावास्ते कथं साधारण्यं भजेयुः न चोत्साहादिमान् रामः स्मर्यते ननुभूतत्वात् शब्दादपि — ध्वन्या॰ टि॰
तत्प्रतिपत्तौ रसोपजननः प्रत्यक्षादिव नायकमिथुनप्रतिपत्तौ वृत्तिपद्येव करुणे स्यात् यादातुः रविते करुणे प्रेक्षास उ
नरपद्धत्तिः स्यात् तत्रापि च किं न स्वगतत्वेनाभिव्यज्यते काव्येनासः किं त्वन्यशब्दवैलक्षण्यं काव्यात्मनः शब्दस्यांशत्रयम् ७५
त=२ तन्न उत्पत्तिरपि नाभिव्यक्तिः शक्तिरूपस्य हि शृङ्गारस्याभिव्यक्तौ
विषयार्जनतारतम्यप्रवृत्तिः स्यात् तत्रापि स्वगतत्वपरगतत्वेनेत्यपरगतो
वेति पूर्ववदेव दोषः तेन न प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्य

तत्राभिधायकत्वं वाच्यविषयं भावकत्वं रसादिविषयं भोगकृत्त्वं सहृदयविषयमिति त्रयोंशभूता व्यापाराः तत्राभिधाभा
गो यदि शुद्धः स्यात्तदा तन्त्रादिभ्यः शास्त्रन्यायेभ्यः श्लेषाद्यलंकाराणां को भेदः वृत्तिभेदवैचित्र्यं चाकिंचित्करम् श्रुतिदुष्टा
दिवर्जनं च किमर्थम् तेन रसभावनाख्यो द्वितीयो व्यापारो यद्वशादभिधा विलक्षणैव तत्स्वभावकत्वं नाम रसान्प्रति य
त्काव्यस्य तद्धि भावादीनां साधारणत्वापादनं नाम भाविते च रसे तस्य भोगो योऽनुभवस्मरणप्रतिपत्तिभ्यो विलक्षण एव
द्रुतिविस्तरविकासनामा रजस्तमोवैचित्र्यानुविद्धसत्त्वमयनिजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणः परब्रह्मास्वा
सचिवः दसविधः स एव च प्रधानभूतोंशः सिद्धिरूप इति ॥ व्युत्पत्तिर्नाम प्रधानमेवेति प्रोच्यते रसस्वरूपमेव तावद्विप्र
तिपत्तयः प्रवादिनाम् तथाहि पूर्वावस्थायां यः स्थायी स एव व्यभिचार्यादिसंपातादिना प्राप्तपरिपोषोऽनुकार्यगत
त्वपदवरसो नाट्ये प्रयुज्यमानत्वान्नाट्यरस इति केचित् प्रवाहधर्मिण्यां चित्तवृत्तौ चित्तवृत्तेश्चित्तवृत्त्यन्तरेण कः परि
पोषार्थः विस्मयशोकक्रोधादेश्च क्रमेण तानवदपरिपोष इति नानुकार्ये रसः अनुकर्तरि च तद्भावे लयाद्यननुस
रणम् सामाजिकगते वा कश्चमत्कारः प्रत्युत करुणादौ दुःखप्राप्तिः तस्मान्नायं पक्षः कुत्रापि ॥ इह नानुसंस्थाविष
तस्यानुकारेण शक्यः निष्प्रयोजनश्च विशिष्टतया प्रतीतौ नाट्यस्य तत्स्वरूपाभावात् तस्मादनिरूपितावस्थानुकारस्था
यिनः हि श्यविभावानुभावव्यभिचारिभिः संयुज्यमानोऽयं रामः सुखीति स्मृतिविलक्षणा स्थायिनि प्रतीतिगोच
रतया स्वादरूपप्रतिपत्तिरनुकर्त्रालम्बना नाट्यैकगामिनी रसः स च न व्यतिरिक्तमाधारमपेक्षते किं त्वनुकार्याभिन्ना
भिमते नर्तके आस्वादयिता सामाजिक इत्येतावन्मात्रमदः तेन नाट्य एव रसः नानुकार्यादिष्विति अन्येन अनुकर्तरि

साधारण=२ केचित्

ध्व॰
न्याहि॰
५९
46

यः स्थाय्यवभासोभिनयादिसामग्र्यादिकृतोभिनाविवृह्वितालादिनास्वावभासः सच लोकातीतयास्वादापरसंज्ञया
प्रतीत्या रस्यमानो रस इति नाट्याद्रस्यमानाट्यरसाः अपरे तु विभावानुभावमेव विशिष्टसामग्र्यासमर्प्यमाणेन हि भाव
नीयानुभावनीयस्थायिरूपचित्तवृत्त्युचितवासनानुषक्तस्वनिर्वृतिचर्वणाविशिष्टमेव रसः अन्ये तु शुद्धं विभावम् अप
रे शुद्धमनुभावं केचित्तु स्थायिमात्रम् इतरे व्यभिचारिणम्॥ अन्ये तत्संयोगम् एके तु कार्यम् केचन सकलमेव
समुदायं रसमाहुः इत्यलं बहुना काव्येपि च लोकनाट्यधर्मिस्थानीयेन स्वभावोक्तिवक्रोक्तिप्रकारद्वयेनालौकि
कप्रसन्नमधुरौजस्विशब्दसमर्प्यमाणविभावादियोगादियमेव रसवार्त्तास्तु नाट्याद्विचित्ररूपा रसप्रतीतिरुपा
यवैलक्षण्यादियमेव तावदत्र सरणिः एवंस्थिते प्रथमपक्षपर्वैतानिरूपणानिप्रतीतेः स्वपरगतादिविकल्पनेन स
र्वेषु पक्षेषु प्रतीतिरपरिहार्या रसस्य। अप्रतीतो हि पिशाचवदव्यवहार्यः स्यात् किं तु यथा प्रतीतिमात्रत्वेनाविशिष्टत्वेपि प्र
त्यक्षी आनुमानिकी आगमोपमाप्रतिभानकृता योगप्रत्यक्षजाता प्रतीतिरुपायवैलक्षण्यादेव तद्वदियमपि प्र
तीतिश्चर्वणास्वादनभोगापरनामा भवतु तन्निदानभूतायाः सहृदयसंवादाद्युपकृताया विभावादिसामग्र्याः।
लोकोत्तररूपत्वात्। रसाः प्रतीयन्ते इति ओदनं पचतीतिवद्व्यवहारः प्रतीयमान एव हि रसः प्रतीतिरेव च विशिष्टा र
सनास्वादना लौकिकानुमानप्रतीतेर्विलक्षणतां प्रमुखेउपायतयासंस्थाना एवं काव्येऽन्यस्माच्च प्रतीतेर्वि
लक्षणतां प्रमुखेनाभिपेदमाणा॥ तस्मादनुमानोपहृतः पूर्वपक्षः रसादिवर्तितेन न सर्वस्य सहृदयसंवादीति
महत्साहसम् चित्रवासनाविष्टत्वाच्चेतसो यदाह तासामनादित्वं चाविशेषाणां नियमताज्जातिदेशकालव्यवहिता ५९

नामविशेषाणांतेषांस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादिति॥

रगा रामा... च प्र रामा = २

ती=६ नाम्शाद्रं

तेनप्रतीतिस्तावदस्मत्सिद्धा साचरसनारूपाप्रतीतिरुत्पद्यते वाच्यवाचकयोस्तत्राभिधादिविविक्तो व्यंजनात्मा ध्वननव्या
पारएवभोगीकरणव्यापारश्चकाव्यस्यरसविषयो ध्वननात्मैवनान्यत्किंचित् भावकत्वमपिसमुचितगुणालंकारपरि
ग्रहात्मकमस्माभिरेववितत्यवक्ष्यते। किमेतदपूर्वंकाव्यंचरसान्प्रतिभावकमिति यदुच्यते तत्रभवतऽतिभावनाद्रसविष
त्पवश्रमज्ञोवितः नचकाव्यशब्दानांकेवलानांभावकत्वमर्थापरिज्ञानेतदभावात् नचकेवलानामर्थानांतेनोत्प्रेक्ष्यमाणा
त्वेनदयोगात् द्वयोस्तुभावकत्वमस्माभिरेवोक्तंयत्रार्थःशब्दोवातमर्थंव्यंक्तइत्यत्र तस्माद्व्यंजकत्वाख्येनव्यापारेणगुणा
लंकारौचित्यादिकयेतिकर्तव्यतयाकाव्यंभावकंरसान्भावयतीतित्र्यंशायामपिभावनायांकरणांशेध्वननमेवनिपतति भो
गोपिनकाव्यशब्देनक्रियतेइतिचनमोहांध्यसंकटतानिवृत्तिद्वारेणास्वादापरनाम्निअलौकिकेद्रुतविस्तरविकासात्म
निभोगेकर्तव्येलोकोत्तरोध्वननव्यापारएवमूर्धाभिषिक्तः॥तच्चेदंभोगकृत्त्वंरसस्यध्वननीयत्वेसिद्धेसिद्धंस्यमानोदित
चमत्कारानतिरिक्तत्वाद्भोगस्येतिसत्त्वादीनांचांगांगिभाववैचित्र्यस्यानंत्याद्रुत्यादित्वेनास्वादगणनानयुक्ता परब्रह्मास्वा
दसब्रह्मचारित्वंचास्त्वस्यरसास्वादस्यव्युत्पादनंचशासनप्रतिपादनाभ्यांशास्त्रेतिहासकृताभ्यांविलक्षणं यथाराम
वद्वर्तितव्यमित्युपमानातिरिक्तांरसास्वादोपायस्वप्रतिभाविजृम्भरूपांव्युत्पत्तिमंतेकरोतीतिकमुपलभामहे॥तस्मात्तास्थ
तमेनतदभिव्यंग्यैरेवरसाःप्रतीयमानाएवचर्व्यन्तेइति तत्राभिव्यक्तिःप्रधानतयावाभवतिअप्रधानतयावाप्रधानत्वेध्वनिः अन्य
थारसाद्यलंकारः तदाह। रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणंमुख्यमर्थमनुवर्तमानायत्रशब्दार्थालंकाराश्च
गुणाश्चपरस्परंध्वन्यपेक्षयाचविभिन्नरूपाव्यवस्थिताः तत्रकाव्येध्वनिरितिनिर्व्यपदेशइति॥ यवस्थितोनाऽऽतिसर्वोक्तउक्तिभिर्वि

भागेनरसाद्यलंकारस्यविषयः ५२॥

यद्यपीत्यादिः =२

ध्वन्या हिं ४७ प्रधानेतिरसस्वरूपेवस्तुमात्रे लंकारे वा तायोगेपवसिमतिरिति ५३ अन्यपक्षं दूषणत्वेनच्छादितिथायाभीष्टत्वात्स्वपक्षं पूर्वं
दर्शयति ॥ अन्यैःपरदर्शितोविषयोभाविनोन्यानोपपन्नइतिभावः यस्मिं काव्ये स्पष्टत्वेनासंगतेन वाक्यमित्थं योजनीयम् य।
स्मिन्काव्ये ते पूर्वोक्तारसादयोंगभूताः वाक्यार्थीभूतस्यान्यार्थः वशात्स्वशब्दस्यार्थेन तस्य काव्यस्य संबंधिनो ये रसादयोंग।

47

ॐ प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थे यत्रांगंतु रसादयः काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ५३ ॥
यद्यपि रसवदलंकारस्यान्यैर्दर्शितो विषयस्तथापि यस्मिं काव्ये प्रधानतयान्योर्थो वाक्यार्थी
भूतस्यांगभूता ये रसादयस्ते रसादेरलंकारस्य
विषय इति मामकीनः पक्षः ५४ ॥

ला

भूतानन्तरम् इति यावत् ॥ अत्रोदाहरणमाह ॥ तथेति तदित्यंगत्वम् ॥ यथावक्ष्यमाणोदाहरणेन तथान्यत्रापीत्यर्थः ५४ ॥ ४७

भा महाभिप्रायेणवाग्गुणविशेषोलंकारस्य वाच्यार्थत्वेपि रसाद्यंगभूताहंपर्यंतेइति इदमेकं वाक्यम् भामहेनहि गुरुदेवनृप
तिविषयप्रीतिवर्णनेप्रेयोलंकारइत्युक्तम् तत्रप्रेयानलंकारोयत्रप्रेयानलंकारेणुक्तोलंकरणीयइहोक्तः तत्रनत्वलं
कारस्यवाच्यार्थत्वेयुक्तं यदिवावाच्यार्थत्वेप्रधानत्वंचमत्कारकारित्वेनियावत् उद्भटमतानुसारिणस्तुभंक्याव्याचक्षते ॥
वाग्गुणवाग्विषयेवाच्यार्थत्वेवाहूनावाच्यार्थत्वेप्रेयोलंकारेस्यापिविषयइतिपर्वेणसंबंधः उद्भटमतेहिभावालंकार

नयथावाग्गुणप्रेयोलंकारस्यवाच्यार्थत्वेपि रसाद्यंगभूताहंपर्यंतेसर्वरसादिरलंकारः शुद्धः सं
कीर्णोवा ५५॥

एवंप्रेयस्वीत्युक्तः प्रेमणाभावानामुपलक्षणात् नकेवलंरसवदलंकारस्यविषयोयावद्भ्येयूस्विप्रभृतेरपीत्यपिशब्दार्थः रस
वच्छब्देनप्रेयः प्राहेनवसर्वएवरसवदाद्यलंकाराउपलक्षिताः नदेवाह रसाद्यंगभूताहंपर्यंतइति सर्वरसादिरलंकारः शु
द्धः संकीर्णोवा उक्तविषयइतिशेषः शुद्धोरसादेरंगभूतेनालंकारेणवानमिश्रः स्वामिश्रस्तुसंकीर्णोवा ५५ ॥

(5=५

भ्रलो. तदाहेति स्वप्नस्यानुभूतस्य दृष्टत्वेन भवनमिति हसन्नेव प्रियतमः स्वप्नेव लोकितः न मे भयात्समिपुनरीति इदा
द्वि. नीं तां विदितशठभावं वञ्चयाणवमात्रमोक्ष्यामि अतएव रिक्तबाहुवलय इति स्वीकृतस्वबोपालम्भोपक्रमः स्यादृ
५८ कथं निष्करुणताइति केनासीति गोत्रस्खलितादाविव पिनकृताविस्मयादिवेदितोसि स्वप्नान्ते सुख प्रायिते सुस्वप्नप्रल।
पितेषु तः पुनर्भूततया बहुसिति वदन् युष्माकं संबंधी रिपुस्त्रीजनः प्रियतमे विशेषेण सक्तं केनापहो येन
नादृष्टापवसन्त्युज्ज्वलस्त्वयं वलयाकारी कृतबाणाशः सवनारम्भकंकेवोदितीति ५८ अत्र शोकस्यायिभावे
नस्वप्नदर्शनोद्दीपितेन करुणरसेन वर्धमानेन सुन्दरीभूतेन रसपतिप्रभावो भाति इति करुणः सुद्रूपवान्तंका

तत्रार्थोयथा किं हासेन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं केयं निष्करुणप्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः स्वप्नान्तेष्विति वादवान्प्रियतमव्यासक्तकंठग्रहो बुद्धारोदिति रिक्तबाहुवलयस्ता रं रिपुस्त्रीजन इति ५८ अत्र करुणरसस्य सुडस्यांगभावात्प्रेयमेवरसवदलंकारत्वम ५९ ॥

रः न हि तत्याग्निपवोहताइति याद्गगनलंकृतोपेवाकार्थः नाद्गयमपि सुन्दरीभूतः अत्रापि सौन्दर्यं वकरुणर
सक्तमेवेति वंशादिनावस्तुनायथा वहस्वनरं वदनाद्य लंक्रियतेनद्रुपमितेनवाकृतयोवभासते न पारसेणापिवस्तु
वारसान्तरमुपस्कृतं सुन्दरं भातिइ निरसस्यापिवस्तुन इवालंकारत्वे कोविरोधः ननु रसेनऊर्वनाशस्तनोपाल्लंक्रियते न
हिंउपमयापि किं ऊर्वत्वा अलं ननु तयोपमीयते रसेनापि तर्हि सरसी क्रियते सोष्ठ इति स्वसंवेद्यमेतत् ५९ ॥ ५८

अ=१ क्रियेत =१

तेन यतोऽविरत्वबुद्धेन रसेन विभावादीनां मध्ये किमलंक्रियत इति तदभ्युपगमपरवादेनम् प्रस्तुतार्थस्यालंकारत्वेना।
भिधानात् अस्यार्थस्यापूर्वसालस्य सद्भाव इति दर्शयति ॥ यत्र राजादेः श्लाघनेनाहृष्यादित्यर्थः ५८ संकीर्णेरसस्य
लंकारत्वमुदाहरति त्विषमिति कामिपक्षेनाहतः शत्रुपक्षे नः स्ववहनैः इति नयतीपिताः प्रत्यालिंगनेन श्वरवक्षसंगे
नने श्वनविसर्गीकृतः साक्षात्त्वमेकत्रैवाश्रयत्रनिष्ठत्वाघायनया ५९ कामीवेत्यनेनोपमानेन श्लेषानुगृहीतेने।
विशरारूकृतः

एवमेवं विधेविषये रसानां स्पष्टप्रयोगाभावः ५८ संकीर्णेरसादिरंगभूतो यथा। क्षि
प्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोप्याददानोंशुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो ने
क्षितः संभ्रमेण आलिंगन्योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स द
हतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः ५९ अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलं
भस्य श्लेषसहितस्यांगभावः ६०॥

तन्त्रा
र्ष्याविप्रलंभोपग्राहकस्य कस्य श्लेषोपमासहितस्यांगत्वेन केवलस्य यद्यत्र करुणोरसो वाच्यस्तथाप्यालिंगनाद्यापि सन्त्वा
रुक्तप्रतीत्येत्येनवाच्यः प्रियनइत्यनेनाभिप्रायेण श्लेषसहितस्येत्येतावदेवाग्रोचन् न तु करुणसहितस्येत्यपि एतमर्थस
तौ

ध्व. लो. टि. ४५

भ्रनयैवेति यतोऽत्र विप्रलम्भस्यालंकारत्वेन तद्वाक्यार्थतानतिरोहितो विसर्पः। न दोष इति यदि स्यात्तस्य रसादेः प्राधान्यमभि
विष्यत्तद्धि नीयो रसः समाविशत् रतिस्थायिभावत्वेन हि साधनं ह्मभावो विप्रलम्भः शोकस्थायिभावत्वेन तन्निवेशे च भावस्य।
करुणस्य विरुद्ध एव ॥ ११ एवमलंकारशब्दप्रसंगेन समावेशं प्रसाध्य यथैव विषये तेति यदुक्तं तदेव कारस्याभिप्रायं व्याचष्टे
यत्र हीति सर्वासामुपमादीनां अयं भावः। उपमादीनामलंकारत्वं यदाह शोभावातीनाह शेषवरसादीनां तद्वशयमस्येनात्ते
कौधिणा भवितव्यं तत्र यद्यपि वस्तुमात्रमपि भवति तथापि तस्य पुनरपि विभावादिरूपतास्य यावसानाद्रसादिनात्

इत्येवं विषय एव रसवदाद्यलंकारस्य विषयोऽन्यास्यइति ॥ अत एव चेर्ष्याविप्रलम्भकरुणयोर्वेगत्वेन
ध्वस्यानात्समावेशो न दोष इति ॥ ११ यत्रोदि रसस्य वाक्यार्थीभावस्तत्र कथमलंकारत्वं अलंकारो
हि चारुत्वसिद्धिहेतुः प्रसिद्धः न तात्मैवात्मनः तथा चायमत्र संक्षेपः रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य
विनिवेशनं अलंकृतीनां सर्वासामलंकारत्वसाधनं ॥ १२ तस्माद्यत्र रसादयो वाक्यार्थीभूताः स ध्वनेः
प्रभेदः तस्योपमादयोऽलंकाराः ॥ १३ ॥
पर्यमेवेति सर्वत्र रसध्वनेरेवात्म भावः तदुक्तं रसभावादितात्पर्यमिति ॥ १२
तस्येति प्रधानस्य आत्मभूतस्य यत्तदुक्तं भवति उपमया यद्यपि वाच्योऽर्थोऽलंक्रियते तथापि तस्य तदेवालंकारणीयत्वं यत्
पाभिव्यंजनसामर्थ्याधानमिति वस्तुतो ध्वन्यात्मैवालंकार्यः कटककेयूरादिभिरपि हि शरीरसमवायिभिश्चेतन आत्मैव
तत्तच्चित्तवृत्तिविशेषौचित्यसूचनात्मतयालंक्रियते तथापि अचेतनं शवशरीरं कुंडलाद्युपेतमपि न भाति अलंकार्यस्याभावात्
यति शरीरं कटकादियुक्तं हास्यावहं भाति अलंकार्यस्यानौचित्यात् न चेदं स्वकिंचिदनौचित्यमिति वस्तुतः आत्मैवालंकार्यः

ध्वन्यालोकलोचनटिप्पणी ५१ ॥

क ररामद्य द् = ४

रसादेरलंकारतायाइतिव्यधिकरणेषष्ठी ॥ रसादेर्यालंकारतानास्याएवविषयः यतदनुसारेणैवपूर्वत्रापिवाक्येयो
ज्यंरसादिकंतत्कस्यालंकरणक्रियात्मतोविषयइति ९३ एवमस्मदुक्तेनविषयभागेनेत्यर्थः यत्ररसस्यालंकार्य
तारसांतरेवांगभूतेनास्तितत्रप्रत्युदाहरणमादयः तेनतस्यानोपमादीनांविषयापहारइतिभावः रसवदलंकार
स्यचेति अनेनभावाद्यलंकाराअपिप्रेयस्यूर्जस्विसमाहितादयोगृह्यंते ॥ तत्रभावालंकारस्यप्रेयसोदाहरणं यथा
नेत्रगतनयनयुगमुद्रांनात्रनतन्वालकलंदेमनूपुररवंधनितनामुखरः महिषमहासुरस्यशममनेनिहितः कनकभूषितोय
रुरुतामयमस्मिन्गतः इत्यत्रदेवताविषयोरतेर्वाक्यार्थभूतेवितर्कस्ययादिभावस्यचारुत्वहेतुतेनतस्यागत्वाद्भावालंका

म्ब

महा=५

यत्रतुप्राधान्येनार्थांतरस्यवाक्यार्थीभावेरसादिभिरुपस्कारकत्वनिष्पत्तिः क्रियतेसर्वसादेरलंकारता
याविषयः ९३ एवंचअनेकप्रमादीनांचरसवदलंकारस्यचाविभक्तोविषयस्तोभवति ९४ ॥

रस्यविषयःरसाभासस्यालंकारतायथा ममैवश्लोके समस्तगुणसंपदः सममलंक्रियाणांगुणैर्भवति यदिभुव
णानवतथापिनोयोगभवेतिविवेकट्टयवल्लभेयदियथानयाजेयस्तदेवननुवाणितजगतिसर्वलोकोमदेः अत्रहि
परमेशास्तुतिमात्रवाचःपरमोपादेयमितिवाक्यार्थेशृंगाराभासस्याल्त्वहेतुःश्लेषसहितः ॥ नयदिदर्पिहिताःशृंगा
रेनायिकायानिर्भणत्वेनिरलंकारत्वभवति उअपमुवपक्तनिरूपत्वलवणात्मकइतिवाभिधानात्भावाभासांगतना
यथा मयानुवीयस्यदृनावयोपास्तनत्स्यवर्णाज्ञानवंतितेषु लावण्यवक्रोष्ठापिविद्वसंतिदैन्याःसकोनानयनीस्तवेषु
अत्रयोदयमत्रैतीनामनवितर्कासाभवप्रभावोकारणत्वतइतिभावाभासः ॥ एवंतत्प्रशमस्योगत्वसमुदाहार्यम ९५ ॥

तु त व ह्य=

यदीत्यादिना-१

ध्व॰ लो॰ टि॰ ५ मेमतिरित्यनेनपरमतंसूचितं तद्दूषणायोपन्यस्यति परस्य वायमाशयः अचेतनानां चित्तवृत्तिरूपरसाद्यसंभवात्
द्दृष्णेनेनरसवदाद्यलंकारस्यानाश्रयत्वात्तद्धिभक्त्यपवोपमादीनांविषयइति ९५ एतद्दूषयति नहीति तस्माद्वचनादे
तोरित्यर्थः ९६ नन्वचेतनवृत्तान्तेविषयइत्युक्तमित्याशंक्याह यथाकथंचिदिति विभावादिरूपतया ९७ तस्या

50

यदितुचेतनानांवाक्यार्थीभावोरसाद्यलंकारस्यविषयइत्युच्यतेइति ९५ तदुपमादीनांप्र
विरलविषयतानिर्विषयतेवाभिहितास्यात् ९६ यस्मादचेतनवस्तुवृत्तान्तेवाक्यार्थीभूतेप
नेऽचेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनयायथाकथंचिद्भवितव्यम् ९७ अथसत्यामपितस्यांयत्रचेतन
नांवाक्यार्थीभावोनासौरसवदलंकारस्यविषयइत्युच्यते ९८ तन्महतःकाव्यप्रबन्धस्यरस
निधानभूतस्यनीरसत्वमभिहितंस्यात् ९९॥

मितिचेतनवृत्तान्तयोजनायाम् ९८ यत्रहिरसस्तत्रावश्यंरसवदलंकारइतिपरस्यमतम् ततोरसवदलं।
कारस्यैवनतत्ररसोनास्तीतिपरमताभिप्रायंनीरसत्वमुक्तम् तत्त्वस्माकंरसवदलंकाराभावेनीरसत्वम्
अपितुध्वन्यात्मभूतरसाभावेनाहङ्कारसोत्रास्त्येव परपदाद्दूषणायोदाहरति ९९ ॥ राम ॥ ५

यथा तरङ्गेति

तरंगापवक्ष्भंगायस्याः विकर्षंतीविलंबमानंबलाद्राहिपंतीवसनमंशुकं प्रियतमावलंबननिषेधायेतिभावः बहु
शोयतस्खलितेवहवोयेपराथास्तदभिसंधायपद्धदयेनैकीकृतमश्रुसहनामानिनीत्यर्थः अग्रच्चमहियेयोगपश्चात्ताप
सहिस्तुल्यापशांतयेनदीभावंगतेति ७· तन्वीति वियोगक्लेशाधिक्येनतनुसावाभरणानित्यजंति स्वकालोवसंतश्रीष्म

यथा तरंगभ्रूभंगात्क्षुभितविहगश्रेणिरशनाविकर्षंतीफेनंवसनमिवसंरंभशिथिलम् यथा
विद्धंयातिस्खलितमभिसंधायबहुशोनदीभावेनेयंध्रुवमसहनासापरिणता ७· यथावा
तन्वीमेघजलार्द्रपल्लवतयाधौताधरेवाश्रुभिः शून्येवाभरणैःस्वकालविरहाद्विश्रांतपुष्पोद्ग
माचिंतामौनमिवाश्रितामधुकृतांशब्दैर्विनालक्ष्यते चंडीमामवधूयपादपतितंजातानुतापेव
सा ७२॥

प्रायः उपायचिंतनार्थमौनं चिंतामौनं किमिति चपादपतितमपिरपिनमवधूतवत्यहमितिचिंतयामौनम् चंडी।
कोपनापनोस्त्रीकोनदीलताविर्णनपरोनाम्येर्यणपुरूरवसउन्मादावस्थोक्तिरूपो ७१॥

ध॰ लो॰ टि॰ ५१

हे भद्र तेषामिति येषां मे वृन्दावने स्थिताः गोपवधूनां गोपीनां ये विलाससुहृदो नर्मसचिवास्ते प्रच्छन्नानुरागिणी
नां छिन्नानां तेन मम सुहृद्भवति राधायाः सातिशयप्रेमस्थानमित्याह राधासंभोगानां ये साक्षाद्द्रष्टारः कालिंदशैल
तनया यमुना तस्यास्तीरे लतागृहाणां क्षेमं कुशलमिति काक्वा प्रश्नः एवं तं पृष्ट्वा गोपदर्शनप्रबुद्धसंस्कारस्याल
म्बनोद्दीपनविभावस्मरणात्प्रबुद्धरतिभावमात्मगतमेवात्मगर्भमाह हारङ्का गतो भगवान्कृष्णः स्मरतल्प
स्य मदनशय्यायाः कल्पनार्थं मृदुसुकुमारं कृत्वा यच्छेदस्त्रोटनं स एवोपयोगः साफल्यमथ च स्मरतल्प

यथावा॥ ते गोपवधूविलाससुहृदो राधारहःसाक्षिणः क्षेमं भद्र कलिंदशैलतनयातीरे ल
तावेश्मनाम् विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना ते जाने जरठीभवन्ति विगलन्नी
लत्विषः पल्लवाः ७२॥

कल्पनेऽङ्गापिः सपवमृदुःसुकु भावः उत्कृष्टच्छेदोपयोगस्त्रोटनफलं तस्मिन्विच्छि
न्ने मय्यनासीने का स्मरतल्पकल्पनेति भावः अत एव परस्यानुरागनिश्चयगर्भमेवाह ते जाने इति वाक्यार्थस
कर्मत्वम् अधुना जरठीभवन्तीति मयि तत्सन्निहिते नवरत्नकथितोपयोगयोगात्ते मे जराजीर्णतास्वलीकारं
कदाचिदप्याभवन्निति भावः विगलन्तीति नीला त्विट् शोभा मिश्यनेन कतिपयकालप्रोषितस्याभ्योन्मुकानिर्भरत्वं ध्वनि
तम् एवमात्मगतमिषयुक्तिः यदि वा गोपं प्रत्येव संप्रसार्यपरागोक्तिः ७२॥

थो = २ यस्मादित्यादि = २

अथेत्यादि

वहुभिरुदाहरणैर्मेदेनो भूयसः प्रपंचस्यातियत्नक्रान्तत्वादिति मम ७३ नीरसत्वमात्रं माभूदित्यभिप्रायेणेति शेषः ७४
ननु यत्र चेतनवृत्तान्तस्य सर्वथा नानुप्रवेशः स उपमादेर्विषयेन भविष्यतीत्याशंक्याह । स्वभपुत्तकायचेतनमपि
वर्ण्यमानमनुभवितात्मेति तमाक्षिपतीत्येव तावदत्रकिमुच्यते अनिजडोपि चेष्टाद्यानप्रभृतिः स्वविश्रान्तोपि
वर्ण्यमानोवर्ण्ये चित्तवृत्तिविभावनां त्यक्त्वा काव्येनाख्येयमेव स्यात् शास्त्रेतिहासयोरिति वा ७५ एवं परमते

इत्येवमादौ विषये अचेतनानां वाक्यार्थीभावेपि सचेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनास्त्येव ७३ अथ यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनास्ति तत्र रसादिरलंकारः तदेवं सति उपमादयो निर्विषयाः प्रविरलंकाराः तदेवं स विषया वा स्युः ७४ यस्मान्नास्त्येवासावचेतनवस्तुवृत्तान्तो यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना नास्त्यन्ततो विभावत्वेन ७५ तस्मादंगत्वेन रसादीनामलंकारतेति ७९ यः पुनरंगी रसो भावो वा सर्वाकारमलंकार्यः स ध्वनेरात्मेति ७७॥ किञ्च

इष्यतिवास्यमनेमेव श्रमा प्रायेणोपसंहरति । यतः प्रोक्तविषयविभागोन युक्त इत्यर्थः ७९ भावो वेति वा ग्रहणात्तदाभासतत्प्रशमादयः सर्वाकारमिति क्रियाविशेषणं तेन सर्वप्रकारमित्यर्थः अलंकार्य इत्यनेन यत्नालंकार इति भावः अलंकार्यव्यतिरिक्तश्चालंकारोभ्युपगन्तव्यः लोके तथा सिद्धत्वात् यथा गुणिभ्यो निरिक्तो गुणः गुणालंकारव्यवहारश्च गुण्यलंकार्यं च सति स वाप्यमत एव वामनदत्तमभिप्रायेणाह किंच नकेवलमेवं तावद्युक्तिनातेरसादीनां

यउ तस्मादिति = ४ त्यादि

भ्यु = २

३

तमर्थमिति द्वयेनै न र्थ तथा चेति

ध्व० लो० टि० ५२

कामिके यमभिप्रायहारेणैव योऽस्मान् केवलेश्यमाभिप्रायेण यम कामिकां सर्वे हि प्रोताभिप्रायेण व्याख्येयम् १८ एवं हि त्रिप्रयो
गियोज्यः । १९ ननु च शब्दार्थयोर्माधुर्यादयो गुणाः अलंकारश्च समकर्मसाहित्यकमंगिनः गुणाश्रिता इत्याशंक्याह तेन व
ह्यमाणेन बुद्धिस्थेन परिहारप्रकारेण परपक्षे नैव निदृश्यथः २० मधुरसमत्र हेतुमाह परप्रह्लादन इति रतो हि समस्त
देवतिर्यङ्गादिजातिषु छन्नैव वासनात्मा इति न कश्चिन्न तताहृग्गानरुद्रयसंवादमयो रतेरपि हि तत्मम त्कारोऽस्त्येव प्र

तमर्थमवलंबंते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः । अंगाश्रितास्त्वलंकारा मंतव्याः कटकादिवत् इति १८
ये तमर्थं रसादिलक्षणमंगिनं संतमवलंबंते ते गुणाः शौर्यादिवत् वाच्यवाचकलक्षणान्यंगानि
ये पुनराश्रितास्ते ऽलंकारा मंतव्याः कटकादिवत् इति १९ तथा चेति २० शृंगार एव मधुरः
परः प्रह्लादनो रसः तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति २१ ॥

तथैव मधुर इत्युक्तः मधुरो हि शर्करादिवत् सोऽविवेकिनो वा स्वस्थस्यास्वस्थस्य वा रसे पतितः सन्तानि पातितं स्नावदभिलषणी
यो भवति तन्मयमिति संभोगशृंगारात्मकेन प्रकृतोपयुक्तं व्यपतया काव्यमिति शब्दार्थयो विस्वर्धः प्रतितिष्ठतीति प्रतिष्ठां ग
च्छतीति यावत् तदंगं भवति वस्तुतो माधुर्यं नाम शृंगारादेरसस्यैव गुणः तन्मधुररसाभिव्यंजकयोः शब्दार्थयोरुपचरि
तं माधुर्यं मधुरशृंगाररसाभिव्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयो माधुर्यमिति हि न लक्षणं तस्माद्युक्तमुक्तं न दर्थमित्यादि २२ ५२

९=२

शृङ्गारे इति = २

शृङ्गार इति नन्वेवं नास्ति समस्तशब्दार्थं मधुरमिष्यते इति माधुर्यं स्वलक्षणं नेत्याह श्रव्यत्वमिति = १ स्ये

कारिकार्थं विवृमाह सर्वं लक्षणमुपलक्षितम् ओजसोपीति योग्यः पाठ्यमिमं चरिष्णुत्वं समस्तत्वं चास्तिवेति भावः
८२ संभोगशृंगारान्मधुरतरो विप्रलंभः ततोपि मधुरतमः करुण इति नन्वभियोजनकौशलं शब्दार्थयोर्मधुरतरत्वे
मधुरतमत्वे च स्यादित्यभिप्रायेणाह करुणे चेति च शब्दः क्रममाह प्रकर्षवदिति उत्तरोत्तरं तरतमयोगेनेत्यर्थः आर्द्रता
मिति सहृदयस्य चेतः स्वाभाविकमनाविष्टत्वात्मकं काठिन्यं मन्युक्रोधादिदीप्तरूपत्वं विस्मयहासादिकृतं चित्तवैशद्यम्

शृंगारएवरसांतरापेक्षया मधुरः प्रह्लादहेतुत्वात् तत्प्रकाशनपरः शब्दार्थयोः काव्यस्य माधुर्य
लक्षणो गुण इति ८२ श्रव्यत्वं पुनरोजसोपि साधारणमिति ८३ शृंगारे विप्रलंभाख्ये करु
णे च प्रकर्षवत् माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मन इति ८४ ॥

जतीत्यर्थः अधिकमिति क्रमेणेत्याशयः तेन करुणेपि सर्वथैव चित्तं द्रवीभूतं भवति ननु करुणेपि यदि मधुरिमा
स्ति तर्हि पूर्वकारिकायां शृंगार एवेत्येवकारः किमर्थः उच्यते नानेन रसांतरं व्यवच्छिद्यते अपितु आत्मभूतस्य रस
स्यैव परमार्थतो गुणमाधुर्यादयः उपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येवकारेण द्योतितम् ८४ ॥

विप्रलम्भेति रौद्र इत्यादि

ध-
लो टि-
५३ इत्यर्थमाह आदिशब्दः प्रकारे तेन वीराद्भुतयोरपि ग्रहणं दीप्तिः प्रतिपत्तुर्हृदये विकासविस्तारप्रज्वलनस्वभावा
सा च मुख्यतया तेजः(ओ)शब्दवाच्या तदास्वादमया वीरादयस्तया दीप्त्यास्वादविशेषात्मिकया कार्यरूपया लक्ष्यन्ते रसान्तरात्
पृथक्तया तेन कारणेन कार्योपचारादोज इत्येव तेजः(ओ)शब्दवाच्यः ततो लक्षितलक्षणया तत्प्रकाशनपरो दी

53

विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमित्त
त्वादिति ८५ रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो
व्यवस्थितमिति रौद्रादयो हि रसाः परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति दीप्तिरुच्यते तत्प्रकाश लक्षणयापर एव
नपरः शब्दो दीर्घसमासरचनालङ्कृतं वाक्यम ८६ चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचू
र्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचां
स्तव देवि भीम इति ॥ तत्प्रकाशनपरश्चार्थोऽनपेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचका
भिधेय इति ८७ ॥

र्घसमासरचनवाक्यरूपोऽपि दीप्तिरित्युच्यते ८५८६ उदाहरति यथा प्रसन्नैर्गमकैर्वाचकैरभिधीयमानः समासा
नपेक्ष्योऽपि दीप्तिरित्युच्यते ८७ ॥ ५३

गादावर्त माना स्थंभा

उदाहरति यथा चंचक्षोभे गवर्तनाभ्यां तजातां भ्रमिता चंडाक्षैराक्षणागदानया योभिभूतः सर्वन्नुन्नैवीनस्नेन सम्यक
हूर्णि तं प्रन रनुम्यानोपहृतं कृतमूरुयुगलं युगपद्देवीरुहृयं यस्य तं मुयोपनमनाद्देमैव स्थानेन स्वव स्थाननयानन
कालानरभुष्कनया स्ववचहेद्रस्नाभ्यामविचलहृपमत्वं तमाभ्यं तरनयावनेन नरसमनाच स्वभावेय च्छोणिनं हृपिरं तेन शेण
णो णाद्रि तो पाणौ युस्यत । स्वनयवभीमः कातरवासदायी तवेति यस्याह्मनटयमानजातं कृतं देव्यनचितमपितस्याह्मव
कचानत्रं सपिष्यति उन्नेमवतः करिष्यतीति वर्णितमपदूरनकरविद्धनशोणितपाकलेलीह्निनक्रमस्तमापीडेनैव योज

योयः शास्त्रे विभर्ति स्वभजगुरुमदः पांडवीनां चमूनां योयः पांचालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भ
शय्यां गतो वा यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधांधस्तस्य तस्य स्व
यमपि जगतामंतकस्यांतकोहमिति इत्यादौ नयोरोजस्त्वम ८८ ॥

शब्दार्थयो

यिष्यतीत्युक्तेर्वा देवीत्वच्चक्रलकलत्रविलोका रसमरणकारिणाक्रोधस्यैवोद्दीपनविभावत्वं कृतमिति नात्र शं ।
गारा शंकाकर्तव्या सम्योगस्य चानादरणाहितीय गदावानदानापन्नुमानस्वसंहूर्णितोरुत्वादेव स्थानश्रद्द
णेन हृदयरीमस्थपदालनेनवरासूविना समासेनच संततनेव गवहनस्वभावानावतेवमध्ये विश्रांतिमलभमाना ।
हूर्णितोरुद्वयस्य योपनानादरणपर्यंतातुनीतिरेकं यनेव भवतीत्यौद्धत्यपरिपोषिका ॥ श्वेमस्य योपनस्य

ध्व० मेवैषिवत्तस्यानामनुबद्धं च तं शोणितं तेन शोणितपाणिरिति व्याचक्षते ॥ स्वभुजयोर्गुरुकर्मदोषस्य च मूर्नामध्ये
लो० टि० ऊर्जैनादिति स्वार्थः। पांचालराजपुत्रेणाधृष्टद्युम्नेन द्रोणस्य व्यापादनात् नेन समुचितः। क्रोधावेशोस्त्वस्मास्त्रः तत्कुमि-
५४ सातीति कर्णप्रभृतिः। रणे संग्रामे कर्तव्ये यो मयापि महिषयं घत्रीपंचरात्रियदिवा मध्ये वर्तिसमिसंग्रामेयः घतीप
54 घतिकुलं कृत्वास्त्रपवंविधो यदि सकलजगद्दुतिकाभवति तस्याप्यहमंतकः किं पुनरन्यस्य मानुषस्य देवस्य वा ॥
शत्रुस्य यं भूतैरेव कर्म माहिम्नूष्यामाणो रूपदाम्यदेन्क्रोधान्मृत्कोधारामाश्रितं इति। श्रसमस्तत्वेवदीप्तिर्निबंधनम् एवं मा-
धुर्यदीप्ती परस्परप्रतिद्वंद्विनया स्थिते शृंगारादिरौद्रादिगते इति प्रदर्शयता तत्समावेशवैचित्र्यं हास्यभयानक-
बीभत्सशांतेषु दर्शितम्। हास्यस्य शृंगारांगतया माधुर्यं प्रकृष्टं विकासधर्मतया चौजोपि प्रकृष्टमिति साम्यं द्व।

समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान्प्रति स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ १९ ॥

योः भयानकस्य मग्नचित्तवृत्तिस्वभावत्वेपि विभावस्य दीप्ततया तेजः प्रकृष्टं माधुर्यमल्पम् बीभत्से चैवम् शांते तु
विभाववैचित्र्यात्कदाचिदोजः प्रकृष्टं कदाचिन्माधुर्यमिति विभागः। समर्पकत्वं कदाचिन्माधुर्यमिति विभा
गः ॥ ८८ समर्पकत्वं सम्यगर्पकत्वं हृदयसंवादेन प्रतिपत्तृन्प्रति स्वात्मावेशेन व्यापकत्वं झगिति शुष्ककाष्ठा
ग्निदृष्टान्तेन अकलुषोदकदृष्टान्तेन च तदकालुष्यप्रसन्नत्वं नाम सर्वरसानां गुणः। उपचारात्तु तथाविधे व्यं
ग्यार्थे यच्छब्दार्थयोः समर्पकत्वं तदपि प्रसादः। तमेव व्याचष्टे ८५ ५४

य शप

न्नुरसगतो गुणस्तत्कथं शब्दार्थयोः स्वच्छत्वेनाशंक्याह ५० वर्णावृत्तिर्यावर्णो सर्वत्र समसाधारणो मे व गुणाः समग्रगुणाः
एवंविधः सर्वो वेदं वचनाशब्दगतानामर्थगतानां वेति समस्तानाञ्चासमस्तानाञ्च तत्र साधारणाः ५१ अर्थस्य तावत्समर्पकत्वं
यं प्रसैव प्रभवति नान्यथा शब्दस्यापि स्ववाच्यात्मकत्वं नाम किं द्सौ किं केयेन गुणः स्यादिति भावः ५२ एवं माधुर्यो
जः प्रसादाद्यन्वयो गुणा उपपन्नाः भामहाभिप्रायेण तेन प्रतिपन्ना स्वादमया मुख्येन यातनत्वा स्वाद्यतपवर्णितात्वेमेन तत्त्वज्ञ
नकयोः शब्दार्थयोरिति तन्नासर्वमेवमसमस्तत्वं एवं गुणालंकारव्यवहारविभागेनोपपद्यत इति प्रदर्शयितुमाह प्रसादे

प्रसादत्वस्वच्छता शब्दार्थयोरिति ५० मत्वसर्वत्र साधारणो गुणः सर्वत्र वचनासाधारणश्चेति
५१ येनार्थो येन वै चैवमस्त्येतया व्यवस्थितो मतवाइति ५२ कान्तिदृष्टादयो दोषा अत्र निमाये
वदर्शिताः धन्यास्म्यैव स्वेच्छाचारेनेदेयाइमुदाहृतेति ५३ ॥

षविभागो प्यसमस्तत्वपदसंगत्ता तेऽस्ति दर्शयितुमाह ॥ वंतादयो पिसमस्तस्तिदेतत्वः कान्तिदृष्टार्थयुक्तस्त्वार्थवला
दस्त्रीलार्थप्रतिपत्तिकारिणः यथाच्छिद्रान्वेषिमत्तास्त्यो ज्ञानायैवोपसर्पति कल्पनादुष्टान्तद्वयोः पदयोः कल्पनाय
या ऊरुरुविभिसत्वकमथ्यत्यासे कान्तिकष्टस्तथा चोदतोन्मीलतः कुर्यादि भोगारइति उचितरसोपलक्षणं घवी
रणोनाद्भुतादावपि तेषां वर्जनास्मृत्वितइति ॥ नत्वेषां विषयविभागप्रदर्शनेनानित्यत्वमित्रहृष्टादिदोषेभ्यो विविक्तप्र
पिनैनापि गुणेभ्यो निविक्तदोषत्वं बीभत्सहास्यरौद्रादीनेषामस्याभिरूपगमाच्छृंगारादौ च वर्जनादनित्यत्वं च दोषत्वं च समर्थि

॥ २६ ॥

ध्व-
लोहि
५५

हृद्यर्थं प्रकाशयति, इत्यमसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य सामान्येन विशेषेण च संग्रह उक्तः ॥ ५४ शृंगाराणामिति अलंकाराणाम

अनित्यदोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेऽपि वाच्ये अर्थमात्रे
न च व्यंग्ये शृंगारे शृंगारव्यतिरेकिणि वा ध्वन्यात्मभूते किं त
र्हि ध्वन्यात्मन्येव शृंगारे अंगितया व्यंग्ये ते हेया इत्युदाहृताः ।
अन्यथा हि तेषामनित्यदोषत्वमेव न स्यादिति ५४ एवमल
क्ष्यक्रमो द्योतो ध्वनेरात्मा प्रदर्शितः सामान्येनेति ५५ तस्यां
गानां प्रभेदा ये प्रभेदाः स्वगताश्च ये तेषामानन्त्यमन्योन्यसंब
न्धपरिकल्पने ५६ ॥ ॥

स्वगता इति आत्मगताः संभोगविप्रलंभाद्या आत्मीयता विभावादिगताः तेषां निःशेषप्रकारेणांगांगिभावे कारणेनेति भा ५५

हृमर्थं प्रकाशयति परस्परप्रेमदर्शनेति परस्परं प्रेम्णा दर्शनमित्युपलक्षणं संभाषणादेरपि स्रक्चन्दन: सखिकामालिंग
नादिविहरणमुद्यानगमनम् आदिपदेन जलक्रीडापानकचंद्रक्रीडादि अभिलाषविप्रलंभो द्वयोरप्यन्योन्यं जीवित
सर्वस्वाभिगमनात्मिकायां रतावुत्पन्नायामपि ऊनस्थितेनोरप्राप्तसमागमत्वे मंतव्य: यथा॥ सखवयतीति किंतुव्यतइत्य
त: प्रभृतिवत्सराजरत्नावल्यो: न तन्पूर्वरत्नावल्यास्तदाहिव संभोगाभावकामावस्थामात्रेणतत्॥ ईर्ष्याविप्रलंभ: प्रणय
प्रेमिणयार्थे गेपारस्नादिर्विवहितान्यपरवान्यस्यधनेर्वैकस्यात्मायउक्त: नस्पांगानोवाच्यवाचका
नुपातिनामलंकाराणांयप्रभेदानिवर्वयत्: यवस्वगतास्तस्पोगिनोत्पस्परसंभावनतदाभासनत्व
प्रामलक्षणाविभावानुभावव्यभिचारिप्रतिपादनसहितात्वनंता: स्वात्मप्रयापेक्षयातिः सीमानो
विशेषा: तेषामन्योन्यसंबंधपरिकल्पनेक्रियमाणेकस्यचिदप्यनंतमस्यापिरसस्यप्रकारा: परिसं
ख्यातेनशक्यंतेकिमुतसर्वेषां तथाहि शृंगारस्यैवांगिनस्तावदाद्यौद्वौभेदौसंभोगोविप्रलंभश्च सं
भोगस्यचपरस्परप्रेमदर्शनसुरतविहरणादिलक्षणा: प्रकारा: विप्रलंभस्यापि अभिलाषेर्ष्याविरह
प्रवासविप्रलंभादयइति ९०॥
खंडितानाविनाखंडितयासह विरहविप्रलंभ: पुन: खंडितनयाप्रसाद्यमानयापिप्रसा
दमगृह्णतानत: पश्चात्तापपरीतेनकृतविरहोत्कंठितयासह मंतव्य: प्रवासविप्रलंभ: प्रोषितभर्तृकयासह इतिविभाग
प्रवासविप्रलंभादीनामादिपदग्रहणाच्छापादिकृत: विप्रलंभइवविप्रलंभ: विडंबनायोगाभिलाषितेऽपिविषयोनल

६२

ध्व॰ तेषां चेति एकत्र संभोगादीनाम् अपरत्र विभावादीनाम् आश्रयो मलयादिर्मीलितादीनां विभावानामिति यद्वक्ष्यते त- ९
लोचि देशशब्देन गतार्थम् तस्मादाश्रयं कारणं यथा ममैव ॥ इयितया प्रथितानां रागिये मयास्तदययामनितिनियोजिता
५९ गलितस्तु छतयापि तयारसं विरहदाहरुजोपरिवारकामिति तस्येति शृंगारस्य शृंगिणो रसादीनां प्रभेदस्तत्र
56 तेषां च शब्दैके विभावानुभावव्यभिचारिभेदाः तेषां च देशकालाश्रयावस्थाभेदा इति स्वगत
भेदापेक्षयैव तस्यापरिमेयत्वं किं पुनरंगाप्रभेदकल्पनया तेषां गप्रभेदाः प्रत्येकमंगिप्रभेदसंबं
धकल्पने क्रियमाणे स्त्यानन्त्यमेवोपयाति ५८ द्वि॰ मा॰ त्वनन्त्यतयेत्युक्तानामप्येवं तत्सा उ
द्दिरसादितालोकाः सर्वैव भविष्यति द्वि॰ मा॰ कश्चनेन हि उक्तानामसंख्यातानामेकत्रापि
रसभेदे कल्पने क्रियमाणे लोकाविरंगांगिभावप्रभेदानां तदासाहितालोकानुवृद्धिः सर्वैवैव भविष्य
तीति ५९ नत्वंगांगिभावस्यांगिनोपत्वादेकरूपानवद्यवान् सर्वैव प्रभेदे सतानुशासने प्रका
शक इति ६० ॥
वेधकल्पनेर्थः ५८ येनेति द्वि॰ मा॰ येनोक्तेनेत्यर्थः सचेतसामिति मृद्वीकविलासमयन्यत्वं वश्यता
मितिभावः सर्वैवेति सर्वेषु रसादिषु ध्वनिसाहित्यालोकोपरमः समस्ववृत्तियेयेति संबन्धः ५९ नत्वेति वक्त
व्यो द्वि॰ मा॰ सन्नीत्यर्थः यत्नादिति यत्नतः क्रियमाणत्वादिति द्वैविध्याभिप्रेतेः एकरूपत्वनबंधस्याविचिन्तानुप्रा ५९

आङ्गिन इत्यनेन अङ्गभूत = ४

वृत्या विवृणोति अङ्गिन इति   अङ्गिन इति आहेति

वृत्तिकारो वक्ष्यमाणकारिकाभिप्रायं दर्शयन्नाह १-१ कारिकाकारस्यायमर्थः २ यमकादिरिति आदिशब्दः प्रकारवाची ३ उक्तेरिति मुरजचक्रबंधादिशब्दभंगश्लेषइति श्लेषेणेत्यादौ यमकत्वमित्यादौ शब्दभंगो विशिष्टपदरचनात्व [illegible] अंगिनो हि प्रधानस्य यद्रक्षाः प्रभेदास्तेषु सर्वेष्वेव प्रभेदेष्वेकप्रकारानुबंधितया प्रबंधेन प्रवृत्तो न प्रगल्भो नवोदितकविरिति १-१ अंगिनि रूपस्य शृंगारस्येकरूपानुबंधप्रयत्नपूर्वक निबंधनेकामवास्माह २ अंगाङ्गभूते शृंगारे यमकादि निबंधनं शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलंभे विशेषतः ३ अंगेनात्मभूतः शृंगारः तात्पर्येणवाच्यवाचकाभ्यां प्रकाशमानः तस्मिन् यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबंधनं दुष्करशब्दभंगश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वं प्रमादित्वमित्यनेनेदमाह काकतालीयेन कदाचित् कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भूम्नालंकारांतरवदंगत्वेन निबंधो न कर्तव्य इति विप्रलंभे विशेषतः इत्यनेन विप्रलंभे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते तस्मिन्द्योत्ये यमकादेरंगस्य निबंधो नियमान्न कर्तव्य इति ४ अत्र युक्तिरभिधीयते इति ५ रसाक्षिप्ततया यस्य बंधः शक्यक्रियो भवेत् अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलंकारो ध्वनौ मत इति ६ ॥ व्यापकं वाक्यस्यार्थः ५ रसं समाधातुं निवेशितविभावादिचर्वणा मे वक्तुर्वर्स्तान वीय कमयायमासादयति स एवात्रालंकारो रसे विषयकार्ये वसर्वत्रगतिकाभवाद्दोषकृता सपुष्ट्यमधुमादिदोषगुणविहीन तोकाववर्ज्जनात्मिप्रायेणानमया शृंगारे विप्रलंभे वविशेषतः इत्यत्रालंकारसमाचिन्तनभावः नयावत्से

कुरुशो   शोकादो धशक्तितिति सर्वं   २हेति   भवाये   ह

लूना   मार्गेणान्यमतेन वीराद्भुतादि — ति यमकादिकवेः प्रतिपत्तुश्च रस

ध्व॰लो॰ टि॰ ५८

57

सत्त्वं

निष्पन्नाविनिश्चनिभानग्रहानस्वयमेवसंपन्नो निष्पादनानपेक्षाणामित्यर्थः आश्चर्यभूतइतिकथमेषतिवद्रस्यमन्त्र
स्यानम् ७ करकिसलयन्यस्तवक्त्राश्वासानां चीनाध्वनापास्वितमानवाष्पभरनिरुद्धकंठीविकत्रिविच्छित्रुरुदित

निष्पन्नावाश्चर्यभूतोपि यस्यालंकारस्य रसाक्षिप्ततयैव बंधः शक्यक्रियो भवेत्सोस्मिन्नलक्ष्यक्रमेव्यं
गाभूतावलंकारो मतः तस्यैव रसांगत्वं मुख्यमित्यर्थः ७ [illegible]। यथा कपोलेपत्रालीकरतल
निरोधेन मृदिता निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योधररसः मुहुः कंठे लग्नस्तरलयति वाष्पः
स्तनतटं प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे नतुवयम् ८ रसाङ्गत्वेन च तस्य लक्षणमपृथ
ग्यत्ननिर्वर्त्यत्व इति यो रसंबंधुमध्यवसितस्य कवेर्यालंकारस्ता वासनामत्यूह्य यत्नांतरमास्थि
तस्यानिष्पद्यते स तत्र रसांगमिति ९ ॥

वेवस्यकवनदर्गोषमपरित्यजंतीचाटूत्नायावत्प्रसाधते तावदीर्ष्याविप्रलंभगतानुभाववर्णनवद्वितचेतसपववं
क्तः स्ववदूपकव्यतिरेकाद्यश्वपत्ननिष्पन्नाश्चर्वपिनरूपिनरसवर्णताविघ्नमादधतीति ८ अलंकारमितिव्यापकमि

प्रत्यक्षमिति व्यापकमित्यर्थः प्रबंधेन क्रियमाणेति संबंधः अनयबुद्धिपूर्वकमवएवं भावी निर्बुद्धिपूर्वशब्दउपात्त ;
रससमवधानाद्योपत्तायत्नांतरम् निरूप्यमाणमिति संतितिदुर्घटनानिबुद्धिपूर्वकं चिकीर्षितान्यपिकनेमशक्यानीत्यर्थः ;

यमकेच प्रबंधेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणेति यमेनैव यत्नांतरपरिग्रहः आपतति शब्दविशेषान्वेष
णरूपेऽलंकारांतरे स्थापितमस्यमिति चेन्नैवं अलंकारांतराणि हि निरूप्यमाणदुर्घटान्यपि रससम
हितत्वेन सः प्रतिभानवतः कवेरहंपूर्विकया परापतंति यथा कादम्बर्यां कादम्बरीदर्शनाव
सरे यथा च मायाशिरोदर्शनविकलायां सीतादेव्यां सेतौ चेति १० ॥

तथा निरूप्यमाणत्वे दुर्घटत्वानिकयमेनानिरविलातानीत्येवं विस्मयावहानीत्यर्थः अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यर्थः अहमाहवद्
माहोपुरुषिकेत्यर्थः अहंपूर्वं यस्य भावोऽहंपूर्विका अहमिति निपातो विभक्तिप्रतिरूपकोऽस्मदर्थवृत्तिः १० ॥

ध्व·
लो·टि·
५८
58

युक्तं चैतदिति अहंपूर्विकया यायया पतन्निमित्यर्थः कानिचिदिति कालिदासप्रभृतीनामित्यर्थः शक्तस्यापि पृथग्यत्नो जाय
त इति संबन्धः एषामिति यमकादीनाम् ध्वन्यात्मभूत इति यदुक्तं प्राक् तेन नदर्थश्लोकेन संगृहीते ध्वन्यात्मभूत

त्वं

युक्तं चैतद्यतो रसाः वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो वाच्यविशे
षा एव रूपकादयोऽलंकाराः तस्मान्न तेषां बहिरंगत्वं रसाभिव्यक्तौ यमकदुष्करमार्गेषु तत्तु
स्थितमेव बहिरंगत्वं यत्तु रसवन्ति कानिचिद्यमकादीनि दृश्यन्ते तत्र रसादीनामंगता यम
सेचा कादीनां त्वंगितैव रसाभावे वांगत्वमप्यविरुद्धम् अंगितया त्वं व्यंग्ये रसे नांगत्वं पृथक्प्रयत्नंनि
र्वर्त्यत्वाद्यमकादेः अस्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकाः ॥ रसवन्ति हि वस्तूनि सालंकाराणि कानिचित् ए
केनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते शक्तस्यापि रसेऽंगत्वं
तस्मादेषां न विद्यते ॥ रसाभासांगभावस्तु यमकादेर्न वार्यते ध्वन्यात्मभूते शृंगारे समीक्ष्य विनिवेशि
तः रूपकादिरलंकारवर्ग एति यथार्थताम् ॥

इति इदानीमिति हेयवर्गोद्देशानन्तरमुपादेयवर्गस्तु वक्तव्य इति भावः व्यंजकश्च इति यश्च यथा वेत्यध्याहारः ॥ ॥ ५८

साभासांगभाव नाम=५ नी=

ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गा
त्वङ्गतानोपपद्यते इदानीं ध्वन्यात्मभूते
रस्य व्यञ्जकोऽलङ्कारवर्ग आख्यायते ध्वन्यात्मभूते
शृङ्गारे=३

साम्या द = ४

आचार्यैः

यथार्थनामिनिश्चिवाकत्वदेतन्नाम्निमधीः उक्तइति भामहादिभिरलंकारलक्षणकारैः वक्ष्यतेवेमचैवदेनमाह अनेन।
त्वादलंकाराणामिति प्रतिभातेत्यात् अन्यैरपिभाविभिः केश्चिदित्यर्थः समीक्षेतिसमीक्ष्यतेनेनशब्देनकारिकायामुक्तं
विभावः श्लोकपादेषु वर्ण्यश्लोकार्थयोगनसाधनमिदं रूपकादेरितिपंचमकं संबंधः यमलंकारं तदंगतयाविवक्षति

अलंकारो हि वाच्यालंकारस्यांगिनः चारुत्वहेतुरुच्यते वाच्यालंकारवर्गश्च रूपकादिर्यावान्
उक्तोवक्ष्यते केश्चिदलंकाराणामनंतत्वात् सवीयदि समीक्ष्यविनिवेश्यते तदलक्ष्यक्रमव्यंग्य
स्यध्वनेरंगिनः सर्वएवचारुत्वहेतुर्निष्पद्यते यावास्यविनिवेशने समीक्षासाअप्रकाश्यते विव
क्षातत्परत्वेननांगित्वेनकथंचन कालेचग्रहणत्यागौनातिनिर्वाहणैषिता निर्व्यूढावपिचांगि
त्वेयत्नेनप्रत्यवेक्षणम् रूपकादेरलंकारवर्गस्यांगत्वसाधनम्॥ रसबंधेष्वत्यादृतमनाः कश्चि
द्यमलंकारं तदंगतयाविवक्षतिइति ११ ॥

नांगित्वेनयमवसरे गृह्णाति यमवसरेत्यजति यंनात्यंतंनिर्वोढुमिच्छति यंयत्नादंगत्वेनप्रत्यवेक्षते सएवमुपनिब
ध्यमानोरसाभिव्यक्तिहेतुर्भवतीति विनतंविनतेमहावाक्यम् तन्महावाक्यमध्येवोदाहरणावकाशमुदाहरणस्य
रूपंतद्योजनंसमर्थनंचनिरूपयितुंग्रंथांतरमितिहृदि ग्रंथस्यसंबंधः ११ ॥

शृ·
सोहि
५९
59

हे मधुकर त्वयमेवं क्रियाभिलाषवाऽस्ववर्णार्पितत्वान्वेषादिति वल्लभद्रेन्द्विष्यमाणो हताशाया समात्रपात्रीभू
ताजातः त्वेव(वा)ल्विति निपातेन स्वयत्नसिद्धेन वैव वर्तिताथ्यत्वमिति शकुन्तलोपते अभिलाषिणो दुःखेनस्य यम
क्ति ।। तथाहि ।। कथमेतदीयकटाक्षगोचरा भूयास्म कथमेषा स्मराभिप्रायव्यंजकं रहोवचनमाकर्ण्यते कथं त
हृदारतिस्त्वं स्वा श्वपिपरिचुंबनं विधेयास्मेति यदस्माकं मनोराज्यपदवीमधिशेते तत्त्वं वायत्नसिद्धमधमवादि

वलापांगां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकगतः करौ
व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती अत्रभ्रमरस्व
भावोक्तिरलंकारो रसानुगुण इति १२ अत्र भ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारो रसानुगुणः ।। नोगि
त्वैनेति गाथान्येन केनचित् १३ ।।

नीलोत्पलपिधानदायेंकाकाननं दृष्टिं पुनः पुनः स्पृशति श्रवणावकाशपर्यन्तनाश्च नीलोत्पलशंकानयनगमात्रं तै
वेदं धन्यमानश्वासे समर्जसौकुमार्य्यासकाननाया रति निपातभूते विकसितारविन्दशंकयामोदमधुरमधरं पिबती
ति १२ भ्रमरस्वभावोक्तिरिति ।। स्वभावोक्तिरलंकारो गतामेव मधुकरेन रसस्योपगतः ।। अत्रोक्त भ्रमरस्वभावेऽउक्तिर्येस्मात्

५९

–वक्राभिधानेनेति वक्राभिधातृपदप्रसभात्ता लंघनीयो नियोगस्तथापि वाहूदयितानांशेनोत्सवेतुंबनमात्रशेषं वकारय
न आलिंगनमुद्दामं प्रधानं येषु विलासेषु तैर्वध्यः शून्यः अतोऽवनेन्तस्तवः अत्राह कश्चित् पर्यायोक्तमत्र कवेः आशयाते
नविवक्षितं ननु रसादिनान्यपि सत्यपि इति मैवम् वासुदेवप्रतापोऽत्र विवक्षितः सचात्र चारुत्वहेतुतया न च कास्ति

रण=१

रसादिनान्यर्थे विवक्षितेऽपि त्वलंकारः कश्चिदंगित्वेन दृष्टः॥ यथा॥ वक्राभिधातप्रसभा
ज्ञयैव वकारयोगाद्रूवधूजनस्य आलिंगनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवे चुम्बनमात्रशेषम्।
अत्र हि पर्यायोक्तस्यांगित्वेन विवक्षा रसादिनान्यर्थे सत्यपीति १४॥

य
अपि तु पर्यायोक्तमेव यद्यपि चात्र काव्येन कदाचित् प्राशंकानयापि ह्रस्वेनावदेनत् यत्र स्कृतसापोषणी यस्य
स्वरूपतिरस्कारको गभूतोऽप्यलंकारः संपद्यते ततस्वक्तु विदनैचित्यमायाच्छतोऽस्य येऽपास्य कृत आशयः तथा
वग्रस्य कारयवमगैद्दर्श यिष्यतिमहात्मनां दोषाज्ञावनमात्मन एव रूषणमितिनेदं दोषोदाहरणे दत्तम् १७॥

ल=२

ध· उद्दामेति उद्दामा अवद्धा उत्कृता: कलिका यस्या: उत्कलिकाम् उत्कटहृदिकां तरुणत्वस्मिन्नेवावसरे प्रारब्धा जृम्भा विकासो
रो हि· यया तां भावमन्मथकृतोङ्गमर्द: श्वसनोद्गमैर्वसन्तमारुतोल्लासैरात्मनो लतानां वा आयासं श्रमायासम नमाल्दो
९· लनं यत्तमातन्वतीम् निःश्वासपरम्पराभिश्च आत्मन आयासं संदर्शयस्यित्नमा तन्वतीं प्रकटीकुर्वीणाम् सदम

60

पि

श्रृंगितेनाविवृद्धितमपीयमवसरे शृहणातिनानवसरे ॥ अवसरगृहीतिर्यथा ॥ उद्दामोत्कलि
कां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणादायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः । अद्योद्या
नलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं पश्यन्कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यह
म् इत्यत्र श्लेषस्य ८ ॥

दनाख्येन वृक्षेण मदनेन कामेन च ॥ अत्रोपमाश्लेषयोरीर्ष्याविप्रलम्भस्य भाविनो मार्गप्रतिशोधकत्वेन स्थितत्वं सर्वेण
भिमुख्ये करवेत्तव समये रसस्य ग्रहणं त्वाभावं दृशायोग्य: समर्पयमाणो गृहीत इति भाव: । अभिनयोप्यत्र प्रकरणिकैर्न वाच्या
र्थाभिनयेनापाङ्गादिना न तत्त्वविधानाभिनयः स्मलमवां नरेणाश्रु वश भूस्वभावीर्ष्या वकाशप्रदानं जीवितम् १५ ॥ ९·

प्रतिपदम् अप्राकरणिके

ल्का = ३

रक्तो लोहितः स्वल्पमपि रक्तः प्रवृद्धानुरागः तत्र च प्रबोधकेविभावस्त्वदीयः पल्लवराग इति मंतव्यम् एवं प्रतिपाद
माद्योर्थो विभावत्वेनाख्येयः अनयव हित्वश्लेषोयम् सहोक्त्युपमाहेत्वलंकाराणां हि भूयसा श्लेषानुग्राहकत्वम् अ
नेनैव वाभिप्रायेणाभामहेनाप्यत्रूपं यत्र सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविधमित्युक्ता ननु अन्यालंकारानुग्रहनिरा विकी
गृहीतमपि वाऽवसरे येस्त्यजंति तद्रसानुगुणतयायथालंकारांतरापेक्षयायथा॥ रक्तस्त्वं नवप
ल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियायागुणैस्त्वामायांति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि ।
कांतापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहंधात्रा सशोकः
कृतः॥ अत्र हि प्रबंधप्रवृत्तोपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानो रसविशेषपुष्णातीति १९ ना
त्रालंकारांतरसन्निपातः किंतु व्यतिरेक एव श्लेषव्यतिरेकत्वेन रसिंह वदेति चेन्न
तस्य प्रकारांतरेणाव्यवस्थानादिति १७ यत्र हि श्लेषविषये दिशा प्रकारांतरेण व्यतिरेक
प्रतीतिः क्रियते स तस्य विषयः यथा॥ सहदिनेनासादेवः सहदीर्घरनुरागनिवद्धेन स्यादेः १८ ॥ = ५
षयाईं स विप्रलंभम सशोकत्वेन व्यतिरेकमानयतांशोक सहभूतानां निर्वेदचिंतादीनां व्यभिचारिणां विप्रलंभपरिपो
षकाणामवकाशोऽदत्तः १९ किं तर्हीति संकरालंकारस्य कथं वा पंचतत्रैके सकलं किं वा गृहीतमिति परस्याभिप्रायः १७ न स्पष्टि ५८
संकरस्य यत्र हि विषये लंकारद्वये प्रतिभोल्लासः संकरः सहरि शाब्द्यको विषयः सहरिस्याहि सदृशैभिः सहरि रि

रसविशेषम् = ३

ध०
लोहि
९१

हिशब्दस्तशब्दस्यार्थे १९ तत्कृत्वमित्यत्रतिन्यर्थेः अन्यइतिरकृइत्यादयः अन्येवाशोकइत्यादयः २० नन्वेकेवाक्यांम
केविषयमाश्रित्येकविषयत्वादस्त्तसंकरइत्याशंकाह एवंविधेवाक्यलक्षणोविषयइत्येक वंविवक्षितेबोद्धव्यम् एक।
वाक्यायेत्वयायद्यकविषयत्वमुच्यते नतत्कचित्संसृष्टिःस्यात्संकरेणव्याप्तत्वात् २१ ननूपमागर्भोव्यतिरेकउपमायत्सेव

ओयस्य विषयो

अत्रहिअन्वयवशब्दइति १९ श्लेषोन्यो व्यतिरेकस्य २० यदिवैवंविधेविषयेसंकारोनतवत्वकल्प
नाक्रियतेनतत्संसृष्टेर्विषयापहारवयवस्यादिति २१ श्लेषमुखेनैवात्रव्यतिरेकस्यात्मलाभइतिनायं
संसृष्टेर्विषयइतिचेत्र व्यतिरेकस्यप्रकारांतरेणापिदर्शनादिति २२॥

मुखेनैवायातेतिश्लेषोत्रव्यतिरेकस्यानुग्राहकइतिसंकरस्यैवैषविषयः यत्रत्वनुग्राह्यानुग्राहकभावोनास्तितत्रैकवा
क्यगामित्वेपिसंसृष्टिरेव २२ नदेनदाह श्लेषमुखेनेति श्लेषवलानीतोपमामुखेनेत्यर्थः॥ एतत्परिहरति नेतिअयंभा
वः किंसर्वत्रोपमायाःस्वशब्देनाभिधानेव्यतिरेकोभवत्युतगम्यमानत्वे तत्राद्येपक्षेदूषयति प्रकारांतरेणेतिउपमाभिधा ९१

शाम्याशमयितेशाक्यारस्य यः दीपवर्तिस्तवाणुमात्रेणासैमयितेशाक्यतेतमयवकज्जलंतेननोरहिताअपितद्रहितेव
दीपवर्तिस्तुतमसापिपुक्ताभवति अस्यंतमप्रकटत्वात्कज्जलेनोपविवेचयतेगाढेकाहीपवर्तिः पुनः शलभाङ्केस
तेनोपयुक्तेसाम्यप्रतिपादनेतिसाम्यस्योपमायाः प्रपंचेनप्रवेधेनयत्प्रतिपादनंस्वशेष्ठेनतेनविनापीत्यर्थः यतउ
क्तेभवतिप्रतीयमानेवोपमाव्यतिरेकस्यानुग्राहिणीभवतीनाभिधानंस्वकंठेनापेक्षितं तस्मात्श्लेषोपमाव्यति

दीप दीप्तिः

यथा॥ नोकल्पापायवायोरदयवयदलतत्त्वमायवस्यापिशम्या गाढोज्झीर्णोज्वलश्रीरहतिनर।
हितानोतमः कज्जलेन श्रामोत्पत्तिः पतंगात्प्रपुनरुपगतोभाषमुत्सविधोवावर्तिः सैवान्यनूपमस्त
त्वयनतनिखिलद्वीपस्यकीर्तिः॥ इत्यत्रसाम्यप्रतिपादनप्रपंचोविनेवव्यतिरेकोदर्शितइति २३ ना
त्रश्लेषमात्राश्चाहृतत्वप्रतीतिरस्तिश्लेषस्यव्यतिरेकांगत्वेनैवविवक्षितत्वेनस्वतोलंकारत्वेनापिनवा
च्यम् यतएवंविधेविषयेसाम्यमात्रादपिप्रतिपादितंचारुत्वंदृष्टमेवेति २४॥

रेकानुग्राहितेनोपात्ता॥ ननुयद्यप्यत्रनैवंतथापीह तत्त्वावलेपेनैवसोपात्तानन्दभावोलेपस्वयंवारुत्वहेतुत्वाभावादिति
श्लेषोपमात्रदृष्टयागलंकारभावमेवनभजते २३ यदाह नात्रेतिपनदसिद्धस्वसंवेदनवाधितत्वादिति स्वहृदयगृहीत्वास्व
संवेदनमपह्नुवानंपरंश्लेषोपमामात्रेणचारुत्वसंपन्नमुदाहरणोनवंदर्शयन्निरुत्तरीकरोतियतइत्यादिना २४॥

हृदयं=८

शृं- लोहि ८२ उदाहरति इत्यस्मिन्नुदाहरणश्लोके तृतीयांतपदे षु तत्त्वशब्दोऽभिसेयनीयः अन्यत्सर्वं रक्तस्वमिति निवयोज्यं २५ यत्र
हृणन्यागौ समर्थनाति निर्वाहस्तैषितेतिभागं व्याचष्टे ॥ बाहुलतिकापाशः पाशत्वेन रूपणम्य दिनिर्वाहयेत् दर्पिताव्याथ
वधूः वासगृहं कामागारपंजरादीति परमनोविन्यस्यान् सखीनां पुरः इति भवत्योनवरतेन बुवते नायमेवं करोति तस्य धन्यं

र शै तिवकारः समीक्षाप्रकारसमुच्चयार्थः = २८

62

यथा ॥ आक्रन्दाः स्तनितैर्विलोचनजलान्यश्रान्तधाराम्बुभिस्तद्विच्छेदभुवश्च शोकशिखिनस्तुल्या ।
स्तडिद्विभ्रमैः अन्तर्मे दयितामुखं तव शशी वृत्तिः समैवावयोस्तत्किं मामनिशं सखे जलधर त्वं दग्धुमे
वोद्यत इति २५ इत्यादौ बसनिर्वाहनेकतानस्य [illegible] योयं चुनान्वं तेननिर्वाफुमिच्छति ॥ यथा कोपात
कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः भूयो नैवमि
ति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥ अत्र हि रूप
कमाविश्रममनिर्व्यूढं चेति २७ ॥

त्विदानीमित्यर्थः स्खलन्तीको पावेशेन कलामधुरा गीर्यस्याः सा कासौ गीरित्याह भूयो नैवमित्येवं रूपा एवमिति यदुक्तं तत्किमित्या
ह दुश्चेष्टिं नखपदादिसंसूचां गुरुत्वादिनिर्देशेन हन्यत एवेति न तु सौख्यादिक्लेनान्नयो न रुध्यते यतो सोऽहसनेनेनिमित्तोऽहसन् ॥ ८२
निह्नुतिपरः प्रियतमस्वकृतीयं व्यलीकं कासौ कुं समर्थैति २७ ॥

तं

व्यू

निर्व्यूढमितिनिःशेषेणपरिसमापयितुमित्यर्थः॥ एषामानसगोचरित्रियंगुल्मनामस्वपादि ज्ञातनिश्चाकंटकितत्वेन।
चयोभावान् शाशिनीतिप्रोद्बुद्धत्वात् अप्यष्पामीतियत्नेनोत्रेत्वजीविनसेथारणायेत्यर्थः॥ हेतेनि कस्य साह।
एषाभावेहिद्रोत्तायमानोहंसर्वज्ञस्थितानजस्रविदेकमत्रहृतिंलभेइतिभावः॥ भीर्विनियोहिकान दयोभवनिना

व्यू

पवंरसप्रष्ठयेनिर्व्यूढमिष्टमपियंयत्नाद्रंगत्वेनप्रत्यवेक्षनेयषा॥ एषामास्वंगंचकितहरिणाचे
क्षणाहृष्टिपातेगेहच्छायोघाशिनिशिविनावहभावेषुकेशान् उत्पष्णामिघतत्त्वपुनर्दीवोविष्व
श्वविलासान्हंतैकस्यैकविहपिनतेभोकसाहं एवमस्ति॥ इत्यादौरसपवनिबध्यमानोलंकारोर
मि= सांकेहत्न(कवेः)कवेर्भवतीति २० उक्तप्रकाराणामतिक्रमेत्वनियमेनेवसंभंगहेत्नःसंपद्यते ल र
क्ष्यंचतथाविधंमहाकविप्रबंधेष्वपिदृश्यतेबहुशः तत्तुसूक्तिसहस्रद्योतितात्मनामहात्मनांदोषोद्वा
ष्टामआत्मनःपवहृषणोभवतीतिनविभज्यदर्शितम २९॥

सोसर्वस्वमेकसंघायारयतीत्यर्थः॥ अत्रसुत्रलेनायामलहृञ्जाववयापारहृपायाश्चनुप्राणकंसाहश्येयथोपक्रांतंतद्यानि
वार्हितमपिविप्रलंभरसपोषकमेवजातम २८ तन्नलक्ष्यंनप्रदर्शितमितिसंबंधः २९॥

ध्व-
लोचि-
६३
63

उ क्रिन्निति मो मेति

प्रस्तुतोपाहरणेन दर्शितेपि तदाहरणानुशीलनदिशा कृतत्वमेतेन निदर्शयति ॥ स्वच्छन्दलक्षणमिति परीत्याप्रकारभिन्नः पः न
यथा स्ववसरे न्यक्कस्यापि पुनर्ग्रहणमित्यादि ॥ यथा ममैव वापीतां शेरस्मृतच्छदायदिकराः कस्मात्तु नो मेभ्रूपं सेव
धन्यस्य कासक्तपटपल्लीसंवाससंदूषिताः किं शालाब्रह्मवेत्तु नाप्रियतमा संजल्पमंत्राद्वैरदंतैः किमु होह सेम्हिहहा

किं तद्रूपकादेरलंकारवर्गस्य ये यं व्यंजकत्वेन रसादिविषये लक्षणदिग्दर्शिता तामनुसरन्स्वयं चान्य
ल्लक्षणमुत्प्रेक्षमाणो यद्यलक्ष्यक्रमं प्रतिमनन्तताक्रमेणं ध्वनेरात्मानमुपनिबध्नाति स कविः समाहि
तचेतास्तस्यात्मलाभो भवति महीयानिति ॥ एवं विवक्षितान्यपरवाच्यस्य प्रथमं भेदमलक्ष्यक्र
मव्यङ्ग्याद्दितीयं भेदं विभक्तुमाह ॥ क्रमेण प्रतिभात्यात्मा योस्यानुस्वानसन्निभः शब्दार्थशक्तिमूल

त्वात्सोपि द्वेधा व्यवस्थितः इति २१ ॥

नो वेश्यिके यं गतिरिति ॥ अत्राह रूपकसन्देहनिदर्शनार्थं प्रकाप्रनरूपानेरसपरिपोषायेमलम ३ प्रथमपादोनुवादभागो
देश्तत्वेनोक्तः यं च यास्यनुरणनसभिन्नात्तत्र शब्दार्थोपेक्षया क्रमेणैव भाति सोपि तिन केवलं मूलतो ध्वनिर्द्विविधः ध्वनि
नापि केवलमविवक्षितवाच्यो द्विविधः प्रथमोपि द्विविधएवेत्यपि शब्दार्थः २१ ॥

६३
नापि केवलं विवक्षितान्यपरवाच्यो
द्विविधः

अस्त्येत्यादिना=१ यस्मादिति वस्तुद्वये चेति

विस्तृणोतीति कारिकायां तं द्विधा व्याचष्टे ३२ अलंकारशब्दस्याव्ययत्वे घमनवस्तुमात्रमिति ३३ वशब्दस्तु शब्दस्य
र्थे ३४ येन ध्वस्तं बालक्रीडया मनः शकटस्य अभवेन अजेन सता बलिनो दानवान्यो जयति तादृग्येन कायः पुरा
अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः सक्रमव्यंग्यत्वादनुरणनप्रख्यो य आत्मा सोपि शब्दशक्तिमूलोर्थ
क्तेः शक्तिमूलश्चेति द्विप्रकारः ॥ ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरप्रकाशने सत्यदि भिन्नः प्रकार उच्यते न हि
तानीं श्लेषस्य विषयएवापह्नुतः स्यात् नापह्नुत इत्याह ॥ आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि स इति ३२ यस्मादलंकारो न वस्तुमात्रं यस्मिन्काव्ये शब्दश
क्त्या प्रकाशते स शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरित्यस्माकं विवक्षितमिति ३३ वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशमा
ने श्लेष इति ३४ यथा ॥ येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवल
यो गंगां च यो धारयत् यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात्स स्वयमन्धकक्ष
मृतहरणकाले स्त्रीत्वं प्रापितः यकरस्त्वां सर्वदोमाधव इति ३५ ॥ यश्चोद्वृत्तं सम्मदं कालियाख्यं भुजंगं हतवा
न् रवशब्दे लयोरस्य अकारो विसृष्टः यश्चागं गोवर्धनपर्वतं गां च भूमिं पातालेगतां धारयत् यस्य नाम स्तुत्यम्
अपश्राहुः किं न तत् शशिनं मथ्नातीति शशिमत् राहुस्तस्य शिरो हरः मूर्धप्रहारक इति स त्वां माधवो विष्णुः सर्वदः पा
यात् कीदृक् अन्धकजनानां येन क्षयकारि काव्यः स्तत्र योनिवासः कृतः यदि वा मौसले दृषीका मिलितास्तयो विनाशो येन कृ

द्योतो=४ नन्वलङ्कारेत्यादिना=४

ध्व- लोहि° ९७ द्वितीयोर्थः येनध्वस्तकामेनसताबलिजितोविष्णोः संबंधीकायः पुरात्रिपुरवधे दैत्यनाशसमये अस्त्रीकृतः शरत्वंनीतः उद्वृत्ता
भुजंगा यवहाराः वलयाश्च यस्य मंदाकिनीं च यो धारयते यस्य च शशिमच्छिरः शिर आहुः हर इति च नाम स्तुत्यममरा
इः सभगवान्स्वयमेवान्धकासुरविनाशकारी वा सर्वदा सर्वकालं मम माधवः पायादिति ॥ अत्र वस्तुमात्रं द्वितीयं प्रतीते
नालंकार इति श्लेषस्यैव विषयः ३५ आदिमपादस्य कारिकागतस्य व्याख्यानं दर्शयितव्योपक्रमते तस्याविनापीति श्लेषण

64

नन्वलंकारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषस्य व्यपदेशः प्रवर्तते इति प्रदर्शितं भेदोद्देशेन तत्र नन्वरपि शब्दशक्तिमू
लो ध्वनिर्निरवकाश इत्याशंक्योदमुक्तं आदिमद इति तदयमर्थः यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरं वा
च्यं सत्प्रतिभासते स सर्वः श्लेषः यत्र तु शब्दशक्त्या सामर्थ्यादिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यंग्यमेवालंकारान्तरं प्रका
शते स ध्वनेर्विषयः शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरप्रतिभा यथा तस्याविनापि हारेण निसर्गादेव हारिणो
जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ अत्र शृंगारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद्विरोधालंकारश्च
प्रतिभातीति विरोधच्छायानुग्राहिणः श्लेषस्यायं विषयः न तु अनुस्वानोपमव्यंग्यस्य ध्वनेः अलक्ष्यक्रमव्यंग्यप

द्योर्थविरोधमात्रत्वात्तयोर्थद्वये अभिधाशक्तिर्नियच्छति इत्यतो रूढयमिति तदा विरोधे हारोविघते ययोस्तौ हारिणाविति श्रुतएव विस्म
यशाह्वस्यैवार्थस्यापोह्लकः अपि शब्दाभावेन न तु न एवार्थद्वयाभिधा स्यात् स्वसौन्दर्यादेव स्तनयोर्विस्मयहेतुत्वोपपत्तेः विस्मया
ख्याभाव इति दृष्टान्ताभिप्रायेणोपात्तयपा विस्मयः शब्देन प्रतिभाति विस्मयरसेन तत्र पार्विरोधोपि प्रतिभाति त्रपीत्यनेन शब्देन ननु किं
सर्वथात्र ध्वनिर्नास्तीत्याशंक्याह अलक्ष्यक्रमोति विरोधेनैवति शब्देन श्लेषविरोधसंकरालंकारोपमिति दर्शयति सनुत्पयोगारेकतर

वा

प्रतिभाद्युदशस्सातःवाकेनक्लेशित्येक्षत नाकोजितस्यात्रिवधप्रवर्तते ३५

साराणरसान्मिकाम्मकोदिवाणेरसूलिते ३५ ॥

९४

आलोचन

स्मरध्यानेव वङ्कं करे यस्य व्यतिरेकपदेऽस्य दर्शितोऽस्त्राद्यौ कवावे वयस्य व्रणाविंदस्य ललितैस्त्रिभुवनाक्रमणक्रीडावं रूपं वह
र्यो व यत् वाच्यत एवेतिस्तुतेनारपश्यदपि कामिनि शाहेन व्यतिरेकस्योक्तत्वात् ३७ भुजगशाय्यं पैव वेलावनाबलादेव वि
षशाहोज लमभिधायापि न विरं नमुत्सहते अपि तु द्वितीयमर्थं द्वालादलं लक्षणमाह तदभिधानेन विनाभिधाया एवासमा
प्तत्वात् भ्रमिप्रभृतीनां मरणान्तानां साधारण एवार्थः ३८ चमढिअ इति निराशीकृतत्वेन खंडितानि यानि मानसानि प्र

यष्ट्वा वाममेव ॥ श्लाघ्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्गलीलाजितत्रैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाक्रान्त
लोको हरिः बिभ्राणां मुखमिन्दुरूपमखिलं चन्द्रात्मचक्षुर्दधत् स्थाने यां स्वतनोरपश्यदधिकं सा रुक्मि
णीपात्ववः ॥ अत्र वाच्यतयैव व्यतिरेकच्छायानुग्राही श्लेषः प्रतीयत एवेति ३७ यथा वा ॥ भ्रमिमरतिमलसं
हृदयं प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादं मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ३८

मा न स कां च न ज — खं डि त दा न प्र स रा — प रि
यथा वा ॥ चमढिअमाणसकंचणपंकअ णिम्महिअपरिमला जस्स अक्खंडिअदाणपसरा बाहुप्पलि
च — ग जे न्द्राः
हअच्चिअगइंदा ॥ अत्र रूपकच्छायानुग्राही श्लेषो वाच्यतयैवावभासत इति ३९ ॥ ॥

तुल्यहृदयानि तान्येव कांचनपंकजानि सुसारत्वात् तैर्दैत्यधूर्तैः निम्महिअपरिमला इति प्रसृतयशःप्रसाराः अखंडित विक्रमाणान भ्रमरा
बाहुपरिघा एव गजेन्द्रा इति गजेन्द्रपक्षे च मानसं सरः अपरिमलप्राप्तो दानशब्दोऽत्र सौरभमरलक्षणमर्थान्तरं निपा
यापि न परिसमाप्ताभिधाव्यापारा भवन्तीति उक्तस्वरूपं द्वितीयमप्यर्थमभिदधत्येव ३९ ॥

ध्व० लो० टि० ६५ 65

हिअइत्य सचेति

एवमाक्षिप्तस्य व्यवच्छेद्यं प्रदर्श्यैवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमाह उभयार्थशक्तिमादनशक्तशब्दप्रयोगे यत्र तावदेकतर
विषयनियमनकारणमभिधाया नास्ति यथा येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यत्र वा प्रस्तुतद्वितीयाभिधाव्यापारस्य ज्ञापकं बोधकं।
प्रमाणमस्ति यथा स्थाणुं विनापि स्यादेवमहोत्सवेन तत्र तावत्तस्य द्वितीयार्थाभिधेयत्वे निस्फुटप्रमदः यत्राभिधायाः कतरत्र नियम
हेतुः प्रकरणादिर्विद्यते तेन द्वितीयस्मिन्नर्थे नाभिधा सेकामति तत्र द्वितीयोर्थो सावाक्षिप्त इत्युच्यते॥ तत्रापि यदि पुनरत्रा

स चाक्षिप्तोऽलंकारो यत्र पुनः शब्दान्तरेणाभिहितस्वरूपस्तत्र न शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्य
ध्वनिव्यवहारः तत्र वक्रोक्त्यादिवाच्यालंकारव्यवहार एवेति ध्व०॥

इह कश्चिच्छब्दो विद्यते येनासौ नियामकः प्रकरणादिरुपहतशक्तिकः संपाद्यते अत एव साभिधाशक्तिर्वाधितापि सतीप्रति
स्रतेव तत्रापि न ध्वनेर्विषय इति तात्पर्यम् 'च' शब्दोपि शब्दस्यार्थेभिन्नक्रमः आक्षिप्तोऽपि आक्षिप्त इति यतः फगिति सेभावयित
मारब्धोपीत्यर्थः नत्वसावाक्षिप्तः किंतु शब्दान्तरेणास्येनाभिधाव्यापारः प्रतिप्रसवनादभिहितस्वरूपः सम्पन्नः पुनर्ग्रहणेन
प्रतिप्रसवं व्याख्यातं सूचयति तेनैवकारस्याक्षिप्ताभासं निराकरोतीत्यर्थः ध्व० ॥ ६५

प्रो

ब=
यतो=२

वक्रोक्त्यादिवाच्यालंकारविषयमुदाहरति हे केशव गोपवधूलिप्सुनयाहं ध्यानात्किंचिद्दृष्टेमयानेन कारणेन स्खलितास्मि।
मार्गे तां पतितां सतीं मां किं नाम कः किल देवतर्यनालंबसे दूर्सेनं यनत्न मेवैकोनिशोयनबलवान्निम्नोन्नतेषु सर्वेषामबला
नां बालवृद्धांगनादीनां विवृन्नमनसां गंतुमशक्नुवतां निरालंभनायुया यद्यस्येवंविधेर्थ्य यदि पतितेषु कर्णेनानियंत्रिता
भिधाशक्त्या ! वाह्यास्त्वथापि हितीयार्थो व्याख्यास्यमानेभिधाशक्तिर्निरुद्ध्यमानापि सतीमसेषामित्येनेनश्लब्ज्ञोविता श्वसले

यथा।। दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनैव स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालं ब
बसे एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिः गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिर
मिति।। एवंजातीयकः सर्व एव भवन्तकामं वाच्यश्लेषविषय इति ५२ ।।

न
णं सस्नूचनमित्यर्थः अत्र्यीभावनं हि सूचनमेव हे केशव गोपस्वामिनो रागहृतया दृष्ट्येति वासं वेथः स्खलितास्मि विदित
वरिंचाज्ञातास्मि पतितामिति भर्तृभावं मां प्रति एक इत्यसाधारणसौभाग्यशालीनं त्वमेव यतः सर्वासामबलानां मदन
विधुरमनसां मीर्ष्याकालुष्यनिरासेन सेवमानः सनाति: जीवितरक्षोपाय इत्यर्थः ५२ ।।
पत्युर्भावः पतिता नाम पतिशब्दात्तल् त्व भिवृरणे ।ते भर्तृभावमिति तत्र निरूपकाकोदाया मोह मां प्रतीति

मल्लिकानां हासो विकसनं यत्र फुल्ल=२

अपाकुर्वन्ती:

ध्व. एवं श्लेषालंकारस्य विषयमवस्थाप्य ध्वनेराह क्रमसमसमयात्मकं युगं मासद्वयं तदुपसंहरन् एवं लानिर्ध्यानि महा

लोहि नि श्रापणायेनेनोन्नतकफुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासोऽस्खलितव्याख्याने जलदभुजगजमिसेतत्तुल्यमेतत्तस्मात् म

९९ हाख्यासोऽह्निदेश्युत्तरतिवाहतयायोगात्कालः समयः॥ अत्र अनुवर्णनप्रस्तावनियंत्रिताभिधानशक्तयः अतएवा

वयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायसमाकृष्टे ते महाकालप्रभृतयः शब्दायकमेवार्थमभिधाय कृतकृ।

त्यायवन्तदनंतरमर्थान्तरावगतिर्ध्वननव्यापारादेव शब्दशक्तिमूलत्वात् तत्र केचिन्मन्यन्ते यत्तयतेषां शब्दानां पूर्वमर्थान्त

रेभिधान्तरं कृत्वा ततस्तथाविधेऽर्थान्तरेऽपि तदभिधाशक्तेरेव प्रतिपन्ना नियंत्रिताभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिप

यत्वसामर्थ्यादिति मेमदलंकारांतरे शब्दशक्त्याप्रकाशोते समर्थवयवध्वनेर्विषयः यथा॥ अत्रांतरे क्रमसमस

मययुगमुपसंहरन्नज्जृंभत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकाल इति ५२॥

त्रिध्वननव्यापारादेवेति शब्दशक्तिमूलत्वं व्यंग्यएवं वेसविकल्पे अन्येतु साभिधेयद्वितीयार्थसामर्थ्याद्ग्रीष्मस्य भीषणदे

वताविशेषसादृश्यात्मकसहकारिवेतयतोवसेव तेततोध्वननव्यापाररूपोच्यतेइति एके तु शब्दश्लेषोपशक्तिभेदावृ

त्तभेदइतिदर्शनेद्वितीयः। शब्दस्तत्रातीयेतमेव कदाचिदभिधाव्यापारादयोभयोमरसानायम्भ्रतोधावनीति यम्भात्तत्रकदोवा

तत्र शब्दोंतरबलादपि तदर्थांतरं प्रतिपन्न प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति इतरे वेद्वितीयपक्षव्याख्यातं यद

र्थसामर्थ्यं तेन द्वितीयाभिधेयप्रतिप्रसूयते ततश्च द्वितीयोर्थो भिधीयत एव न ध्वन्यते तदनंतरं तत्र द्वितीयार्थस्य प्रतिप

त्तस्य यथा सादृश्येन प्राकरणिकेन साकं याद्रूपणानावगमेवनवाच्यतेः एवाहादिति साधनननव्यापारात् नत्वभिधाशक्तेः कस्मा ९९

66

तस्यांवद्वितीयाशब्दप्राक्षिप्तंलेनयाविनानस्याद्रूपणाया अनुपपन्नात् अत एवालंकारध्वनिरयमिति युक्तं वक्ष्यते चासं
बद्धाभिधायित्वं च माप्रसांक्षीदित्यादि पूर्वत्र तमलेशपदैर्वा सबद्धतानिराकृता येन ध्रुवेणत्र असंबद्धतानैवभातीति तस्या
विनापीत्यत्रापि शब्देन स्नाध्येत्यत्रापि शब्देन भ्रमिमित्याहोवद्रूपकेणासंबन्धतानिराकृतेति तात्पर्यम् ४२ पयोभिरिति पानी

भव =

यथा च उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेभिलाषिणम् ४३ य
थाच दत्तानन्दाः प्रजानांसमुचितसमयाक्षिप्तसृष्टैः पयोभिः पूर्वाह्ने विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्य।
ह्नि संहारभाजः दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभयोदन्वदुत्तारनावो गावो वः पावनानां परमपरिमितांप्री
तिमुत्पादयन्तु ॥ इत्येतेषूदाहरणेषु शब्दरूपणत्वाप्रकाशमाने सत्यप्रकरणिकेर्थे तेनैवाक्षस्यासंबद्धा
र्थाभिधायित्वं माप्रसांक्षीदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकयोरर्थयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः
सामर्थ्यादित्यादिनेतायं श्लेषानशब्दत्यागहकइतिविभिन्नपदश्लेषादन्यत्वानोपमव्यंगप्रस्थधेनेर्विषयइति
४४॥

ये: क्वीवैस्वसंहारोवधंसप्रकत्रष्ठैौकनंच गावोरथमयः स्वरमयश्च असंबद्धार्थाभिधायित्वमिति असंबध्यमानमेवेत्यर्थः उ
पमानोपमेयभाव इति तेनोपमारूपेणाव्यतिरेकेण निह्नुवनाद्योव्यापारमात्ररूपणपदवाच्यत्वाद्प्रतीतेः प्रधानविश्रान्तिस्य
तेन रूपमेयाद्गीनिसर्वत्रालंकारध्वनौमंतव्यम सामर्थ्यादिति ध्वननव्यापारादित्यर्थः ४४ ॥

यत्रहीति

मत्तमातंगगामिमातंगवक्त्रच्छन्दंतितोऽस्वगच्छंतीति विरोधः विभवेषु वनाः विगतमहादेवेवच्यानेस्थिताः पद्मरागवल्लपुत्रा
स्वपद्मसदृशलौहित्यपुत्राः स्वधवलैर्हि जैर्दन्तैः शुचिनिर्मलवदनेव यासाम् ५५ यस्यांश्लेषोक्तौ काव्यत्रूपापात्तयोविरोध

हीवाश्लो

ऽत्रान्येपि चालंकाराः पाद्शक्तिमूलानुस्वानरूपव्यंगेऽथतौ संभवंत्येव तथाहि विरोधोपि शब्दशक्तिमू
लानुस्वानरूपोऽह्यतएव यथास्याः एवीश्वराव्येनन पदवर्णिने भट्टबाणस्य यत्रवमत्तमातंगगामिन्य :
शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरता श्यामाः पद्मरागिन्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिनिःश्वासा
स्वप्रमदाः अत्रहिवाच्यो विरोधच्छायानुग्राही श्लेषएवायमितिन शक्यं वक्तुम् साक्षाच्छब्देन विरोधस्या
प्रकाशितत्वात् इति ५५ यत्रहि साक्षाच्छब्दावेदितो विरोधालंकारस्तत्राश्लिष्टोक्तौ वाच्यालंकारस्यवि
रोधस्यश्लेषस्य वा विषयत्वम् ५६ यथा समवाय इति विरोधिनां पदार्थानाम् तथाहि सन्निहितबाला
न्धकाराभास्वन्मूर्तिरिव्याहारिति ५७॥

हर्षचरिते व=२

श्लेषोवेतिसंकरः नस विषयत्वं सविषयो भवतीत्यर्थः तस्यैव विरोधश्लेषवाच्यालंकारत्वेस्तवदमिति यावत् उदाहर
ति ५८ वालेषु केशेषु ग्रंथकारः कास्यिम् वालः श्यामग्रस्य ग्रन्थकारस्तमः ५७॥ ६७

श्री

चेका

नन्नु मा तंगेत्यादावपि धर्मद्वये पक्षकारः स विरोधद्योतक एव अन्यथा प्रतिधर्मं सर्वधर्मीतेवानेषा चित्त्वमत्कारः स्यादिति
समुच्चयार्थस्यापि स्थित्यभिप्रायेणोदाहरणान्तरमाह॥ शरणमित्यक्षयमन्वयरूपमशृरूं कथं योनधीशः सकथं धियामीशः यो
हरिः कपिलः स कथं कृष्णः चतुरः परात्मपुरुषो यस्यात्मा स कथं निष्क्रियः अरिणामनपुरुषानां योनाशयिता स कथं

यथा वामेव सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णं चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत
नत चक्रधरम्॥ अत्र हि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयत इति ४८ एवं विरोधव्य
तिरेकोऽपि दृश्यते यथा ममैव खं येऽत्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो ये पुष्णन्ति सरोरुहश्रि
यमधःक्षिप्ताब्जभासश्च ये ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये वामराणां शिरांस्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिन
पतेः पादाः श्रिये सन्तु व इति ४९ एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः सन्ति ते सहृदयैः स्
वयमनुसर्तव्याः इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न तत्प्रपञ्चः कृतः ५० अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः स प्रकाश
ते यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद्व्यनक्त्युक्तिं विना स्वत इति ५१॥

वक्रं वक्ष्यमाणेन धारयतीति विरोध इत्यर्थः (विरोधद्युति) प्रतीयत इति स्फुटं नोच्यते ४८ नखैरुद्भासन्ते (सं) अवश्यं ये खेव गगने उद्भासन्ते
उभये रश्म्यात्मानो गुल्फाद्याश्च अवयवरूपाश्चेत्यर्थः ४९ स्पष्टशब्दशक्त्युद्भवध्वनिमुक्त्वा अर्थशक्त्युद्भवं प्रदर्शयति ५०
अन्य इति शब्दशक्त्युद्भवात् स्वतस्तात्पर्येणेति अभिधाव्यापारनिराकरणपरमिदं ध्वननव्यापारमाह नतु नाम्यर्थशक्तिः सा

ध्व॰ स्वतः इति शब्दः स्वशब्देन व्याख्यातः। उक्तिं विनेति व्याचष्टे शब्दव्यापारं विनैवेति ॥ ५२ उदाहरति यथा ॥ अर्थान्तरमिति लज्जात्म
लोटि कम् साक्षादिति व्यभिचारिणां यत्रालक्ष्यक्रमतया व्यवस्थितेर्विशेषतः प्रतिरसविभावादिबलात् रसा साक्षाच्छब्दनिवेदितत्वं विव
९८ क्षितमिति न सर्वोपरविरोधः पूर्वं स्वक्रमव्यभिचारिणामपि भावत्वाच्छब्दैः प्रतिपत्तिरित्यादि विस्तरतः पूर्वमुक्तं भवति य

यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानोपमो व्यङ्ग्यो ध्व
निरिति ५२ एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती अत्र लीला
पत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति न चायम
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो रसादीनां
प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादि
वर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादि साक्षाच्छब्दनिवेदितम् ॥

यत्र तु रसभावादिरर्थोऽधमात्मनोपमो भवति न वाच्यः कदाचिदपि तथापि न सर्वो लक्ष्यक्रमस्य विषयः यत्र हि विभावानु
भावेभ्यः स्थायिगतेभ्यो व्यभिचारिगतेभ्यश्च पूर्वोभ्योऽक्तितिप्रवरस्य व्यक्तिस्तत्रास्य लक्ष्यक्रमः यथा निर्वाणभूयिष्ठमथास्य
वीर्यं सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन अनुप्रयाता वनदेवताभिरदृश्यत स्थावरराजकन्या इत्यादौ सम्पूर्णालम्बनोद्दीपनवि
भावतायोग्यस्वभाववर्णनं प्रतिगृहीतप्रणायिप्रियवाच्छिलो वनस्तामुपचक्रमेच सम्मोहनं नाम च पुष्पधन्वा ॥ ९८

धनुष्यमोघं समधत्त बाणमिति अनेन विभावतयोपयोग उक्तः ॥ हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारंभ इवाम्बुराशिः
उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ अत्र हि भगवत्याः प्रथममेव तत्प्रवणत्वात्तस्यैवेदानीं तदुन्मु-
खीभूतत्वात्प्रणयिप्रियतया वपनपातस्य स्पृहविलसत्कटाक्षादिभावानुव्यात्मनः स्थायिभावस्यौत्सुक्यावेगचापल्यहर्षादि-
व्यभिचारिणः साधारणीभूतोऽनुभाववर्गः प्रकाशित इति विभावानुभावचर्वणैव व्यभिचारिचर्वणायां पर्यवस्यन्ती
व्यभिचारिणो पारतंत्र्यादेव स्वकस्वकस्य स्थायिचर्वणाविश्रान्तेरलक्ष्यक्रमत्वम् इह तु यद्यपि लज्जाग्रहणमयोस्तु

इह तु सामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिमुखेन रसप्रतीतिः तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकार इति ५३ यत्र च
शब्दव्यापारसहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यंजकत्वेनोपादीयते स नास्य ध्वनेर्विषय इति ५४ ॥

त्वेवास्या अपि कुमारीणां संभाव्यते इति कृत्वा तेन लज्जायां विश्रमयतीति इदम् अपि तु शाब्दत्वं तत्पश्चयादिह त्रान्ता-
नुसरणेन तत्र प्रतिपत्तिं करोतीति निक्रमव्यंग्यत्वेनैव रसस्तत्रापि तु रूपव्यभिचारिस्वरूपे पर्यालोच्यमाने भातीति त-
दपेक्षया लक्ष्यक्रमत्वेन लज्जापेक्षया तु नात्रालक्ष्यक्रमत्वम् अमुमेव भावमेव शब्दः केवलशब्दश्च सूचयति ५३ उक्ति-
विनेति यदुक्तं तदपवादं व्यंग्ये दर्शयितुमुपक्रमते च शब्दस्तु शब्दस्यार्थे असे निश्चयत्वक्रमस्तु तत्रापि स्यादेवेति भावः ५ ४

उत्‍न=२

उदाहरति व्यंजकत्वमितिपदोषसमयं स्पष्टीतिशेषः उक्तैवेति आद्यपदद्वयेनेत्यर्थः यद्यपिवात्रशाब्द्यांतरमस्तित्रिथानेपिप्र
द्योषार्थं प्रतिनकस्यचिदभिधानेशक्तिः परस्यानिव्यंजकत्वंनविघटितं तथापिशाब्द्यांनैवोक्तं यमर्थमित्यर्थांतरस्यव्यंजकर
ति ततस्त्वधनेयेन्नोप्यमानतोरितिवाक्यवात्मकत्वंशालितंतरपदस्तिनम् यथाकश्चिदाह गंभीरोहंनमेहतसंको।
पिवेदंस्तूवितं किंचिद्ब्रवीमीति तेनगांभीर्यसूचनार्थः प्रस्तुतार्थिकत्वपवप्रतयवाह व्यंजकत्वमित्यत्रैवेतिच

यथा॥ संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् अत्र।
लीलाकमलनिमीलनस्यव्यंजकत्वमुक्तैवत्तिवृदितमिति ५५ तथ्यैवेति ५८ शाब्दार्थशक्त्या
क्षिप्तोपिव्यंग्यार्थः कविनाउन्नः यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरिति ५७॥

तथाचेति=२

५५ प्रकांतप्रकारद्वयोपसंहारंतृतीयप्रकारसूचनंचैकेन युक्तेन करोमीत्याशयेनसाधारणमवतारणपदंप्रक्षिपतिव्य
क्तिः तेनचोक्तेनप्रकारद्वयेनायमपितृतीयः प्रकारोमन्तव्यइत्यर्थः ५८ शाब्दार्थशक्त्या शाब्दार्थाविशेषकशेषः सा
न्यैवेतिनध्वनिरसौअपितुश्लेषादिरलंकारइत्यर्थः अथवाध्वनिशब्देनालक्ष्यक्रमः तस्यालंकारस्याग्निगीतः संव्ये
ग्यार्थीवाच्यमात्रालंकारापेक्षयाद्वितीयोलंकारोत्रश्लालंकारइत्यर्थः एवमेवद्वैतोद्वियाव्याविवृत्तते ५७॥ ८९

र्थ=२

ख्याप्यतिशब्दशक्त्येत्यादिना

वत्सेमागाविषादमिति विषमतीति विषादः ऊर्ध्वमूर्द्धमगिरिमित्यत्रवार्थोमं नव्यः कम्पः ग्रपांप्रतिःकोव्रलावात
वगुरुः वलभिदांइहेण जृंभितेनजृंभितेवगात्रसंमर्दनात्मकेवलभिनम्यायासकारितात प्रत्याख्यानमितिवव मेवात्र
द्वितीयोर्थोत्राभिधीयते इतिनिवेदितेम कारयितेतिसाहिकमलाइडरीकात्तमेवरूद्रयोविधायोस्थितेतिस्वयमेवदे

शब्दशक्त्यार्थशक्त्याशब्दार्थशक्त्यावाद्विमोपिध्वंग्योर्थः कविनापुनर्यत्रस्वशक्त्याप्रकाशीक्रियतेसोस्या
दन्तस्वानोपमध्वंग्याख्याद्वनेरन्यपृथक्क्रमः स्वलद्यक्रमध्वंगपस्यवाध्वनेःसतिसंभवेसलाहगन्यो।
लंकारः नचशद्वशक्त्या॥ यथा वत्सेमागाविषादंस्वसनमुरुजवंसंत्यजोर्ध्वप्रवृत्तंकंपःकोवागुरु।
स्तेभवतवलभिदंजृंभितेनात्रयाहि प्रत्याख्यानंसुराणामितिभयशमनच्छद्मनाकारयित्वा यस्मै
लक्ष्मीमदाद्वःसदहतुदुरितंमन्यमूढोपयोधिः अर्थशक्त्यायथा अंबाशेतेत्रवृद्धापरिणतव
यसामग्रणीरत्रतातोनिःशेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुःकुंभदासीतथात्र अस्मिन्पापाहमेका =
कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा पांथायेत्थंतरुण्याकथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम्॥
वांतराणांप्रत्याख्यानंकरोतिस्वभावसुकुमारतयातनुमन्दरान्दोलितजलधिनेरत्नभंगपर्याकुलीकृतातेनप्रतिबोधयि
ता तत्समर्थावरणमत्रदोषोद्धाटनेनस्वप्रयाहीतिवाभिनयविशेषणसकलगुणादरदर्शकेनकृतेन अनन्यवम
न्यमूढामित्याह इत्यत्रप्रकारेणभयनिवारणव्याजेनस्वरागांप्रत्याख्यानंमन्यमूढोलक्ष्मीकारयित्वापयोधिर्य

मर

श्री=३

ध्व. लोचि. ७० स्यैनामसत्त्वसंगोपुष्याकं ड विनेदृत्विनिमेवेथः अस्येति अत्रैकैकस्य पदस्य व्यंजकत्वं मन्तव्यं स्वकल्पमिति
स्वकण्ठेन नोक्तम् व्याजशब्देनेत्यस्वोक्तिः एवमुपसंहारव्याजेन प्रकारद्वयं सोदाहरणं निरूप्य तृतीयं प्रकारमाह उ
भयशक्त्योति शब्दशक्तिस्तावच्छब्दस्वरूपवशात् अर्थशक्तिस्तु प्रकारवशाद्यावद्ध्व गोपरागेणस्यानि स्खलतेत्य।
लीजनच्छन्नान् वागागविभासदृत्वेन विदितेनावदर्शनेनास्मात्वनीते। सलेशमित्यत्रस्वोक्तिः एवमर्थशक्ति

70

उभयशक्त्याश्रया यथा हृष्टाकेशवगोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनैव स्खलितास्मि नाथ पति
तां किं नाम नालंबसे एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिः गोप्यैवं गदितः सलेश
मवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरमिति ५८ प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतः अर्थोऽपि द्विविधो
ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य दीपक इति ५९ अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्ये ध्वनौ यो व्यंजकोर्थ उक्तः त
स्यापि द्वौ प्रकारौ कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर एक इति ६० ॥

ध्वनस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा मम स्वेषा यलंकारस्यास्य विभक्तो विषय उक्तः अधुनास्य प्रभेदनिरूपणं करोति = ५८
योर्थान्तरस्य दीपको व्यंजकोर्थ उक्तः सोपि द्विविधः न केवलमनन्तरोक्त एव द्विविधः यावदनन्तरोक्तो योऽपि द्वितीय। ध्व.
सोपि व्यंजकार्थोऽपि द्विविधः हारेण द्विविध इत्यपि शब्दार्थः प्रौढोक्तिरप्यवान्तरभेदमाह ५९ इमां तेनेनेत्युपभेदाः लो
संभवतीति प्रकर्षेण रूढ स्तं संपादयितव्येन वस्तुनाशामस्तक पलः प्रौढः उक्तिरपि समर्पितव्यवस्त्वर्पितो विनाशोढस् ७०

नं

उ पत्रला गस्य

सजयतिसुरभिमासोनतावदर्पयतियुवतिजनलक्ष्यसुखान् अभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवप्रस्तावाननंगायश
रान् अत्र वसंतोवेतनैर्भोगस्यसत्वात्सजयतिकेवलेन तावदर्पयतीत्येवंविधयासमर्पयितत्वस्वरूपगाऊशलयोऽस्यासह व्य=२
कारोऽद्वैरिनीवसंतदशायांतत्स्त्रोतोधन्यमानेमन्मथोन्मायकस्याहंभक्रमेणगाढगाढीभविष्यतीतिवन्तिः मन्यथा
वसंतेसपल्लवसहकारोऽस्मदिनिवस्तुमात्रेनव्यंजकंस्यात् यथावकवेर्वोक्तिः प्रोक्ता ८८ अत्रलोहितेविंबफलमयं
शुकोदशतीति नव्यंजकतांकाचित् यदातुकविनिबद्धस्यसामिलाषस्यतरुणस्यवक्तरित्यप्रौढोक्तिस्तदाव्यंजकत्वं
कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरोयथा सज्जेइसुरहिमासोणअप्पणामेइजुअइजणलक्खमहे अहिण
वसहआरमुहेणवपल्लवपत्तलेअणंगस्ससरेइति ८८ कविनिबद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः
यथा शिखरिणिक्वनुनामकियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः दशतियेनतवाधरपाटलंतरुणि
बिंबफलंशुकशावकइति ८८ यथावा साअरविइण्णजोव्वणहत्थालंबंसमुन्नमंतेहिं अब्भुट्ठाणंपि
वम्महस्सदिण्णंतुहथणेहिं इति ८३॥
सादरवितीर्णयौवनहस्तालंबं समुन्नमद्भ्यामभ्युत्थानमिवम
न्मथस्यदत्तंतवस्तनाभ्यां स्तनौनावलिरूपयाऽनभूतौ ततोपिगौरविनः कामस्ताभ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते यौवनो
चितयोःपरिवारकभावेनस्थितमित्येवंविधेनोक्तिवैचित्र्येणतदीयस्तनावलोकनप्रहृष्टमन्मथावस्थः कोनभवती
तिभंग्यास्वाभिप्रायधनमंकृतंत्वत्कारणेनोन्नतौस्तनावितिहिवचनेनव्यंजकतानकेवलमितिउक्तिवैचित्र्यंनावस्त

ता=१

वि॑रमीभ्रमति ना

ध्व॰ लोटि॰ ७२ शिखिपिंछकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् शिखिमात्रमार
णमेव तदासक्तस्य कृत्यम् अस्यास्तु आसक्तो हस्तिनो व्यापादयतीति बहुवचनेनोक्तम् तत्र च सौभाग्यं शब्देनानिविदितं भे
गीभिः प्रसाधनानीति तासां संभोगव्यग्रमाभावात् बहिर्निर्गमनं तदेतद्दर्शितम् गर्वभ्रमणस्यापि विवेकादिनापि भवतीति तेना लोकय
त्र स्वोक्तिमज्जाव ः शंकाः एष चार्थो व्याय यावदर्प्यते आसोवावर्णनाबहिर्विषये प्रसन्नादिना वलेक्त नेतत्थात
७१ स्वतः संभवी यतो चित्तेन तु बहिरपि संभाव्यमानसद्भावो न केवलं भणितिवशेनैवाभिनिष्पन्नः ।
शरीरः यथा तात्पर्यतः एवं वादिनीत्यादि यथा वा शिखिपिच्छकर्णपूरा जायावादः समर्थितो
यमर्थः मुक्ताफलरचितप्रसाधनानाम् तेषां वृत्तौ इति ९४ अर्थशक्तेरलंकारो यत्राप्यन्यः प्रती
यते अनुस्वानोपमो व्यङ्ग्यः स प्रकारोऽपरो ध्वनेरिति ९५ वाच्यालंकारव्यतिरिक्तो यत्रान्योऽलंका
रोऽर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानोऽवभासते सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानरूपव्यङ्ग्योऽन्यो ध्वनिरिति ॥ तत्र
विरलविषयत्वमाशंक्येदमुच्यते इति ९९ ॥ तथ्यति ९४ एवमर्थशक्त्युद्भवो हि
तया सौभाग्यातिशयं व्यापयति
भेदो वस्तुमात्रस्य व्यञ्जनीयत्वेन वस्तुध्वनिरूपतया निरूपितः इदानीं तस्यैवालंकाररूपव्यञ्जनीयत्वेऽलंकारध्वनित्व
रूपं भवतीत्याह अर्थशक्तेः न केवलं शब्दशक्तेरलंकारः प्रतीयते इत्येवोक्तं नीत्या पा शब्दशक्तेरपि यदि वा केव
लं शब्दशक्तेरलंकारः प्रतीयते यावदत्रालंकारोऽपि इति शेषार्थः अन्यशब्देन हेतुर्व्याख्यातः ९५ कोऽलंकारो भाती ७१
हं

नकेवलं यत्र वस्तुमात्रं प्रतीयते
यावदलंकारोपीत्यपि इत्यादि
शू

कोलंकारोभातीत्याशंकाबीजम् सर्वइतिप्रदर्शितं नइति चपरेनासंभवन्यात्रमिश्चैवेत्याह ॥ उपमानेनतत्त्वंचभेदंचव
दतः पुनः ससन्देहं वचः स्तुतौ ससन्देहोविदुर्यथेति ॥ तस्याः पाणिर्यंयेन माकन्दपल्लवशोभासुरीतिः पल्लवइत्यादावुपमारू
पकंवाध्वन्यते अतिशयोक्तिश्चप्रायशः सर्वालंकारेषु अनुगमानत्वम् ९७ अलंकारांतरस्यापि यत्रालंकारोपि अलंकारान्त
रंध्वनति तत्रवस्तुमात्रेणालंकारोध्वन्यतइति किंयदि यदिदम् संभाव्यमिति तात्पर्येणालंकारोध्वन्यतमइतिप्रकृ
तमदः अर्थशक्त्युद्भवेध्वनौवस्त्विवालंकारोपिव्यंग्यइत्येतावता शब्दतत्वात् तथावोपसंहारग्रन्थे नेलंकाराः परो

इति

रूपकादिरलंकारवर्गोयोवाच्यतांश्रितः सर्वोगम्यमानत्वंबिभ्रन्मात्रप्रदर्शितइति ९७ अन्यत्रवाच्य
त्वेनप्रसिद्धोयोरूपकादिरलंकारवर्गः अन्यत्रतस्यानोपमानतयाबाहुल्येनप्रदर्शितस्तत्रभवद्भिः भ
ट्टोद्भटादिभिः तथाचससन्देहादिषु उपमारूपकातिशयोक्तीनांप्रकाशमानत्वंप्रदर्शितमित्यलंकारा
न्तरस्यालंकारांतरेव्यंग्यत्वंनयत्नप्रतिपाद्यम् ९८ ॥

चो

व्याप्तियोति ध्वन्यंगतोगतारइत्यत्रश्लोके वृत्तिकृद्व्यंगता पौर्भाभ्यांप्रकाराभ्यामित्युपक्रम्य तत्रेद्दशप्रकरणाद्व्यंग्यत्वेने
त्यवगंतव्यमिति वदता अंतरशाशोभयत्रापिविशेषपर्यायः वैषयिकीसप्तमोनतुसामान्याख्यायामिवतेमित्रस
प्तमीतद्वयमर्थः वाच्यालंकारविशेषविषयेप्यन्योलंकारविशेषोभातीत्युक्तं वृत्तिकृतक्रमेवतत्पर्यशब्दालंकारोव्य
न्यतइति नैरूपगतमेवकेवलंतेनलक्षणकारकवाहाच्यालंकारविशेषविषयत्वेनतेनाद्भुरितिभावः ९८ ॥

अलंकार

ध्व॰ लो॰ टि॰ ७२

72

ननु यद्येवं तदेव यद्विदमुक्तं किमर्थं न वयत्नैर् इत्याशंक्याह सूक्त्याभिर्विनिवाक्यशेष : पुनः शब्दस्तु काव्यविशेषद्योतकः ९

वदनमित्र इति वदनसरोजवालीनामपि नतिशादिताविनाको पिपरभागलाभः सज्जनानामपि काव्यकथाविनाकोऽद्दृशीसा

धुजनतावदनसरोरुहे सूनिष्पाद्यागुरुकीकरणेभास्वरत्वमेवृत्त्वादिवक्रियते कमलैर्नलिन्याः शोभाप्परिमला

लम्भादिः अत्वमगुच्छलतापाश्रभिगम्यत्वमनोहरत्वादि देसैः परार्धशोभायाः कान्तिस्वविकरत्वमनोहरत्वा

द्यपत्तुनरुक्तमनुच्यतेवेति ९९ अलंकारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्राभासते तत्परत्वेन काव्यस्य नासौ मा

र्गो ध्वनामतः ॥ अलंकारान्तरस्य रूपकादेरलंकारप्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यंग्यप्रतिपादनौन्

मुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः तथा च दीपकादावलंकारे उपमाया गम्यमानत्वेऽपि तत्पर

त्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानान्न ध्वनिव्यपदेशः तथा हि वन्दमहे हे शरीसालिलीकमलेहिकस मच्छेदेहि

लम्बाहंस रसवैद्या: सोहाकब्बेकडासज्जनेहिंगुरुई इत्येवमादिषूपमागर्भत्वेऽपि सति वाच्यालंकार

मुखेनैव चारुत्वं व्यवतिष्ठते न व्यंग्यालंकारतात्पर्येण तस्मात्तत्र वाच्यालंकारमुखेनैव काव्यस्य

व्यपदेशो न्याय्य इति ७॥ तावानयमर्थो गुरुकीक्रियते इत्येतद्दीपकव

दितत्सर्वं काव्यकथायाः सज्जनैर्विशे

लाभ्यकालिकयापादमाह आसतां तावत्काव्यस्य केचन सूक्ष्माविशेषाः सज्जनैर्विना काव्यमित्येष शब्दोऽपि विध्वंस

तेनेषु न सत्त्वासलसभगां काव्यं काव्यशब्दव्यपदेशभागपि प्राप्नोति सरसत्वमात्रे तथा न यातेः क्रियते पक्षादरसौरस्यो प्रति

९.१॥ ७२

एवं कारिकार्थमुदाहरणेन प्रदर्शयितुमस्याय वकाचिका यावद्वक्ष्ये द्वलेन योर्थो भिमतो यच तन्मत्व वंस धन्ते मे प्रोद्भावते
वं रूपकत्वं व्याचष्टे ॥ तत्र वक्षा व्यालंकारस्याभावपवपवतितिं विथा विकल्प : पत्रक्रम यथा पोगमुदाहरणमुयोत्यम् ॥ २१
उदाहरति ग्रामश्रीरिति कास्मिंश्चिद्दर्त्ते नवलसमुदयवतिन वपतो समुद्रपरि सब वर्तिनिहगणवंद्रोदूपत दीयबला
वगाहनादिनानिमित्तेन वयोयेयस्तावत्क पो जात ! सो नेन सन्देह इनोस्वपते इति ससन्देहोस्त्वित्ययो : संकरास्तंकरा
लंकारो वाच्य : तेन च वामदेव रूपनानस्पन्नृपतेर्धन्यतेत्यपिचात्र व्यातिरेको भातित यापि सएवं वासुदेवस्त्व।
यत्र तत्र्यस्यपरतैनैव काव्यस्यावस्थानं तत्र संगयन्नुविनेवव्यपदेशोयुक्त : २१ यथा ॥ ग्रामश्रीरे
षकस्मात्तनवपिमुषितं मम्य त्वदेवि दध्या निद्रा मस्या प्यपूर्वामतलसमनसो नैव संभावयामि
सेतुं बध्वा निभूय : किमितिच सकलद्वीपनाथानुयातस्त्वयायातेविनतर्का नितिदधेत इवा भाति

कम्प : पयोधेरिति २२॥

रूपानयतननत्वादद्य ~~ते~~तेन भगवतो ... ग्रामश्रीकतवेवालस्यत सकलद्वीपाधिपविजयि
त्वेन वर्वर्तमानत्वात् न च ससन्देहोस्त्वेत्ता नयन्निवलाद्रूपकसंदेहो येन वा व्यालंकारोपस्कारस्तं व्यस्य भवेत
घोय : संप्राप्तलक्ष्मीको निर्व्याजजिगीषाक्रान्त : समस्तीयारियाथार्थसंभावनात् न च य नरपीनिमुद्रामिति भूपइति
शाद्वेरयमाक्षेपार्थ : पुनरयस्य भूयोर्थस्य चकत्वे भेदे पिसमुद्रे मात्रे गाप्युपपत्ते : यथा पंक्ती हूर्वेको नवीर्यैरो जिता
पुनरपि नाम दम्येनेति पूर्वोच निद्राराजो पजागवस्यायामपीति सिद्धं रूपक धनिवेद्यम् इति माहव्यापारं विनेवार्यसोन्द

जे समां त्याद्य = ३

क्ष = २

म्र रि प्रसादा

ध॰ केचिदुदाहरणमनूपयंतीति तदसत भवत्येव मनेन बलेनाहलं वा सदेव इत्यर्थस्य स्फुटीकृतत्वात ७३ लावण्यसं
लो॰ द्वि॰ स्थानमुपमाकांतिः प्रभा ताभिः परिपूरितानि संविभक्तानि एवं घातिसंपादितानि दिङ्मुखानि येन अधुना
७३ कोपकालुष्यादनेनतवप्रसादो मुखेन समेर ईषद्धिहसनशीलेन त्वायते ओष्ठदलनविकाससंदर्भे व्याप्तिरिणीयस्या

तस्याग्राममत्तणम् स एव अधुना नयनीलित्रिन्ना लक्षणां नवेलाभम गमत कोपकषायपाटलस्य वचनवमुखस्य

यथा चेत्यादि ॥ ह्यो कापाट के चिदित्यतः पूर्वं बोध्यः

यथावा ॥ ज्योत्स्नापूरप्रसरधवले सैकतेस्मिन्सरय्वा वादद्यूते सुचिरमभवत्सिद्धयूनोः कु
यास्वित यको वादी स्वयमनिहते विशीर्णकेसमन्त्योमवा तन्वंक घय भवना को हतल व्यप्रव
मिति ७३ यथा वा ममैव ॥ लावण्यकांति परिपूरित दिङ्मुखेस्मिन्स्मेरेधुना तव मुखे तरलायं
ताक्षि क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः इत्येवंविधविषये
नुरणनरूपरूपकाश्रयेणकाव्यचारुत्वव्यवस्थानात्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्य इति ७४ ॥
यथाहृताम्राणशाणयरमंद्रलमेवेतिभाव्ये क्षोभेण वलविज्ञतया सरदुदयस्यनवेतेति तत्सुव्यक्तमन्वर्थेन पायंजलराशि
डा रिति संबंध ः जलादयः शाब्दाः स्वार्थप्रधानास्तत्पुरुषेपाक्क अत्र च क्षोभमदनविकारात्मा स एव दयमृत्वनमुखावलोक
नेभवतीत्यभिप्रायाक्षिप्तं तत्वाद्रूपकं ध्वन्यमानमेव वाच्यालंकारश्चात्र श्लेषः सचनवीजकः अत्र रणनरूपकेय
रूपकमर्थपाक्षिप्तं व्यंग्यतत्वा श्रयेणो हकाव्यस्य चारुत्वं व्यवतिष्ठते तत्तत्तैनैव व्यपदेशाइति संबन्धः ७४ ॥ ७३

भावार्थ एडक्र्के

श्रा=३ तरो

वीराणां रमते कुंकुमारुणे न तथा प्रियास्तनोत्संगे दृष्टिः रिपुगजकुंभस्थले यथा बहलसिंदूरे प्रसाधितप्रियतमास्तना
स्तनपर्यन्तयास्मनेतरीभूतघुसृणारुणितमनस्कतया च दोलायमानदृष्टिरपि पुरःस्थितरिपुगजकुंभस्थलातिशयव्यतिरेको वाच्यालं
कारः तत्र तु येयं धन्यमानोपमा प्रियाकुचकुंकुमलाभ्यां सकलजनत्रासकरे सुपिमात्रवेषुमर्दनीये तेषु गजकुंभस्थलेषु
तद्वेशानरति मयानामिव बहुमान इति सैव धीरतातिशयचमत्कारं विधत्ते इत्युपमायाः प्राधान्यम् १५ सुसमरपरा
क्रमण इति चेल्लोकाविजयाहि तत्रास्य वर्णिते तेषामसुराणां पातालवासिनां यः पुनः पुनः शिरिदुराव मर्दनादिकं
किं न कृतम् तद्दृदयमिति यत्रम्यसेल्भ्योति दुष्करेभ्योपि स्वकम्पनीयव्यवसायम् तेषां श्रीमद्दोर्दण्डमत्यवानिर्वाच्योत

उपमाध्वनिर्यथा॥ वीराणां रमते घुसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्संगे दृष्टी रिपुगजकुंभस्थले
यथा बहलसिंदूरे इति १७ यथा वा ममैव विषमबाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य॥ तं ताण सि
रिसहोअररअणाहरणमिम हिअअमेक्करसं बिंबाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेन इति॥ १८॥

कमलमित्यर्थः तेषां रत्नानामासमंताद्रत्नाकरसंतमस्तं यद्धृदयं तत् कुसुमबाणेन स्वक्रमाभरतोपकरणसंभा
देन प्रियाणां बिंबाधरे निवेशितम् तदेव लोकनपरिचुम्बनदर्शनमात्रमकृतकृत्यताभिमानयोगि तेन कामदे
वेन कृतं तेषां हृदयं यदसौ ते विजिगीषाज्वलनज्वलमानमभूदित्ययावतु प्रत्राति शायोक्तिर्वाच्यालंकारः प्रतीय
मानत्वोपमा सकलरत्नसारत्नेल्या बिंबाधरा इति हि तेषां बहुमानो वा स्तवपर्व त्रस्तप्रयत्वेनोपकधनिः रूपकस्यापवा
रोणावास्तवत्वात्तेषामसुराणां वस्तुहृदयमेव साहस्येस्कृविनमिति तदेव च साहश्यैव मत्कारहेतुः प्राधान्येन १८॥

द्विष्टा किं रमा

रमा न

गुरुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनमेवा = १ मग्र

देवस्वरूपमिष्टप्रतिषेधात्मकम् तस्मान्नायं विषेधो नियमेनाह्यसाधारणीति ७७ संभवतीत्यनेन प्रसंगात्स्व
शक्तिमूलस्यात्र विचार इति दर्शयति ७८ देवायत्ते फले किं क्रियतां एतावत्तु भणामि रक्ताशोकपल्लवाः स्वेषां प
ल्लवानां न सदृशाः ॥ अशोकस्य फलमादिवत्रा ति किं क्रियतां पल्लवास्तु तीवल्लघारितायतामिधास्समानेव पु
त्रफलशब्दस्य शक्तिवलात्समर्थकमस्ववल्लनः एवमेव प्रतीयते लोकोऽत्र जिगीषातद्व्यापारपल्लवस्यापि हि

अत्रैव ध्वनिर्यथा ॥ सच्चक्रमविलाम्याक्रोदृयग्रीवाश्रितान्तरेणन योबुद्धंभैः परिच्छेदं ज्ञातं ए
कोमदैव ये: अत्रानिशायोम्याहयग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनमेव रूपस्यासाधार
णतहि शेषप्रकाशनपरस्यात्तेषस्यप्रकाशनात् ७७ अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुर
णनरूपव्यंग्यो यथा शक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यप्रसंभवतीडभित ७८ तत्रायस्योदाहरणम् यथा ॥ दे
वायत्ते फले किं क्रियतां एतावत्तु भणामि रक्ताशोकपल्लवाः पल्लवानामन्येषां न सदृक्षा इति पद प्रकाशकश्चायं
ध्वनिरिति वाक्यार्थध्वनिरतात्पर्येषि सति न विरोधः ७९ ॥ प०

फले सम्यग्लक्षणे देवायत्ते कदाचिद्भवे   रपीत्येवं रूपे सामान्यात्मके ॥३॥ नन्वत्र सर्ववाक्यस्यात्र प्रस्तु
तप्रशंसाशाखान्येनत्र्यंग्याः न तु कथमर्थान्तरन्यासस्य व्यंग्यता हि योर्हि गपदेकत्र भाषान्यायोगात् द्विसांशंसाह
॥ पदप्रकाशश्चायं ॥ सर्वो हि ध्वनिप्रपंचः पदप्रकाशो वाक्यप्रकाशश्चेति वदति तत्र फलपदेर्थान्तरन्यासध्व
निरेवायमिति भावः ७९ ॥

शौ या मा=४ मधिमां र्दै मर्ध्य स्तूपं

ष्टदये स्थितो ऽवदि: प्रकटितो मन्युर्यथा तथा अनुपदा प्रदर्शितो यो बहुवीभिर्मो प्रसादयतु देवहुत अपराङ्गुस्नापितवन
त्वल्लरोषकारणेशद्भुम अत्र बहूहेति आमंत्रणार्थो विशेषपर्यवसितः अनेन तवेनु तदर्थपर्यालोचनाय सामान्यरूपकं
समर्थकं प्रतीयते न देव चमत्कारकारि साहित्यविज्ञानामनीवेदग्ध्यानतीतान्तेपत्यस्तूपादर्शयन्तोस्य माह ॥ यः कश्चिद
द्रुतो भूतेः सपर्वमापराधोपिस्वापराधावकाशमाच्छादयतीति बमात्मनि बहुमाने मिथ्याग्रहोतिति अन्वितमिति विशे

द्वितीयस्योदाहरणं यथा ॥ द्विश्चद्विप्रसेनकर्स्वंप्राणानहमदहं समर्पयमायेन श्रवबद्धः मणद्रूपणप्रणमिस्य
सकर्केरनिश्च चहित्वाग्नि विशेषणेष्माप्रायस्यापि बहुजस्य कायः कर्तेमणाकाइ तिसमर्थकं समासाप्र्धेम
न्यमन्वितस्यमान्यमन्वितमन्यन्नान्तर्येण प्रकाशते ८ - व्यतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः संभवति तत्रा
द्यस्योदाहरणं शाग्दर्शितमिति ८१ द्वितीयस्योदाहरणं यथा ॥ जायजवल हेमसुवेन्नास्थिश्रयाश्रा
वासद्भिस्रवंतोमामाणसाम्भिलोपदाइकारसोद रिहोस्रइति ८२ ॥

कमर्थ एवं मान्य

बसामान्यस्य संवद्ब्नादिति भाव: ८ - अपिशाह्लेनार्थान्तरन्यासवदेवद्विप्रकारत्वमित्याह शागिनिरुक्तत्वेन व
पल्लवैविनिवेतत ८२ जायेयवनोहेशाएववनस्येकानेगहनेयत्रस्फुटतरबहुच्छदनसंपन्नापेदनेपिनकश्चित् उक्त इति
योनूपकण्ठनाद्योनोपयोगीचादिनयत्रइति छायामपि नकरोति तस्य कापुष्पफलवानेमाभिप्राय: नाहशोपिकदा
विदोगारिकस्यापयोगीभवेदुल्लूकादेर्निवासायवेतिभाव: अत्र वाच्यालंकारोनकश्चित ८२ ॥

वत्ताइ=२

ध्व·
लो·टि·
७५
75

अत्रेति यस्मिन् जायदृष्टुदाहरणे उपमाने सत्यनेन व्यतिरेकस्य मार्गपरिशुद्धिं करोति आधिक्यमिति व्यतिरेकस्य निष्कर्षः ८२
विषवर्तिन मूर्छितो हृदि न उपचितो भोक्तृ करोति एकश्च मूर्छितः पथिकमध्ये अन्येषामपि धैर्यच्युतिं विदधन्मूर्छाकरो
तीत्युभयथोत्कृष्टता ॥ नन्वत्र विशेषणमधिकी भवेद्येन तत्पैव संगच्छते तत्रतः किमपि हेतुनतः परमार्थतस्तत्स्थापितहेतुतत

वृत्तिः ॥ अत्र हिंस्रो गैकरसमस्मदविद्रुमजन्मानमभिनन्दनं वदति न पत्र अङ्गपादपजन्मामभिनन्दनं च सा
नाकहृद्वाच्यम् तथाविधादपि पादपान्नाहृपस्य द्रुमस्य उपमानोपमेयभावप्रतीतिस्सर्वैकपोच्यता या
आधिक्येनात्यर्थेण प्रकाशयतीति ८३ उत्प्रेक्षाद्य निर्णया ॥ चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानलमूर्छि ५
तः मूर्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥ अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्छाकारण
त्वमन्मथोन्माद्यदायित्वेनैव नन्तु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानलमूर्छितत्वेनोत्प्रेक्षितं तदुत्प्रेक्ष
तासादादच्छलापि वाक्यार्थसामर्थ्यादनुरणनरूपव्यङ्ग्यालक्ष्यते नचैवं विधे विषये इवादिशब्दस
योगमन्तरेणासंबद्धतैवेति शक्यं वक्तुं गमकत्वात् अन्यत्रापि तदप्रयोगे तदर्थावगतिदर्शनात् इति
८४ ॥
उत्प्रेक्षस्य नेपरियत्नाकिंचिदेतत् नहितित्तस्येवादेरप्रयोगेपि तस्योत्प्रेक्षातत्त्वस्यावगतेः प्रतीतेर्दर्शनं तस्मात् ८४ ॥ ७५

यत एवो दाहरति ॥ ईर्ष्याकलुषस्यापि ईश्वदह्लणक्कायाकस्य यदि तु प्रसन्नस्य मुखस्य साहरूपमनुह्रेत्सर्वेदावानत
किं कर्याण्वनमुखेवेवह्नवतीति मनोरथानामप्युपर्यमिदमित्यपि प्राह्रसाभिप्रायः अंगेस्वदेहेन मात्मेवदयादिशः प्रव
र्तते यतोयद्ययना कालेन यकं दिवसमात्रमित्यर्थः सत्रह्णोवेशदिष्णाह्रणांस्वरसमिदमेवान्तर्भवत्वाते ८४ ननु

ईर्ष्या क लुवस्यापि व न्नुख स्य न न प व ह्ली मा व ह्लो श्रय साहृ प्रप मृ मा सि त पुं गे न मानि

यथा ॥ ईर्ष्याकलुषस्यानुवदनह्नः सणाण्पस्स पुण्णिमावन्दो श्रुजस्स विन्तणं पाविहूणं श्रेता श्रेश्रण
मा ३ इति ८५ यथा वा ॥ ग्रामाकुलः पृथिपतन्यविलोनिके नान्तु भिनने केचिदपि यथन्वि भिवन्वब्वं यि
नरैयान यापितमृगः क्वचिदंगनाभिराकर्णाक्षणनयते पुरहन्ते स्त्रीरिति ८६ ॥

हेनविनर्को त्वेन्वानृपमावन्तागेर्नसंबद्धतात्रपराक्रूतेति सेभावयमानउदाहरणंतवमाह यरिचाः सर्वतो निकेत
न्यविपतत्रा कामत्र के श्चिदपि चापपाणिभिरसौ मृगोबद्धः तथापिनक्कचित्रसैरोत्रासचापलयोगात्स्वाभावि
कादेव तत्रवोत्सेन्नाध्यन्यते ॥ श्रेगनाभिराकर्णेह्लोलोनेत्रपोर्दन्ताइत्तणाश्रीः सर्वस्वभूतास्ययतः अतेनतरैयात ८७

शब्दार्थेति = १

ध्व. नन्वेवं रम्यसंबन्धमस्तित्याशंक्याह पताकाध्वजपटा प्राप्तवतीः रम्या इत्यतो हेतोः पताकाः प्रसिद्धाः रम्या इत्येवमाकाराः वि
लो. टि. विक्ता जनसंकुलत्वाभावादिति अतो हेतोः रागं संभोगाभिलाषं वर्धयन्तीः अन्येन तु रागं चित्रशोभामिति तथा रागमनु
७९ रागं वर्धयन्तीः अतो हेतोर्विविक्ताः विभ[illegible]गैपाल्लभ्याः नमन्ति च लोकाति[illegible]दियं यत् तनुभागा यासां नमन्त्यो वस्त्रविव
76 लीत्वलता यासां सममिति सहेत्यर्थः ननु समशब्दात्समुत्पत्त्यापि प्रतीतिः सत्यं सोपि श्लेषबलात् श्लेषस्तु नाभिधावृत्तेनाद्वि
ष्टः अपि तु अर्थसौन्दर्यबलादेवेति सर्वत्र ध्वन्यमान एव श्लेषः अनयैव वध्व इव वलभ्य इत्यभिदधतापि हृदि कृतोपमा

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिर्विवक्षमाणमिति ॥ ८१ श्लेष एव तु तथा ॥ रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रा
गं विविक्ता इति वर्धयन्तीः यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ अत्र वधूभिः स
ह वलभीरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं वध्व इव वलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाप्यर्थसामर्थ्या
न्मुख्यत्वेन वर्तते इति ८८ ॥

ध्वनिरितीति नोक्तं श्लेषस्यैवात्र मूलत्वात् समम् इति यदि स्पष्टं भवेत्तदोपमायाएव स्पष्टत्वात्
श्लेषसद्भावः स्यात् सममिति निपातेन सासहार्थवृत्तिर्व्यंजकत्वबलेनैव क्रियाविशेषणत्वेन श्लेषतामेति न चैत
त्वविनाभिधाव्यापारोपि स्फुटताकाचित्त अनयैव समासमायामेवाभिधायां सम्पुटे ये: सहितीयो घः पृथक् प्रयत्नेनावगम्यते य
था क्रंशाक् शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैवेत्यादि ॥ एतच्च सर्वोदाहरणेषु न सर्वत्वमपीनश्च स्त्रोदिवानाभीति अत्राभिधेयवापर्यव
सिते निसेवस्थात्मनिर्वाहायार्थान्तरं शब्दान्तरं वाकर्षतीति श्रुतमानस्यकृतार्थापत्तेर्वोनार्न्कि कमीमांसपदयोर्न ध्वनिप्रसंगः इत्य ७९

धायाँ

सर्वथामेवार्थालंकाराणां ध्वन्यमानता दृश्यते तथा च दीपकध्वनिः श्लाघ्यं तमनलः पवनो वा वा वलेताम्रकलः पवशुवी वक्र

दुकरकि मिंदुं किरणप्रसृतं वा स्वस्ति तेऽस्तु तलयासदहदेतस्य च वापि ष्टति गोप्यमाना इंदवदीपकादन्यतस्तेहास्यदतश्रुतिप्याचारुत्वनि

ध्वनिः अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनिरपि फुल्लोत्सितमदीदिसि कंठ च वअ हलाइके अइवणइ मालाइऊ समस विच्छे भमर भमंतेणं

पाविहिसि प्रियतमेन साकमपघातेवि इदवेती काचिद्राथिकाभ्रमरमेवाहेति भृंगस्याभिप्रायश्च स्तुतमेव नचामेत्रणादप्रस्तु

तप्रशंसासमासायोपनरभिधायावाच्यार्थबलादन्यायदृष्टाताध्वन्यते पत्नसौभाग्याभिमानपूर्णाम्बुऊमावपविमलमालतो

ऊनुमसहृष्णीमुग्धऊलवध्दनिर्व्याजप्रेमपरतयाहृतकवैदग्ध्यलब्धप्रसिज्ञातिशयसंभलीकं ठकव्यासानिहृत्रामोदकेतकी

यथासंख्यध्वनिर्यथा॥ अंकुरितः कोरकितः पल्लवितः पुष्पितश्च सहकारः अंकुरितः कोरकितः प

ल्लवितः पुष्पितश्च मदनः अत्र हृदयोद्देशमने हेयपश्चारूतमनरणतरूपं मदनावशेषमाभूतां ऊर

रिपाहृतनेतन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाहाख्यादतिविच्छेमानमालद्यतेइ

वनस्थानीयानिवेषाकुलानि इनश्यानथ्यं हृपमानि ८५॥ नेप्रियतमममुपालभते॥ अपह्नुतिध्वनिर्यथा॥ अस्मदु

पाध्यायभट्टेन्दुराजस्य। यः कालागुरुपत्रभंगरचनावासैककारायते गौरांगीकुचकुंभभूरिसुभगाभोगेसुधाधामनि विच्छे

दानलदीपितोऽककवनितातवेनोविलासोइवं संतापं विनिनीषुरेषविनतैरंगैर्नतोऽस्मरः अत्र वनुमंडलवर्तिनोलक्ष्माणोवि

योगाग्निपदि विनोर्वनितानां पुरयोदिनं शोषमलीमसकांविमनमथाकारतयापह्नूवोध्वन्यते अत्रैव वसन्देहध्वनिः यत संदे

ह्यिंनरत्नसुनामापिन गृहीतम् अपितु रत्नाभोगस्थानीयेयं चंद्रमसिकालागुरुपत्रभंगविच्छित्तिस्यास्पदत्वेन यः सारतामुल्ल

निवा गि=३

ध्व॰
लोच॰
७७
77

एतामावरतीतितज्ञानीमः किमेन हास्त्विति संदेहोपि ध्वन्यते । पूर्वमनंगीकृतप्रणयामनुनयमो विरहोत्कंठितो वल्लभा
गमन प्रतीक्षापरत्वेन कृतप्रसादनादि विधितया वासकसज्जीभूतां प्राणेश्वरीं द्यावसरे हृतीमुखानीतः प्रियतमस्त्वदीय
ऊर्वकलशान्यलकालागुरुपत्रभंगरचनामन्ययाद्दीपतकान्तिरिति चाटुकं कुर्वाणा स्पृशन् वेत्तिनीचे यं अवलयदलस्तना
मलकांतिरेवमेवसुरोतीतिशतिवस्तूपमाध्वनिरपि स्तुयाधामनीनिवेद्य यथा पतयाऽकमपि पद संतापं निनो पुरिस्यचरेन
तामपिच्यानक्रीति हेतलंकारध्वनिरपि तदीयऊचपोभामृगाकशोभावसदृक्सदनस्तु हीपयतइति सद्दोक्तिध्वनिरपि ॥
वतक्रुवसदृशश्चेदः चन्द्रसमः ऊचाभोगइति प्रतीतेरुपमेयोपमाध्वनिरपि । एवमन्येपि स्त्रत्रप्रभेदाः शान्तरसेन्द्याः
महाकविवाचोसाःकामयेत्तवात्तूयतः हेलापिकस्यविद्वविस्यफलप्रसूमेकस्यापिनालमणेवेपिफलायन्तः ।
एवमन्येपि स्वलंकारा यथायोगं योजनीया इति ५ ॥
हिंदेतिरोमवलतं यरणीधुनोति वात्सेपतत्रापिलतांवलयेत्र भेदाः एषांतु भेदानां संसृष्टित्वं संकरत्वं यथायोगं वेत्यं प्रतिशयो
क्तिध्वनिर्यथा ममैव केलीकन्दलितस्य विभ्रममधोर्धुर्यं वपुस्त्वदृशो भंगीभंगुरकामकार्मुकमिदं भ्रूनर्मकर्मक्रमः आपाते
पिविकारकारणमहो वक्त्राम्बुजन्मासवः सत्यंसत्वरविवेधस्तत्र जगतीसारस्त्वमेकाकृतिः अत्रहिमधुमासमदनासवानां
त्रैलोक्यसुभगतास्मोन्यपोषककरेनतत्रेवयितोकोत्तरेण वपुषा संभूयसिद्धानाइम्यातिशयोक्तिर्ध्वन्यते आपातेपि विकार
कारणमिति आस्वाद्यपरम्परयापिविनाविकारात्मनः फलस्य सम्प्राप्तिरिति विभावनाध्वनिरपि विषमस्त्रदोधुर्येरतित
स्ययोगितध्वनिरपि एवं सर्वालंकाराणां ध्वन्यमानत्वमस्तीति मन्तव्यं ननुयथा कथंचित्र यनविषयीकृतम यथायो ७७
गमिति क्वचिदलंकारः क्वचिद्वस्तुव्यंजकमित्यर्थः योजनीयाः एवंयोजना ५५ धो

धुं

यते पर्यन्तं

ननूक्तास्तावच्छ्रितं तेनैवालंकाराः तेषां तु सम्वृत्ताव्यंग्यत्वं यदि प्रदर्शितं किमिदमित्याशंक्याह ।। एषामलंकाराणां वाच्य-
त्वेन शरीरीकरणं शरीरभूतात्वेन तादर्थ्यात् तद्भूतया शरीराणां कटकादिस्थानीयानां शरीरतापादनमपि न व्यव-
स्थितं सत्कवीनां यत्नसंपाद्यतया यदि वा वाच्यत्वे सति येषां शरीरतापादनमपि न व्यवस्थितमदुर्घटमिति यावत् ते अलंकाराः

एवमलंकारा ध्वनिमार्गे अन्यायत्तसम्प्रयोजनत्वं अस्माद्व्याख्यायितमिदमुच्यते शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वेन
व्यवस्थितं ते अलंकाराः परां छायां यान्ति ध्वन्यंगतां गताः ॥ इति ध्वन्यंगता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यंजक-
त्वेन व्यंग्यत्वेन च तत्र प्रकरणाद् व्यंग्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम् व्यंग्यत्वेऽप्यलंकाराणां प्राधान्यविवक्षाया-
मेव सत्यां ध्वनावन्तःपातः । इतरथा तु गुणीभूतव्यंग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते अंगित्वेन व्यंग्यतायामप्य-
लंकाराणां द्वयी गतिः अंग कदाचिद्वस्तुमात्रेणेति ५२ ।। तत्र

शाव्यज्यन्ते कदाचिदलंकारे =१

ध्वनेः व्यापारस्य काव्यस्य वाङ्गतां व्यंग्यरूपतया गताः सन्तः परां उत्कृष्टां छायामात्मरूपतां यान्ति एतदुक्तं भवति सुकविर्वि-
दग्धपुरन्ध्रीवद्भूषणं यद्यपि श्लिष्टं योजयति तथापि शरीरापत्तिरेवास्य तावत् कष्टसाध्या कुंकुमपीतिकाया
इवात्मतायां स्वभावनापि ।। एवंभूता च व्यंग्यतायदृशा न भूतापि वाच्यमात्रालंकारेभ्य उत्कर्षमलंकाराणां वित-
रतीति बालक्रीडायामपि राजत्वमिवेत्यमुमर्थं मनसि कृत्वाह ५१ तत्रेति द्वयी गतिः सत्या ५२ ॥

ध्व॰ लो॰टि॰ ७८ 78

यत्र हेतोरिन्यंवृत्तिश्य: काव्यस्य कविव्यापारस्य वृत्तिस्तदाश्रयाश्चालंकारप्रवर्णा ॥ अन्यथेति यदि न तत्स्यात्वमित्यर्थः तेन
तत्र गुणीभूतव्यंग्यतामेव प्राप्नोतीति तात्पर्यम तासामेवालंकृतीनामित्यं यं पदिष्यमाणकारिकोपस्कार: ध्वन्यंगभूतेति
ध्वनिभेदत्वमित्यर्थ: व्यंग्यप्राधान्यमित्यत्र हेतुस्वारुत्वोत्कर्षितत्वेति यदीति तदप्राधान्येन तु वाच्यालंकारप्रवर्धनमिति उ

व्यज्यंते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ध्रुवं ध्वन्यंगता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् यस्मात्
तत्तथाविधव्यंग्यालंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम् अन्यथा तद्वाक्यमात्रमेव स्यात् तासामेवालं
कृतीनामलंकारांतरव्यंग्यभावे ध्वन्यंगताभवेन चारुत्वोत्कर्षेणो व्यंग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते उक्तं ते चानन्तरोपदर्शितेभ्यः ए
तत्र चारुत्वोत्कर्षनिबंधनावाच्यव्यंग्ययो: प्राधान्यविवक्षेति ५३ वस्तुमात्रव्यंग्यत्वेलंकाराणामे
वोदाहरणेभ्यो विषयउक्तेनवाइति ५४ तदेवमर्थमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वार्थेनालंकारांत
रस्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबंधने सति प्राधान्ये शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्यो ध्वनि
रवगंतव्यइति ५५ ॥ ५३ नन्वलंकारो वस्तुना व्यज्यते इत्यत्रोदाहरणानि किमि
णीभूतव्यंग्यतेतिभाव:
तिनदर्शितानीत्याशंक्याह यतत्संदिग्धेष्वपसंहरति ५४ व्यंग्यस्य च व्यंजकस्य चार्थात्मकं वस्त्वलंकाररूपत
याहि प्रकारत्वाद्ध्वनेर्विषयोयमर्थशक्त्युद्भव इति तात्पर्यम ५५ ॥

प्रभेदानिति अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्य इति द्वौ मूलभेदौ आद्यस्य द्वौ भेदौ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य अर्थान्तर
संक्रमितवाच्यश्च द्वितीयस्य द्वौ असंलक्ष्यक्रमः अनुरणनरूपश्च प्रथमो द्विविधः अर्थशक्तिमूलः शब्दशक्तिमूलः व
पश्चिमस्त्रिविधः कविप्रौढोक्तिकृतशरीरः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिकृतशरीरः स्वतःसंभवी तेन प्रत्येकं व्यंग्यव्यंज
कयोरुक्तभेदेन येन वस्त्वर्थेति द्वादशविधोर्थशक्तिमूलाः आद्यस्य तत्रोभेदाइति षोडश शुद्धभेदाः तेच पदवाक्यप्रका

एवं ध्वनेः प्रभेदान्प्रदर्श्य तदाभासविवेकं कर्तुमुच्यते यत्र प्रतीयमानोर्थः प्रश्लिष्टत्वेन भासते वाच्यस्यां
गतया वाच्यं नास्य सौ गोचरो ध्वनेः द्विविधोपि प्रतीयमानः स्फुटश्चास्फुटश्च तत्र य एव स्फुटः शब्द श
क्त्यार्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः अस्फुटो योप्यभिधेयस्यांगत्वेन प्रतीयमानोवभास
ते सोस्यानुरणनरूपव्यंग्यस्य ध्वनेरगोचर इति ५८ यथा कमलाअरा ण मिलिआ हंसा उड्डाविआ ण
अपिउच्छा केणवि गामतडाए अब्भं उत्ताणअं फलिहं॥ अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधरप्रति
बिंबदर्शनस्य वाच्यांगत्वमेव॥ एवंविधे विषये न्यत्रापि ५९॥

एप तेन प्रत्येकं द्विधा वृत्त्यंते अलक्ष्यक्रमा त्रय
णां पदवाक्यसंघटनाप्रबन्धप्रकाशत्वेन पंचविंशद्भेदाः तदाभासेभ्यो ध्वन्याभासेभ्यो विवेको विभागः अस्फुटेति आत्मभूत
स्य ध्वनेः असौ काव्यविशेषो न गोचरः ५८ कमलाकरा न मिलिता हंसा उड्डायिता न च सहसा अन्योद्दीपितश्छादितश्च
सद्यः मामेत्यन्तेके नापि अतिनिपुणेन ग्रामतटके अभ्रमुत्तानकं क्षिप्तम् वाच्यांगत्वमेवेति वाच्यं नैव हि विस्मयवि
भावरूपेण अंगमात्रतया प्रतीयते इतिवाच्यादेव चारुत्वसंपत्तिः वाच्यत्वस्यासौ उपपत्त्यर्थान्तरे स्वापरस्कारवांछया व्यनक्ति

९२

वेतसलतागहनोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वंत्याः गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदंत्यंगानि प्रच्छन्नसंकेतवै
धकामुकसमुचितस्थानभ्रंशनिर्भर्त्समानता वाच्यमेवोपस्कुरुते तथाहि गृहकर्मव्यापृताया इत्यन्यपराया अपि वध्वा इ
तिसातिशयलज्जायारतेऽवज्ञायाश्चापि अंगानीति पकमप्यनतारंगंग यज्ञाभीर्यावहित्थवशेन संवरीतुं पारितेसी

यत्र तु व्यंग्यपरत्वेनैव वाच्यस्य व्यापारस्तत्रोत्कर्षप्रतीत्यभावान्मैव मीयते तत्र व्यंग्यपरत्वेऽपि व्यंग्यत्वेन प्र
तीतेः ध्वनेरविषयत्वम् यथा वाणीरकुडुंगोड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए घरकम्म
वावडाए बहूए सीअंति अंगाइं ॥ एवंविधो हि विषयः प्रायेण गुणीभूतव्यंग्यस्योदाहरणत्वे
न निर्देक्ष्यते ५८ ॥

इतीति अत्र हि गृहकर्मसंपादनं स्वात्मानमपि यतैर्न प्रभवंति गृहकर्मयोगेन स्फुटं तथा लज्यमानानीत्यस्य
देववाच्यास्सातिशयमदनावसरवशात् प्रतीतेश्चारुत्वसम्पत्तिः ५८ ॥

सम्भावः पुनर्वाच्यः पुनरपि स्वशब्देनोक्तः अन्तरवस्त्व

यत्रापि तु प्रकरणमहिम्नादिर्यस्य शब्दान्तरसन्निधानसामर्थ्याल्लिङ्गादेस्तदवगमादेवायमर्थो निश्चितः समस्तस्यात्मावगतेः सम्य
क्प्रकरणावादेव तावन्मात्रपर्यवसायी न भवति तथाविधप्रतीयमानस्यागतावपि सोऽयमधने निर्विषयः स्यानेन व्यङ्ग्यतास्यार्थे नि
बन्धनेऽस्फुटत्वं दधता व्यङ्ग्यगुणीभावे त्वेतद्विपरीतमेव निबध्नतेऽमनस्विमिश्रत्वं भवति तस्मिन्नपातितानि ऊर्ध्वमानि माद्रुन ः
शेफालिकां हालिकस्तुषेपवनेविषमविभावः स्पृशेण कृतोऽवलयपाण्डुः यतः स्पृशुरः शेफालिका लतिकां प्रयत्नेवदं
यत्रात्र प्रकरणादिप्रतिपन्नानि वारितविशेषावाच्यार्थः पुनः प्रतीयमानो गत्वेते वृभासनेसां सेवानुर
णनरूपव्यङ्ग्यसम्बन्धेनेमार्गो यथा उज्झित्वा सपदि प्रकृतसमेमापुणसे हालिप्रहृतिप्रसरणरूपसदेविसमवि
रागो मसवेणसुगवलयप्रसदे॥ अत्रात्रविनयपतितासहसममाणसाखीवादिः कृतवलयकलकल
यासव्याप्रबोध्यते पत्तदूपेक्षणीयं वाच्यार्थप्रतिपत्त्यै प्रतिपत्तेर्ववाच्यार्थत्राणापिविनशाच्छादनप्रति
पादनातात्पर्येणाचाभिधीयमानत्वान्नत्वेव्यङ्ग्यत्वमेवेत्यस्मिन्ननुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावन्तर्भावः अप
स्तस्याश्चाकर्षणाधूननादिनाऽध्यति तेनाचविषमयविपाककत्वमेतव्यं अन्यथा स्वाक्रोनव्यङ्ग्यपाद्दोषः स्यात् अत्र वक्त
सवाणाद्दभावो भासाद्यन्यनदन्नेसावेणव्याख्याकर्तव्या वाच्यार्थस्य प्रतिपत्त्यै लाभाय पत्तद्व्यङ्ग्यमपेक्षणीयम् अन्यथा।
वाच्यार्थो न लभ्यते स्वतः सिद्धतयाऽप्रवृत्तनीयपर्यवसोऽर्थः स्यादित्यावत् तत्र व्यङ्ग्यस्योपस्कारकतान्तस्याभवेदित्याशं
काद प्रतिपत्तेश्चतिशार्थ इत्यावच्च ५५॥

तदाभास विवेके प्रस्तुते इति सप्तमी हेतौ तदाभास विवेकप्रस्तावत्
त राणां प्रस्तुत्वा द्वितीयाकर्तृ = १

प्रो = २ स्यात्तदाभासविवेक = २

ध्व० [redacted] ॥ कस्मात्तदाभासइत्यपेक्षायामाह विवक्षितवाच्यस्येति स्पष्टेनवा

लो० द्वि० ख्यानेप्रस्तुतइत्यसंगतं परिसमाप्तो हि विवक्षितवाच्यस्यार्थः अव्युत्पत्तिनयासादिनिबंधनतात्पर्यप्रभृतिभि

८० र्यथा॥ ध्वंसेत्ख्यमप्रबंधप्रचुरपरिवयेष्ठोक्त्मीसंनितीतो चित्राकाराणवकारोविहरतिस्ततेयः ससोभाग्यभूमिः अत्रा

४० न्यासवंसिकतयाप्रेक्षादिनिस्तालाणिकः चित्रमाकाशामिति गौणः प्रयोगः कविनाहृतोपि न ध्वन्यमानत्वपर्येस्तदरमया

जनोघापर्यवसायी अपाकाहूतपरिपूरणाय समर्थ यथा॥ विषमकाण्डकुटुम्बकसंचयप्रवरवारिनिधौ पतताम्बया

विषमकाराङ शब्दे नकामुच्यति तस्य वारां नां पर्य्यत्वेन विषमसंख्यत्वात्

एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते सत्यविवक्षितवाच्यस्यापि तत्कर्तुमाह अव्युत्पत्तेरश

क्तेर्वा निबंधो यः स्खलद्गतेः शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेः स्खलद्गतेरुपचरितस्य शब्दस्य

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबंधो यः स च न ध्वनेर्विषयः यतस्तस्य सर्वेष्वेव प्रभेदेषु स्फुटत्वेनावभासनं यद्य स्फुट

पस्योगिधूतस्यतत्सुप्रतिभातिलक्षणं तद्वोद्गतविषयमेव २--॥ भाजनेष्वविलितात्मनि

नलतरंगविहीति अत्रप्रवरान्तमायुपदं चंद्रमस्युपचरितं भाजनमित्याशये कुञ्जमयहत्यविचले कामपि कांतिनष्टेपाति

कुञ्जमयेकृतो अत्रप्रवरान्तमायुपदं ... इमस्त्रवदातेविसिनीपत्रशयनमि।

भा० टी० अरते हततमरणानसचेतिमप्युमोयोतोयः प्रसिद्ध्यनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयः इमस्त्रवदातेविसिनीपत्रशयनमि।

स्यादित्यकृतिकः सनकेवलधूनिविषयायावदयमन्योपीतिचशब्दस्यार्थः उक्तमेवध्वनेस्वरूपेन तदाभासविवेकहेत द्वि०

तयाकारिकाकारोन व्यक्ती नाभिप्रायेणाह विच्छित्तिकृदुपस्कारं ददाति यत्स्थिति अवर्णसतमिनिभावान्वयनेदध्यानयन्नमिति ८०

मायादवमासनेक्षंगंध निलक्षणोध्वनेः स्वरूपप्रतिभासनेनच्छुनेर्लक्षणेयमाणेन स्फुटोपरोधनिस्वरूपनिवेदक

भा = २

अथवा नानेन वस्तुनिर्देशांशेनैवास्मत्तानपरिच्छेद्यत्वात् हृद्यावेवकारेण तेनास्य वाभासरूपमेवेति सूचयता तदाभा
सविवेकहृदयभावाय प्रक्रान्तः स एव निर्वाहित इति शिवम् ॥ प्राग्व्याप्रोल्लासमात्रे स्फुटदेहतामं ञ्यातेयया वन्देऽभिनव
गुप्तोऽहं पार्वतीनाथमिदं जगत् ॥२०॥ इति महामाहेश्वराभिनवगुप्तविरचिते सहृदयालोकलोचने द्वितीय उद्योतः ॥
स्मरामि स्मरसंहारलीलापाटवशालिनः । प्रसह्य शंभोर्देहार्धं हरन्तीं परमेश्वरीम् ॥ श्रीभवान्यै नमः । उद्योतान्तरसंगतिं क
र्तुमाह वृत्तिकारः ॥ अत्र वाच्यमुखेन तावदविवक्षितवाच्यादेयो भेदाः वाच्यं च यद्यपि व्यञ्जकमेव यथाक्रमं पदार्थः शब्दाव

एवं व्यङ्ग्यमुखेनैव ध्वनेः प्रभेदे दर्शिते सप्रभेदे स्वरूपे पुनर्व्यञ्जकमुखेनैतत्प्रकाश्यते । अविवक्षितवाच्य
स्य पदवाक्यप्रकाशता तदन्यस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः । अविवक्षितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवा
च्ये प्रभेदे पदप्रकाशता यथा महर्षेर्व्यासस्य ॥ सप्तैताः समिधः श्रियः । यथा वा कालिदासस्य कः स
न्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम् । यथा वा । किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ एतेषूदाहरणेषु स
मिद्ध इति सन्नद्ध इति मधुराणामिति च पदानि व्यञ्जकत्वाभिप्रायेणैव कृतानि ॥१॥

ति तथा हि अविवक्षितवाच्यो व्यङ्ग्येनान्यपरीभावितः विवक्षितोऽन्यपरो वाच्य इति व्यङ्ग्यार्थप्रवणपदवाच्यतेत्येवंभूतभेद
द्वयेऽपि विषये यथास्वमवान्तरभेदमहितो योऽभिव्यञ्जकरूपोऽर्थः स व्यङ्ग्यमुखेन प्रदर्शितः तानेव भेदान्प्रकाशयति अत एवाह व्यं
ग्यमुखेनेति किं च यद्यप्यर्थो व्यञ्जकस्तथापि व्यङ्ग्यतायोग्योऽप्यसौ भवतीति शब्दस्तु न कदाचिद्व्यङ्ग्यः । अपि तु व्य
ञ्जक एवेति तदाह व्यञ्जकमुखेनेति न च वाच्यस्याविवक्षितत्वादयो भेदास्तत्र सर्वथैव व्यञ्जकत्वमुखेनास्तीति पुनः

ध्व॰ लो॰ तृ॰ ८१

तथाहि व्यंग्यस्वरूपे प्रदर्शिते तथाविभागपदे वाक्ये वर्णाः पदभागे संघटनायां महावाक्ये इति स्वरूपत एव व्यंजकानां भेदः न वैधाम
र्थ्यवलक्षणादिवैचित्र्यं व्यंग्यतासंभावनेति व्यंजकैकानियतः स्वरूपं यत्रानुवेन भेदः प्रकारप्रततरतितान्यर्यम यन्नव्याव
ह व्यंग्यानां वक्ष्यमाणानां सप्रवर्तन इति सप्रपञ्चम प्रथम्यः यतन्नावच्छिन्नभेदत्वेन कारिकाकारेण मूले तेन विकारेण न दर्शिते न
वेदानीं वृत्तिकारो भेदप्रकटनं करोति ततश्च दृष्टुतमिदं क्रियते इति कतृभेदेकासंगतिः न च तावता सकलप्राक्तनग्रंथ
संगतिः कृता भवति अविवक्षितवाच्यादीनामपि प्रकाराणां दर्शितत्वात् हि तस्ते निज एव जमगाऽ ः साकं विवादेन च कार
कारिकायां यथासंख्यशंकानिरासार्थः तेनाविवक्षितवाच्यो हि भेदोपि प्रत्येकं पदवाक्यप्रकाश इति द्विधा तदन्यस्याप्यवि
वक्षितवाच्यस्य स वृत्तीयो द्वितीयो भेदः क्रमद्योतो नाम स्वभेदसहितः सोपि प्रत्येकं द्विधैव अनुरणनेन तद्रूपो रूपाणां सा
व्यंजकमुखेनापि भेदः सर्वथैव न न प्रकाशितः किं तु प्रकाशितोप्यधुना स्फुटं व्यंजकमुखेनेत २ ॥

दर्शयन्स ताहृग्व्यंग्यप्रवृत्तस्य स्पष्टः महर्षिरित्यनेनतत्तदनुसंबंधयते यत्सागुरुर्ब्रह्मप्रथमव रामायणम् महाभारतप्रभृतीनि लक्ष्ये
हृष्यतरति हृत्रिः तमादृश्यान यामांश्चकारकेरपरवातानिषुद्यामित्राणि चान भिद्रोहः सत्तेताः समिधः प्रियः समिद्धह्वी
द्यास्यात्र सर्वथा तिरस्कारोसंभवाति समिद्धत्वे न व्यंग्यार्थानुमापदलक्षणः दीपनत्वमत्वं समानावक्रमिधेतध्युति
ते यद्यपि निःश्वासान्ध इत्यादि साधुदाहरणानामप्ययं मर्थो लभ्यते तथापि प्रसंगाद् इहलक्ष्यव्याप्त्यं दर्शयितुमुदाहरण
तराण्युक्तानि अन्धत्ववाच्यस्यात्यंततिरस्कारः पूर्वोक्तमनुसृत्य योजनीयः किं पुनस्तत्र न संयुज्यते न चात्रासंभवत्वा
र्थेनोद्यतत्वं सलक्षणावक्रमिधेतानिष्कारणेन कत्वा प्रतिकार्थतासेत्वापूर्वकाविकारद्योध्यते तथैवमधुरशब्देन सर्वावि
छेद व्यंजकत्वं दर्यकत्वादिके लक्षणता माति सायाभिलाषविषयतामिति वक्रमिधेतध्वन्यते २ ॥ ॥ ८१

अस्याविवक्षितवाच्यस्य पोद्दितीयेभेदे दूलस्येत्यर्थः ॥ यत्नाख्यानरूपः कृतंसमुचितंक्रूरेणतेरक्षसासोढंतच्चतथा
त्वयाकुलजनोधत्तेयथोच्चैःशिरः व्यर्थंसंप्रतिबिभ्रताधनुरिदंत्वद्व्यापदःसाक्षिणारामेणप्रियजीवितेनतुकृतंप्रेम्णः
प्रियेनोचितम रक्षःस्वभावत्वादेवयःक्रूरः अनभिलंघ्यशासनत्वादन्मरतयावधंसहसानिराक्रियमाणःक्रोध
रक्तस्येनरावणस्यचित्रवृत्तिसमुचितमनुष्ठापकंतेनाम मायोपिकश्चिन्ममान्तंतंवधिष्यतीतिनेइतियथाता
दृगपितथानगणितस्नस्यास्तवेत्यर्थः तदपितथाविकारिणःसर्वकुर्व्यानेत्रविस्तारिनामग्रस्वप्रसादादिलक्ष

तस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यंयथा ॥ रामेणप्रियजीवितेनतुकृतंप्रेम्णःप्रियेनोचितम अत्ररा
मेणेत्येतत्पदंसाहसैकरसत्वादिव्यंग्यार्थसंक्रमितवाच्यंव्यंजकम ॥

णयासोढंयेनप्रकारेणेदानींतनकुलजनइति यःकश्चिन्मामकःप्रायोपिकुलवधूप्रायवाच्यउच्चैःशिरोयत्रैवं
विधाःकिलवयंकुलवधूइति अथचशिरःकर्तनावसरेत्वयाशीघ्रमकृतंतामिति तथासोढंतथोच्चैःशिरोधत्ते
यस्मान्मोपिकुलस्त्रीजनउच्चैःशिरोयत्र नित्यग्रहणंतया एवंरावणस्यतत्रवसमुचितकारित्वंनिर्दिष्टं मम
पुनःसर्वमेवानुचितंपर्यवसितं तथाहिशिरान्यानिवीसनादिनिरवकाशीकृतंधनुर्व्यापारस्यापिकलङ्कमा

ध· लोच· ८२ 82

न्तरत्नाण्प्रयोजनमपि यस्याप्यमभूतं तत्त्वं प्रति त्वय्यरक्तिनध्यानापन्नायामेव निष्प्रयोजनम् तथापि च तदाराध्यामि
त्यनेन निजजीवितरक्षावाप्रयोजनत्वेन संभाव्यते न चैतदुक्तं रामेण तस्यमम साहसत्वमसेयन्त्वानुचितकारि
त्वादिविधेयधर्मान्तरपरिणतेनेत्यर्थः कापुरुषादिपर्यपरिग्रहत्वाद्दिशाद्दिदिति यद्याख्यातं तेन दसन्त कापुरुषसेत
देवप्रस्तुतो विवेकस्यात्र स्पृहयतिविपाहमात्रमेवैतदिदानीं संहृतं प्रवृत्तिनिमित्तं यत्प्रियशाहस्यप्रयोजनामतद्धयनो विस
कलंकितमिति शोकाकुलत्वेनोद्दीपनविभावयोगात्करुणरसो रामस्य स्फुटीकृतइति ॥ यमेव इति ॥ एवमेव स्वयमवि
वेकोयतयाजनइतिलोकप्रसिद्धिगतानुगतिकामात्रशारसाक्षस्यात्वसाधारणगुणमहार्घत्वव्युच्छः कपोलोपमा

एवमेव जनः तस्या यो ग्र यं ममशि ... र्थं श्चो वि व कः

यथा वा ॥ एमेअ जणो तिस्सा देइ कवोलोवमाइ ससिबिंबं परमत्थविआरे उण चंदो चंदो विअ वराओ ॥
अत्र द्वितीयश्चन्द्रशब्दोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः ३ ॥

दामीति निर्व्याजलावण्यसर्वस्वभूतमुखवर्ति प्रधानभूतकपोलतलस्योपमायां प्रस्तुततदधिकरणगुणेव स्व
कर्तव्यं ततो हरिनिकृष्टं शशिबिंबं कलंकव्याजजिह्मीकृतम् एवं यद्यपि गड्डरिकाप्रवाहपतितमभितः पति
तो लोकः तथापि यदि परीक्षकाः परीक्षेते तत्र वराकः कृपैकभाजनं यश्चन्द्र इति प्रसिद्धः सचन्द्रपदवाच्यपि तविला
सपून्नत्वमलिनत्वधर्मान्तरसंक्रान्तोनुक्रः अत्रैव यथाव्यंग्यधर्मान्तरसंक्रान्तिस्तथा पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् एवम
त्रत्रापि ३ ॥ ॥ ॥ ८२

एवं प्रथमभेदसद्भावेपि प्रकारोपदर्शकाभावेनोदाहृत्यवाक्यप्रकाशाभावेनोदाहृतमिति ॥ अत्र हि विवक्षितत्वमिति नेन युक्तेन न किं वि
दुपदेश्यप्रस्तुपदेशः संभवति निशायां जागरितव्यमित्यत्र रात्रिवत्तासितव्यमिति किमनेनोक्तेन नस्माद्धापितस्वार्थमेनहाकोसेप
मिनो लोकोऽनालक्षणेन निमित्तेन न तत्र दृष्ट्यामवधानेमिथ्यादृष्टेरेवपराधीनत्वेधनति सर्वशब्दार्थान्यथानुपपत्त्यापमर्थस्त्रा

अविवक्षितवाच्यस्यतिरस्कृतवाच्येप्रभेदे वाक्यप्रकाशनायथा ॥ यानिशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्तिसं
यमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः अनेन हि वाक्येनन निशार्थो न जागरणार्थः कश्चि
द्विवक्षितः किं तर्हि तत्त्वज्ञानावहितत्वमतत्त्वपराङ्मुखत्वं च मुनेः प्रतिपाद्यत इति तिरस्कृतवाच्यं
विषमति तो केषाम पिश्च ति
स्यास्य निकत्वम् तस्यैववाक्यान्तरसंक्रमितवाच्यस्य वाक्यप्रकाशनायथा । विसमइउअस्थिअकणबिवले
कोमनि श्रमेन नि की णः के षाम पि वि षा म त म यः के षा मपि व वि षा म तः को ल ः
इअमअणिम्माणोकेणबिविसामअपडेकणबिअविसामउकालो ॥

दितिमोमेतव्यः सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां चतुर्दशानामपि भूतानां या निशाख्या मोहजननी तत्त्वदृष्टिस्तस्यां संयमी जागर्ति ।
कथं प्राप्येतीति ननु विषयवर्जनमात्रादेव संयमी नियावत् यद्दिवा सर्वभूतनिशायां मोहिन्यां जागर्ति कथमियं हे येति य
स्यां तु मिथ्यादृष्टौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति प्रतिपत्येन स्वप्रवृत्तिरूपाणि सा तस्य रात्रिः अप्रबोधविषयः तस्यां हि वेद्यानानासोप ७६

ध्व° लोच° ८३ 83

एवमेव लोकोत्तरव्यवस्थितः पशुपतिमत्स्यतेव तस्यैवान्तर्बहिः करणवृत्तिस्फुरितेनार्थान्यस्त्वयैवेति नमन्यत इति तत्र दृष्टि
एवैतद्भाव्यमिति तात्पर्यम् एवं पश्यत इति मन्येदितिश्च नस्वार्थमात्रविश्रान्तमपि तु व्यंग्यमेव विश्राम्यति यत्तु शाह्योक्त
स्वतेत्रार्थे तेनि सर्वमेवायमाख्यानसहायः पदसमूहो व्यंग्यपरः तदाहानेन द्विवाक्येनेति प्रतिपद्यत इति ध्वन्यत इत्यर्थः तथा
विषमयितो विषमयन्तानाम् केषांचिद्दुष्कृतिनाम् अतिविवेकिनां वा केषांचित्सुकृतिनाम् अत्यन्तविवेकिनां वा अतिक्राम
न्मत्तनिर्माणः केषांचिद्धि स्वकर्मणा विवेकाविवेकघनो वा विषामृतमयः केषामपि मूढप्रायाणां वा प्राप्तभोगभूमिका

अत्र द्विवाक्ये विषामृतशब्दाभ्यां दुःखसुखरूपवाच्याभ्यां वाच्ये इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यास्य व्यंजकत्वम् ४ ॥

मूढाणां वा विषामृतः कालोऽतिक्रामतीति संबंधः विषामृतपदे च लावण्यादिशब्दवन्निरूढलक्षणारूपतया सुखदुःख
साधनयोर्वर्तेते विषं निम्बमतं ते कपित्थमिति नवात्र सुखदुःखसाधने तन्मात्रविश्रान्ते अपि तु सकर्तव्यसुखदुःखपर्य
वसितेन तु तत्साधनेन सर्वथा नविवक्षिते निःसाधनयोस्तयोरभावात् तदाह संक्रमितवाच्याभ्यामिति केषांचिदिति वास्य
विशेषसंक्रान्तिः उपलक्षणार्थेन विषामृतग्रहणमत्र संक्रमणमात्रे हृदि निकृतान्याख्याने तदाह द्विवाक्येनेति ४ ॥ ८३

एवंकारिकाप्रथमावलम्बितात्मनः प्रकाशनदाढ्यस्य द्वितीयकारिकाव्याख्यानन्यायप्रकाशनक्रमेणाह इति ॥ ज्ञातं पनेरिति।
दृश्यतितं पनेविति बहुवचनेयोपेनार्थी तस्यतेनेति सूचनार्थम् अनयवार्थिपदलाभ जनस्येतिवाद्भुत्येनत्लोकोपनार्थीन तु गुणोरु
पकारार्थी हे वेनेत्यणाकार्यर्थनुयोगेनेत्यर्थः अस्मीति अस्याहितावदवपंकस्मिन्नस्ति ज्ञानत्वदस्मिति निर्वेदः प्रसन्नलोकोपयोगि
प्रबुधार्यतीति कृपोपायेवेतिलोकेवयस्तदयमाणश्चत्यर्थः आत्मसमानाधिकरणानयतीजडः किंकर्तव्यतामूढ इत्यर्थः अथवा
योजडो योर्थिनाकस्यकीदृशीत्यसंभवद्धिवेक इति अनयवजडः पीनलोनिर्वेदसंतापशहितः नयाजडः सततजलयोगितयाप

विवहितामिधेयस्यानुरणनरूपव्यंग्यस्य शब्दशक्त्युद्भवप्रभेदेपदप्रकाशनता यथा ज्ञातेपनेरर्थिजनस्य
वोच्छ्रायैवेनस्पृष्टोपदिनाममतास्मि पयिप्रसन्नाबुधरस्तडाकः कृपोपथवा किंनकृतोजडोदृम् अत्राहि जड इ
त्येनस्यैनिषिमेनवृत्त्यात्मसमानाधिकरणतयाप्रयुक्तमनुरणनरूपतयाकूपसमानाधिकरणतास्वश
क्त्याप्रतिपाद्यते ५ तस्यैववाक्यप्रकाशनता यथा दृष्टवहिते सिंहनादवाक्येषु होत्रास्मिन्महाप्रलयेधरणीधार
णायाधुनात्वशेषः एतद्धिवाक्यमनुरणनरूपमर्थान्तरं शब्दशक्त्यास्फुटमेव प्रकाशयति ८ ॥

‥त्वडाकार्थेन पुनरुक्तार्थसंबुध्यर्थमभिप्रायेणाह कूपसमानाधिकरणतामिति स्वशक्त्येति शब्दशक्त्युद्भवत्वं योजयति ५
महाप्रलय इति महतां समताप्रत्ययोपत्रतादृशि शोकाकारेणाभूतेहे त्रेधरण्याराज्यधुरः धारणायास्यात्मनायत्वं शेष :
शिष्यमाणः इतीयता शौर्यावार्थैकस्यावसाने भूपीडभारोद्वहनक्षमएकोनागराजइव दिग्गजेतिप्रभृति षपीत्सर्थान्तर
म ८ ॥

‥तोपकारसमर्थः अनेनतृणीपार्थेनायंजडशाह

ध्व· असमर्पितमपि गृहीतं कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या मुखं प्रारंभोपज्ञं चतस्रसरामोदयुक्तं भवति मधारंभः कामविजृम्भण
लोद· पत्नी स्येतावानयमर्थः कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नकः समस्यादिना अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिशरीरार्थशक्त्युद्भवो यद्वास्य
८४ प्रकाशनाया मन्दारहरणाहयंवदन्नम प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतः निबद्धस्य काटिकापाद्यंतेनोदाहृतं तेभवे दिव्य
84 भिप्रायेणात्र पदप्रकाशनायथा। सत्यं मनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गिलोलं हि जीवितम्

अस्यैव कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थशक्त्युद्भवप्रभेदस्य पदप्रकाशतायथा।। हरविजये।। अपि
मन्त्रं विश्रममपि विगाह्य अक्रुसमस्तेनाम्हमामलक्ष्मीश्रमदं।। अत्रासमर्पितमपि कुसुमशरेण
मधुमासलक्ष्म्या मुखं गृहीतमप्यसमर्पितमप्येतदर्थाभिधायि पदमर्थशक्त्याक्रुसुमशरवलात्कारं प्रकाश
यति अत्र प्रभेदे वाक्यप्रकाशनायथोदाहृतेप्राक् सज्जेहोद्ये रस्यदिमासद्द्यादि अत्र हि सज्जयति सुर
भिमासो न तावदर्पयत्यनङ्गाय शरानित्ययं वाक्यार्थः कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो मन्मथोन्माथ
कतापादानावस्थानात् वसन्तसमयस्य सूचयति ७।।

इत्यत्र कविना यो विरागी वक्ता निबद्धस्तस्यैषोक्तिर्जीवितशब्दार्थशक्तिमूलतया देधननि सर्वप्रदामीकामा विभूतयस्तजी
वनमात्रोपयोगिनः तदभावे पि सन्निधिपिनैरसमायत्ते तदेवचजीवितं प्राणधारणरूपत्वात्ताणक्ष्यक्षेष्वेवाचल्यादनवस्थायद
मिति विषयेषु वराकेषु किंदोषोद्भ्रषणदोजनेनैनिजमेवत्तजीवितमुपालभ्यं तदपि वा निसर्गचंचलमिति निसापराधमिति ८४
तज्ज्ञाने वैराग्यमिति वाक्यप्रकाशनायथा शिखरिणीत्यादौ ७।।

अत्र वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वष्कते सविभ्रमं चंक्रमते स्नुषा अत्र विलुलितेति स्वरूपमात्रेण विशेषणमवलिप्तनयाव हस्तिदन्ताय यदह बत्सं भाव्यमिति वाक्यार्थस्य तावन्मे

स्वतः संभविपारीयर्थशक्त्युद्भवे प्रभेदे पदप्रकाशता यथा । वाणिअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाणं वग्घकित्ती

ओ जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सुण्हा । अत्र विलुलितालकमुखीत्येतेन सद्व्यापवध्वाः

स्वतः संभावितशरीरार्थसुरतक्रीडासक्तिः स्वचयत्नरीयस्य भर्तुः सततसंभोगक्षामतां प्रकाशयति ।

तस्यैव वाक्यप्रकाशता यथा । सिहिपिञ्छकण्णऊरा जाआ वाहस्स गव्विरी भमइ । मुत्ताफलरइअपसा

हणाणं मज्झे सवत्तीणं ॥ अनेन वाक्येन व्याधवध्वाः शिखिपिच्छकर्णपूराया नवपरिणीतायाः

कस्याश्चित्सौभाग्यातिशयः प्रकाश्यते तत्संभोगैकरसो मयूरमात्रमारणसमर्थः पतिर्जात इत्य

र्थप्रकाशनात् तदन्यासां चिरपरिणीतानां मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां दौर्भाग्यातिशयः

ख्याप्यते तत्संभोगकाले स एव व्याधः करिवधव्यापारसमर्थ आसीदित्यर्थप्रकाशनात् ८ ॥

ननु ध्वनिः काव्यविशेष इत्युक्तं तत्कथं तस्य पदप्रकाशता काव्यविशेषो हि विशिष्टार्थप्रतिपत्ति

हेतुः सन्दर्भविशेषः तद्भावश्च पदप्रकाशत्वे नोपपद्यते पदानां स्मारकत्वेनावाचकत्वात् ९ ॥

वनकाविदत्पपत्तिः ॥ सिहिपिंछेति सर्वमेव योजिता गाथा ० समुदायपदध्वनिरित्यत्रपदे वायमेतत तद्भावश्चेतिका

ध॰ लो॰ट॰ ८५ 85

एवं व्हलेन परिहृत्य व्यलन्दहृते नोप हरति ९

अवाचकत्वादिति यदुक्तं सोऽयमप्रयोजको हेतुरिति निश्चलेन तावद्दर्शयति ॥ यदि पदेषु पात्मया वाचकत्वं ध्वनेरभाव
हेतुरुक्तं किं तदुक्तं काव्यं वा नाकांक्षाप्रतिपत्तिचारि वाक्यं न पदमिति न चाह्समस्तमेतत्तथापि पदं ध्वनिरस्माभिरुक्तं
अपि तु समुदाय एव तथा च पदप्रकाशो ध्वनिरिति प्रकाशयिष्यतेऽक्रम् तन्नु पदस्य तत्र तस्यापि वृत्तिसामर्थ्यमित्य
क्तो व्यङ्ग्य एव प्रतीतिक्रमस्तस्याशंक्याह काव्यानामिति उक्तं हि प्राग्विवेककालेऽविपर्यासादिति ननु भागेषु प

उच्यतेऽस्मादेव दोषः यदि वाचकत्वं प्रयोजकं ध्वनित्वव्यवहारे स्यात् न त्वेवं तस्य व्यंजकत्वेन व्यवस्था
नात् ९ किं च काव्यानां शरीराणामिव संस्थानविशेषावच्छिन्नसमुदायसाध्यापि चारुत्वप्र
तीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु कल्प्यत इति पदानामपि व्यंजकत्वेन व्यवस्थितो ध्वनिव्य
वहारो न विरोधी ११ अनिष्टस्य श्रुतिर्यद्वदापादयति दुष्टताम् श्रुतिदुष्टादिषु व्यक्तं तद्वदिष्ट
श्रुतिर्गुणम् १२ ॥

द दुष्टेषु कथं सा चारुत्वप्रतीतिरारोपयितव्येश व्यानानि हि स्मारकाण्येव ततः किम् मनो
हारित्वं ग्राह्यस्मारकत्वादिवेद्यप्रतीतिनिवर्तनत्वं केन वार्यते यथा श्रुतिदुष्टानां पेलवादिपदानामसभ्ये
लाघवे प्रतीतिर्न वाचकत्वमपि तु स्मारकत्वम् न च शब्दचारुरूपं काव्ये श्रुतिदुष्टमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु व्य
वस्थाप्यते तथा ग्रहणेनापीति ११ तदाह अभीष्टार्थस्मारकस्य सत्यः दुष्टानामिव चारुत्वम् गुणमिति चारुत्व
म् १२ ॥ एवं दृष्टान्तमभिधाय प्रकृते योजयति इत्यादि कारिकार्थ उक्तः अधुनोपसंहरति ॥ ८५

यत एवमिह स्फुटनिष्ठाकत्वमावहतीति तेनेदं तेन सर्वेषु प्रकारेषु ध्वनिरूपितस्य पदमात्रावभासिनोपि पदप्रकाशस्यापि ध्वनेरस्म
ताभिस्साभवत्वेपि पदानामिति समन्वयः अपिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते १२ अधुना वाक्यप्रकाशतोपदस्या
न्वयव्यतिरेको दर्शयति एवकारिकां व्याख्यायत इदं गृहीतमलक्ष्यक्रमव्यंग्यं प्रपंचयितुमाह १३।१४ तत्राद्यः एवंभेदस्यो
स्य विशेषद्योतकः वर्णसमुदायश्च पदं तत्समुदायो वाक्यं संघटना पदगता वाक्यगता च संघटितवाक्यसमुदायैः प्रबन्ध इ
त्यभिप्रायेण वर्णानां यथाक्रममुपादानम् आदिशब्देन पदैकदेशपदद्वितीयादीनां ग्रहणं तत्स्वसनिमित्तत्वमुक्रम शीघ्र

पदानां स्मारकत्वेपि पदमात्रावभासिनः तेन ध्वनेः प्रभेदेषु सर्वेष्वेवास्ति रम्यता १३ विच्छित्तिशोभिनैके
न भूषणेनेव कामिनी पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती १४ इति परिकरश्लोकाः १५ यस्त्वल
क्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु वाक्ये संघटनायां च स प्रबन्धेपि दीप्यते तत्र वर्णानामनर्थक।
त्वाद्द्योतकत्वमसंभवीत्याशंक्येदमुच्यते शषौ सरेफसंयोगौ ढकारश्चापि भूयसा विरोधिनः स्युः शृ
गारे तेन वर्णा रसच्युतः त एव तु निवेश्यंते बीभत्सादौ रसे यदा तदा तं दीपयन्त्येव तेन वर्णा रसच्युतः ध्व

नेवभासनयेति पूर्वं वर्णकाव्यविशेषत्वं समर्थितम् भूयसेति प्रत्येकमभिसम्बध्यते तेन शकारो भूयसेत्या १६॥
ख्यातवान् रेफप्रधानः संयोगः र्क द्र इत्यादि सोपि भूयसा विरोधी न तु तिरूढवान् त्रिविरोधिनी शृंगारस्य यतः तेव ८८
र्णा भूयसा प्रयुज्यमाना न रसाः च्युतेति स्रवंति यदिवा तेन शृंगारविरोधित्वेन हेतुना वर्णाः षसादयो रसाः शृंगा
रः च्युतेन तेन व्यंजयन्तीति व्यतिरेक उक्तः अन्वयमाह त एव त्विति शादयः तस्मिन्न बीभत्सादिकं रसं दीपयन्तीत्यत

ध्व.
लो.टी. कारिकाद्वयं तात्पर्येण व्याचष्टे यथासंख्यपरिहाराय श्लोकाभ्यामिति न क्रमेण पूर्वश्लोके नु हि व्यतिरेक उक्तः
द्वितीयेनान्वयः अस्मिंश्च विषये वक्ष्यमाणलक्षणोपन्यासादि प्रयोगः सकवित्वमभिवाञ्छतानन कर्तव्य इत्येवं फलत्वा
८९ दुपदेशरूपकारिकाकारेण तु पूर्वं व्यतिरेक उक्तः न च सर्वथा न कर्तव्योपि तु बीभत्सादौ कर्तव्य एवेति पश्चा
86 दन्वयः वृत्तिकारेण त्वन्वयपूर्वको व्यतिरेक इति शैलीमनुसृत्य मन्वयः पूर्वमुपात्तः एतदुक्तं भवति यद्यपि
विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिसम्पदेव रसास्वादे निबन्धनम् तथापि विशिष्टश्रुतिकशब्दसमर्प्यमाण

श्लोकद्वयेन वर्णानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्योतकत्वं दर्शितं भवति ४ ॥

स्ते विभावादयस्तथा भवन्तीति निस्वसंविन्सिद्धमदः तेन वर्णानामपि श्रुतिसमयोपलक्ष्यमाणानर्थानपेक्ष्यापि श्रो =
त्रैकग्राह्यो मृदुपरुषात्मा स्वभावो रसास्वादे सहकार्येव अत एव सहकारितामभिधानेन निमित्तसप्तमीकृता व २
र्णादिष्विति न तु वर्णैरेव रसाभिव्यक्तिर्विभावादिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रं बहुशः श्रोत्रैकग्राह्योपि च स्वभा
वो रसनिष्यन्दे व्याप्रियत एवापदगीतवत् पुष्करवाद्यनियामितविशिष्टजातिकरणञ्चाणघनकरणशब्दवत् ८९

पदेचेतिपदेसतीत्यर्थः तेनरसप्रतीतिर्विभावादेरेवतेनविभावादयोयदाविशिष्टेनकेनापिपदेनार्प्यमाणारसचमत्कारवि
धायिनोभवंति तदापदस्यैवासौमहिमासमर्प्यतेरसाविभावः नचहीति वासवदत्तादाहाकर्णनप्रबुद्धशोकनिर्भरस्यव
त्सराजस्येदंवचनं तत्रशोकोनामेष्टजनविनाशप्रभवइतितस्यजनस्ययेभूविदेशप्रकटास्तत्प्रभृतयः स्मृवंरतिविभाव
तामवलंबन्तेस्म तत्रचात्यंतविनष्टाः सन्तइदानींस्मृतिगोचरतयानिरपेक्षभावत्वप्राणंकरुणमुद्दीपयंतीतिनिश्चितेतेनलो
चनइतितच्छब्दस्नेहोविषयगतस्वसंवेद्याप्युपदेशनेनगुणगणस्मरणाकारद्योतकोऽसमस्तस्वासाधारणनिमित्ततोश

पदेचालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यद्योतकत्वंयथा उत्कम्पिनीभयपरिस्खलितांशुकांताते लोचने प्रतिदिशं
विधुरेक्षिपंती क्रूरेणदारुणतयासहसैवदग्धाधूमान्धितेनदहनेननवीक्षितासि अत्रहितइत्येत
त्पदंरसमयत्वेनस्फुटमेवावभासते यथावा कोगितिकलकविरचयन्नदृष्टेष्टवेगोरभसविकासिता
स्तरदृष्टिपाताः प्रियायाः पवनविलुलितानामुत्पलानांपलाशैः प्रकरमिवकिरंतः स्मर्यमाणादहं
ति १८ ॥

त्रः तेनयत्किंचिद्विशेष्यादित्रंपरिस्फुरतंचतत्सि र्थ्यैव तथाहि वोद्धुंप्रक्रान्तपरामर्शस्यतच्छब्दस्यकथमियतिसामर्थ्यमि
ति उक्तंच रसाविष्टोत्रपदतत्रुहेति तदुभयमनन्यानोपहतम यच्चहिस्मर्यमाणाधर्मान्तरसाहित्ययोगपथमे
योगित्वंवस्तुनोपलक्षणेनाभिधायु नतुडिस्यधर्मान्तरसाहित्यंतच्छब्देनानिर्वाह्यते यत्रोच्यते यन्मेदानित्याभिसंबं
धादिति नत्रपूर्वप्रक्रान्तपरामर्शकतयेन्यास्तामलीकपरामर्शकैः पंडितंमन्यैः सहविवादेन उत्कम्पिनीत्यादिना ॥

ध०
तदीयभयानुभावोऽस्येदन्त्वंम्यानिर्वाहितमधुनीकारमिति शोकावेगस्य विभावः ॥ ते इति सातिशयविभ्रमैकायत
सोत्र०
नत्वेपेक्ष्यपिलोचने विभ्रमैकावर्तिपीतकतयानिलंजेह्नियंतीकस्यानाक्रामावाधंयश इति तयोलोचनयोस्त्वाहशी
८७
वावस्थेति स्वतरां शोकोद्दीपनमतीवनेनेति तस्यायं स्वभाव एवेति किं ब्रूमः तथापि क्षमे नान्यीकृतो दृष्टुम
समर्थ इति नन्वस्ति विवेकस्येदृशानवधिनकारित्वे सद्भावते इति स्मर्यमाणे तदीयं सौन्दर्यमितरानीसातिशय।

87

पादावयवेन च द्योतनं यथा ॥ मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभाग इस त्रिभागशब्दः

१९॥

शोकावेशविभावनं याशमिति १८॥ शब्दे सति सर्वोपमर्थो निर्व्यूढः एवं तत्र तत्र व्याख्यानक्रमः त्रिभाग इति
गुरुजनमवधीर्यापि सामोपयानयापि साभिलाषमनुदैन्यगर्वमध्ये विलोकितवतीस्येवं स्मरणोनपरस्पर ८७
हेतुकत्वमाणप्रवासविलम्बोद्दीपनो त्रिभागः इति सत्त्रियैः स्फुटं भातीति १९॥

प्रथमानिर्देशेनाव्यतिरेकनिर्देशः स्वायमभिप्रायः व्यक्तिपदेन ज्ञानादिषु सत्त्वनात् तदक्रमो व्यंग्यो निर्भासमानोऽपि समस्त
का व्यापक एव निर्भासते विभावादिसंयोगशालित्वात् तेन वर्णादीनां निमित्तमात्रत्वमेव वाक्यं न ध्वनेरलक्ष्यक्रमस्य
नानिमित्ततामात्रेण वर्णादिवद्रूपकादि च समग्रविभावादिप्रतिपत्तिव्याहृततत्ववद्रसादिनियममेव तद्विभासते इति
वाक्ये इमे तत्काविकायां न निमित्तसमसीमात्त्वम् सुप्तिङ्त्वतत्त्वभावविषयार्थमपीति शुद्धस्य यथालंकारेण
केनाप्यसंमिश्रः कृतककुपितैर्वाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितैर्वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथाम्बया नव

वाक्यरूपश्चालक्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिः शुद्धोऽलंकारसंकीर्णश्चेति द्विधा मतः ॥ तत्र शुद्धस्योदाहरणं
यथा रामाभ्युदये कृतककुपितैरित्यादिश्लोकः एतद्धि वाक्यं परस्परानुबद्धपदविशेषकतया प्र
संप्रदर्शयन्सर्वत एव परं रसतत्त्वं प्रकाशयति २०॥

जलधरश्यामाः पश्यन्दिशो भवतीं विना कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये तव स प्रियः अत्र तयानैस्तैः प्रकारैर्मीत्राप्यमापि र
स्यानुरागपरवशत्वेन गुरुवचनोल्लंघनमपि न याकृतमिति प्रियेऽपि प्रिय इति परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानात्मको रतिः स्था
यिभावोक्तः नवजलधरेति प्रसाधकं पूर्वं प्रावृषेण्यजलदालोकनविप्रलंभोद्दीपनविभावत्वेनोक्तम् ॥ जीवत्येवेति सा
त्वेपतावनायकारणकरुणावकाशनिराकरणेन योऽकासवृत्तिनयवैतिना सूतमस्य पदस्यापि के किंचिद्रसव्यक्ति
हेतुत्वमित्यर्थः रसतत्त्वमिति विप्रलम्भशृङ्गारात्मके २०॥

स्वच्छस्वनदीसूरेणोत्कण्ठा: पुनर्गुरुसेन्नभिर्यद्दृषिविधृताङ्ग: स्वतिष्ठं न सर्वमनोरथा: नद्यपिलिखितप्रायैरंगै:
परस्परमनन्मुखोन यन नलिनीनालाकृष्टं पिबतिरसस्त्रिया: ॥ रूपक एवेति स्वच्छनदीसूर: माहुर्षिणप्र।
वाह: स्वरभस्मैव प्रत्युद्दवात्रेनोत्का: परस्परसाम्मुख्येन मत्तुद्दिस्त्रर्वमेवनीता। अनेनत रंगतरवपवस्थ्युप्रभ्
तय: सेतवरक्त्वाप्सररोपकत्वाप्यचतुरव: अलंग्या: सेतवस्त: प्रतिहतेच्छा: अत एवाप्यदृष्टपूर्णमनोरथा
स्तिष्ठंति तथापि परस्परोन्मुखतांलक्षणेनान्योन्यतादात्म्येन स्वेदहेमकलत्व ह्वि निरोधात्लिखितप्रायैरंगैर्नय

अलंकारान्तरसंकीर्णो यथा ॥ स्वच्छस्वनदीपूरेणोत्कण्ठादित्यादिश्लोक: ॥ अत्रहि रूपकेण य
थोक्तव्यंजकलक्षणानुगतेन प्रसादितोरस: सुतरामभिव्यज्यते २२ ॥

नान्येव नलिनीनालानि तैरानीतं रसं परस्पराभिलाषलक्षणमास्वादमास्वादयंति परस्पराभिलाषा।
त्मकरसपिच्छं तामिश्रीकारउक्तापि कालमतिवाहयंतीति ननुनाच रूपकनिर्वाहे सत्व चक्रवाकादिरूप
कनायकयुगलानाम रूपितत्वात् तेहि हंसायाएकनलिनीनालानीतमलिलपाने क्रीडाहिस्त्रविनाइत्याथ
कार्ड पक्षान्तव्यंजकेति: उक्तोहि एवंविधत्वात्तस्परत्वेनेत्यारोनान्निर्वाहणप्रसादितनइनिर्भूषणहारेण

संघटनायामितिभावप्रत्ययः वर्णादिव्यञ्जकनिमित्तमात्रेसमर्पितउक्तमितिकारिकायामनिरूप्यतेइतिगुणेभ्यो।
विविक्ततयाविचार्यतेइतियावत् रसानिति द्वितीयार्थस्यादिपदम् रसांस्तन्नियमेहेतूनौचित्यंवक्तृवाच्य।

असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः संघटनायांभासतेध्वनिरित्युक्तम् तत्रसंघटनास्वरूपमेवतावन्निरूप्यते
असमासासमासेनमध्यमेनचभूषिता तथादीर्घसमासेतित्रिधासंघटनोदिता॥ कैश्चित्तां
केवलमनूद्येदमुच्यते गुणानाश्रित्यतिष्ठन्तीमाधुर्यादीन्व्यनक्तिसा रसांस्तन्नियमेहेतुरौचित्यं
वक्तृवाच्ययोः संघटनारसादीन्व्यनक्ति गुणानाश्रित्यतिष्ठन्ती अत्रचविकल्प्यम् गुणानांसंघ
टनायाश्चैक्यंव्यतिरेकोवाव्यतिरेकेऽपिद्वयीगतिःगुणाश्रयासंघटनासंघटनाश्रयावा
गुणाइति २२॥

योरितिरितिकारिकार्थम् बहुवचनेनायार्थः संगृहीतइतिदर्शयतिरसादीनिति अत्रचेति अस्मिन्नेवकारिकार्थे २२॥

ध्व॰ विकल्पेनेदमर्थजातं कस्यचिदिति व्याख्यातं शरांकरणमित्याह आत्मभूतानीति स्वभावस्य कल्पनया प्रतिपादनार्थं
लोच प्रदर्शितभेदस्याश्रयवाचोयुक्तिर्दृश्यते शौर्यादयस्त्वाश्रयपदत्वमिति आधेयभूतानीति संघटनाया हि धर्मा गुणा
८९ इति भट्टोद्भटादयः धर्माश्च धर्म्याश्रिता इति प्रसिद्धो मार्गः गुणपरतन्त्रेति अत्र तादात्म्यभावश्चाश्रयार्थः नहि गुणेषु
८९ संघटना तिष्ठति तेन राजाश्रयः प्रकृतिवर्ग इत्यत्र यथा राजाश्रयो विसेनामात्यादिप्रकृतवर्ग इत्ययमर्थः एवं गुणेषु

तत्रैकपक्षे संघटनाश्रये गुणपक्षे च गुणानन्तरात्मभूतानाधेयभूतानाश्रित्य तिष्ठन्ती गुणपरतन्त्रस्व
भावा न तु गुणरूपैवेत्यर्थः किं पुनरेवं विकल्पने प्रयोजनमित्यभिधीयते यदि गुणाः संघटना चै
त्येकं तत्त्वं संघटनाश्रया वा गुणास्तदा संघटनाया इव गुणानामनियतविषयत्वप्रसंगः २३ गुणा
नां हि माधुर्यप्रसादप्रकर्षः करुणविप्रलम्भशृंगारविषय एव रौद्राद्भुतादिविषयमोजः माधुर्यप्र
सादौ रसभावतदाभासविषयावेवेति विषयनियमो व्यवस्थितः संघटनायास्तु स विघटते २४॥
तथा हि शृंगारेऽपि दीर्घसमासा दृश्यते रौद्रादिष्वसमासेति २५॥

परतन्त्रस्वभावात्तदायत्तानन्तमुखप्रेक्षिणी संघटनेत्ययमर्थो लभ्यत इति भावः संघटनाया इवेति प्रथमपक्षे तादात्म्य
त्समानयोगक्षेमत्वादिति तत्र च तत्त्वमेकत्वेनेति भावः २३ भवतु नियतविषयत्वं तत्राशंक्याह योऽयं गुणेषु नियम उक्तः सा
विन्नर्थः २४ तथा हीति तत्त्वाद्दर्शनमेव हेतुत्वेनाह दृश्यत इत्यनुक्ते दर्शनस्यातमुदाहरणे सूचयति २५॥

नात्रशृंगारः कश्चिदित्याशंक्य द्वितीयमुदाहरणमाह २८ यथाहि यत्र प्रकुपिततनुयष्टिका प्रसादनायोपक्रमितोपक्रम्यते
२७ तस्मादितितिनेन व्याख्यानद्वयकारिकायां शृङ्गमितियावत् २८ प्राधान्यात्तस्य नत्वेहि तदलंकारावेतः कोविशेषः इत्युक्ते
चिरंतनैरितिभावः २९ प्रतिपादितमेवैतदस्मन्मूलग्रन्थकृतेत्यर्थः ३० नत्वेकाश्रितत्वादेवैकरूपत्वसंयोगस्यैवैका

तत्र शृंगारेदीर्घसमासा यथा मंदारकुसुमरेणुपिंजरितालकेति २८ यथा वा अनवरतनयनजल
लवनिपतनपरिमुषितपत्रलेखम् करतलनिषण्णमबलेवदनमिदं कं न तापयति इत्यादौ २७ तथा
रौद्रादिष्वसमासा दृश्यन्ते यथा यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः इत्यादौ २८ तस्मान्न गुणाः संघटना
रूपाः नच संघटनाश्रया गुणाः २९ ननु यदि संघटना गुणानां नाश्रयः तत्किमालंबनाएते परिकल्प्य
न्ते ३० उच्यते प्रतिपादितमेषामालंबनम् तमर्थमवलंबंते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः अंगाश्रिता
स्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् ३० अथवा भवंतु शब्दाश्रया एव गुणाः न चैषामनुप्रासादितुल्यत्वम् यस्मादनुप्रासादयोऽनपेक्षितार्थशब्दधर्मा एव प्रतिपादिताः गुणास्तु व्यंग्यविशेषावभासिवाच्यप्रतिपादनसमर्थाः शब्दधर्मा एव ३१ ॥

प्रसंगात् संयोगाद्द्वितीयमपेक्ष्यमितिचेत् इहापि व्यंग्योपकारकत्वाख्यानमेवत्स्यैवेति समानम् नचायं सम
स्थितपक्षः अपितु भववेषाम् अविवेकजनाभिप्रायेणापि शब्दधर्मत्वम् शौर्यादीनामिव शरीरधर्मत्वम् अविवेकी हि उप
चारकृतविभागं विवेक्तुमसमर्थः तथापि न कश्चिद्दोषः इत्येवं परमेतदुक्तं भवति ३१ ॥

ध॰
लोन
९॰

एतदाह अन्याश्रयत्वेपीति श्चात्मनिष्ठत्वेपीत्यर्थः ३२ उपचारेणापदि शब्देषु गुणास्तदेदं नानार्थम् तस्माच्छब्दगतेविशि
ष्टेवघटनालभ्यते असंघटनानव्यतिरिक्ताकाचित अपितुसंघटितावयवशब्दाः तदाश्रिते न सामर्थ्यमितिसंघट
नाश्रितमेवेत्युक्तंभवतीतिनान्यर्थम् ३३ ननुशब्दधर्मत्वशब्देकात्मकत्वंवानावनास्ति किमियंमध्येसंघटनानशब्दे
एतद्द्वयाशंकासयवपूर्वपक्षवाद्याह अर्थविशेषेणैतत्पदेनरसनिरपेक्षशुद्धपदवाच्यैः सामान्यैः प्रतिपाद्यत्वं।
९०

शब्दधर्मत्वंचैषामन्याश्रयत्वेपिशौर्यादिवाश्रयत्वमिवशौर्यादीनाम् ३२ ननुयदिशब्दाश्रयागुणा
तत्संघटनाद्रूपत्वेतदाश्रितत्वेवातेषांप्राप्तमेव ३३ नत्संघटिताःशब्दाश्चार्थविशेषाप्रतिपाद्य
रसाश्रितानांगुणानामवाचकाश्रयाभवेति ३४ ॥

गयायेरसभावतदाभासतत्प्रशमास्तदाश्रितानांमुख्यतयातन्निष्ठानांगुणानामसंघटिताःशब्दाश्रयानभवे
त्युपचारेणापीतिभावः अत्रहेतुः अवाचकत्वमिति नत्संघटितावेगयोत्क्रियावद्रसउक्तः तावदवाचकस्या
पिपदस्यश्रवणमात्रावसेयेनस्वसौभाग्येनवर्णविदेवयद्रसाभिव्यक्तिहेतुत्वंस्फुटमेवलभ्यते इतितदेवमाधुर्या
दिरितिकिंसंघटनयातत्र्यापदैर्यगयायावद्भनिरुक्तःतावद्बहुदस्यापिपदस्यस्वार्थैःसारकत्वेनापिरसाभिव्यक्तियो

ननु वाक्यव्यंग्ये ध्वनौ नार्थैव प्रथममनुभवेद्व्यम संघटनया स्वसौन्दर्यं वा वाच्यसौन्दर्यं वा न यावित्ताज्ञनरस्याशंकाद ३५
वाशब्दोपि शब्दस्यार्थे वा वाच्यव्यंग्यत्वेपीत्यत्र योज्यः एतदुक्तं भवति शब्दार्थविशानन्तरं संघटनानातिनस्याः सन्निधानेपत्याव
त्वते किंतु माधुर्यस्य न नियता संघटना आश्रयेवा स्वरूपं वा तथा क्लिनावर्णपरत्वं ये परसादेभावान्माधुर्यादेः वाक्यव्यं
ग्येपि ताहशीं संघटनां विहायापि वाक्यस्यानद्रसव्यंजकत्वात् संघटनासद्विहितापि रसव्यञ्जकावयोजिकेति तस्मादेव

नैवम् ॥ वर्णपदव्यंग्यत्वस्य रसादीनां प्रतिपादितत्वात् ३५ ॥ उ
अभ्युपगते वा वाक्यव्यंग्यत्वे रसादीनां नियतानकाविद्धटना तेषामाश्रयत्वं न घटितपाद्यते इत्यनियतसंघट
नाः प्राह्याप्रवर्णानां व्यंग्यविशेषानुगतमाश्रयाः ३६ ननु माधुर्ये घटितामेव प्रयुच्यते तदुच्यताम् ओज
सः पुनः कथमनियतसंघटनशाह्याश्रयत्वम् नत समासासंघटना कदाचिदोजस आश्रयत्वं नाघतिपाद्यते
३७ ॥

वाचिकत्वेपि शह्याश्रयाप्रवर्णानां इत्युपसंहरति प्राह्याप्रवेति ३८ वाक्यव्यंग्यध्वन्यभिप्रायेणेदमेतद्व्यमिति केचित्
वर्ण्यमत्रम् : वर्णपदव्यंग्येष्वोजसि रौद्रादिस्वभावे वर्णपदानामेकाकिनां स्वसौन्दर्यमपि न ताहगुन्मीलति नतावन्तप्रा
वत्रापि समासमेव घटनाटंकितानि नहृतानीति सामान्येनैवापेक्षत्वं परहरति ३७ ॥

ध्व. लोच. ५८

प्रकाशयत इति लक्षणे हेतौ शतृप्रत्ययः रौद्रादिप्रकाशनाल्लक्ष्यमाण ओज इति भावः नचेति च यथा हेतौ नाय स्माद्यो
यः शास्त्रमित्यादौ न चारुत्वं प्रतिभाति तस्मादित्यर्थः तेषां त्विति गुणानां यथास्वमिति स्वे गार्थपदपरमो मेनः प्रज्ञादिनो

उच्यते। यदि न प्रसिद्धिमात्रग्रहदूषितं चेतः तदत्रापि न ब्रूमः ओजसः कथमसमासा संघटना आश्रयः
रौद्रादीन्हि प्रकाशयतः काव्यस्य दीप्तिरोजो गुण इति प्राक् प्रतिपादितम् तच्चौजो यदि समासायामपि
संघटनायां स्यात् तत्को दोषो भवेत् न च चारुत्वमसहृदयहृदयसंवेद्यमस्ति तस्मादनियतसं
घटनशाश्रयत्वे गुणानां न काचित्क्षतिः तेषां तु चक्षुरादीनामिव यथास्वविषयं विषयनियमि
तस्य स्वरूपस्य न कदाचिद्व्यभिचारः तस्मादन्ये गुणा अन्या च संघटना न च संघटनामाश्रिता गुणा इत्ये
कं दर्शनम् ३८ अथवा संघटनारूपा एव गुणाः यत्तूक्तम् संघटनावद्गुणानामप्यनियतविषयत्वं।
प्राप्नोति लक्ष्ये व्यभिचारदर्शनादिति तत्राप्येतदुच्यते यत्र लक्ष्ये परिकल्पितविषयव्यभिचारस्त
द्विरूपकमेवास्तु ३९ कथमचारुत्वं तादृशे विषये सहृदयानां न प्रतिभातीति चेत् कविशक्तितिरोहितत्वात्
द्विविधो हि कवेर्दोषः अव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च तत्राव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्तितिरस्कृतत्वात्कदाचिन्न

रस इत्यादिना च विषयनियम उक्त एव ३८ रसाभिव्यक्तावेव हि देवशाद्वानां सामर्थ्यं यत्र प्राधान्यात् संघटमानत्वमिति भावः। ३९ श
क्तिः प्रतिभानं वर्णनीयवस्तुविषयनूतनोल्लेखशालित्वम् व्युत्पत्तिस्तदुपयोगिसमस्तवस्तुपौर्वापर्यपरामर्शकौशलम् ५८॥ ५१

त्रसेतिकवेः ५१ आस्वादयितॄणां हृदये चमत्काराविध्यातत्वदेवरसमसर्वस्वम् आस्वादयतत्वात् उत्तमदेवतासं
भोगपरामर्शे च पितृसंभोगाइवलज्जानेकादिना कष्टमत्कारावकाशाइत्यर्थः। एतच्छक्तितिरस्कृतमिति संभोगे गास्त्रात्
वर्णितस्तथा प्रतिभानवता कविना यथा तत्रैव विश्रान्तेरुद्दर्ययौर्वापर्यपरामर्शं कर्तुं न ददाति यथा निर्व्याजपराक्रमस्य पु
परिकरश्लोकस्यात्र अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संक्रियते कवेः यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य झटित्येव भा
सते ५१ तथा हि महाकवीनामप्युत्तमदेवताविषयप्रसिद्धसंभोगशृङ्गारनिबन्धनाद्यनौचित्यमुत्तम
देवीविषयं शक्तितिरस्कृतत्वात् ग्राम्यत्वेन न प्रतिभासते यथा कुमारसंभवे देवीसंभोगवर्णनम् ५२ एवमा
दौ च विषये यथौचित्यत्यागस्तथा दर्शितमेवाग्रे ५३ शक्तितिरस्कृतत्वं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसी
यते तथा हि शक्तिरहितेन कविना एवंविधे विषये शृङ्गार उपनिबध्यमानः स्फुटमेव दोषत्वेन प्रतिभा
सते नत्वस्मिन्पक्षे योग्यः शान्ते रिमतीत्येवमादौ किमुचितत्वमप्रतीयमानमेवारोपयामः ५४ तस्मा
द्गुणवृत्तिविवेकत्वगुणवृत्तत्वेवसंयवृत्तानामन्यः कश्चिन्नियमहेतुर्वक्तव्य इत्युच्यते ५५ ॥
रूपस्य विषयेऽपि प्रयुज्यमानस्य तावदस्मिन्नवसरे साधुवादो न वितीर्यते ननु पौर्वापर्यपरामर्शेन यथा व्यापीतिभावः ५२ का
रिकाकारेणानिभृतत्वात्ययः वक्ष्यते हि अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणमित्यादि ५३ अप्रतीयमानमेवेतिप्र
तीयपरपास्त्रपरामर्शे विवेकशालिभिरित्यर्थः ५४ ध्वनिरेकपदे हि संघटनाया नियमहेतुरेव नास्तिपेक्षपदे हि नरसो

ध्व॰ लोटी॰ ५२

तत्रियमेतिकविवक्षावशेषः कथांशयत्निस्वकर्तव्योपभावमिति कथानायकोयोनिर्वहणोफलभागी धीरोदात्तादीतिधर्मप्र
द्धवीरप्रधानोधीरोदात्तः वीररौद्रप्रधानोधीरोद्धतः धीरललितः दानधर्मवीरशान्तप्रधानोधीरप्रशान्तः इतिचत्वा
रः क्रमेण सात्वत्यारभटीकैशिकीभारती लक्षणवृत्तिप्रधानाः एवं कथानायकस्तदूनेतरः प्रतिनायकः विकल्पा
इतिवक्तृभेदाइत्यर्थः ४९ शान्तध्वन्यात्माध्वनिस्वभावोयोरसस्तस्यांगत्वं व्यंजकमित्यर्थः अभिनेयोवागंगसत्वाहार्यै

तत्त्रियमेतद्वेतत्रैरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः तत्रवक्ताकविः कविनिबद्धोवाकश्चित् कविनिबद्धश्चापि
रसभावोरसभावसमन्वितोवाभवतोपि कथानायकाश्रयः तद्विपक्षाश्रयोवा कथानायकश्चधीरो
दात्तादिभेदभिन्नः पूर्वस्तदनंतरो वेतिविकल्पाः ४८ वाच्यंचध्वन्यात्मकरसांगरसाभासांगं वाअभि
नेयार्थमनभिनेयार्थं वा उत्तमप्रकृत्याश्रयं तदितराश्रयं वेतिबहुप्रकारम् ४७ ॥

तभिनयत्वेसाक्षात्कारप्रायंनेयः अर्थो व्यंग्यरूपोध्वनिस्वभावोयस्य तदभिनेयार्थं वाच्यं रसप्रवहिकाव्यार्थइत्युच्यते तस्मै
वचाभिनयेनयोगः यदाहमुनिः वागंगसत्वोपेतान्काव्यार्थान्भावयंतीत्यादि तत्रतत्ररसाभिनयनंनान्तरीयकत्वात्तद्धिभावा
दिरूपतयावाच्यमेवाभिनीयत इतिवाच्यमभिनेयार्थमित्युक्तेवयुक्त नतथावाचोयुक्तिः नतत्रव्यपदेशोवक्तावोद्धाचेयोपपत्ते
न्योः तदितरेतरेतिमध्यमप्रकृत्याश्रयमधमप्रकृत्याश्रयंवेत्यर्थः ४७ ॥ ५२

एवं वक्तृभेदान्वाच्यभेदांश्चाभिधाय तदुक्ततमौचित्यं नियामकमाह रचनाया इति संघटनायाः रसभावहीनः कविः तापसा।
दिरूपा सीनोपि इतिवृत्तमंगतया यद्यपि प्राधान्यस्मात्तथाप्येव तथापि तावन्निरसादिहीनेऽस्मिन्क्रमे सर्वथैवतिकामचारः ४८
यत्रैषु त्रिवक्रौचित्यं विचार्यं वाच्यौचित्येन सह तदेवाह कविर्यद्यपि रसाविष्टएव वक्ता उक्तः शून्यथासयद्वीनरागश्चे
दितिस्थिमानीरसमेव काव्यं स्यात् तथापि पदायमकादिचित्रप्रदर्शनप्रधानो सौ भवति तदा रसादिहीनेऽस्मिन्क्रमे नियमे

तत्र यदा कविरपरसभावो वक्ता तदा रचनायाः कामचारः यदापि कविनिबद्धो वक्ता रसभावरहि
तः तदापि च एव ४८ यदा तु कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावसमन्वितो रसश्च प्रधानाश्रि
तत्वाद्ध्वन्यात्मभूतः तदा नियमेनैव तत्रासमासमध्यमसमासे एव संघटने ४९ करुणविप्रलम्भशृं
गारयोस्त्वसमासैव संघटना कथमिति चेत् ५० उच्यते रसो यदा प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्तदा तत्प्रती
तौ व्यवधायका विरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्याः ५१ एवं च दीर्घसमासा संघटना समासानाम
नेकप्रकारसंभावनया रसप्रतीतिं कदाचिद्व्यवदधातीति तस्यां नात्यन्तमभिनिवेशः शोभते ५२

न रसभावसमन्वितो वक्ता ननु कथं विदर्पित तस्यैव रसस्य ध्वन्यात्मभूतपवनत्वरसवदलंकारप्रायः तदासमासम
ध्यमसमासएव संघटनीयत्वात् दीर्घसमासापीत्येवं योऽर्थः तेन नियमशब्दस्य हयोश्च एवकारयोः पौनरुक्त्य
नाशंक्या ४९ कथमिति चेदिति किंधर्मस्य चकारवचनमिति भावः ५० उच्यते न्यायोपपन्नोऽयमर्थः तत्प्रतीतावितिन दास्वा
दे ये व्यवधायका विरोधिनश्च तत्र हि परीनास्वादमयाइ सर्थः ५१ संभावनयेति यद्यनेकप्रकारः संभाव्यते संघटना तस्मा

प्रत्रुटितेन संयोगेन तावत्समर्थाभिनयो न शक्यः कर्तुम काकादयोंतरप्रसादगानादयश्च तत्र दूरं प्रयोज्यावहूता सन्देहत्वरस
न्देहसूचनाय तत्र प्रतिपत्तिर्न नास्याद्रूपा स्यात्सर्वतत्रूपत्वात्रस्याद्रतिभावः ५३ अत्रेचेति अभिनयार्थेपि मन्थरीभवतीति आर्द्र
दीविद्धि न नास्याति दूनये तेरस्र्वथः तस्यां दीर्घसमाससंघटनायां यथा हेतुः तेनैव नायोन भवति व्यंग्याभिव्यंजकत्वाहृ रसो
चितो रसव्यंजकतयोपादीयमानो वाच्यः तस्य यासावपेक्षा दीर्घसंघटनां प्रति सरंजूणे एव हेतुः नायकस्यात्ते पोव्यापा

विशेषतोभिनयार्थे काव्ये ५३ तत्रान्यत्र च विशेषतः करुणविप्रलंभयोस्तु हि सुकुमारत्वात्स्वल्पाया
मपि स्वच्छतायां शब्दार्थयोः प्रतीतिर्मन्थरीभवति रसांतरे पुनः प्रतिपाद्ये रौद्रादौ मध्यमसमाससंघटना
कदाचिद्धीरोद्धतनायकसंबंधव्यापाराश्रयेण दीर्घसमासापि वा तदाक्षेपाविनाभाविरसोचित
वाच्यापेक्षया न विगुणा भवतीति सापि नात्यंतं परिहार्या ५४ सर्वासु च संघटनासु प्रसादाख्यो गुणो
व्यापी स हि सर्वरससाधारणः सर्वसंघटनासाधारणश्चेत्युक्तम ५५ प्रसादातिक्रमे त्वसमासापि सं
घटना करुणविप्रलंभौ न व्यनक्ति ५६ तदपरित्यागे मध्यमसमासापि न प्रकाशयति तस्मात्सर्वत्र
प्रसादोऽनुसर्तव्यः ५७॥

रहति यद्व्याख्यानं तत्र स्निग्धसेवेत्यलम ५४ व्यापीति याकाचित्संघटना सा तथा कर्तव्या यथा।
वाच्ये झटिति प्रभवति प्रतीतिरिति यावत् उक्तमिति समर्पकत्वं काव्यस्य यत्त्वित्यादिना ५५ न व्यनक्तीति व्यंजकस्य स्ववाच्यसेवा
प्रत्यायनादिति भावः ५६ प्रसादस्यापरित्यागे भीष्मनादरूपार्थे स्वकंठेनान्यपव्यनतिदेकाव्युक्तो ५७ ॥ ॥

न च माधुर्यमिति तेजो माधुर्ययोर्हि यो न्याभावरूपकत्वं प्राप्तं रूपितमिति तयोः संकरोऽन्ये तेनीतिवायुरिति भावः
५८ प्रसादेनैव सरसः प्रकाशितो न प्रकाशित इत्यर्थः ५९ यदि गुणाः स्वरूपेणैकरूपा स्थायिगुणनियम एव सं
घटनाया नियमः गुणाधीनसंघटनायास्तेष्वेवम् संघटनाश्रयगुणाय होपि संघटनाया नियामकत्वेन यद्दृष्ट्वा।
थ्योचित्यं हेतुत्वेनोक्तं तद्गुणानामपि नियमहेतुरिति पक्षद्वयेऽपि न काप्यक्षतिरिति तात्पर्यम ६० नियामकान्तव

क्तृ एव वक्तृयोः शास्त्रं विभर्ति स्वभजगुरुमद इत्यादौ यत्रौजसः स्थितेर्नेष्यते न प्रसादादवयव
गुणेन माधुर्यम ५८ न वा वाक्त्वमभिप्रेतं रसप्रकाशनात ५९ तस्माद्गुणाव्यतिरिक्तत्वे गुणाव्य
तिरिक्तत्वे वा संघटनाया यथोक्तादौचित्याद्विषयनियमोऽस्तीति तस्याश्रयि रसव्यंजकत्वं तस्याश्च
रसाभिव्यक्तिनिमित्तभूताया यो यमनन्तरोक्तो नियमहेतुः स एव गुणानां नियतो विषय इति गु
णाश्रयेणाव्यवस्थानमप्यविरुद्धं ६० विषयाश्रयमप्यन्यदौचित्यं तां नियच्छति काव्यप्रभेदाश्रयतः :
स्थिता भेदवती हि सा वक्तृवाच्यगतौचित्ये सत्यपि विषयाश्रयमन्यदौचित्यं संघटनां नियच्छति ६१
मध्यास्तीत्याह विषयशब्देन संघातविशेषरूपः यथाहि सेनाद्यात्मकसंघातनिवेशी पुरुषः कातरादिरूपितदौचि
त्यानतिक्रमेणैव वर्तते तथा काव्यवाक्यमपि संघातविशेषात्मकमुक्तकादिमध्यनिविष्टं तदौचित्येनैव वर्तते
मुक्तकं न विषयशब्देनेत्युक्तं न संघातभावेन स्यात्प्रमाणं प्रदर्शयितुं स्वप्रतिष्ठितमाकाशमिति यथा प्राणिशरीरेन
इमाह सत्यपि वक्तृवाच्यौचित्ये विषयौचित्यं केवलं तारतम्यभेदमात्रमाह तेन तादृशविषयौचित्येन वक्तृवाच्यानिवार्य

॥ ५८ ध्व लो

ध· लोत· ९४ 95

मुक्तकमितिमुक्तकमन्येननालिंगितमस्य संज्ञायांकः तेनस्वतंत्रतयापूर्वापरनिराकांक्षार्थमपिपद्यंयमध्यवेतिमु
क्तकमित्युच्यते मुक्तकस्यैवविशेषणंसंस्कृतेनादि क्रमप्रभवान्नपृथग्निर्देशः द्वाभ्यांक्रियासमाप्तौसन्दानितकम् त्रिभि
र्विशेषकं चतुर्भिः कलापकं पंचप्रभृतिभिः कुलकं इतिक्रियासमाप्तिकृतनामभिरइतिद्वंद्वेननिर्दिष्टाः सर्गोनरक्रियास
मासावपिवसंतवर्णनाद्येकवर्णनीयोद्देशेनप्रवृत्तः पर्यायबंधः एवंचधर्मादिपुरुषार्थमहिर्षप्रकारवैचित्र्येणानेन
वृत्तोनतथानापरिकथापरकेशवर्णनावेडकथा समस्तफलांतेतिवृत्तवर्णनासकलकथा द्वयोरपिशास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वात्

यतः काव्यस्यप्रभेदामुक्तकेसंस्कृतप्राकृतापभ्रंशनिबद्धंसन्दानितविशेषककलापककुलकानि प
र्यायबंधः परिकथासकलकथाखंडकथेपसर्गबन्धोभिनेयार्थमाख्यायिकाकथाइत्येवमादयः ९२

द्वंद्वेननिर्देशः सर्वेषांतुमुक्तकादीनांभाषायामनियमः महाकाव्यरूपः पुरुषार्थफलः समस्तवस्तुवर्णनाप्रबंधः
सर्गबंधः संस्कृतएव अभिनेयार्थंनाटकादितोटकरामकप्रकरणिकायवोनरप्रपंचसद्वितमनेकभाषाव्यामिश्ररूप
आख्यायिकाउच्छ्वासादिनाववक्त्रापरवक्त्रादिनाचआकथावहिरहिता उभयोरपिगद्यबंधरूपतयाद्वंद्वेननिर्देशः
श्रीदपहूणाम्बमूः यथाहदंडीगद्यपद्यमयीचम्पूरिति ९२॥ ९४

अन्यत्रेति रसबंधाभिनिवेशेन ९३ मुक्तके विभावादिसंघटना कथं येन तदायत्तो रसः स्यादित्याशंक्याह अमरुक
स्येति कथमपि कृतप्रत्यामत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे विरहकृशया कृत्वा व्याजप्रकल्पितमश्रुतम् असहनसखीश्रोत्र
प्राप्तिप्रमादससम्भ्रमं विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततः यत्र हि श्लोके स्फुटैव विभावादिसंपत्तिरिति ९४

तदाश्रयेणापि संघटना विशेषवती भवति तत्र मुक्तकेषु रसबंधाभिनिवेशिनः कवेस्तदाश्रयमौ
चित्यम् तच्च दर्शितमेव अन्यत्र तु कामचारात् ९३ मुक्तकेषु हि प्रबंधेष्विव रसबन्धाभिनिवेशि
नः कवयो दृश्यन्ते तथा ह्यमरुकस्य मुक्तकाः शृंगाररसस्यन्दिनः प्रबंधायमानाः प्रसिद्धा एव
९४ संदानितकादिषु तु विकटनिबंधनौचित्यान्मध्यमसमासदीर्घसमासे एव संघटने ९५ प्र
बन्धाश्रितेषु यथोक्तप्रबंधविषयमौचित्यमेवानुसर्तव्यं ९६ पर्यबंधेषु तु नरसमासमध्यसमास
एव संघटने कदाचिदर्थौचित्याश्रये दीर्घसमासायामपि संघटनायां परुषग्राम्यार्थवृत्तिः परिहर्त
व्या ९७ ॥
असमासायां हि संघटनायां मध्यरूपा प्रतीतिः साकांक्षासती विशेषणं क्रियापदं हृदयं स्वतन्त्रं यावन्तो वा
च्यमतीतावेव श्रोता समनीनरसतत्त्वचर्वणायोग्यः स्यादिति भावः ९५ संदानितकादिषु कुलकान्तेषु यदि प्रबन्धेऽपि
मुक्तकस्यास्ति संभावः एकाभिप्रायनिरपेक्षत्वाद्धि येन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम् यथा वामामालिख्य प्रणयकुपि
तां धातुरागैरिमादि श्लोकः ९८ कदाचिदिति रौद्रादिविषये ९७ ॥

ध्व.
लोच.
९५
95

नात्यंतमितिरसबंधेयोनात्यंतमभिनिवेशस्तन्नत्वादितिसंगतिः ६८ पुरुषोपनागरिकाद्याम्यानोहशीनामौचित्यंय
याभवन्नंयथौचित्यंयथारसंच ६९ कथामात्रेतात्पर्येहन्निबपिकामचारः ७० द्वयोरपीतिसप्तमीकथानात्पर्येसर्ग

परिकथायांकामचारः तत्रेतिहत्तमात्रोपन्यासेनात्यंतरसबन्धानभिनिवेशात् ६८ खंडकथास
कलकथयोस्तुप्राकृतप्रसिद्धयोः कुलकादिनिबन्धनभूयस्त्वाद्दीर्घसमासायामपिनविरोधः ॥ वृत्तौ
चित्यंतुयथारसमनुसर्तव्यम सर्गबंधेतुतात्पर्येणयथारसमौचित्यम ६९ प्रत्ययोत्नकामचारः ७०
द्वयोरपिमार्गयोः सर्गबन्धविधायिनोदर्शनाद्रसतात्पर्यंसाधीयः ७१ अभिनेयार्थेतुसर्वथारस
बंधेभिनिवेशः आख्यायिकाकथयोस्तुगद्यनिबंधनबाहुल्याद्गद्येचछन्दोबन्धभिन्नप्रस्था
नेनिबंधनत्वादियमद्य तुरकृतपूर्वापिमनाक्प्रदर्श्यते नयथोक्तमौचित्यमेवतस्याःनियामकं
सर्वत्रगद्यबंधेपिछंदोनियमवर्जिते यदेतदौचित्यमेवकृवाद्यकतंमंचटनानियामकमुक्तमेत
देवगद्येछन्दोनियमवर्जितेपिविषयापेक्षंनियमहेतुः ७२ ॥ इत्योयथामहेजयंतकस्यकादंबरीक
थासारस्ररसतात्पर्येयथारत्नुवेणीहर्षमोहसंस्कृतप्राकृतयोर्हयोरिनिबध्यते तत्रतुरसतात्पर्येसाधीयइतिखंडकं
तक्तिमप्येतद्येतिनेपार्थ्यंस्यात् ७१ विषयापेक्षमितिगद्यबंधस्यस्वभेदापवादविषयत्वेनानुसंतव्या ७२ ॥ ॥ ९५

स्थितिमेव दर्शयति ७३ वृत्तौ वाशब्दस्यैकपदत्वस्य स्थितिर्द्योतकः यथा स्त्रियो न रचयन्ति वेद्मि विषयं पुस्तकादिसेवितं सार्था
यथा दिवाङः स्वसमासमेव केवलमिति रचनासंघटना तर्हि विषयौचित्यम् सर्वथैव त्यक्तम् नेत्याह तदेव रसौचित्यं विषये
सहकारितया पदस्य किंचिद्विशेषो वा नरवैचित्र्यं विधत्ते यस्य समग्रा तेन तादृशं भवति एतद्व्याचष्टे तद्विनिसर्वाकारमिति

तथा मुक्तकेऽपि यदा कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावरहितस्तदा कामचारः रसभावसमन्विते तु वक्त
रि पूर्वमेवानुमन्तव्यं अत्रापि विषयौचित्यमेव तत्र आख्यायिकायां भूम्ना मध्यमसमासदीर्घसमास एव सं
घटने गद्यस्य विकटनिबन्धाश्रयेण छायावत्त्वात् तत्र च तस्य प्रकृष्यमाणत्वात् कथायां तु विकटनिब
न्धप्राचुर्येऽपि गद्यस्य सर्वरसोक्तमौचित्यमनुसर्तव्यं ७३ रसबन्धोक्तमौचित्यं भाति सर्वत्र संश्रिता रचना।
विषयापेक्षं तत्तु किंचिद्विभेदवत् अथवा पद्यवद्गद्यबन्धेऽपि रसबन्धोक्तमौचित्यं सर्वत्र संश्रिता रचना भव
ति तत्तु विषयापेक्षं किंचिद्विशेषवद्भवति न तु सर्वाकारं तथाहि गद्यबन्धेऽप्यतिदीर्घसमासा रचना वि
प्रलम्भशृङ्गारकरुणयोराख्यायिकायामपि न शोभते नाटकादावप्यसमासैव रचना रौद्रवीरादिवर्णने विषयापेक्षं त्वौ
चित्यं प्रमाणतोऽपकृष्यते प्रकृष्यते च तथाह्याख्यायिकायां नात्यन्तमसमासा स्वविषयेऽपि नाटकादौ र
चना नातिदीर्घसमासा चेति संघटनाया दिगनुसर्तव्या ७४॥

क्रियाविशेषणम् असमासैवेति सर्वत्रेति शेषः तथाहि
वामाभिनयात्तदाह्लादकः प्रसन्नैरित्याह अत्रापवादमाह तथेति नाटकादाविति स्वविषयेऽपीति संबन्धः

ध्व. एवं संघटनायां च लक्ष्यक्रमो दीप्यते इति तद्विवादसिद्धमर्थं इति ना च वक्रवाक्यं किं विद्यते केवलं कविसमुदयात्मुत्पा
लोच. दयितुं व्यञ्जनये इति कर्तव्यता प्रबंधस्य सानिरूप्यमाणा प्रायेणा इदानीं तत्प्रकारजातं प्रतिपादयन् इति संबन्धः प्रथमं ता
५८
96

इदानीमलक्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिः प्रबंधात्मा रामायणमहाभारतादौ प्रकाशमानः प्रसिद्ध एव तस्य तु यथा
प्रकाशनं तत्प्रतिपाद्यते विभावभावानुभावसंचार्यौचित्यचारुणः। विधिः कथाशरीरस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षि
तस्य वा इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिम् उत्प्रेक्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः संधिसं
ध्यंगघटनं रसाभिव्यक्त्यपेक्षया न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया उद्दीपनप्रशमने यथा।
वसरमन्तरा रसस्यारब्धविश्रान्तेरनुसंधानमंगिनः ॥

त्वमिति प्रबंधस्य व्यंजकत्वे ये प्रकारास्ते क्रमेण विनियोगिनः पूर्वं हि कथाशरीरात्तत्राधिकावापः फलपर्यन्तानयनम्
रसप्रतिजागरणम् तदुचितविभावादिवर्णनेन तु कारौचित्यमिति तत्क्रमेण व्याचष्टे विभावेत्यादिना तदौचित्येति ५८

शृंगारवर्णनेष्वनानयाकथासंघ्रणीया यथारत्नमालादेर्विभावस्यलीलादेरनुभावस्यहर्षस्मृत्यादेः संचारिणश्चदर्शवत

अलंकृतीनां शक्तावप्यानुरूप्येणयोजनम् प्रबंधस्यरसादीनांव्यंजकत्वेनिबन्धनम् प्रबन्धोपिरसा
दीनांव्यंजकइत्युक्तम् तस्यव्यंजकत्वेनिबंधनम् प्रथमंतावद्विभावभावानुभावव्यभिचार्यौचित्यचा
रुणः कथाशरीरस्यविधिर्यथायथंप्रतिपिपादयिषितरसभावाद्यपेक्षयायउचितोविभावोभावोनु
भावःसंचारीवातदौचित्यचारुणःकथाशरीरस्यविधिर्व्यंजकत्वेनिबंधनमेकम् तत्रविभावौचित्यं
तावत्प्रसिद्धम् भावौचित्यंतुप्रकृत्यौचित्यात् प्रकृतिर्हि उत्तममध्यमाधमभावेनदिव्यमानुषादिभा
वेनचविभेदिनी तांयथायथमनुसृत्यासंकीर्णःस्थायीभावउपनिबध्यमानऔचित्यवान्भवति ७५॥

भावदस्यार्थःप्रसिद्धमितिलोकेभरतशास्त्रेच ७५॥ ॥

ध्व॰ व्यापार इति न हि षयोत्साहोपलक्षणमेतत् स्थाय्यौचित्यं हि व्याख्येयत्वेनोपक्रान्तं तेनानुभावौचित्यम् सौष्ठवभृतोपीति वर्ण।
लोच॰ नां महिम्नत्यर्थः नन्वेतिनीरसत्वे व्यतिरिक्तेत्विति अपि कस्मिन्नर्थः एतदुक्तं भवति यद्विनेयानां प्रतीतिखण्डना जायते नाहंग्व
५८ र्णनीयम् न च केवलमानुषैकपदे सप्तार्णवलंघनमसंभाव्यमानत्वानृतमिति एवं स्वेच्छरउपदेशस्य च तर्वर्णीपायस्याप्य

97

अन्यथा तु केवलमानुषाश्रयेण दिव्यस्य केवलदिव्याश्रयेण वा केवलमानुषस्योत्साहादय उपनिबध्यमाना
अनुचिता भवंति तथा केवलस्य राजादेर्वर्णने सप्तार्णवलंघनादिलक्षणा व्यापारा उपनिबध्यमानाः सौ
ष्ठवभृतोपि नीरसा एव नियमेन भवंति तत्र चानौचित्यमेव हेतुः ननु नागलोकगमनादयः सातवाहनप्र
भृतीनां श्रूयंते तदलोकसामान्यप्रभावातिशयवर्णने किमनौचित्यं सर्वोर्वीभरणक्षमाणां क्षमाभुजा
मिति नैतदस्ति न वयं ब्रूमो यत्प्रभावातिशयवर्णनमनुचितं राज्ञां किंतु केवलमानुषाश्रयेणोत्पाद्यवस्तु
कथा क्रियते तस्यां दिव्यमौचित्यं न योजनीयं दिव्यमानुष्यायां तु कथायामुभयौचित्ययोजनमविरुद्धमेव
यथा पाण्डवकथायां सातवाहनादिषु तु येषु यावदपदानं श्रूयते तेषु तावन्मात्रमनुगम्यमानमनुगुण।
त्वेन प्रतिभासते व्यतिरिक्तं तु तेषामेवोपनिबध्यमानमनुचितम् तदयमत्र परमार्थः ८९ ॥

ली कर्तुं बुद्धिं निवेशयति रसावेशवशतया विषमपि विवर्णितं पूर्वप्रसिद्धपरस्परोपचरितसंप्रमयोपायं फलं नासत्यत्याचका
सि अतएव तस्यापि यदा प्रभवोत्तरमुत्प्रेक्षते तदा तादृशमेव न तु असंभावनास्पदं वर्णनीयमिति ८९ ॥ ॥ ५८

तेन हीति प्रख्याख्यातोदात्तेनायकप्रख्यातेवस्तुनेनन व्याप्नुवन्तिइति किं वर्णनीयमिति ॥१७॥ यत्तेति कविर्महाप्रस
दृइति तेनोत्पाद्यवस्तुनाटकादिति नृपतिनेतृतिनेतिकर्तव्यमिति तात्पर्यम् आदिशब्दः प्रकारेति तेनैवमादेः प्रसिद्धादे
ववरितस्य न संग्रहोर्थः अन्यस्तूपलक्षणमङ्कोबहूक्ती द्विविधिप्रकारणमप्रोक्तमित्याहुः नाटिकादीति वा पाठः

उद्दयमत्रपरमार्थः अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योप
निषत्परा अत एव च भरते प्रख्यातवस्तुविषयत्वं प्रख्यातोदात्तनायकत्वं नाटकस्यावश्यकर्तव्य
तयोपन्यस्तम् तेन हि नायकौचित्यविषये कविर्न विमुह्यति ॥१७॥ यस्तूत्पाद्यवस्तुनाटकादि
कुर्यात्तस्याप्रसिद्धानुचितनायकस्वभाववर्णने कपदे विहृद्यमानपायैौचित्यपरीक्षा क्रियते तत्र।
क्रियताम् ॥१८॥

सत्त्वादिग्रहणे प्रकारसूचकम् तेन सत्त्वनिवृत्तिपिने नाटिकालक्षणे प्रकरणनाटकयोगाद् उत्पाद्यं वस्तु नायको नृपतिरित्यत्र
यथासंख्येन प्रख्यातोदात्तनृपतिनायकत्वं वोद्धव्यमिति भावः ॥१८॥

ध्व. कथं तर्हि संभोगशृंगारः कविभिर्निबध्यतामित्याशंक्याह ७५ ॥ ॥

लोच.

५८ रत्यादौ तु किं तथा प्रयोजनम् रतिर्हि भारतवर्षोचितेनैव व्यवहारेण दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थि

98 तिः नैवम् तदौचित्यातिक्रमेण महान्दोषः तथा हि उत्तमप्रकृतेरौचित्येनोत्तमप्रकृतेः शृंगारोप

निबन्धने का भवेन्नोपहास्यता त्रिविधं प्रकृत्यौचित्यं भारतवर्षेऽप्यस्ति शृंगारविषयम् यत्तु दि

व्यमौचित्यं तत्तत्रानुपकारकमेवेति चेत् न वयं दिव्यमौचित्यं शृंगारविषयमन्यत्किंचिद्ब्रूमः किं न

र्हि भारतवर्षविषये यथोत्तमनायकेषु राजादिषु शृंगार उपनिबद्धस्तथा दिव्याश्रयोऽपि शोभते न त

राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यसंभोगशृंगारोपनिबन्धने प्रसिद्धं नाटकादौ न तथैव देवेषु तत्परिहर्तव्यम् ।

नाटकादेरभिनेयत्वादभिनेयस्य च संभोगशृंगारविषयस्यासभ्यत्वात्तत्परिहार इति चेत् ननु य

द्यभिनेयस्यैवं विषयस्यासभ्यता तत्काव्यस्यैवं विषयस्य सा केन निवार्यते तस्मादभिनेयार्थेनाभि

नयार्थे च काव्ये यदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमप्रकृतिभिर्नायिकाभिः सह ग्राम्यसंभोगवर्णनं तत्त

पित्रोः संभोगवर्णनवत्सुतरामसभ्यम् तथैवोत्तमदेवताविषयम् ७५ ॥

तथैवेति मुनिनापि स्थाने प्रकृत्यौचित्यमेव विभावानुभावादिषु बहुतरं प्रमाणीभूतं स्थैर्येण तन्त्रमुपष्टभ्यमानानां नीचानां संभ्रमेणावे
त्यादिवता ॥ यस्तिव्यादिना लक्षणेन तन्त्र लब्धपरिशीलनेनैव दृष्टप्रसादोचितेन स्वप्रतिभाशालिना चानुसर्तव्यम् इति संक्षेपः ॥
न च संभोगशृङ्गारस्य सुरतलक्षण एवैकः प्रकारो यावदन्येपि परस्परप्रेमदर्शनादयः प्रभेदाः संति ते कस्मा
दुत्तमप्रकृतिविषयेन वर्ण्यन्ते तस्मादुत्साहवद्रतावपि प्रकृत्यौचित्यमनुसर्तव्यं तथैव विस्मयादिषु य
त्त्वेवंविधे विषये महाकवीनामप्यसमीक्ष्यकारिता लक्ष्ये दृश्यते स दोष एव स तु शक्तितिरस्कृतत्वात्तेषां
न लक्ष्यत इत्युक्तमेव अनुभावौचित्यं तु भरतादौ प्रसिद्धमेव ॥ इयत्तूच्यते भरतादिविरचितां स्थिति
वानुवर्तमानेन महाकविप्रबंधांश्च पर्यालोचयता स्वप्रतिभां चानुसरता कविनावहितेन चेतसा भू
त्वा इतिहासादिषु रसवतीषु कथासु विविधासु सतीष्वपि यत्तत्र विभावाद्यौचित्यवत्कथाशरीरं तदेव ग्रा
ह्यं नेतरत् वृत्तात् स्थितिं वानुवर्तमानेन तु तदपि च कथाशरीरादुत्प्रेक्षिते विशेषतो यत्नवता भवितव्यम् तत्र
ह्यनवधानात्स्खलतः कवेरव्युत्पत्तिसंभावना महती भवति परिकरश्लोकश्चात्र कथाशरीरमुत्पाद्य वस्तु ३८
कार्यं तथा तथा यथा रसमयं सर्वमेव तत्प्रतिभासते तत्र चाभ्युपायः सम्यग्विभावाद्यौचित्यानुसरणम्
तच्च दर्शितमेव ॥ १८
विभावाद्यौचित्ये
स च तोत्प्रेक्षितानादरेणेत्यसमी रसवद्वेवाक्ये वक्तृजनाभिप्रायेणावमंतव्यम् तत्र चेतिरसमयत्वम्पा
न च विनाकाव्यस्य वक्त्राकवेर्विति न रहितं वेतिहासवशादेव समयानिबद्धमिति जायान्तरमपि संभवति

ध्व· सिद्धेति सिद्धमास्वादमात्रशेषो न तु भावनीयो रसो येषु कथानामाश्रयाः इतिहासाः तैरितिहासाद्यैस्तैः सह स्वेच्छा न।
लोच· योज्या सहायस्थायिश्चाविषयविषयिभाव इति व्याचष्टे तेष्विति समग्र्या स्वेच्छा तेषु न योज्या कथं विहाय यदि योज्यते तत्र तत्र
९९ सिद्धे विरुद्धा न योज्या यथा रामस्य धीररसस्य स्खलितयोजनेन नाटिकानायकत्वं कश्चित्कुर्यादिति तदसंततासमंजसम्

९९

किंच॥ सन्ति सिद्धरसप्रख्या ये च रामायणादयः कथाश्रया न तैर्योज्या स्वेच्छा रसविरोधिनी तेषु।
हि कथाश्रयेषु स्वेच्छैव तावन्न योज्या यदुक्तं कथामार्गे न चातिक्रमः स्वेच्छापि वा यदि योज्या तद्रसवि
रोधिनी न योज्या ८२ इदमपरं रसाभिव्यञ्जकत्वे प्रबन्धस्य निदर्शनम् इतिवृत्तवशायातां कथंचिद्र
सानगुणां स्थितिं त्यक्त्वा पुनरुत्प्रेक्ष्यापि अन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नेयो विधेयः यथा कालिदासप्र
बन्धेषु यथा च सर्वसेनविरचिते हरिविजये यथा च मदीयेऽर्जुनचरिते महाकाव्ये ८३॥

यदुक्तमिति रामाभ्युदये यशोवर्मणा स्थितमिति यथाशुश्रुम ८२ कालिदासेति रघुवंशादीनां राज्ञां विवाहादि वर्णि
तं तेनेतिहासादिषु निरूपितम् हरिविजये कान्तानुनयनाङ्गत्वेन पारिजातहरणादि निरूपितमितिहासेष्वदृष्टमपि तत्
था अर्जुनचरितेऽर्जुनस्य पातालविजयादि वर्णितमितिहासाप्रसिद्धम् ८३॥

एतदेव स्पष्टमित्याह स्थायीनामिति इह प्रभुसम्मितेभ्यः श्रुतिस्मृतिप्रभृतिभ्यः कर्तव्यमिदमित्याज्ञामात्रपरमार्थेभ्यः शा-
स्त्रेभ्यो ये न व्युत्पन्ना न चाप्यस्येदं वृत्तममुष्मात्कर्मण इत्येवं युक्तियुक्तकर्मफलसंबंधप्रकटनकारिभ्यो मित्रसम्मितेभ्यो
इतिहासशास्त्रेभ्यो लब्धव्युत्पत्तयो अथ चावश्यव्युत्पाद्याः प्रजार्थसंपादनयोग्यताक्रान्ता राजपुत्रप्रायास्तेषां हृदयानुप्रवे-
शमुखेन च चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिर्विधातव्या हृदयानुप्रवेशश्च रसास्वादमय एव स च चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिनान्तरीयक
विभावादिसंयोगप्रसादोपनत इत्येवं रसोचितविभावादि उपनिबंधे रसास्वादवैवश्यमेव स्वरसभाविन्यां व्युत्पत्तौ प्र-

कविना प्रबंधमुपनिबध्नता सर्वात्मना रसपरतंत्रेण भवितव्यम् तत्रेतिवृत्ते यदि रसाननुगुणां
स्थितिं पश्येत्तदेमां भंक्त्वापि स्वतंत्रतया रसानुगुणं कथान्तरमुत्पादयेत् न हि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्व-
हणेन किंचित्प्रयोजनम् इतिहासादेव तत्सिद्धेः रसादिव्यंजकत्वे प्रबंधस्य चेदमन्यन्मुख्यं निबं-
धनं यत्संधीनां मुखप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्यानां तदंगानां चोपक्षेपादीनां घटनं रसाभि-

योजकमिति प्रीतिरेव व्युत्पत्तेः व्यक्त्यपेक्षया ॥ यथा रत्नावल्याम् ८४ ॥ प्रयोजिका प्रीत्यात्मा च रसः तदेव ना-
ट्यं नाट्यमेव च वेद इत्यस्मदुपाध्यायः न चैते प्रीतिव्युत्पत्ती भिन्नरूपे एव द्वयोरप्येकविषयत्वात् विभावाद्यौचित्यमेव हि
सत्यतः प्रतीतिनिदानमित्यसकृदभ्यविभावानां वतद्रसाहृतानां तथास्वरूपवेदने फलपर्यन्तीभूतं तया व्युत्पत्तिरित्युच्य-
ते फलं च नाम यद्द्रष्टव्यसाहेवताप्रसादादन्यत एव जायते न तत्रोपदेश्यम् ततउपायो व्युत्पत्तियोगात् तेनोपाय

ध॰ क्रमेण प्रवृत्तस्य सिद्धिरनुपायद्वारेण च प्रवृत्तस्य नाश इत्येवं नायकं प्रतिनायकगतत्वेनार्थानर्थोपायस्तुत्यत्रिः का-
लोतृ॰ र्या उपायस्य कर्त्रा स्वीक्रियमाणः पंचावस्था भजते तद्यथा स्वरूपं स्वरूपात् किंचिद्विचलनं नाम कार्यसंपादनयोग्यता नाम प्रति-
१०० बन्धोपनिपातेन शंक्यमानं नाम निवृत्तप्रतिपक्षतया बाधकबाधनेन सुदृढफलपर्यन्तं नाम एवमार्तिसहिस्नूनां वि-
100 प्रलम्भभीरूणां प्रेक्षापूर्वकारिणां तावदेवं कारणोपादानं तावद्विधाः पंचावस्थाः कारणगता मुनिनोक्ताः स-
साध्यफलयोगे व्यापारः कारणस्य यः तस्मान्न पूर्वा विज्ञेयाः पंचावस्थाः प्रयोक्तृभिः प्रारंभश्च प्रयत्नश्च तथा
प्राप्तेश्च संभवः नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पंचम इति एवंप्रायताः कारणस्यावस्थास्तत्संपादकं कर्तुरिति
वृत्तं पंचधा विभक्तं तत्र वस्तुमुखप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्या अन्वर्थनामानः पंच संधय इति वृत्तखंडयः सं-
धीयंत इति कृत्वा तेषामपि संधीनां स्वनिर्वाहं प्रति तथाक्रमदर्शितादङ्कान्तरभिन्ना इति वृत्तभागाः संध्यंगानि उपक्षे-
पकः परिकरः परिन्यासः विलोभनमित्यादीनि स्वार्थप्रकृतनयोगैर्वा तद्भूताः तथा हि स्वायत्तसिद्धेरन्वीजं बिंदु।
कार्यमिति त्रयः बीजेन सर्वव्यापनात् बिंदुनानुसंधानात् कार्येण निर्वाहात् सन्दर्शनप्रार्थनाव्यवसायरूपात्त-
नास्ति त्रयः अर्थसंपाद्यः कर्तुः प्रकृतयः स्वभावविशेषाः सचिवायत्तसिद्धेस्तु सचिवस्य तदर्थमेव वा स्वार्थमपि
वा प्रवृत्तत्वेन प्रकीर्णत्वप्रसिद्धत्वाभ्यां प्रकरीपताकाव्यपदेश्यतया उभयप्रकारसंबन्धीव्यापारविशेषः प्रकरीपता-
काशब्दाभ्यामुक्त इत्येवं प्रस्तुतफलफलनिर्वाहणेन स्यापि कादिकस्य प्रवृत्तस्य च ॥ सकलसर्गसंगतावसरेन
न व्युत्पत्तिदायिनी निबन्धनया प्रासंगिके त्विति वृत्तेनार्थनियमः सकृत्प्रासंगिके तत्परार्थत्वात्स्य यनियमो भवे ६८ १००

मुनिना एवं स्थिते रत्नावल्यां धीरललितस्य नायकस्य धर्मार्थाविरुद्धसंभोगमेवायामनौचित्यभावान्नुमतत्वेन निःश्रव-
स्यादिति श्लाघ्यत्वान्नरपिवीराजन्यमहाफलान्तराननुबन्धिकन्यालाभफलोद्देशेन प्रस्तावनोपक्रमे पूर्वापि सम्भेयाव।
स्यापि चूडकसहिताः समुचितसंध्यंगपरिपूर्णा अर्थप्रकृतिप्रकारा दर्शिता एव प्रारंभे स्मिन्स्वामिन इति बीजाद्वहिरभ्यु-
निविश्यान विग्रहकथा इति राज्यं निर्जितशत्रु त्विति बीचासिनरूपभोगमेवावसरोपमिलपदेयात्र अत इति हि निरूपितम्
एतन्न समस्तसंध्यंगसद्भूपं तस्याद दृष्टप्रदर्शनमानमतितमत्र मध्येषु मावहति यस्ये केनतह प्रदर्शमानस्य वा परान्
सन्धानवन्धनयाकेवलेसमुत्वेदाहिभवतीतिनवितत ८४ ॥ अस्यार्थे स्य च लक्षयते येवेन दृष्टान्तत्वकं दर्शनया
ननु केवलं शास्त्रमनुमादनेच्छयायथा ॥ वेणीसंहारे विलासान्वेरस्यप्रतिमुखसंध्यंगस्य प्रकृत वसनि
वध्यानन्तगुणमपिहितीयेके भवतमतानुसरणमात्रेच्छया च टनम् ८५ ॥ व्यतिरेकदृष्टान्तमनुकेवलेति
न स्याहाहरणमाहन विति केवलशास्त्रमिच्छाशङ्कं वत्सगुंजानस्यादमाशायः भरतमुनिनासंध्यंगानां रसांगभूतमि
तिहत्नप्रशस्तुत्यादनमेव प्रयोजनमुक्तम् नतत्पूर्वरंगावदृष्टसंपादनविद्यादिवाधारणं वायथाक्रमिष्टसर्वस्व
वनाहरणं तस्मान्न पत्नयः रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुणानां चैव बृहणम् आश्चर्यवदभिख्यानं प्रकाश्यानां प्रकाशनं गोप्या-
नां च ह्युविधेयस्य नह एशास्त्रप्रयोजनमिति ननत्र समीरायति भोगार्थी विलासः परिकीर्तितइति प्रसन्नवेसन्ध्यंगवि
लाससत्वतोरतिभोगार्थामाप्तिकारकरसोवितस्याद्विभावोपनायकविभावागुपलक्षणत्वं च गप्रयुक्ता यथानवे

ध· उद्दीपनं विभावादिस्मरणाद्यथा यथा अयं सो राआ उदयणो त्ति सागरिकायाः प्रथमदर्शनं वासवदत्तातः पलायने पुनरुद्दीपनं चित्रफल
लोट· कोल्लेख प्रशमनं समेगलतापवेशाद्यादिगाढं हि अनुवासरं मृदितस्य कुमारमालतीकुसुमवत्क्कटिति एवज्ञानिमवलंब
१-१ ते विशेषतस्तु शृंगारे यदाह मुनिः यद्वामाभिनिवेशित्वं यतश्च विनिवार्यते दुर्लभत्वं यतो नार्याः कामिनः सा परा रतिरिति
१०१ वीररसादावपि यथावदुद्दीपनप्रशमनाभ्यां विनाकृतः स्वाङ्कुतफुल्लकल्पमध्ये प्रकटीविकीर्षितः पाशेपेयभावेन प्रद।
र्शित एव स्यात् ९८ इति शृङ्गारवर्णनादारब्धा शंकामग्रशयानन्तु सर्वथापनता विश्रान्तिविच्छेदो यस्य स तथा रसस्येति रसोग
मृतस्यकस्यापीति यावत् तापसवत्सराजे हि वासवदत्ताविषया जीवितसर्वस्वाभिमानात्माप्रेमबन्धस्तत्र हि भावो विन्यस्त

इदं चापरं प्रबन्धस्य व्यंजकत्वनिमित्तं यदुद्दीपनप्रशमने यथावसरावस्थामेव ९८ पुनरारब्धविश्रान्ते
रसस्याङ्गिनोनुसन्धिश्च यथा तापसवत्सराजे शबन्धविशेषस्य वत्सनाटकादेरसव्यक्तेर्निमित्तमिदं चाव
गंतव्यम् ९९ ॥

एवं विप्रलंभादिभूमिका मलेति हृदयव्यापी राज्यप्राप्तिहेत्वादिसचिवनीतिमहिम्नोपनतयानन्दं गभूतपद्मावती
लाभानुगतया नयप्राप्तानुरूपापरमामभिलषणीयतमत्वेनाप्राप्तवासवदत्ताधिगितेव तत्र फलम् निर्वेदतो हि
प्रामादेवीभूतया सीवभूपः सम्बन्धो भूहृत्केनेत्येवं देवीसाभाग्यान्नं निर्वहितमियति चेति हृदयेवैविद्यविचित्रभिज्ञस्या
नीपो वासवदत्ताप्रेमबन्धः प्रथममनारम्भात्प्रभृति पद्मावतीविवाहस्थेति ॥ ९१

वर्ण्यप्रस्तावे न स्वशब्दवाच्यताविषयः प्रेमबन्धः कथावशादागन्तुकमानविच्छेदोऽयं यः सहितः तथाहि प्रथमेन तावदेकैकस्फुरद्रस
प्रदीपनिबद्धः तदहं केऽडविलोकनदिवसानीतः क्षेपस्तु यातेऽष्टौ वेत्यादिना बद्धोऽनेकवर्णिरस्मनः किमयथा प्रेमासमाप्तौ
त्सव मित्येतेन द्वितीयेऽपि दृष्टिर्नामृतवर्षिणी स्मितमधुप्रस्यन्दि वक्त्रं न किमित्यादिना मपवविच्छिन्नविच्छिन्नोऽप्यनुसंहित
तृतीयेऽपि सर्वत्रोज्ज्वलितेषु वेश्मसु तदा मीलज्जने विद्रुते श्वासोत्कम्पविरलपाप्रतिपदं देयापतेत्यातथा हानायेति मु
हुः प्रस्तावपरयादगंधवराख्यातया यातेनापि वर्णितेनतदहनेनायापि दशामहइत्यादिना वर्णनेऽपि देवी स्वीक्रियमाणस्य
नियतेः स्वज्ञायमानस्य मे तज्ज्ञोऽशरणादिप्रसवदना यायात्क्ययन्वयो श्यपं त्रणाकवंकपमपि ह्रीणानिशाजाग्रतोऽरा

यदलंकृतीनां शक्तावप्यानुरूपेण योजने शक्तोऽपि कविः कदाचिदलंकारनिबन्धने तदाक्षिप्ततयैवानपे
क्षितरसबन्धः प्रबन्धमारभते तदुपदेशार्थमिदमुक्तम् दृश्यन्ते च कवयोऽलंकारनिबन्धनैकरसा अनपेक्षितरसाः

प्रबन्धेषु ८८॥

त्रिणेत्रपद्देनेन साश्रियनमास्वप्नेऽपिनास्यादिते त्यादिना पंचमेऽपि समागमप्रत्याशया कारुणेनिहूते विप्रलंभे कृविते तथा
भूतेव तस्मिन् निवसिजानात्यासि मयिप्रथत्वांत शूर्पाङ्करुषमुपगत्तामे प्रियनमाप्रसीदेति श्रेज्ञानखलु क्रपितेनस्तु क्रिवि
पुरे समुद्भिन्नाथी तैर्नयनसलिलैः स्वास्यनिपरइत्यादिना षष्ठेऽपि तत्संप्रासि विलासिनेनमनुसाप्राणामयाधारिता इत्या
दिना ८१ अलंकृतीनामिति योजनापेक्षा कर्मणि षष्ठी दृश्यन्ते चेति यथा स्वप्नवासवदत्ताख्ये नाटके संचितपक्ष्मकवा
टे नयनद्वारे स्वरूपताडनेन उद्घाट्य सा प्रविष्टा हृदयं गृहं मे नरपतनयेति ८८॥

ध्वन्यालो. नकेवलंप्रबंधेनसाक्षाद्व्यंग्यो रसो यावदन्यो व्यंग्यमात्रमपीति दर्शयितुमुपक्रमते ॥ अनुस्वानोपमः शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमू
तृ. लश्चायो ध्वनेः प्रभेदउदाहृतः स केषुचित्प्रबन्धेषु निमित्तभूतेषु व्यंजकेषु सन्त्यज्य गणतया ह्यिरः स च प्रसेति रसादिध्वनेः प्रकृतम
१०२ भासते व्यंजकतयेति शेषः हन्निशब्दाव्यमेव योज्यः अयवानुस्वानोपमः प्रभेद तदाहृतोयः प्रबन्धेषु भासते अस्यापि सयो।

102

अनुस्वानोपमात्मापि प्रभेदो य उदाहृतः। ध्वनेरस्य प्रबंधेषु भासते सोपि केषुचित्। अस्य विवक्षितान्यपर
वाच्यस्य ध्वनेरनुरणनरूपव्यंग्योपि यः प्रभेद उदाहृतः स द्विप्रकारः सोपि प्रबंधेषु केषुचिद्द्योतते तद्य।
था मधुमथनविजये पांचजन्योक्तिषु यथा वा कामदेवस्य सहचरसमागमे विषमबाणलीलायाम् य
था च गृध्रगोमायुसंवादादौ महाभारते १५॥

लक्ष्यक्रमः कथितैरेवश्लोकेन कारिकाद्वयोः संगतिः एतदुक्तं भवति प्रबंधेन कदाचिदनुरणनव्यंग्यो ध्वनिः साक्षा १०२

सत्वरसादिधनैर्पर्यवस्यतीति यदिदं तस्यैवमेव व्याख्यायते तदा ग्रन्थस्य सर्वैरितरस्मात्तत्त्वक्रमविषयस्य मध्ये ग्रन्थायम्
सेगतः स्यात् नीरसत्वेव यौवनन्यायाद्यानामुक्तं स्यादिमलम् लीलादाहः शुभ्रप्रभाममलमदितिमंडलः सञ्चिप्रजकी
सस्त्रणलादहरणतस्त्क्रगरुश्राद्युंगवास्मि इत्यादयः यौवनन्योक्तयोरुक्तिनी विप्रलब्धवासदेवाशय प्रतिभेदनाभि
प्रायमभिव्यंजयंति रसाभिव्यक्तः प्रकृतरसस्वानुपर्यवसायीसहृच गमयपवनमलयानिस्सहृयस्त्रैः समाराम
हृमि भ्रवदस्थि भ्ररोम्णोनिरवंक्रसोभ्रद्वविये भ्रादहितेविसविलितेविन्नवपि प्रणेनपत्रि भ्रभन्निणयकुरुसि इत्यादयो
यौवनोक्तयस्तत्तन्निजस्वभावव्यंजिकाः स्वभावाः प्रकृतरसपर्यवसायी यथा चेति श्मशानावतीर्णगृध्रदाहार्थमागिने
विप्रलब्धगृध्रादिवाशवशरीरभक्षणार्थी शीघ्रमेव प्रसरतः शृणुमित्यतोले स्थित्वा श्मशानेस्मिन् गृध्रगोमायुसं
कुले नैवरजीवितः कश्चित्कालयर्ममुपागतः इत्याद्यनेकमवोचत् गोमायुस्तु निशोदयावधि समीतिष्ठत तनो गृध्रा
दयस्त्यादृमवत्तियिष्यामीत्यभिप्रायेणावोचत् आदित्योयं स्थितोमूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् बहुविघ्नो मुहूर्तोयं जी
वेदपिकदाचन इमंकनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् गृध्रवाक्यात्कथं बालास्त्यक्ष्यध्वमविशंकिताः इत्यादि ।
स चाभिप्रायो व्यक्तः शान्तरसपर्यवसितो निष्पन्नो प्राप्तः ८९ ॥

ध्व. लो. तृ. १०३ एवं रसादिध्वनिरलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य यद्यपि वर्णपदप्रभृतिष्वेव यथार्थं ते व्यंजकत्वेनिरूपितेन निरूपणीयोतस्तमवशिष्यते
तथापि कविसहृदयानां शिक्षां दातुं पुनरपि सूक्ष्मदृशान्वयव्यतिरेकाभ्यामिव व्यंजकवर्गमाह वर्णेति तन्मेत· दंसत्रितिके
वाक्यमिति व्याख्यामहे सुबादिभिर्यो न व्याप्तो पमो भासते वक्रभिप्रायादिरूपः अस्यापि सुबाद्यभिव्यक्तस्यानस्यानोपम।

103

सुप्तिङ्वचनसंबंधैस्तथा कारकशक्तिभिः। कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्योऽलक्ष्यक्रमः क्वचित्॥ अलक्ष्यक्र-
मो ध्वनेरात्मा रसादिः सुब्विशेषैस्तिङ्विशेषैर्वचनविशेषैः सम्बन्धविशेषैः कारकशक्तिभिः कृद्विशेषैस्त-
द्धितविशेषैः समासैश्चेति चशब्दान्निपातोपसर्गकालादिभिः प्रयुज्यमानैरभिव्यज्यमानो दृश्यते यथा न्य-
क्कारो ह्ययमेव यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः धिग्धिक्
शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः अत्र
हि श्लोके भूयसा सर्वेषां स्फुटमेव व्यंजकत्वं दृश्यते ॥

स्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यो द्योत्यः क्वचिदभिमुखीकारिकया सह सम्बन्धस्य संगतिरिति सर्वत्र हि सुबादीनामभिप्रायविशे-
षाभिव्यंजकत्वमेवोदाहरणेषु तत्र अभिव्यक्तोऽभिप्रायो यथास्वं विभावादिरूपतापत्तिद्वारेण रसादीन्व्यनक्ति एतदुक्तं भ-
वति वर्णपदादिभिः प्रबन्धान्तैः साक्षाद्द्वारसोऽभिव्यज्यते विभावादिप्रतिपादनद्वारेण यदि वा विभावाद्यभिव्यंजन। १३

तत्रप्रबन्धस्यैतत्परस्परयाव्यंजकत्वंएवंसंगाङ्क्ते मधुनात्तवर्णपदादीनामुच्यतइतितेनतन्त्रावपिप्रभिद्यमानोऽदृश्य
तेइति श्मादौवाक्यशेषोप्यध्याहार्यः विभावादिव्यंजनद्वारतया पारम्पर्येणैतद्वेद्रूपःसमारयइतिममशत्रुसंभवोनोचि
तइतिसंबंधोनौचित्यंकोपविभावव्यनक्ति श्रवयइतिबहुवचनम् तपोविघ्नतपस्येतिपौरुषहीनत्वंताडितेनमत्वर्थी
येनापिव्यक्तम् तत्रापिशाब्देननिपातसमुदायेनासंतासंभाव्यमानत्वम् सत्कार्यहिकार्यादिजीवक्रियानटादेननवत्समका
नविनातस्यांसत्कर्तृश्रुपिपाहेनमनुष्यमात्रकः ग्रत्रैवेतिमदधिष्ठितोदेशोधिकरणंनिःशेषणाहन्यमाननयारादस

तत्रमेयदवयइत्यनेनसप्तम्यन्यवचनानांव्यंजकत्वम् तत्राप्यसौतापसइतितद्धितनिपातौयः सोप्येवैव
निहंतिरादसजलंजीवत्यहोतिकारकशक्तीनाम् धिग्धिक्छक्रजितमित्यादौश्लोकार्थरूत्तद्धितसमा
सोपसर्गाणाम् ५- ॥
वलेवकमेति तदिदमसंभाव्य मानमुपनतमितिपुरुषकारासमर्थत्वेनिर्धत्यते तिङ्भ्यां
कारकशक्तिपनिपातकैश्चपादैः रावणइतिवर्धोत्तरसंक्रमितवाच्यत्वेएवमेवव्याख्यातम् धिग्धिगितिनिपातेस्यश
क्रजितवानित्याद्यौपिकेयमित्सुपपदसमासेनसहृतः स्वर्गेत्यादिसमासस्यस्वपौरुषानुस्मरणांप्रतिव्यंजक
त्वम् हृप्याशह्वस्यनिपातस्यस्वात्मपौरुषनिन्दांप्रतिव्यंजकताभुजैरितिबहुवचनेनप्रत्ययनभावमात्रेमेनदितिव्यज्य
ते तेनतितरशास्तितशापिविभज्यमानेत्रश्लोकेसर्वपर्वांशोव्यंजकत्वेनभातीतिकिमन्यत् ५- ॥

ध॰ लो॰टं॰ १०४ 104

एतदर्थमदर्शनस्य फलं दर्शयति एकस्य पदस्येति पदं ह्यंभवतितदुदाहरति यथाद्रैवेति ५१ प्रतिक्रान्तेनतत्कदाचनव
र्तमानतामवलम्बमाने सत्स्वेषुयेषु कालाइति सर्वेष्वेवनंतत्सु वेषुप्रतिवर्तमानो नामकोपि काललेशाइत्यर्थः प्रतीपान्व
यस्थितानिनिकटतयावर्तमानीभवंति तारुण्यानिदुःखानियेषुतेनदुःखं बहुप्रकारमेव प्रतिवर्तमानरूपाः सर्वका
लेषणाइत्यनेनकालस्यतावत्त्रैविध्यमभिव्यंजयतः पांतरसव्यंजकत्वम् देशस्याप्याह पृथिवीष्वः श्वः प्रातः प्रातःदि
नाहितं पापीयदिवसा पापानां सम्बन्धिनः पापिष्ठजनस्वामिकादिवसा यस्यासातथोक्तास्वभावतएवतावद्दुःखमयः का
एवंविधव्यंजकभूयस्त्वं वर्द्धमानेकाव्यस्य सर्वातिशायिनीवंपरकाष्ठां यासमुन्मीलति यत्रहिव्यंग्यवभा
सितः परस्यैकस्यतदाविर्भावः तत्रापिकुत्रकुत्रापिवस्तुविशेषः किमुतयत्रतेषांबहूनांसमुदायः यथात्रा
नंतरोदाहृतेश्लोके अत्रहिरावणइत्यस्मिन्पदेर्थान्तरसंक्रमितवाच्येध्वनिप्रभेदेनालंकृतेपिपुनरनन्तरोक्ता
नांव्यंजकप्रकाराणांसमुद्भासनम् ५१ इत्थंतेचमहात्मनोप्रतिभाविशेषभाजोभवादुर्लभानेवंविधाक्त्यप्र
काराः यथामहर्षेर्व्यासस्य अतिक्रान्तसुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः श्वः श्वः पापीयदिवसाः पृथिवी
गतयौवना अत्रह्यतिरस्कृतवाच्येनवचनेनालक्ष्यक्रमव्यंग्यः पृथिवीगतयौवनेत्यनेनचपदेनात्यन्ततिरस्कृतवाच्यो

लक्ष्यत्रापिपापिष्ठजनस्वामिकपृथिवीलक्षणदेशसैवात्याहिंसोषितोदुःखमयइत्यर्थः तथाहिदिनाह्निं गतयौ
वनाहृष्टासौवदसंभाव्यमानसंभोगगतयौवनाहियोयोदिवसआगच्छति ससपूर्वंपूर्वापेक्षयापापीयोनिकृष्टत्वा
त यदिवेयस्यवेत्तायेशाहोत्तुनिनैवंभद्रकोपिजनोवा अतोतेनिसंपिप्रकारेरसस्यैवांगतामेतीतिभावः ५२ ॥

समुदितत्वेन दृष्टमुदाहरणेऽस्य सत्वे वोच्यत इति भावः । तालैर्मिलितबहुवचनमनेकवियं वैदग्ध्यं धनिर्विघलं भोगीयकतामेति ५३
अपसर रोदितमेव निर्मितं माउसुंसयट्टेन अद्धिणी मे दर्शनमात्रेणाश्चाभ्यां तव बद्धे रथमेव रूपं न ज्ञातं उक्तश्चो हितं किं चेज्ञातिर
ज्ञितकस्याप्यपराधो दैवेनेत्यमेव निर्माणं कृतमिति अपसरस्माद्द्याश पासंकाथीं दैवस्याविपरिवर्तेपिन्नमशक्नुतादितिनिरुक्तो
व्यंजकः तदनुगृहीतानि तत्पदानि तथात्वमिति भावः ५४ मापस्यातं रूपः अवेहि बालक अप्रोफ अद्रो अग्निम वक्तोकः वृथयपरत
तेषां स्वादीनामेकैकशः समुदितानां वाच्यं जनकत्वे महाकवीनां प्रबंधेषु प्रायेण स्वज्ञापि दृश्यते सर्वेत
स्यव्यंजकत्वे यथा तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैः कांतया नर्तितो मे यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकंठः सुहृद्वः सुरु
५३ निरुक्तस्य यथा अपसर रोदितुमेवाग्निमिश्राइमाउसमसमेदृश्यतद्धी इदं सतमेअग्र: सइपद्धिजेहिहिअग्रे
तद्दृणात्माद्द ५४ यथा यामापस्यंकभीऊ अवेहि बालअ ग्रहोम्म अहिहीऊ अम्मे अणि विक्कुओसणावरेरकवि
अस्सुली ५५ सर्वस्य यथा अणस्सवस्सबालअणद्दा अद्धिकेसमउपपोसिप अहाज्जाआभीरुआणतद्देश्व
अणहोइ ५६॥
शः यतः स्वस्मरहमस्माकं वल्लणीयं वर्तते इत्यत्राविहीतिनिरुक्तमिदं भुनक्ति त्वं नाकस्प्रोफे लोकमध्ये
परे वै प्रकाशयसि अस्तिनसंकेतस्थानं स्वस्मरगृहं तेनैवागंतव्यमिति ५५ अन्यत्रव्रजबालक स्नेयोप्ह प्रकर्षेण लोकप
स्पतत्र भोरतिसोलुएउनमाद्धानम जायाभीरुकाणसंबंधिनटमेव न भवति अव्रजायातो ये भीरवस्तेषामेतन्न स्थानमि
ति हृतापेतः संबंधरस्मनेन संबंधेनैव व्यातिशयः अयव्रज व्रकान्याभिव्यक्तः ५८॥

ध० लोच० १०५
105

कृत्तेकेति कृदन्तानामि तद्धितोपलक्षणार्थम् कृन्तः कृत्प्रयोगो येषु कां काव्यवाक्ये यथा जानाभीरुकाणामिति येषु
रसतात्पर्यमप्यन्नौ शुभेमपरं तत्राले न्य: कोन्योजगतिकृत्तिन: स्यादिति कृत्प्रयोगो व्यञ्जको भावद्योतकः ५७ समासानां
केवलानामेव व्यञ्जकत्वमावेद्यत इति सम्बन्धः वशाद् इति जातावेकवचनम् दौदिशाद्यैवमाद्यन्तः काकतालीयम
येन गंडस्थापरिस्फोट इति वक्तृहि योगवद्धो समयश्चसमनुपन्नत्वमेतदलं शाणाद्ध्यारणाय श्रुतपदसमपदेन सन्ततो।

कृत्तकप्रयोगेषु प्राकृते तद्धितविषये व्यञ्जकत्वमावेद्यत एव ५७ समासानां हुत्तौ विशेषेण योजने निपातानां।
व्यञ्जकत्वे यथा अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतो निःसहो मे नववारिधरोदयाद्दोभिर्भवितव्यं च
निरातपत्वरम्यैः अत्र च शब्दः यथा वा मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिधानम् मुखमंसविव
र्तिपक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु अत्र तु शब्दः ५८ निपातानां प्रसिद्धमपीह द्योतकत्वं रसापेक्षयो
क्तमिति द्रष्टव्यम् ५९॥

सुप्तोपनतिभावत्वमुक्तम् तु शब्द इति पश्चात्तापसूचकः संलापनाद्यपरिचुम्बनलाभेनापि कृततृप्तत्वाभावादिति ध्वन
तीति भावः ५८ प्रसिद्धमपीति वैयाकरणादिग्रन्थेषु हि प्राकृप्रयोगस्थाने अप्रयोगाभावात् षष्ठ्या स्ववर्णाहि लिङ्गसं
ख्याविरहाश्च वाचकत्वे लक्षणेन द्योतका निपाता इत्युक्तोऽस्मात्तत एवेति भावः ५९॥

प्रकर्षेण स्निग्धा इति प्रशब्दः प्रकर्षेयोतनयत्रिंगुदीफलानां सरसत्वभावत्वाणश्राश्रुमसस्यैः संपीतिशयं धनति तापसस्य।
फलविषयोभिलाषातिरेको ध्वन्यत इति भ्रमन्त शुभिलानयाजेतलेदि राजः इयमुक्तिः न तापसस्येत्यले ३ -- हिज्ञाणामि।
स्वनेनाधिकानि स्वतिसम्य गुणैर्विशेषलोहितनैवहि भगवतः कृपातिशयोभिव्यक्तः मनुष्यश्वासमपावर्त्ततस्वबुद्धि
उपसर्गाणां व्यंजकत्वं यथा ॥ नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः प्रस्निग्धाः क्वचिदिंगुदीफ
लभिदः सूच्यन्त एवोपलाः विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगास्तोयाधारपथाश्च वल्कलशि
खानिष्यन्दलेखांकिताः। मधुमधुरवरकपोतनुन्मपूर्वप्रविवेलवामनवलसन्निवेशं ज्वनमिदमवगा
तमानभीमव्यसनमिवोपविरोहणात्मेति अत्र प्रशब्दस्योत्कृष्टस्य वरस्य व्यंजकत्वमाधिक्ययोतनत इत्या
दौ ३ -- हिज्ञाणां चोपसर्गाणामेकत्रोपदेशः प्रयोगो दृष्टपरोऽते सोऽपि समव्यस्तानुगुणतयैव निर्दोषो यथा प्र
भ्रष्टपत्रवरोयदिषितमसि समुद्धीत्यवीनाइतीत्याज्ञनेनिमापिसे अस्य प्रेमनुपागनस्यमारोवतिपाता
नामपितथैव श्रद्दोवनाभिस्पृहणीयवीर्ययैः स्मातो यथा वा येजीवन्तिनसामन्ति ये स्ववशुषिधोस्यावहसो।
निये येषस्यास्मिमतास्तु व पुलकितेनाहेष्टे गुणोन्नजिते द्वाधिकककुष्ममहाकृपा सिषणाणां तेषां जनानां कृते
नीतानामलयपाठेनावधिनास्वाडिहिषः प्रष्यतइस्मातो ३-१॥
सामान्यकृतानुमाना। योगीश्वरैरप्यसबोधमीशं तं बोद्धुमिच्छे त्वबुधः स्वतन्त्रैः सम्यक्स्तुतमुपांशु कृताश्रासमेनाश्वं
तमिमनेनतोकानुजिहन्वयातिश पवनन्नदाचरतः परमेश्वरस्य धनित ः तथैवेतिरमव्याजकतेनैवहिज्ञाणामपिप्रयोगो निर्देश

ध्व. प्रसंगान्मौनक्षत्रं तस्मापिव्यंजकमित्याह पदग्रहणं वाक्यादेरपि यथासंभवमुपलक्षणम् विरंतीतिनपवहिसर्वैविदंति
लोच. स्तनशमितिध्वन्यते वाक्यैनक्षत्रं यथा ॥ पश्य द्वीपादन्यस्मादपीतिवचनांतरेकः सद्देद्वाद्वीपादन्यस्मादपीत्यनेनाम
१०९ षातिशयः सर्वद्वितिमृतोनाथहृष्टासर्वांगसुन्दरीइत्युन्मादातिशयः २ तिङंतपदानुप्रविष्टस्याप्यर्थकलापस्य।

106

पदैपैनक्षत्रं च व्यंजकत्वापेक्षयैवक्वचित्स्वगुणसमानेशोभामावहतीति ॥यथा॥ यद्वंचनाहितमतिर्बहुचा
टुगर्भंकार्योन्मुखः खलजनः कृतकंब्रवीति तत्साधवोननविदंतिविदंति किंतकर्तुं वृथाप्रणयमस्य
नपारयन्तीत्यादौ २ कालस्यव्यंजकत्वंयथा ॥ समविसमनिर्विसेसा समंततोमन्दमन्दसंचारा:
शद्देहितिपद्धामणोमहाणाम्मिउल्लेख्याः अत्रत्वविराढविष्यतिपन्थानइत्यत्रभवंतीत्यस्मिन्नदेशसमयः
कालविशेषाभिधायीत्स्वपविशेषादेवः प्रकाशनेप्रवंहिमाघ्यार्थः प्रवासविप्रलंभशृंगारविभावतयाविभाव्य
मानोरसवान् ३॥

कारककालसंख्योपग्रहरूपस्यमथ्येऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांसूक्ष्मदृशाभागगतमभिव्यंजकत्वंविचार्यमितिभावः २
मपविमोषनिततप्रेक्तमाणवर्षसमयः कस्यकारीकिमितिवर्तमान इतिध्वन्यते ३ प्रेशोशिकायसंगादेवाह १०९

दिवसार्थो हि अत्रान्येनासंभाव्यमाननामत्वात्प्रत्यायनमिति ५ सर्वनाम्नो येतिचक्रमेण शब्दस्य चेयमर्थः तेन प्रक्रमेणेयोनस्संभू-
यसर्वनामव्यंजकत्वं हृश्यते इत्युक्तं भवतीति तथाहि तदितिपदेन न भिन्नो न्यो तस्य क्रमेण समस्तावसमस्तामगतानिधानभू-
तो भूषिकादाकोलितां ध्वनति तदिति हि केवलमुच्यमानेन समुत्कर्षोपि शकोपि संभाव्यते न च नतभित्ति शाहे नापिपते
दौर्भाग्याद्यनतत्वसूचकाविशेषाश्च उक्ताः एवंसाधने तत्त्वादावपि योज्यं एवं विधेषु विषयेषु स्मरणाकार द्योतकता तच्छेष्ठस्य

यथात्र प्रत्ययांशो व्यंजकस्तथा क्वचित्प्रक्रमेणापि दृश्यते यथा तद्गेहं नतभित्ति मन्दिरमिदं लब्धाव।
गाहं दिवः सा धेनुर्जरती चरन्ति करिणामेता घनाभा घटाः स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं यो-
षितामाश्चर्यं दिवसैर्द्विजोयमियतीं भूमिं समारोपितः अत्र श्लोके दिवसैरित्यस्मिन्पदे प्रक्रमेणा
द्योतकः ५ सर्वनाम्नां व्यंजकत्वे यथात्रैवानंतरोक्तश्लोके सर्वनाम्नां व्यंजकत्वं स्फुटमेव स्थाप्यक
विनादेश्याविशेषप्रयोगेन कृतः ॥ अनया दिशा सहृदयैरन्येपि व्यंजकविशेषाः स्वयमुत्प्रेक्षणी-
याः ५ ॥

ननु पदस्य संबन्धे नोक्तं प्राक् ५ तदेवाह नतदिदं चाघादिनास्त्वन्तु भवयोरत्येन विरुद्धा विष-
यतास्तु चेन नाश्चर्यविभावना योजिता तदिदं शब्दाभावे तत्सर्वमसंगतं स्यादिति तदिदमादेरेव शाणावयोज्यम-
पनन्द्वादिशः सामस्त्येन प्रसामर्थ्यं व्यंजकमिनुपलक्षणपरम् तेनक्तोपप्रस्तावन्यायेनानेनैव विचित्र्यमिन्तु।
क्रम पददत्ति अन्येपीति ५ ॥

ध्व.
लोच.
१०७
107

श्रुतिविद्विमतयाशिष्यबुद्धिसमाधानेनभवेदित्यभिप्रायेणसंक्षिपति विनत्याविधानेपियोजनं स्मारयतिवैचित्र्ये
णेति ९ पूर्वनिर्णीतमप्येतमविस्मरणार्थमधिकाभिधानार्थंचाहिमम् ७ नवाचकत्वंध्वनिव्यवहारोपयोगिप
नोवाचकस्यव्यंजकत्वेनस्यात् इतिप्रागेवोक्तम् ८ ननुनगीतादिवद्रसाभिव्यंजकत्वेपिशब्दस्यतत्रव्यापारोस्त्येव

एतस्मसर्वंपदवाक्यवचनाद्योननोत्रैवगतार्थमपिवैचित्र्यणव्युत्पन्नयेपुनरुक्तम् ९ ननुवार्थसाम
र्थ्यादेव्यारसादयइत्युक्तम् तत्ररसाद्यादीनांव्यंजकत्वैचित्र्यकथनमनवद्यमेव ७ उक्तमत्रपरा
नोव्यंजकोक्तवसरे किंचार्थविशेषाव्यन्तेपिरसादीनांतेषामर्थविशेषाणांव्यंजकशब्दाविना
भावित्वाद्यथाप्रदर्शितंव्यंजकस्वरूपपरिज्ञानेविभज्यापयुज्यतएव ८ शब्दविशेषाणांचान्यत्रचवा
रुत्वंयद्विभागेनदर्शितंतदपितेषांव्यंजकत्वेनैवावस्थितमित्यवगन्तव्यम् ९ ॥

सचव्यंजनात्मैवेतिभावः एतच्चास्माभिः प्रथमोद्योतेनिर्णीतवरम् नचेदमस्माभिरपूर्वमुक्तमित्याह अन्यत्रे
तिभामहविवरणे विभागेनेति स्वचन्दनादयः शब्दाः शृंगारेचारवोबीभत्सेत्वचारवइतिरसक्तत्तएवविभागः १०७
रसंप्रतिवशब्दस्यव्यंजकत्वमेवेत्युक्तंभवाक ९ ॥

स्वकन्दनादिशब्दानां तदानीं शृंगारादिव्यंजकत्वाभावेपि व्यंजकशक्तेर्भूयमारशैनान्नदपि वामसुन्दरीभूतमर्थं से पारयितुं
सामर्थ्यमस्ति तथाहि तदीतारंतास्पतीम्बतटशष्टुं स्वनपुंसकत्वे ब्रनाहस्य स्त्रीत्वमेवाश्रितं सहृदयैः स्त्रीतिनामा
पिमधुरमिति हृत्वा यथा वास्मदुपाध्यायस्य विहृतक विस्मृदयचक्रवर्तिनो भट्टेन्दुराजस्य ॥ इंदीवरद्युति यदा बिभ्र
यत्रापि तत्रैस प्रतिभासमेतेन त्रापि व्यंजकेरवतान्तरयद्द्वंसोऽपि एवं तेषां श्रवादृयतितानां तदेवाभ्यासादपोह्य
नानामप्यवभासन इत्यवसातव्यं ॥ कोऽन्यथा तस्य वाचकत्वे शब्दानां वाचकत्वविषयो विशेषः स्यात् ॥ अन्यथ
वासौ सहृदयसंवेद्य इति चेत् किमिदं सहृदयत्वं नाम किं रसभावानपेक्षकाव्याश्रितसमयविशेषाभिज्ञत्वम
उत रसभावादिमयकाव्यस्वरूपपरिज्ञाननैपुण्यं पूर्वस्मिन्पक्षे तथाविधसहृदयव्यवस्थापितानां शब्दविशेषाणां
चारुत्वनियमो न स्यात् पुनः समयान्तरेणान्यथापि व्यवस्थापनसंभवात् द्वितीयस्मिंस्तु पक्षे रसज्ञतैव सहृदय
यत्वमिति तथाविधैः सहृदयैः संवेद्यो रसादिसमर्पणसामर्थ्यमेव नैसर्गिकं शब्दानां विशेष इति व्यंजक
त्वाश्रय्येव तेषां मुख्यं चारुत्वम् १२॥ दाविलासाः स्यान्नाम गुणवर्णनमव
यात्रत्वस्य विस्मये कमलदरोस्यप
धाव्रदातीनामाकपोलततलकोमलकांतिविडंबिनि प्रवदि इत्यीवरस्य विस्मयस्य हि लासनाम पर्णनमकोम
लादयः शब्दाः शृंगाराभिव्यंजनहृष्टशक्तयोऽपरे सौन्दर्यमावहंति ॥ अवस्थैवैतदभ्युपगंतव्यमित्याह सहृदयसंवेद्य
स्तावदसौ न गुणः इत्याशयेनाह ॥ पुनरुक्तिश्रुतियोगित्रितगुणभेदस्याप्यत्नोपि समयः कथं नियतः स्यात् मुख्यं चारुत्वमि
तिविशेष इति पूर्वेण संबंधः १२॥

ध्व- अर्थापेक्षायामितिवाच्यापेक्षायामित्यर्थः अनुप्रासादिरेवेति शब्दान्तरेण सहृदयाश्रवनानदपेक्षोसौ विशेष इत्यर्थः आदि
न्यालो शब्दाच्छ्रुतिगुणालंकाराणां संग्रहः अनयवरवनायाः प्रसादेन वाच्यत्वेनोपन्यस्तितापव शब्दाः काव्ययोज्याइतिनान्वर्थम्
ट- १२ रसादीनां यद्योज ' ' वर्णपदादिभिर्व्यंग्यत्वं तस्य स्वरूपमभिधायेति सम्बन्धः उपक्रम्यत इति विरोधिनापि लक्षण
१०८ कारेण प्रयोजनमुच्यते शाब्दानन्वंनाम अनयाकारिकया लक्षणेन विरोधरससंबंधीत्यादिनाभविष्यतीत्यर्थः
108

वाचकत्वाश्रयस्तु प्रसादः पदवाच्यापेक्ष्यां तेषां विशेषः अर्थानपेक्षायां तेऽनुप्रासादिरेव १३ एवं रसा।
दीनां व्यंजकस्वरूपमभिधाय तेषामेव विरोधिरूपं लक्षयितुमुपक्रम्यते प्रबन्धे मुक्तके वापि रसादीन्ब
द्धुमिच्छता यत्नः कार्यः सुमतिना परिहारे विरोधिनाम् प्रबन्धे मुक्तके वा रसभावनिबन्धनम् प्रत्या
दृतमनाः कविर्विरोधिपरिहारे परं यत्नमादधीत अन्यथा त्वस्य रसमयः एकोपि श्लोकः सम्यक्सम्पद्यते
१४॥
ननु विभावभावानुभावसंचार्यौचित्यचारु इत्यादि यदुक्तं तत एव व्यतिरेकमुखेनैतदपि गम्यत एवम् व्यतिरेकेण
हि तदभावमात्रं गम्यते न तु तद्विरुद्धम् तदभावमात्रं न तथा दूषकं यथा तद्विरुद्धम् पथ्यानुपयोगो हि न तथा
व्याधिं जनयति यद्वदपथ्योपयोगः १४॥ १०८

रसाह

विभावेत्यादिना यदुक्तं तद्विस्फुटं विरोधीत्यादिनार्धश्लोकेनाह इतिवृत्तादिनार्धश्लोकेन यदुक्तं तद्विस्फुटं विस्तरेणोत्तरार्धश्लोके
नाह उद्दीपनेत्यर्धश्लोकस्य विस्फुटप्रकाशमित्यर्धश्लोकेन रसस्येत्यर्धश्लोकार्थस्य परिपोषं गतस्येत्यर्धश्लोकेन अलंकृतीनामि
त्यनेन यदुक्तं तद्विस्फुटमन्यदपि च विस्फुटं रसानौचित्यमित्यनेन ॥ एतत्क्रमेण व्याचष्टे हास्यशृंगारयोः वीराद्भुतयोः
रौद्रकरुणयोः भयानकबीभत्सयोः शान्तबीभत्सयोरनानुभावविरोध इत्यभिप्रायेण शान्तशृंगारानुपपत्त्योश्च शमना
कानि प्रत्यनीकानि विरोधीनि यानि यत्नतः कवेः परिहर्तव्यानीत्युच्यते विरोधिरससंबन्धिविभावादिपरि
ग्रहः विस्तरेणान्वितस्यापि वस्तुनोऽन्यस्य वर्णनम् अकाण्ड एव विच्छित्तिरकाण्डे च प्रकाशनम् परिपो
षं गतस्यापि पौनःपुन्येन दीपनम् रसस्य स्याद्विरोधाय वृत्त्यनौचित्यमेव च ॥ १५ ॥ एतत्तु रसापेक्षया विरो
धी यो रसस्तत्संबन्धिनां विभावानुभावव्यभिचारिणां परिग्रहो रसविरोधहेतुकः सम्भवतीयः तत्र
विरोधिरसविभावपरिग्रहो यथा शान्तरसविभावेषु तद्विभावतयैव निरूपितेष्वनन्तरमेव शृंगारादिव
र्णने विरोधिरसभावपरिग्रहो यथा प्रियं प्रति प्रणयवद्रूषितापि नायिका कामिनीषु वैराग्यकथाभिरनु
नयने विरोधिरसानुभावपरिग्रहो यथा प्रणयकुपितायाम् प्रसादनाय नायकस्य कोपाव प्रशमे रौद्रानुभाव
वर्णने विरोधात् विरोधिनिरसस्य यो भावो व्यभिचारी तस्य परिग्रहः विरोधिनस्तु यः स्थायी स्थायितया तावत्तस्य परिग्र
हो संभवनीय एव नद्भुत्थानप्रसंगात् व्यभिचारितयानुपरिग्रहो भवत्येव अत एव सामान्येन भावग्रहणं वैराग्य
कथाभिरिति निर्वेदग्रहणेन निर्वेदः शान्तस्य यः स्थायी स उक्तः यथा प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषम् इत्याद्युपक्र

ध. लोच. ९९ म्यार्थान्तरन्यासेन मुखे च श्लेषेणं प्रभवति गतः कालो हरिणाक्षीति मनागपि निर्वेदानुप्रवेशो सति रतेर्विच्छेदः ज्ञानविषयसततो
द्विजो विनसर्वं स्वाभिमानात्कथं भजेत नहि ज्ञानशक्तिकायजननतत्त्वलडपायेयथायं भजते अन्ते संहृतिमात्रान्न कथाभि
विनिवर्त्तवचनं शांतरसस्य व्यभिचारिणो धृतिमतिप्रभृतीन्संगृह्णाति १८ नन्वन्यदनुसंततः कथं वर्ण्यते किमुत विस्तर

अयं चान्यो रसभंगहेतुः यत्प्रस्तुतरसापेक्षया वस्तुनोन्यस्य कथंचिदन्वितस्यापि विस्तरेण कथनं यथा
विप्रलंभशृंगारे नायकस्य कस्यचिद्वर्णयितुमुपक्रान्ते कवेर्यमकाद्यलंकारनिबंधनरसिकतया महता
प्रबंधेन पर्वतादिवर्णने १७ अयं चापरो रसभंगहेतुरवगंतव्यो यदकांड एव विच्छित्ती रसस्य अकांड ए
व प्रथनं तत्रानवसरे विरामो रसस्य यथा नायकस्य कस्यचित्स्पृहणीयसमागमया नायिकया कयाचित्सह
परां परिपोषपदवीं प्राप्ते शृंगारे विदिते च परस्परानुरागे समागमोपायचिंतोचितं व्यवहारमुत्सृज्य
स्वतंत्रतया व्यापारांतरवर्णने १८ अनवसरे च प्रकाशनं रसस्य यथा प्रवृत्ते विविधवीरसंक्षये कल्प
संक्षयकल्पे संग्रामे देवप्रायस्यापि तावन्नायकस्यानुपक्रांतविप्रलंभशृंगारस्य निमित्तमुचितमंत
रेणैव शृंगारकथायामवतारवर्णने १९॥

इत्यादि कथंचिदन्वितस्येति १७॥ व्यापारांतरेति यथा वत्सराजस्य वन्यर्थे
रत्नावलीनामधेयमप्यगृह्णतो विजयवर्मवृत्तांतवर्णने १८ अधिनावदिति शाखाभ्यां दुर्योधनादेस्तद्वर्णने हरापास्त
मितिवेणीसंहारे द्वितीयांकभागमेवोदाहरणत्वेन ध्वनति अत एव वक्ष्यति १९॥ १९

एवंतसंध्यांगाभिप्रायेण यत्नादुद्दरणमनुक्रमं कथाशरीरस्येति प्रतिनायकस्येति यावत् २१ यतो रससंबंधप्रवणत्वेः कवि
व्यापारविषयः इतिवृत्तमात्रवर्णनप्राधान्येसति यदंगांगिभावरहितानामविचारेण गुणप्रधानभावानां रसभावानां निबंधने

न वेदेवे विषये देवव्यामोहितत्वे कथाशरीरस्य परिहारः यतो रसबन्ध एव कवेः प्राधान्येन स्वप्रवृत्तिनिबं
धने युक्तमिति इतिवृत्तवर्णने नतुपायपृष्ठेत्युक्ते शाक् आलोककारो यथा दीपशिखायामित्यादिना २१
ग्रन्थ एव वेति इतिवृत्तमात्रवर्णनप्राधान्ये गांगिभावरहितरसभावनिबन्धे च कवीनामेवं विधानि स्खलिता
नि भवंतीति रसादिरूपव्यंग्यतात्पर्यमेवैषां युक्तमिति यत्नोस्माभिरारब्धो न ध्वनिप्रतिपादनमात्रा।
भिनिवेशेन २१ पुनश्चायमन्यो रसभंगहेतुरवधारणीयो यत्परिपोषंगतस्यापि रसस्य पौनःपुन्येन दी
पनम् उपभुक्तो हि रसः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनः पुनः परामृश्यमानः परिम्लानकुसुमकल्पः क
ल्प्यते २२॥

तन्निमित्तानि स्खलितानि सर्वे दोषा इत्यर्थः ध्वनिप्रतिपादनमात्रेति ध्वंगयोर्योगाभवनमा वाभूत् कलत्राभिनिवेशः
काकरंतपरीक्षा प्रायमेव तत्स्यादिति भावः २१॥ स्पष्टम् २२

ध॰ वृत्तस्यनौचित्यमेवचेतिवृत्तपायावचसे रसभंगहेतुरित्येतेनैवकाव्यस्यकातिकागतस्याभिव्रक्तमतत्तक्रम् रसस्यविरो
लोत धायेत्यर्थः नायकेप्रतीमिनायकस्यादिव्योदात्तादिभेदभिन्नस्यसर्वथावीररसानवेथेनभवितव्यमिति तेपतिकातत्वप्र
११॰ तयोचितमर्थेयूयोजनेतुष्टमेव पञ्चिकरश्लोकेनेषामेतिरसादीनाम् नैतिनिरु कविभिः सोपशाहृइतितुर्यशइत्यर्थः २२
॥॰ तथाहृनेद्यत्ववस्तुवस्तुयत्रनौचित्यंतदपिरसभंगहेतुरेव यथा नायकेप्रतिनायिकायाः कस्याश्चिदुवित्त
भंगिभेतत्वेनास्वयंसंभोगाभिलाषकथने यदिवाहृतेनाभवनप्रसिद्धानांकौशिकादीनांकाव्यालेकावीन
रसमसिद्धानांवायत्रनौचित्यमुविषयदुपनिबंधनेनतदपिरसभंगहेतुः एवमेषावरसविरोधिनानन्येषांवा
नयादिदिशास्वयमूह्येतिनानायुविद्वद्भेरसनकविभिस्त्वहिनभवितव्यं पञ्चिकरश्लोकस्यात्र सत्यावाक्यावि
षयः स्वकवीनांरमादयः तेषांनिबंधनेभाव्यमेतःसदैवाप्रमादिभिः नीरसस्यप्रबंधोयः सोपशाहोमहा
न्कवेः सतेनाकविरेवस्यादन्येनास्मृतलक्षणः २३ पूर्वेविशृंखलगिरःकवयः प्राप्तकीर्तयः तान्स
माश्रित्यनत्याज्यानीतिरेषामनीषिणा वाल्मीकिव्यासमुख्याश्चयेप्रख्याताःकवीश्वराः तदभिप्रा
यवाह्यायेनास्माभिर्दर्शितोनतयइति २४॥
ननुकालिदासःपविपोषंगतस्या पिकमलस्यरतिविलापेषुप्रौनःपुन्ये श्री
नदीपनमकार्षीत् नन्वोयंरसविरोधिनांप्रविदारंप्रतिनिबंधइत्याशंक्याह नहिवसिष्ठादिभिः कथंचिद्दृष्टिरस्तीति
मार्गस्यक्रमस्तदयमपिरजामः प्रविंयदेनकतान्मुनितानामिभिभावः इतिशहेनपरिकरश्लोकसमाप्तिंसूचयति ११॰

एवं विरोधिनां परिहारे सामान्येनोक्ते प्रतिप्रसवं नियतविषयमाह वासनानामिति वासनावासनाभिप्राये गुण संगत्वाभिप्राये लोति
केप्यर्थः प्रत्यक्षलानि दोषेत्यर्थः वासनात्वाभिप्रायेणाचष्टे तत्र प्रथमं स्वाभाविकप्रकारं निरूपयति तदंगानामिति नि
रूपत्वभावतयास्तायेत्वभावविप्रलंभसंगारविरोधित्वापि कृतत्वे येषामल्पाद यः सर्वथांगत्वेन दृष्टास्तेषामिति हि करु
णभवेत्येव तथैव संभवंतीति शृंगारे भवत्येव नापत्नयवेति अतदंगानामिति यथा लस्योत्र ज्ञगप्सानामित्यर्थः त
विवक्षितेरसे लब्धप्रतिष्ठत्वविरोधिनां वासनानामेवाभाववासनानां मुक्तिरेकला स्वस्वामग्रालं
ब्यपरिपोषेत्वरसे विवक्षिते विरोधिनो विरोधिरसानां वासनानामभाववासनानां मुक्तिरदो
षा वाध्यत्वे हि विरोधिनां शक्याभिभवत्वेन सतिनान्यथा तेषां मुक्तिः प्रत्यक्षस्य परिपोषायैव संपद्यते श्रृं
गाभाववासनानोवतेषां विरोधित्वमेव निवर्तते श्रृंगाभाववासनाहि तेषां स्वाभाविकी समारोपकृता वा न
त्वेषां तैसर्गिकी तेषां नावदुष्टत्वविरोधएव यथा विप्रलंभशृंगारेत दंगानां व्याध्यादीनां तेषां च तदंगानां
मेव दोषेना तदंगानाम् तदंगत्वे वसंभवत्यपि भवत्स्यापत्यासेन न्यायः आश्रयाविच्छेदे त्वस्याप्येत
विच्छेदप्राप्तिः करुणस्य तथा विधेयविषये परिपोषमभिवध्नातीति चेत्र तस्याप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेन स्य
वविच्छेदात यत्रतु करुणस्यैव काव्यार्थत्वेन तत्रा विरोधः २५॥
दंगत्वेवेति सर्वपरशृंगारेप्यभिवादिता इत्युक्तत्वादिति भावः आश्रयस्य स्त्रीपुरुषान्यतरस्याधिष्ठानस्यापायैरि
ति विच्छिद्यते तस्याजीवितसर्वस्वाभिमानरूपत्वेनोभयाधिष्ठानत्वात प्रत्यक्षत्वेनविप्रलंभस्येत्यर्थः काव्यार्थत्वमि

ध·
लोत·
१११

नन्वेवं सर्वपदव्यभिचारित्वमिति चेद् विशिष्टनिमित्तशोकाद् अदीर्घकाले यत्र मरणे विश्रान्तिपदबन्धपवनोत्पद्यते तत्रास्य
व्यभिचारित्वम् कदाचिदिति यदि तदाह श्रीभंगीं चटयितं स्तबकैः कौशलं भवति यथा तीर्थतीर्थव्यतिकरभवेज्जह्नु
कन्यासरय्वोरिह सागारमरणेनालेख्यमासाद्य सख्यः पूर्वोक्तादपि गतरुचा संगतः क्वापि नयासौ सीतागारे स्वर्मे
तथा नन्दनाभ्यन्तरेषु अत्र स्रुक दैवरसंगतामरणस्यातपदस्तबकविनामरणोपदबन्धमात्रेण स्फुतमत्रयमानत्वेनैवा

भृंगारे वा मरणस्यादीर्घकालव्यापत्तौ तन्नस्यान्नवाभवाद्विच्छेदपदे वेदस्येवं विधेति स्तबकोपनिबन्धने
वस्तबन्धप्रधानेन कविनापरिहृतत्वाम २९ ॥

पनिबन्धनात् पद्बन्धनिवेशे न सर्वथा शोकोदयपदेति परिमितकालभुत्वा पतिलाभेऽपि अत्यद्भुतरूपसमर्पी
क मरणेऽपि समाजिकाभिप्रायेण मरणस्यादीर्घकालस्थापि रंगतोच्यते इह न तापसवत्सराजेऽपि योगन्धराय
णादिनीतिमार्गाकर्णनसंस्कृतमतीनां वासवदत्तामरणव्यवहारेणाभावात् करुणस्य नाश्यानस्यादित्वमवान्तरे
णाबहुनात स्यादीर्घकालतात्रपदबन्धताभयवेति मन्तव्यम पदैर्नैसर्गिकागतात्व्याख्यातासमारोपितत्वेत्त शिथिली

१११

एवंप्रकारचतुष्टयं व्याख्याय क्रमेणोदाहरति क्वाकार्यमिति वितर्के औत्सुक्ये मतिः स्मृत्याशंकौत्सुक्येन धृतिरित्येतेनैव बाध्यते
एतत्स्थिति यो ह्येतावेव एव मुक्ता अस्माभिः । द्वितीये यथेति पत्नभूतं वै बाधविभावाद्यवयावलोपि त्वशक्यविच्छेदेन दार्ढ्यं
मेवानुगम्यत्वम् २७ भवतीति भावः समारोपितानामित्यनुभावशामेर्विशेषः योऽत्रास्मेति प्रश्नकरणाच्चिन्ताव्याधिः श्लेषभं
तत्तल्लब्धप्रतिष्ठे विवक्षिते रसे विरोधिरसांगानां बाध्यत्वेनोक्तावदोषो यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कु
लं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्व
प्नेऽपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति यथा वा पुंडरीकस्य महाश्वेतां प्रति पूर्व
न्निर्भरानुरागस्य द्वितीयमुनिकुमारोपदेशवर्णने २७ स्वाभाविकत्वादंगभावशमावदोषो यथाभ्रमिमरति
मित्यादौ २८ समारोपितानामप्यविरोधो यथा ॥ योऽत्रस्तामवज्ञोत्थदयमरमेतत्स्थालसेवघुः श्रावयति
निता नैवेत्रियवागंगमविश्वदेहैरित्यादौ यथा वा कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बध्वादौ २९
इयं बुधाभावपाभिरन्यायदर्पिकादिनान्यथानयकल्पित्वाकार्थेरसयोभावयोर्वा परस्परविरोधिनो
र्हयो रसभावगमनम् तेषामपितदोषः यथाक्रमं हिमोहस्नावलग्नइत्यादौ ३० ॥
न्यारोपितः कोपादिति बद्ध्वेति हन्यतइति वैरस्यानुभावानां रूपकबलादारोपितानां तन्निर्वाहादेवांगत्वम् तस्य
पूर्वमेवोक्तेनानिर्निर्वहणाविशेषतेषु गांतेषु २९ सुरुयति चतथापि प्रकारइत्यर्थः पूर्वं हि विरोधिनः प्रस्तुतरसांतवे
गतोक्ता अधुनातुदयोर्विरोधिनोर्वर्त्तमानयोरंगभावइति शेषः हिमइति व्याख्यानमेतत्प्रधानेन्यत्रवाक्यार्थइत्यत्र ॥

ध्व. लोच. न त्वन्यपरत्वेऽपि स्वभावो न निवर्तते स्वभावकृत एव विरोध इत्यभिप्रायेणाह अन्यपरत्वेऽपीति विरोधिनोरिति तत्स्व
भावयोरिति हेतुत्वाभिप्रायेण विशेषणम् ३१ उच्यत इत्यस्यायं भावः सामग्रीविशेषपतितत्वेन भावानां विरोधाविरो
११२ धौ न स्वभावमात्रनिबन्धनौ भिन्नदेशयोः शीतोष्णयोरपि विरोधाभावात् विधाविति न तद्देवतद्देवकुलमाकार्षीरिति
यथा विधिप्राधान्येनाङ्गेकथाप्राधान्यमुच्यते अन्यथा त्वतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विरुद्धविधिविकल्पस्य पर्य
112 वसायीति वाक्यविदः अनुवाद इति अन्योगतायामिमर्थः क्रोडाङ्गत्वेन एव विरुद्धानामर्थानामभिधानमिति वा

कथं पुनरत्र विरोध इति चेत् द्वयोरपि तयोरन्यपरत्वेन व्यवस्थानात् अन्यपरत्वेऽपि विरोधिनोर्विरोधनिवृत्तिः
कथमिति चेत् ३१ उच्यते विधौ विरुद्धसमावेशस्य दुष्टत्वं नानुवादे यथा ॥ एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौ
नं समाचर एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः इत्यादावत्र हि विधिप्रतिषेधयोरनूद्यमानत्वेन
समावेशे न विरोधः तथेहापि भवति श्लोके ह्यस्मिन्नीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारकरुणवस्तूनां न विधीय
मानत्वम् त्रिपुरारिप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वात् तदङ्गत्वेन च तेषां व्यवस्थानात् ३२ ॥

न निकृष्टस्य वर्णिता ननापि विरुद्धन्यायेन विरुद्धानामन्यपेक्षितानां परतन्त्रीभूतानां क्रोडीतेन क्रमेण स्वात्मन्ययं समर्थे
ऽपि न विश्राम्यन्तीं का कथा परस्परं रूपचिन्तायाम् येन विरोधः स्यात् केवलं ते विरुद्धत्वादरुणाधिकरणन्यायेनाया वा
क्यायथार्थमाप्नाप्तः सम्बन्धः संभाव्यते स विहन्यताम् ३२ ॥ ११२

ननु यथा तत्तया यद्वाच्यं विहितिः अप्रधानत्वे तत्त्ववाच्यानुवादः न च रसस्य वाच्यत्वं तत्कथमेवं सोऽत्र मिथ्या शंकमानः पठिद्वति प्र
धानाप्रधानत्वमात्रकृतो विध्यनुवादौ तौ च व्यंग्यतायामपि भवत एवेति भावः मुख्यतया च यमपरकाव्यवाक्यानामर्थेष्वनुज्ञ
म् तेन मुख्यतया यत्रेसोऽर्थस्तत्रानूद्यमानत्वं रसस्यापि युक्तमेव यस्त्वनूद्यमानविभावादिसमादिमत्वाद्रसस्यानूद्यमानता
तदाह वाक्यार्थस्यैवेति यदि वा मा भूदनूद्यमानतया विरुद्धयो रसयोः समावेशः सहकारितया न भविष्यतीति सर्वथा वि
रुद्धयोर्युक्तिसक्तोऽङ्गाङ्गिभावो नात्र प्रयासः कश्चित् ३३ इति दर्शयति तन्निमित्तेति काव्यार्थो विभावादिनिमित्तयोः ये चार
न च रसेषु विध्यनुवादव्यवहारो नास्तीति शक्यं वक्तुं तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् वाक्यार्थस्य च वाच्यस्य
यौ विध्यनुवादौ तौ तदाक्षिप्तानां रसानां केन वार्येते ३३ येषां साक्षात् रसादीनां काव्यार्थताभ्युपगम्यते ।
तेषां तन्निमित्तानां वा विभावादीनां वाभ्युपगमनीया तथा च लोके न विरोधो यस्मादनूद्यमानानां च निमित्तो
भयरसवत्त्वरससहकारिणां विधीयमानानां प्राञ्चाव विशेषप्रतीतिरुत्पद्यते तत्तेत्र न कश्चन विरो
धः ह्ययत्नेनाद्दि विरुद्धोभयसहकारिणः कारणात्कार्यविशेषोत्पत्तिः ३४॥
मादीनां ते तथा तेषां भावस्य अनूद्यमानायद्रसस्ते पादयोः सांगभूता विभावादयस्तन्निमित्तं यदुभयं करुणविप्रलंभात्म
कं रसद्वयं सजातीयं तत्सहकारि विधीयमाने यस्य शोभावशात् वाह्यजनितदुरितदाहलक्षणस्यतस्याञ्चावविशेषप्रयोगे
कार्यविशेषे भगवत्प्रभावातिशयलक्षणप्रतीतिरितिसंगतिः विरुद्धं सदुभयं वा विनेजोगतत्रशोनोऽस्यं उत्साहकारियसते
दुत्साहः कारणं तस्मात्कार्यविशेषस्य कोमलभक्तकणलक्षणस्यात्पत्तिर्दृश्यते सर्वत्रहेतुमेवं कार्यकारणभावो वीजांकुरादौ

ध्व.
लोच.
११३
113

ननु विरोधस्तर्हि सर्वत्रास्ति किं विरुद्धः स्यादित्याशङ्क्याह तथावाङ्गतोपादानं विरुद्धस्येति ३५ नन्वभिनेयार्थे काव्ये यदीदृशो वाक्ये
स्य प्रदायस्य समस्ताभिनयः क्रियते तदा विरुद्धोऽपि विषयः कथं युगपदभिनयः कर्तुं शक्य इत्याशङ्क्य नाशकमानमाह एतत्स
विदधाति ३९ अनूद्यमानमेवं विधं विरुद्धकार्यं वाच्यं यत्र तादृशे योऽपि विषये यद्विगच्छ्यतो निर्दिष्टेत्यादिः तथा यावता सा ज्ञापिपत
उक्तं भवति द्विमोहस्तावत्तत्र इत्यादौ शाखान्येन भीतविद्धुनादि हस्तपपादनक्रमेणाशाकरणिकस्तावद्दर्शः प्रदर्शयितव्य
यदाध्यवकरणापि परोगमेव तथापि विप्रलम्भापेक्षया तस्य भाव विकरशाकरणिकत्वमेदस्वरसभावप्रतिसोपयोगपता

विरुद्धफलोपादाने हेतुत्वं हि युगपदेकस्य कारणस्य विरुद्धत्वेन न तु विरुद्धोभयसहकारित्वम् ३५ एवं वि
रुद्धपदार्थविषयः कथमभिनयः प्रयोक्तव्य इति चेत् ३९ अनूद्यमानेवं विधवाच्यविषयेयागतोमात्रा
पिभविष्यति ३७ ॥

तु विप्रलम्भस्य तु कामी वेत्तु तस्य दोषमात्रबलेनायातत्वाद्धरत्वाच्च एवं च सा स्कन्ते त्रोपलाभिमितं तं ज्ञाथान्येन कल्लोपभोगाभि
नयक्रमेण लेशतस्तु विप्रलम्भस्य करुणेन सादृश्यात्सूनां वक्तव्या कामी वेत्यत्र यथापि प्रणयकोपान्वितोऽभिनयः कृतः
तथापि ततः प्रतीयमानोऽप्यसौ विप्रलम्भः स्मर्यमाणाभिनीयमाने सदृशतद्रूपि निर्मित्यादौ सामान्याभिनयसमर्पितो योऽभग
वत्सभावस्तत्रांगतायोपपर्यवस्यतीति न कश्चिद्विरोधः ३० ॥ ॥ ११३

विपर्ययात्तेन तत्प्रकारान्तरेणाविरोधपरिहारमाह ३६ परीक्षकाणामिति सामाजिकानां विवेकशालिनां वा न वैक्ल-
व्यमिति तेन तादृशे विषये विप्लुतिरुत्पद्यते करुणास्वादविश्लेषाभावात् किन्तु वीरस्य योऽसौ क्रोधो व्यभिचारितां
प्रतिपद्यते तत्फलरूपोऽसौ करुणरसः स्वकारणाभिव्यञ्जनद्वारेण वीरास्वादातिशय एव पर्यवस्यति यथा क्रम-
रौद्रस्यैव यत्कर्म स नेयः करुणो रस इति तदाह श्रीमत्पतिशयेऽपि शुद्धोदाहरणं कुरवककुचाघातक्रीडासुखेन वियु-
एतं विरोधपरिहारमुपसंहरति एवं विप्रलम्भवादेन याश्रयेणात्र श्लोके तावत्परिहृतो विरोधः ३७ किंच
नायकस्याभिनन्दनोऽयोदयस्य कस्यचित्स्वभावातिशयवर्णने तत्सन्निपत्ताणे यः करुणो रसः स परीक्ष-
काणां वैक्लव्यं नादधातीति प्रस्तुतपोषयतीति पायतिमित्रतोऽपि प्रतिपद्यत इत्यत्र तस्य रुद्रवशांकितत्वान्न दृष्टिरोषप्र-
स्थितेनात्र कश्चिद्दोषः ३८ तस्मादङ्गाङ्गीभूतस्य रसस्य भावस्य वा योऽसौ विरोधी न रसविरोधीति च
क्तैत्याद्योऽनवगतभूतस्य कस्यचित् ३९ ॥

न्येमे बकुलविटपिन्स्मृतिं त्वं नेमस्त्वामवसेचनम् चरणघटनाशून्या यास्यस्य शोकसशोकतामिति निजपुरत्यागे यस्य द्वि-
षां जगदुः स्त्रियः ३८ भावस्यवेति तस्मिन्नसे स्थायितः प्रधानभूतस्य व्यभिचारिणां वा यथा विप्रलम्भशृङ्गारे औत्-
सुक्यस्य ३९ ॥

ध्व० लो० टी० १२४ 115

अधुना सर्वस्मिन्नेव श्लोके द्विम इत्यादौ प्रकारान्तरेणाविरोधं प्रसिद्धवति अयं चात्र भावः पूर्वं विप्रलंभकरणे योऽन्यत्र योग
भावगमनानि विरोधं तत्स्मृतम् अधुना तु सविप्रलंभः करुणस्यैवाङ्गतां प्रतिपन्नः कथं विरोधीति व्यवस्थाप्यते तथाहि
करुणो रसो नाम इष्टजनविनिपातादेर्विभावेत्युक्तम् इष्टता नाम रमणीयतामूला तत्र च कामीवोद्दापरापस्मृत्येव
येदमुक्तम् शोभवधारवद्विवेचहिता अशोकेन तेन प्राक्तनप्रणयकलहदृष्टान्तः स्मर्यमाण इदानीं विध्वस्ततया शोक

अथवा वाच्यार्थीभूतस्यापि करुणरसविषयस्य तादृशेन शृंगारवस्तुना भंगिविशेषाश्रयेण
संयोजनं रसपरिपोषायैव जायते यतः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः शोचनीयतां प्राप्ताः प्रागवस्थाभा
विभिः संस्मर्यमाणैरधिकतरं शोकावेगमुपजनयन्ति ४- यथा अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविम
र्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः इत्यादौ तदत्र त्रिपुरयुवतीनां योऽभवः शराग्निरार्द्रा
पराधः कामी यथा व्यवहरति स्म तथा व्यवहृतवानित्यनेनापि प्रकारेणास्त्येव निर्विरोधित्वम् ४१ ॥

विभावतां प्रत्युत प्रतिपद्यते तदाह भंगिविशेषेति अङ्गत्वमनया विभावानुभावादिरूपणया प्रापणया ग्राम्योक्तिरहि
तयेत्यर्थः ४- अत्रैव दृष्टान्तमाह अत्र भूरिश्रवसः समरभुवि निपातितं वाहुं दृष्ट्वा तत्कालत्राणमेतदन्तःशोच
नम् रशना मेखला संभोगावसरे स्पर्धं कर्षतीति रशनोत्कर्षी ४२ ॥ १२४

अधुना विरोधोऽन्येन प्रकारेण बहुतरं लक्ष्यमुपपादितं भवतीत्यभिप्रायेणाह द्वौमाविष्टमक्रते वाक्यांतु यदि वा बंधुघ्न
हत्यागोऽद्भुतम् मयं क्रमा वीजनोचित: साधुम: ४२ एवमियतो रसभावशमनानामुक्तिरुच्यते ति कारिका भागो पर्यो
गि निरूपितमित्युपसंहरति तावदुद्देशेन वक्तव्योऽस्मत्प्रयासीति सूचयति ४३ तदेवावतारयति तेषामिति रसानाम्
क्रम इति योजना प्रसिद्धेऽपीति भरतमुनिप्रभृतिभिर्निरूपितेऽपीत्यर्थः तेषामिति प्रबन्धानाम् महाकाव्यादिष्वित्यादिशब्दः प्र

इत्येवं क्रामेत्य: त्वनकोमलांगुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः पादैः पातितयावकैरिव पतद्बाष्पाम्बुधौतान
ना: भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव इत्येव
मादीनां सर्वेषामेव न विरोधित्वमवगन्तव्यं ४४ एवं तावद्रसानां विरोधिभिः समावेशासमावेशयोर्विषयवि
भागो दर्शितः ४५ इदानीं तेषामेकप्रबन्धनिवेशने न्याय्यः क्रमस्तं दर्शयितुमुच्यते प्रसिद्धेऽपि प्रब
न्धानां नानारसनिबन्धने एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता प्रबन्धेषु महाकाव्यादिषु नाटका
दिषु वा विप्रकीर्णतयाङ्गाङ्गिभावेन बहवो रसा उपनिबध्यन्त इति प्रसिद्धौ सत्यामपि यः प्रबन्धानां
छायातिशययोगमिच्छति तेन तेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोऽङ्गित्वेन विनिवेशयितव्य इत्ययम्
कारेणाभिनेयान्भेदानाह द्वितीयस्त युक्ततरो मार्गः ४६॥ भिन्नयान् विप्रकीर्णतयेति नायकप्रतिनायकः प्रका
रीनायकादिनिष्ठतयेत्यर्थः अङ्गाङ्गिभावेनेत्येकनायकनिष्ठत्वेन युक्ततर इति यद्यपि समवकारादौ पर्यायेणैको
वनेकस्याङ्गित्वं तथापि न न प्रकृतात्याज्यं तेविषयः प्रबन्धः तद्यथा नाटके महाकाव्ये वा तदुत्कृष्टतरमिति मन्ये शब्द

स्वयं लब्धपरिपोषत्वे वा कथं रसत्वमिति रसत्वमेव तु चान्योन्यविरुद्धम् तेषां चाङ्गत्वायोगे कथमेकस्याङ्गित्वमु-
क्तमिति भावः रसान्तरैरिति यस्तु न्यूनसमसत्त्वेऽपि तु व्यापितत्वस्तत्र चाविततव्याप्तिकत्वे तेऽपि भावा विततस्य रसस्य रसा-
न्तरैरिति तन्नवशायाततत्वेन परिमितकथाशकलव्यापिभिर्यः समावेशः समुपहृत्यणम् सततस्थायित्वेनेति तु व्या-
व्यापितया भासमानस्य नाङ्गितामुपहन्ति अङ्गितायोग्यमित्येवमर्थः एतदुक्तं भवति अङ्गिभूतान्यपि रसान्तराणि।

नन्वसान्तरेषु बहुषु प्राप्तपरिपोषेषु सत्सु कथमेकस्याङ्गिता न विरुध्यत इत्याशंक्येदमुच्यते रसान्तर
समावेशः प्रस्तुतस्य रसस्य यः नोपहन्त्यङ्गितां सोऽस्य स्थायित्वेनावभासिनः प्रबन्धेषु प्रथमतरं प्रस्तु-
तः सन्पुनरनुसंधीयमानत्वेन स्थायी यो रसस्तस्य सकलसंधिव्यापिनो रसान्तरैरन्तरालवर्तिभिः समा-
वेशो यः स नाङ्गितामुपहन्ति ५५॥

स्वभावादिसामग्र्या स्वावस्थायां यद्यपि लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स चमत्कारस्तावत्येव
परितुष्य विश्राम्यति किंतु चमत्कारान्तरमनुधावति सर्वत्रैव ह्यङ्गाङ्गिभाव एवमेवोदितः यथाह तत्रभवान् गुणः कृ-
तात्मसंस्कारः प्रधानमनुधावति प्रधानस्योपकारो हि तथा भूयसि वर्तते इति ५५॥

उपपादयितुमितिवृत्तस्य समुचितस्य निरूपणेनेति भावः न्यायेन चैतदेवोपपद्यते कार्यं हि तावदेकमेवाधिकारिकं व्यापकं प्रासंगिककार्याणां प्रोपक्रियमाणमवश्यमङ्गीकार्यम् तत्र एवं तिरीनां वचित्तवृत्तीनां तदुल्लासादेर्वाङ्गाङ्गिभावः प्राप्नोति नहि तिकिमत्रापूर्वमितितात्पर्यम् तथेति व्यापितया यदिवा एवंकारो भिन्नक्रमः तथैव तेनैव प्रकारेण कार्याणामङ्गिभावरूपेण समानानामपि बलाबलता साधयन्तीत्यर्थः तथा चवक्ष्यत्यन्ते तथैवेति कार्यमिति वस्तुसाम्यम् समस्तु प्रबन्धप्रसर्पणीति लक्षितम् बीजात्प्रभृति प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणं यावत्समाप्तिः प्रबन्धस्य सम

एतदेवोपपादयितुमुच्यते कार्यमेकं यथा व्यापि प्रबन्धस्य विधीयते तथारम्भस्यापि विधेयो विरोधाने
वविद्यते सत्स्यादिमयस्य प्रबन्धशरीरस्य यथा कार्यमेकमनुयायि व्यापकं कल्प्यते तत्प्रकार्याणि बहूनि सं
कीर्यन्ते न च तैः संकीर्यमाणस्यापि तस्य प्राधान्यमपचीयते तथैव रसस्याप्येकस्य सन्निवेशे क्रियमा
णे विरोधो न कश्चित् प्रत्युत प्रत्युदितविवेकानामनुसन्धानवतां सचेतसां तथाविधे विषये प्रह्ला
दातिशयः प्रवर्तते ५८॥

बिन्दुरिति बिन्दुरूपपार्श्वप्रकृत्या निर्वहणपर्यन्तं व्याप्नोति तदाह अनुयायीति अनेन बीजं बिन्दुश्चेत्यर्थः प्रकृतेन संगृहीते कार्येन वेरिति प्रागभोगादिविमर्शोद्यता कार्यनिवर्तिन इति प्रासंगिकपत्ताका लक्षणार्थं प्रकृति निष्कृष्टकार्ये यानि चतनोत्यापितया प्रकरीलक्षणानि कार्याणि तैरिति एवं प्रबन्धानामर्थप्रकृतीनां वाक्यैकवाक्यतया निवेश उक्तः तथाविधइति यथा तापसवत्सराज एवमनेन श्लोकेनाङ्गाङ्गिभावस्य

ति हृदयं निरूपितं हृदि निगूढस्थायिनमभिप्रायेणेनेष :

५८

ध्व·
लोच
११९
119

शृंगारेण वीरस्याविरोधः युद्धनयपराक्रमादिना कन्यारत्नलाभादौ हास्यस्य तु स्पष्टमेव तदंगत्वम् हास्यस्य शृङ्ग
प्रार्थस्वभावत्वेपि समधिकरंजनोन्मादनेन शृंगारांगत्वमेव तथात्वात् रौद्रस्यापि तेन कथंचिदविरोधः यथोक्तं शृंगारश्च
तैः प्रसभं सेव्यत इति रौद्रप्रकृतिभिर्ब्रह्मोदानवादितमनुष्यैरित्यर्थः केवलं नायिकाविषयमौग्र्यं न तत्र परिहर्तव्यम् प्रसंभाव्यप
त्यिवीर्जनातिजनितविस्मयतया नवीनाद्भुतयोः समावेशः कोपोत्साहयोरविरोधात् रौद्रकरुणयोश्च मनुतिनेवीशकः रौद्रस्यैव
वयत्वमसज्ञेयः करुणोरस इति शृंगाराद्भुतयोरपि यथा रत्नावल्यामैन्द्रजालिकदर्शने शृंगारबीभत्सयोरिति यथोर्दिपरस्परा

ननु येषां रसानां परस्परविरोधो वीरशृंगारयोः शृंगारहास्ययोः रौद्रशृंगारयोः वीराद्भुतयोः वीररौद्रयोः शृं
गाराद्भुतयोर्वा तत्र भवत्वंगांगिभावः तेषां तु स कथं भवेत् येषां परस्परं बाध्यबाधकभाव एव यथा शृंगारबी
भत्सयोः वीरभयानकयोः शान्तरौद्रयोः शान्तशृंगारयोर्वेत्याशंक्येदमुच्यते अविरोधी विरोधी वा रसोंगिनि
रसान्तरे परिपोषं न नेतव्यस्तथा स्यादविरोधिता अंगिनि रसान्तरे शृंगारादौ प्रबन्धव्यंग्ये सत्यविरोधी विरोधी
वा रसः परिपोषं न नेतव्यः ४९॥

न्मूलनात्मकतयैवोद्ववत्स्वत्रकोंगांगिभा वः आलंबननिमग्नरूपतया च जुगुप्सेति स
मानाश्रयत्वेन तयोरन्योन्यसमुन्मूलकत्वं भयोत्साहावैयधिकरण्येवमेवाविरुद्धौ वाच्यौ शान्तस्यापि तत्त्वज्ञानसमुत्थितसमस्त
संसारविषयनिर्वेदप्राणत्वेन सर्वतोनिरीहस्वभावस्य विषयासक्तिजीविताभ्यां रतिक्रोधाभ्यां विरोध एव अविरोधीति विरो
धीतिवा यद्यप्यावरणस्यायमभिप्रायः अंगिरसापेक्षया यदपरस्य रसान्तरस्योत्कर्षो निबध्यते तदा विरुद्धो रसो निबद्धव्योपारहः अ
यं तु प्रकारांगिनिरसेन भावनयानोत्कर्ष्यते नहि करुणादिरसो वक्ष्यमाणेन विषयभेदादियोजनेनापनिबद्ध्यमानो न दोषा ११९

वद्दइति विरोधाविरोधावकिं विकरौ विनिवेशानेतत्प्रकारमेवेत्यवधातव्यमिति अंगिनोतिसमन्वयाद्देवांगिनं रसविषे
षमतान्टत्स्यक्रूतांगभूतानपोषयितव्य इत्यर्थः अविरोधि तेन निर्दोषतेत्यर्थः ४९ परिपोषपरिहारे दोषप्रकारान्तो
ह ननु न्यूनत्वं कर्तव्यमिति वाच्य नायिकस्यकासंभावनायनोत्कसाधिक्यं न कर्तव्यमित्याशंक्याह उत्कर्षसाम्य इति एक
तोरोरिति प्रियाश्रयतः समत्वं यतिर्दोषः स्नुहेनूरणरसेन च भटस्य दोलायितत्वं स्यमिति दोरिति प्रिये सतो वत्सुत्कर्ष
सममत्तूर्यैति भटस्येति चोत्साहोत्कर्षदोलायितमिति तयोरन्यूनाधिकतया साम्यमुक्तम् पन श्रमनुक्तकाविषयमेवभवति न

तत्राविरोधिनो रसस्यांगिरसापेक्षया त्वेनमाधिक्यं न कर्तव्यमित्ययं प्रथमः परिपोषपरिहारः उत्कर्षसाम्येपि
तयोरविरोधसंभवात् यथा एकोंकश्चरपि श्राप्रणेभो समरांगणरांगणे सोरोहेणरणवसेणभरुः सदो
लारश्चेरिश्चग्रम यथावा कंठाश्लिष्टात्माला वलयमित्यादिश्लोके ५० ॥

तत्रवंयविषयमिनिकेविदाहुः तत्रासत् नायिकाविकेपीतिवृत्ते त्रिवर्गफले समप्राधान्यस्य संभवात् तथाहि रत्ना
वल्यां सविवा यत्नसिद्धत्वाभिप्रायेण पृथिवी राज्यलाभ आधिकारिकेफलम् कन्यालाभः प्रासंगिकं फलम् नायिका
भिप्रायेण तु विपर्यय इति स्थितेमेविभुद्धौ नायकबुद्धौ च साम्यमात्मबुद्धेरकत्वात्फलमिति नीत्येकोद्धिपमाणायां
समप्राधान्यं पर्यवस्यति यथोक्तम् कवेः प्रयत्नान्नेतृणां युक्तानामित्यत्सम वोतरेणबहुना ५१ ॥

ध्व. एवं प्रथमं प्रकारं निरूप्य द्वितीयमाह अंगभूतेस्य इति शेषः नन्वेवं नासौ परिनिष्ठो भवेदित्याशंक्य मनोत्तरमाह निवेशनेवेति
लोच. अनूपववृत्ताद एणमुत्तरपलं ताण्डं सूचयति नविकल्पम् तथा च एक एवायं प्रकारो न्यथा तद्वौ स्यातां अंगिनोस्य रसस्य यो
व्यभिचारी तस्यानुसन्निवेशनसमाधानम् यथा कोपात्कोमललोलेति श्लोके विप्रलम्भ भूतायां रसभावो गतेन यः अयं यदुपनिबद्धः।
११७ तत्र बद्धादृढमितस्य मर्षस्य निवेशितस्य क्षिप्रमेव रूढस्यानिहमत्रिनिवर्त्तस्य विनेष्यति स्य कारूण्यानुसन्धानम् ४८ तृतीयं
117

अंगिरसविरुद्धानां व्यभिचारिणां प्राचुर्येणानिवेशनम् निवेशने वा क्षिप्रमेवांगिगतव्यभिचार्ये।
तु द्वितीयमिति द्वितीयः ४८ अंगत्वेन पुनः पुनः प्रतिबद्धा परिपोषनीयमानस्याप्यंगभूतस्य रसस्यैवे
ति तृतीयः ४९ अनयादिशान्येपि प्रकारा उत्प्रेक्षणीयाः ५० ॥

प्रकारमाह अत्र च तापसवत्सराजे वत्सराजस्य पद्मावतीविषयसंभोगस्पृंगारउदाहरणीकर्तव्यः ४५ अन्येषामिति विभावा
नुभावानां चाधिक्यउत्कर्षेण कर्तव्यो गिरसविरोधनात् निमेषणमेव वानकार्यम् कृतमपि वांगिरसविभावानुभावैरु
पबृंहणीयं परिपोषिता अपि वा विरुद्धरसविभावानुभावा अंगत्वेन प्रतिजागरितव्या इत्यादि स्वयं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् ५० ११७

एवं विरोध्यविरोधिसाधारणं प्रकारमभिधाय विरोधिविषयमसाधारणदोषपरिहारप्रकारं तत्रैव विशेषांतरमप्याह सं
भवतीति यथा नाविरोधित्वेनेति शेषः । एतदुक्तं भवति उपकार्योपकारकभावो रसानां नास्ति स्वचमत्कारविश्रांतत्वात् अन्यथा रसता
योगात् तदभावे च कथमंगांगितेत्यपि येषां मतं तेषामपि कस्यचिद्रसस्य प्रकृष्टत्वे भूयः प्रबन्धव्यापकत्वमन्येषां वाल्पप्रबन्ध
गामित्वमभ्युपगंतव्यम् इति सूत्रसंदर्भनायापवादव्याख्यानपापरेः भूयः प्रबन्धव्यापकस्य च रसस्य रसांतरैर्यदि न काचिद्विरु
संगतिस्तर्हि तत्रस्यापि न तस्यान्तःसंगतिश्छिद्यमेवोपकार्योपकारकभावेन च चमत्कारविश्रांते विरोधः कश्चिदिति समन्ने

विरोधिनस्तु रसस्यांगिरसापेक्षया कस्यचिन्न्यूनत्वमस्मात् दनीयं यथा शांतेपि निःशृंगाररसः शृंगारे वा ।
शांतस्य परिपोषरहितस्य रसस्य कथं रसत्वमिति चेत् उक्तमांगिरसापेक्षयेति अंगिनो हि रसस्य
यावान्परिपोषः तावांस्तस्य न कर्तव्यः स्वयं तस्तु सम्भवी परिपोषः केन वार्यते एतच्चापेक्षिकं प्रकर्ष
योगित्वमेकस्य रसस्य बहुरसेषु प्रबंधेषु रसानामंगांगिभावमनभ्युपगच्छतामप्यशक्यप्रतिहतमित्य
नेन प्रकारेणाविरोधिनां विरोधिनां च रसानामंगांगिभावेन समावेशप्रबंधे स्यादविरोधिता ५-॥

तस्मिन्नेवाक्रमं तदाह अनभ्युपगच्छतेति शब्दमात्रेण सोऽनभ्युपगच्छति प्रकाममिवाभ्युपगमयितव्य इति भाव
अन्ये तु व्याचक्षते एतच्चापेक्षिकमित्यादिग्रन्थो द्वितीयमतमभिप्रेत्य यत्र रसानामुपकार्योपकारकता नास्ति तत्रापि
हि भूयस्त्वव्याप्त्यैवांगित्वमिति एतच्चासत् एवं हि एतच्च सर्वमिति समस्तशब्देन यदुपसंहारपरः एतद्विषयो मन्त
तैरपोत्थापितेनाद्याहितीयपक्षोपक्रमः सोऽतीवक्लिष्टः इत्यलं पूर्ववंश्यैः सह बहुना संलापेन ५-॥

ध्व. लोच. ११८ 118

रुपसंहरति येषामिति भावा यस्मान्मात्रावत्त्वि श्लोकः बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु समंतव्यो रसः स्थायी शेषा
संचारिणो मता इति तत्रोक्तक्रमेणाधिकारिकेतिवृत्तव्यापिकाधिमवृत्तिरवश्यमेव स्थायित्वेन भाति प्रासंगिकवृत्तांत
गामिनी त्वव्यभिचारित्वेपि रसस्य च समानतायामपि स्थायिसंचारितालीलादिष्वाभ्युपगमेनैवोत्तरमवोचन्नतह्या
कमस्तीति अन्ये तु स्थायिनेयापतिन स्थायिस्थायित्वमेव रसानां तेरप्यानन्दतानुविभावकस्य निर्वेदस्य शान्तव्यभिचारि
णो वा समनयवच्चमिचायेन वा पेक्षया स्थायित्वमेव यथा विक्रमोर्वश्यामुन्मादश्चतुर्थेऽङ्के इति येन मर्थमर्थमवोथयिन मध्य

एतस्य सर्वे येषां रसो रसांतरस्य व्यभिचारीभवतीति दर्शनं तन्मतेनोच्यते ५१ मतांतरेपि स्थायिभावा
रसानामुपचारात् रसशब्देनोक्ताः तेषामंगत्वं निर्विरोधित्वमेव ५२ ॥

श्लोको बहूनां चित्तवृत्तिरूपाणां भावानां मध्ये यस्य बहुलं रूपं यथोपलभ्यते स स्थायी भावः स च रसो रसीकरणयोग्यः शे
षास्तु संचारिण इति ध्यावद्गतेन न तु रसानां स्थायिसंचारि स्थायेनांगांगिनाप्युक्तेति अत एवान्ये रसस्थायीति षष्ट्यासम
स्ताहितीयायावाक्यितादिष्वुगम्यादीनामिति समासं पठंति ५१ तदाह रसान्तराणीति विशेषेण स्पष्टः ५२ ॥ ११८

अथ प्रसाधारणं प्रकारमुपसंहरन्नयमाह विरुद्धेति विशेषणं द्वे तत्ताङ्गभेयस्तु स्थायी स्यात्तं तेनैकसंभाव्यमानैकाश्रय-
त्वाद्विरोधी भवेद्यथोत्साहेन भयस्य भिन्नाश्रयत्वेन नायकनिष्ठपह्लादिगामित्वेन कार्यस्तस्येति तस्येति तस्य विरोधिनोपि न
प्रास्तूतस्य नयानिबद्धस्य परिपुष्टताया मस्तु तन्निर्दोषा नायकोत्कर्षदानात् अथ विरोधेषणं तद्दोष एवेति यावत् अपि शब्दे-
एवमविरोधिनां विरोधिनां प्रबन्धस्थत्वेनाङ्गिना रसेन समावेशे साधारणमविरोधोपायं प्रतिपाद्येदानीं विरोधिवि-
षयमेव तं प्रतिपादयितुमुच्यते विरुद्धैकाश्रयो यस्तु विरोधी स्यात्तिनाभवत् स विभिन्नाश्रयः कार्यस्त-
स्य पोषेप्यदोषता एकाधिकरणविरोधी नैरन्तर्यविरोधी चेति द्विविधो विरोधी तत्र प्रबन्धस्थेन स्था-
यिनाङ्गिना रसेनोचितत्वापेक्षया विरुद्धैकाश्रयो यो विरोधी यथा भयेन भयानकः स भिन्नाश्रयः का-
र्यः तस्य वीरस्य य आश्रयः कथानायकः तद्विपक्षविषये सन्निवेशयितव्यः तथा सति च तस्य विरो-
धिनो यः पोषः स निर्दोषः विपक्षविषये भयातिशयवर्णने नायकस्य नयपराक्रमादिसंपत्समुत्कर्षो द्योति-
तो भवति एतच्च मदीयार्जुनचरितेर्जुनस्य पातालावतरणप्रसंगे वैशद्येन प्रदर्शितम् ५३॥
भिन्नक्रमः एवमेव दृष्टावपि व्याख्यातं एकाधिकरणमेकाश्रये रासंबंधमात्रं तेन विरोधीय यथा भये नोत्साहः एकाश्रय-
त्वेपि संभवति कश्चित्रिरंतरत्वेन निर्बद्धयानन्तरेण विरोधीय यथा त्यादिप्रदर्शितमिति सम्प्रत्यिनेथ नर्थानो भयाव-
हे किरीटिनः महानुपप्लवो भवस्युरे वन्दरद्विषामित्यादिना ५३॥

ध्व.
लोच.
११९
119

द्वितीयस्य तु निनैरंतर्यविशेषिणः तदिति निर्विशेषितं एकाश्रयत्वेन निमित्तेन यो निर्दोषो न कोपीति किं तु निरंतरत्वेन
निमित्तेन विरोधमेति स तथा विप्रविरुद्धरसद्वयाविरुद्धेन रसांतरेण मध्ये विनिवेशितेन युक्तः कार्य इत्यिकारिकार्थः प्रबं
धइति बाहुल्यापेक्षम् एककेपि कदाचिदेवं भवेदपि यदृष्टांते एकवाक्यस्थयोरपीति यद्योतितत्रैवोदाहृतं शृंगारस्यासारमित्यवे
मिन द्विमेधुसीतितन प्रत्त यद्स्मादिनोपदेत्पान्त्रभृतिपर्यंतशरीरविनश्वरतात्मकनिर्वीहणपर्यंतः शांतरसस्यविरुद्धो
मत्तयवतीविषयः शृंगारस्तु भयाविरुद्धमद्भुतमंतरीकृत्यक्रमप्रसरसंभावनाभिप्रायेणापकविनानिबद्धः प्रद्योतित

एवमेकाधिकारणविरोधिनः प्रबंधेस्थायिनः रसेनांगभावगमनेन निर्विरोधित्वं यथा प्रदर्शितं द्वितीयस्य
तस्य तन्निपादयितुमुच्यते एकाश्रयत्वेनिर्दोषोनैरंतर्येविरोधवान् रसांतरव्यवधिना रसोव्यंग्यः सुमेधसा ॥ ५७
नैकाधिकरणत्वेननिर्विरोधो नैरंतर्येणविरोधी रसान्तरव्यवधानेनप्रबंधेनिवेशयितव्यः यथाशांतशृंगारौ
नागानंदेनिवेशितौ ५८॥

महोवादित्रमिति एतदर्थमेव व्याक्रियंजन पानेनेमादिनी रसप्रायमध्ये त्रिनिबद्धं सद्धन
रामद्भुतरसपरिपोषकतयाद्यंतसरसत्तावदर्थमिति निर्दोषदर्शिनाः कन्यकादृतिवज्रमध्यसरोनिबद्धः यथाद्भुतपित्रदृष्टेनेम
सरप्रसंख्यानाधानाः सोख्याः पुरुषार्थ्योदेनकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसंगेनेति अनंतरं च निमित्तनैमित्तिकप्रसंगागतोय
शोत्तरकदृष्टेरतिहासरसोपहतः शृंगारलस्यविरुद्धायावैराग्यशमपोषकोनागीयकलेवगास्थिजूत्ताकलोकनादिसात
समित्रावसा: प्रविष्टस्यमतयवतीनिर्गमनकाविणः संसर्पदिः समंतादित्यादिकाव्यउपनिबद्धः क्रोधव्यभिचारिणउपकृत

५८ श्री ध्वन्यालोकलोचने ... ११९

ननु नास्त्येव शान्तो रसस्तस्य हि स्थाय्येव नोपदिष्टो मुनिनेत्याशंक्याह तृष्णानां विषयाभिलाषितानां यः क्षयः सर्व
तो निवृत्तिरूपो निरोधस्तदेव सुखम् तस्य यः स्थायीभूतस्य यः परिपोषो रस्यमानतापन्नः स्वानुभावे नापि निवृत्तिभा
जनादेशोषविषयेच्छाप्रसरत्वकाले सेभाव्यत एव श्रमेण तु सर्वचित्तवृत्तिप्रशम एवास्य स्थायीति मन्यन्ते तच्चासम्भा
वस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपत्वे चेतोवृत्तिभावेन भावत्वायोगात् पर्युदासे च्यम सुदृपवायम श्रमेण तु स्वेन वतिमिन्नमासा
घृणां माहुत्यघ्नेरसः उत्तर्निमित्ताभावे तच्छान्त एव प्रतीयत इति भरतवाक्यमदृष्टवतः सर्वरससम्भाव्यस्वभावत्वात्
माचवतापि श्रवणप्रज्ञानविशेषो नवविधवृत्तिरूपेणोक्तस्य स्थायिभावे मन्यते तच्चनातीतानाः मन्यतां तृष्णाभावप्र
ध्वंसाभावप्रकृतत्वविशेषः प्रकृष्टप्रध्वंस एव तृष्णानां यथाक्रमवीतरागजन्मादर्शनादितिश्लोयत यद्वेति मुनिना

शान्तश्च तृष्णाक्षयसुखस्य यः परिपोषः तल्लक्षणो रसः प्रतीयत एव ५५॥

पौगीक्रियेत एव क्वचित्सुमहत्वादि चरतानच नदीया पर्यन्तावस्थाव्यावर्णनीया येन सर्वचेष्टोपरमात् तमाचाभावेना
प्रतीयमानतास्यात् श्रृंगारादेरपि हि फलभूमावव्यावर्णनीयतैव सर्वभूमौ न प्रशान्तवाहितासंस्कारोत्तच्छिद्रेषु प्रत्य
यांतराणि संस्कारेभ्य इति सूत्रद्वयतीताविव उक्ता यमनियमादि चेष्टावाशान्तोहृद्भवादिलक्षणावाशान्तस्यापिव
नकादेर्हि चेष्टेव स्वानुभवसद्भावाय मादिमध्यसद्भावमानभूतो व्यभिचारिसद्भावाश्च प्रतीयन्ते तएव चानेन प्रतीयते
नास्य विभावाः संतीति चेन्न प्रतीयत एव नानुदृष्टो तस्या वभवितुव्यमेव प्राक्तनकुशलपरिपाकपरमेश्वरानुग्रहा
ध्यात्मध्यानस्य शास्त्रवीतरागपरिशीलनादिभिर्विभावैरिनिरस्यते व्यभिचारिसद्भावः स्थायी दर्शितः ५५॥

५ ननु तत्र हृदयसंवादाभावादास्वाद्यमानतैव नोपपन्ना कथमाह सत्यमस्तीति यतः प्रतीयमानपदेष्वङ्गं नन्वप्रतीयते सर्वस्यात
सो.द. स्वाद्यास्वादनं भवति तर्हि वीतरागपक्षाङ्गपगोरेन स्वाद्यमतिशोपि रसतालाःध्रुवतामिति तदाह नन्वधर्मप्रधानोसौ वीरधर्मवति।
१२. संभावयमानस्याह ५८ तस्येति वीरस्याभिमानमयत्वेनेति उत्साहात्मा हृदमेवं विधइत्येव प्राणाः इत्यर्थः स्वरूपेति शान्तस्य

१२

यदि नाम सर्वानुभावगोचरता तस्य नास्ति नैतावता सावलोकसामान्यमहानुभावविन्नहृति विशेष
वत्स्वादिताशकः ५८ ननु धर्मप्रधानोसौ वीरधर्मवति संभावयमानस्याह वीरवतस्यानुभावः क
र्तमधुकः तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात् तस्यादेकास्यशमेकरूपत याश्रयितेः तयोश्चैवं विधः।
विरोधसद्भावे यद्येको परिकल्प्यते तहीरमैद्र योरपितथा प्रसंगः ५९॥

तयोश्चेति उत्साहमयत्वनिरीहत्वेनात्यन्तविरुद्धयोरपि नियशब्दार्थः वीररौद्रयोस्तत्स्यैतविरोधो नास्ति समानरूप
धर्मात्योगपयोगित्वम् नन्वेवं दयावीरो भिधीयतो धर्मवीरो दानवीरो वा नासौ कस्मिन् शान्तस्यैवेदं नामान्तरकरणं
तदाह मुनिः दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च रसवीरमपि प्राह ५९॥ १२.

त्रिविधमेतदागमपुरःसरं द्वैविध्यमेवाभ्यधात् तदेवाह आदिग्रहणेन विषयजुगुप्सारूपत्वाद्बीभत्सेन्तर्भावः शान्ते तु साव
स्याभिचारिणी भवति ननु स्थायितामेति पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मूलत एव विच्छेदात् आधिकारिकत्वेन शान्तो रसो ति
बहुरिति चन्द्रिकाकारः तेश्चास्माभिरपर्यालोचितं शमगानतरान्मोक्षफलत्वेन वा ये परपुरुषार्थनिष्ठितत्वात्सर्वरसेभ्यः

तृष्णावीतरागीणां चैतत्त्वं त्रिविशेषाणां सर्वीकारमहंकाररहितं तेषां शान्तरसप्रभेदत्वमित्यथा तद्वी
रप्रभेदत्वमिति न कश्चिद्विरोधः तदेवमस्ति शान्तो रसः तस्य चाविरुद्धरसव्यवधानेन प्रबन्धे विरोधि
रससमावेशेऽप्यविरोधितेव यथा प्रदर्शिते विषये ५८॥

प्रधानतमः सर्वायमसमनुयाध्यायभद्रतः तेन काव्यकौतुके स्माभिश्च तद्विवरणे च बहुकृतं तत्कृतनिर्णय इति पूर्वपक्ष
सिद्धान्त इत्यलं बहुना ५८॥

ध्व. लोच. १२१ १२५

स्थिरीकर्तुमिति। प्रिप्यवृत्तावित्यर्थः। अपिशब्देन प्रबन्धेषु यत्नसिद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति। भूरेणुदिग्धानिति विशेषणैरतीव दुरा
पतनम् असंभावनानिवृत्तिरेकाश्रयत्वमस्ति। अन्यथा विभिन्नविषयत्वात्को विरोधः। न च वीरस्य बाधकत्वं रसेन तत्संगतो न बीभ
त्सः। किं तु वीरे निजगुणेन हि वीरं प्रति व्यभिचारीभूतो भवति। तदेवं तत्र प्रबन्धेनोदाहरणमात्रावष्टम्भेनोदाहृत्य तदंगयोर्वेति। नयो

तदेवं स्थिरीकर्तुमिदमुच्यते रसान्तरान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि निवर्तते हि रसयोः समावेशे वि
रोधिता रसान्तरव्यवहितयोरेकप्रबन्धस्थयोर्विरुद्धयोर्विरोधिता निवर्तत इत्यत्र न काचिद्भ्रान्तिः
यस्मादेकवाक्यस्थयोरपि रसयोरुक्तया नीत्या विरुद्धता निवर्तते यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमा
लारजोवासितबाहुमध्याः गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः सशोणितै
क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्प
लतादुकूलैः विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं निर्दिश्यमानाँल्ललनाङ्गुलीभि
र्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् इत्यादौ अत्र हि शृङ्गारबीभत्सयोस्तदङ्गयोर्वा वीररसव्यवधाने
न समावेशो न विरोधी ५९॥

तदङ्गयोस्तत्स्थायिभावयोरित्यर्थः। वीरो रस इति वीराः स्वदेहानित्यादिना तदीयोत्साहप्रतिपादकत्वेन; समस्तवाक्या
र्थीभूतया चित्तया प्रतीतिरिति मध्यपातित्वाभावेऽपि न तयोर्वीररसव्यवधायकत्वमिति भावः॥ ५९॥ १२१

एवं चेति यतोसौ सर्वसंवादीत्यर्थः । तदिति शृंगारस्य विरुद्धायेषां तादृग्येष्वपि तद्शृंगाराणां शृंगारोग्लानौ संबंधीस
र्गेण तदुष्टः । तथाभंग्या रसोत्तरगता अपि विभावानुभावाद्यावर्णनीयाः । यथोः शृंगारो गभावमनुपागमत् । यथा ममैव
श्लोके त्वांचेद्दृष्टुं समद्दसा स्पृशंती प्रालेयांशंगाद्दिवियोगतमा सा चंद्रकांताकृतिपुत्रिकेव संविद्धिली याप्यविलीय
ते मद्दृष्टमन्ते स्पृशंतीति विभावानुभावानामपि शृंगारभंग्या निरूपणं विनेयाउमं स्वीकर्त्तेया काव्यशोभातरंत्येनैव दुष्यती

विरोधमविरोधं च सर्वत्रेत्थं निरूपयेत् । विशेषतस्तु शृंगारे सुकुमारतरो ह्यसौ ॥ यथोक्तलक्षणानुसारे
ण विरोधाविरोधौ सर्वेषु रसेषु प्रबंधेषु चान्यत्र च निरूपयेत्सहृदयः । विशेषतस्तु शृंगारे स हि रतिपरिपोषात्म
कत्वाद्रतेश्च स्वल्पेनापि निमित्तेन भंगसंभवात्सुकुमारतमः सर्वेभ्यो रसेभ्यः । मनागपि विरोधिसमावेशो
न सहते । अवधानातिशयवान् रसे तत्रैव सत्कविः । भवेत्तस्मिन् प्रमादो हि झटित्येवोपलक्ष्यते । तत्रैव च र
से सर्वेभ्योपि रसेभ्यः सौकुमार्यातिशययोगिनि कविरवधानवान् प्रयत्नवान् स्यात् । तत्र हि प्रमाद्यतस्तस्य स
हृदयमध्ये क्षिप्रमेवावज्ञानविषयता भवति शृंगाररसो हि सर्वसंसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात्सर्व
रसेभ्यः कमनीयतया प्रधानभूतः ८॥ तत्र सुव्याकृते तदेतद्व्याचष्टे न केवलमिति निबा
तिसंबन्धः । वाच्यहृत्योनपत्तो
धक्स्येतद्व्याख्यातम् अविरोधलक्षणं परिपोषपरिहारादिरूपैर्वोक्तं तदर्थमपि वाविरुद्धसमावेशो न केवलं पूर्वोक्तैः प्र
कारैः ननु काव्यशोभाविनयन्त्रुस्वीकरणमेतरेणालेव्यवधानाव्यवधाने अपि केनविहम्भवते तथान्यैर्व्याख्यातमेतत्वभि

विरुजागशः समिपर्यः ८-॥

ध्व. लो. टी.
१२२

ननु काव्यं क्रीडारूपं क्वाच वेदादिगोचरा उपदेशकथा इत्याशंक्याह मुनिभिरिति व्यासवाल्मीकिप्रभृतिभिः एतच्च प्रभुसंमितेभ्यः शा
स्त्रेतिहासेभ्यः प्रीतिपूर्वकं जायासंमिततया नास्य काव्यगतस्य व्युत्पत्तिकारित्वे पूर्वमेव निरूपितं न सर्वाभिरिति अनेकक्रमया
दिहृत्सितविते ९१ ननु शृङ्गाराङ्गानां भङ्ग्या यद्विभावादिनिरूपणं मे तावतैव किं विनेयानामुन्मुखीकारः न त्वस्ति प्रकारान्तरमिति
न तस्य शोभातिशयमिति अलंकारविशेषमुपमाप्रभृति पुष्यति मन्दीकरोतीत्यर्थः यथोक्तं काव्यशोभाकर्तारो धर्मा गुणा

एवं च सति विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तदङ्गानां न दुष्यति॥ शृङ्गारवि
रुद्धरसस्पर्शः शृङ्गाराङ्गानां यः स न केवलमविरुद्धलक्षणयोगे सति न दुष्यति शृङ्गाररसाङ्गैरुन्मुखीकृ
ताः सन्तो हि विनेयाः सुखं विनयोपदेशान् गृह्णन्ति ९- सदाचारोपदेशरूपा हि नाटकगोष्ठी विनेयजनहिता
र्थमेव मुनिभिरवतारिता ९१ किंच शृङ्गारस्य सकलजनमनोभिरामत्वात्तदङ्गसमावेशः काव्ये शोभाति
शयं पुष्यतीत्यनेनापि प्रकारेण शृङ्गारविरोधिनि रसे शृङ्गाराङ्गसमावेशो न विरोधी सत्यं मनोरमा रा
माः सत्यं रम्या विभूतयः किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गिलोलं हि जीवितम् इत्यादिषु नास्ति रसविरोधः ९२ ९३

स्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति मत्ताङ्गनेति अत्र हि शान्तविभावसमस्तानित्यत्वे वक्ष्यमाणे न कस्यचिद्विभावस्य शृङ्गाराङ्गभङ्ग्याति
वन्यः कृतः किं न सत्यमिति परपक्षदयानुप्रवेशो नास्ति न खल्वलीकवैराग्यकौतुकीं प्रकटयामः अपि तु यस्य कृते सर्वम
भ्यर्थ्यते तदेवेदं चञ्चलमिति तत्र मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गस्य लोलत्वे शृङ्गारप्रतिसेव्यमानं विभावानुभावत्वेनोपगतस्य लोलतायामुपमानतो
क्तेति प्रियतमाकटाक्षा हि सर्वस्याभिलषणीया इति तन्यतीत्याप्रस्तुतविमानानुरञ्जिकया प्रसक्तानुप्रसक्तवक्तृतत्संवेदनेन १२२

तदेतदुपसंहरन्नस्योक्तस्य प्रकारस्य फलमाह सम्यगिति ८४ रसादिविषयव्यंजकानि यानि वाच्यानि विभावादीनि वाचकानि
च सुप्तिङ्जातीनि तेषां यन्निरूपणं तद्विषयस्येति रसादिविषयस्य तदिति उपयोगित्वम् मुख्यमिति श्लोकार्थीत्यत्र यदुक्तम् त
देवैतदुपपन्नम् महाकवेरिति प्रसिद्धवत्सालनिरूपणात् एवं हि महाकवित्वं नान्यथेत्यर्थः इतिवृत्तविशेषाणामिति हृदयमेव

विज्ञायेत्थं रसादीनाम् विरोधाविरोधयोः विषयं सुकविः काव्यं कुर्वन्मुह्यति न क्वचित् इत्थमनेनानन्तरो
क्तेन प्रकारेण रसादीनां रसभावतदाभासानाम् रसस्य विरोधस्याविरोधस्य च विषयं परिज्ञाय सुकविः
काव्यविषये प्रतिभातिशययुक्तः काव्यं कुर्वन्न क्वचिन्मुह्यति ८४ एवं रसादिषु विरोधाविरोधनिरूपणा
स्योपयोगित्वं प्रतिपाद्य व्यंजकवाच्यवाचकनिरूपणस्यापि तद्विषयस्य तत्प्रतिपाद्यते वाच्यानां वाचकानां
च यदौचित्येन योजनम् रसादिविषयेणैतत्कर्म मुख्यम्महाकवेः वाच्यानामितिवृत्तविशेषाणां वाचका
नां च तद्विषयाणां रसादिविषयेणौचित्येन यद्योजनं तन्महाकवेर्मुख्यं कर्म अयमेव हि कवेर्मुख्यो
व्यापारो यद्रसादीनामेव मुख्यतया काव्यार्थीकृत्य तद्व्यक्त्यनुगुणत्वेन शब्दानामर्थानां चोपनिबन्धनम् ८५

एतच्च तस्य विशेषाः प्रागुक्ताः विभावानुभावसंचार्यौचित्यचारुणो विधिः कथाशरीरस्योत्पादना काव्यार्थीकृत्येति प्र
धानालौकिकशास्त्रीयवा स्वार्थेभ्यः काव्यविशेषः एतच्च निर्णीतमाद्योद्योते काव्यस्यात्मा स एवार्थ इत्यत्रान्तरे ८५ ॥

ध्व॰ लोच॰ १२३ 123

पतत्स्वेति यदस्याभिरुक्तमित्यर्थः । भरतादावित्यादिग्रहणादलंकारशास्त्रेषु पुरुषादिप्रभृतयश्चुक्तं भवति द्वयोरपि तयो
रिति लक्षणयोर्व्यवहारयोरित्यर्थः । जीवभूता इति हृदयं । काव्यमात्रका इति ब्रुवाणेन मुनिना रसो वितेति सूचितं समा
श्रयणेनापदेशेन रसस्यैव जीवितत्वमुक्तं भामहादिभिश्च स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपभुञ्जते प्रथमालीढमधवः
पिबन्ति कटु भेषजमित्यादिना रसोपयोगि जीवितः शास्त्रवृत्तिलक्षणो व्यवहार उक्तः । शरीरभूतमितीतिवृत्तं हि नाट्यस्य श
रीरमिति मुनिः । नाट्यं च समयवेत्युक्तं ग्रन्थ ३२ गुणगुणिव्यवहार इति अस्मन्मते संमिश्रतया प्रतिभासनाद्रसमयमिति व्यवहारो

एतच्च रसादितात्पर्येण काव्यनिबन्धनं भरतादावपि सुप्रसिद्धमेवेति प्रतिपादयितुमाह रसाद्यनुगुणत्वेन
व्यवहारोऽर्थशब्दयोः । औचित्यवान्यस्ता एता वृत्तयो द्विविधाः स्थिताः । व्यवहारो हि वृत्तिरित्युच्यते तत्र रसानु
गुण औचित्यवान्वाच्याश्रयो यो व्यवहारस्ता एताः कैशिक्याद्या वृत्तयः वाचकाश्रयाश्चोपनागरिकाद्याः । वृत्तयो हि रसा
दितात्पर्येण सन्निवेशिताः कामपि नाट्यस्य काव्यस्य च छायामावहन्ति रसादयो हि द्वयोरपि तयोर्जीवभूता इ
तिवृत्तादि तु शरीरभूतमेव ३३ अत्र केचिदाहुः । गुणगुणिव्यवहारो रसादीनामितिवृत्तादिभिः सह न तु जीवशरी
रव्यवहारः रसादिमयं हि वाच्यं प्रतिभासते न तु रसादिभिः पृथग्भूतम् ३४ ॥

उक्तः । न त्विति क्रमस्यासंवेद्यत्वादिति भावः । पृथगिति शब्दार्थयोरसत्त्वानमात्रे तैलवन्नवस्थित इत्यस्यादिना प्रतिपादितमदः । ननु यद्य
स्य धर्मरूपं तन्नत्प्रतिभासे सर्वस्य नियमेन भातीत्यनैकान्तिकमेतत् मालिन्यं धर्मोऽपि जात्यत्वलक्षणो विशेषो न प्रतिभासेऽपि सर्वस्य नि
यमेन भातीत्याशङ्कते रसादि तेन समवहरति नैवमिति एतदुक्तं भवति यस्तेनासंग्रस्वभावत्वेन सन्निहितत्वादिति विशेषणमस्याभि
हितम् तन्मत्परूपतावनरूपव जात्यत्वस्य प्रसन्नतालीनस्वभावत्वाद्रसादीनां वा न यतास्यैवेति केचिद्दुष्यमनेषु ३४ ॥ ॥ १२३

शमहेतुत्ववत्स्याद्गः इत्यनेनेदमुच्यते यदि रसादयो वाच्यानां धर्माः तथापि हि द्वौ पक्षौ रूपादिसदृशा वा स्युः माणिक्य-
गतजात्यत्वसदृशा वा न तावत्प्रथमः पक्षः सर्वान्प्रति तथानवभासात् नापि द्वितीयः जात्यत्ववदनतिरिक्तत्वेनाप्रका-
शनात् एवं वेदान्तरायेऽपि मतेऽसंगच्छत एव ९८ तदाह अन्यथैवेति यतो नावाच्यप्रतीतिः सर्वेषामनुपयोगिनी तत एव
हेतोः क्रमेणावश्यंभाव्यसहभूतयोरुपकारयोगात् सन्तु सहृदयभावनाभ्यासान्न लक्ष्यते अन्यथा तल्लक्ष्यते पीतत्वं शङ्क-
शङ्खोच्येत यदि रसादिमयमेव काव्येषु यथा गोरत्वमयं शरीरे एवं सति यथा शरीरे प्रतिभासमाने नियमेन तु गौ-
रत्वं प्रतिभासते सर्वस्य तथा वाच्येन सह रसादयोऽपि सहृदयस्यासहृदयस्य च प्रतिभासेरन् न चैवं तथा वे-
त्यत्र तिपादितमेव प्रथम उद्योते ९८ स्यान्मतं रत्नानामिव जात्यत्वं प्रतिपत्तृविशेषसंवेद्यं वाच्यानां रसादि-
रूपमिति न चैवं यतो यथा जात्यत्वे प्रतिभासमाने रत्नस्वरूपानतिरिक्तत्वमेव तस्य लक्ष्यते तथा रसादीनां-
मपि विभावानुभावादिरूपवाच्याव्यतिरिक्तत्वमेव लक्ष्येत न चैवं न हि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रस
इति कस्यचिदवगमः अत एव च विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीतिः कार्यका-
रणभावेन व्यवस्थानात् क्रमोऽवश्यंभावी स तु लाघवान्न प्रकाशते इत्यलक्ष्यक्रमा एव सन्तो व्यङ्ग्या रसादय इ-
यस्यापि प्रतीतिविशेषात्मैव रसादिव्यक्तिः शाकुन्तलस्यापि व्यपदेशिवत्त्वाद् रसादीनां प्रतीतिरित्येवमत्र न नु भवेत् वाच्याद-
तिरिक्ता रसादयः तत्रापि क्रमो लक्ष्यत इति नाव धृषयेत्युक्तं तत्कस्येन वक्ष्यमाणं वालिखन्वयव्यतिरेकाभ्याम अपेक्षतोऽतिमन्तरे-
णार स्वतीत्युभयस्यापदविग्रहस्वरालापा शङ्खमात्रोपयोगकृतस्य दर्शनात् ततस्तदभेदकत्वेन सामग्र्या सह हेत्वात्वाच्याद्व्यंग्याभि-

मनंवद्यमाकिं भाती तिवदनकंजनस्वाया छ्योन नकिं वियदीति ९८॥

ध्व· लोत· १२५ 125

तदाह यत्रापि गीतशब्दानामर्थोऽस्ति तत्रापि तत्प्रतीतिस्तदनुपयोगिनी ग्रामरागानुसारेणावस्थितवाच्यानुसारतया रसो
दयदर्शनात् न चापि सा सर्वस्य भवतीत्युच्यते तदेतदाह न च तेषामिति गीतादिशब्दानां अर्थादिशब्देन वाच्यशब्दाभिलपित
शब्दादयो निर्दिष्टाः ७ अन्यमतमिति यत्रार्थः शब्दो वेति ह्येवावगमिति भावः ननु तद्धीति ननु तस्य गीतवदेवार्थावगमे विनैव रसा

ननु शब्दस्यैव स्वरूपाद्यवच्छिन्नो वाच्यव्यङ्ग्ययोः सममेव प्रतीतिमुपजनयतीति किं तत्र क्रमकल्पनया नहि।
शब्दस्य वाच्यप्रतीतिपरामर्शापेक्षं व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् तथा हि गीतादिशब्देभ्योऽपि रसाद्यभिव्यक्तिरस्ति न चैते
षामेन तावद्वाच्यप्रतीतिपरामर्शः ७ अत्रापि ब्रूमः प्रकरणाद्यवच्छेदेन व्यञ्जकत्वं शब्दानामित्यनुमतमेवैतदस्
माकम् किन्तु तद्व्यञ्जकत्वं तेषां कदाचित्स्वरूपविशेषनिबन्धनम् कदाचिद्वाचकशक्तिनिबन्धनम्
तत्र येषां वाचकशक्तिनिबन्धनं तेषां यदि वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव स्वरूपप्रतीत्या निष्पन्नं तद्भवेन्न तर्हि वा
चकशक्तिनिबन्धनम् अथ तन्निबन्धनं तन्नियमेनैव वाच्यवाचकभावप्रतीत्युत्तरकालत्वं व्यङ्ग्यप्रतीतेः प्रा
प्तमेव स तु क्रमो यदि लाघवान्न लक्ष्यते तत् किं क्रियते ७ ॥

भासः स्यात् काव्यशब्देभ्यः नचैवमिति वाचकशक्तिरपि तथापेक्षणीया सा च वाच्यनिष्ठैवेति सा त्वाच्यप्रतिपत्तिं विनुप ॥ ९
योक्तव्यम् तदाह अत्येति सैव हि वाचकशक्तिरित्युच्यते यतस्तदुक्तं भवति माभूद्वाच्येऽरसादिव्यञ्जकमस्त्वशब्दादेव तत्प्रती
तिः तथापि तेन स्ववाचकशक्तिः नस्यात्कर्तव्यायां सहकारित्वया वाच्यापेक्षणीयेत्यायते वाच्यप्रतीतेः पूर्वभावित्वमिति १२५

ननु गीतशब्दवदेव वाचकशब्दरहितत्वाद्यनुपयोगिनी यत्नक्वचिद्भूतेऽपि काव्ये रसप्रतीतिर्न भवति तत्रोचितः प्रकरणावग
मादिः सहकारी नास्तीत्याशंक्याह प्रकरणावगमो हि किं उच्यते किं वा काव्ये रससहायत्वम् अथवा काव्ये तत्राणां समस्वपि वाच्यस उ
भयपरिज्ञानेऽपि न भवति प्रकृतवाक्यार्थभेदे न रसोदयः स्वयमिति प्रकरणमात्रेण परेणके न विशेषो व्याख्यातमिति भावः
नचान्वयव्यतिरेकवतीं वाच्यप्रतीतिमपह्नुत्य दृष्टसञ्ज्ञावाभावी कारणत्वेनाश्रितो मात्सर्यादपि केकिंचित्तत्सीनेत्यभिप्रायः २२
ननु तत्र वाच्यप्रतीतेरुपयोगः क्रमाश्रयेण किं प्रयोजनम् सहभावमात्रमेव तदुपयोग एव सामग्र्यां तत्ता लक्ष्यते इत्याशं

यदि वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दमात्रसाध्या रसादिप्रतीतिः स्यात् तदनवधारितप्र
करणानां वाच्यवाचकभावे च स्वयमव्युत्पन्नानां प्रतिपत्तॄणां काव्यमात्रश्रवणादेवासौ भवेत् २२ स
हभावे च वाच्यप्रतीतेरनुपयोगः उपयोगे वा न सहभावः २३ येषामपि स्वरूपविशेषप्रतीतिनिमित्तं व्यंज
कत्वं यथा गीतशब्दानां तेषामपि स्वरूपप्रतीतेर्व्यंग्यप्रतीतेश्च नियमभावी क्रमः ॥

आह एवं ह्युपयोग इत्यनुपकारकेऽनेन कारणमात्रं वक्तव्यं स्यादिति भावः २३ उपकारित्वे हि पूर्वभावित्वेन नि
यमादंगीकृतमित्याह दृष्टान्तेनैव यं वाच्यप्रतीतेरपि पूर्वभावित्वं समर्थयिष्यामह इति भावः ननु संश्चेत्क्रमः
किं न लक्ष्यत इत्याशंक्याह तत्त्विति क्रियायाः पौर्वापर्यमित्यनेन क्रमस्य स्वरूपमाह क्रियत इति क्रिये वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीती
यदि वा अभिधाव्यापारो व्यंजनपर्यालोचनव्यापारश्चेति क्रियेते तयोः पौर्वापर्यं न प्रतीयते केनेत्याह रसादौ विषये की

ध्व· लोटी· १२५ 125

दर्शितमभिधेयांतराद्भिधेयविशेषाद्विलक्षणे सर्वथैवानभिधेयेनेन भवितव्यं तावत्क्रमेणास्तु क्रमः पश्चाद्वा वेयता
वृत्तोपि नितलक्ष्यतपवेत्यर्थः ; अतो न लक्ष्यत इति निमित्तं लक्ष्यत एवेत्यर्थः ; अतो व लक्ष्यत इति निमित्तसप्तमीनिर्दि
ष्टेह तत्तरगर्भे हेतुमाह आशुभाविनीष्वनन्यसाध्य तत्फलघटनासु घटनाः एवं माधुर्यादिलक्षणाः प्रतिपादिता
गुणा निरूपणावसरे तावश्च तत्फलारसादिप्रतीतिः फलं यासां तथानन्यत्वे देवसाध्यं यासां न तथोजोघटना याः कु
र्वणादिप्रतीतिः साध्या पतडक्रमभवति यतो गुणवति काव्ये संकीर्णविषयतया संघटनाप्युक्ता ततः क्रमो न लक्ष्यते
आह आशुभाविनीष्वाच्यप्रतीतिकालप्रतीक्षणेन तु विनैव फलिष्यत्व - रसादीन्भावयन्ति ततस्वादे विदधतीत्यर्थः ; ए
तडक्रमभवति संघटनावाच्यत्वाद्रसादीनामनुपपन्नेऽर्थविज्ञाने पूर्वमेवोचितः संघटनाश्रवणसमय एव यत आह वि

तत्वशब्दस्य क्रियापौर्वापर्यमनन्यसाध्यतत्फलघटनास्वाशुभाविनीष्वाच्या विरोधिन्यभिधेयान्तरविलक्ष
णे रसादावप्रक्रमोपि प्रकाशमानोत्र एवमादौ न प्रतीयते ॥ ४ ॥ तेन भवति अभ्यस्ते हि विषये विनाभावप्रतीतिक्रमः स्पष्टमे
व न लक्ष्यते अभ्यासो ह्ययमेव पुरस्तादभिधानादिनापि विनैव संस्कारबलवतां तदेव पुरुषभुज्यमानत्वं पवस्थापनमित्रैवयद्भूमत्वा
अग्निरिति निश्चयः पश्चाद्वाच्यात् पवदर्थमनुमाने मात्रमेवा प्रयोगिभवतीति परामर्शस्यानमाक्रमति फणितं डयत्र विभू
मत्वानेन तत्वापि तत्स्यनुपलक्षणेः विजातीयपृथग्भावानुसरणादिप्रतीत्येतरानुपूर्वेशविवक्षादाशुभाविन्या मायिप्रतीतो क्रमो न
लक्ष्यते तदहि दाणिपदितु वाच्या विरोधीभ सोनस्तादविनाभवघटनानभवेत् तदस्त्वेव क्रम इति वेदिकाकार स्वयं पदितमनुप
पत्तीति न्यायेन गजनिमीलिकया चावदते तत्वशब्दस्य फलं तदा फलं वाच्यवाच्य प्रतीतिमात्मकं तत्स्वघटना निष्पादनाय
तोनन्यसाध्यायाः शब्दव्यापारैकजन्मेति न वाच्यार्थसत्तन्तेव्याख्यानेन किंचिदुपपन्नमस्मत्पक्षे सर्वं विघ्नप । अत एवावादेन्यवद्दुना ॥ ४ ॥ १२५

यत्र तत्संचद्धनाव्यंग्यत्वात्स्वितानिलितत्रलक्ष्यत्वेनयवेस्थाद्ध स्फुटमेवेति विवक्षिताभिधेयस्यपदवाक्यप्रकाशता तदन्यस्यानु
रणनरूपव्यंग्यस्यचध्वनेरितिप्रवर्तितसंचद्धनादिकंनास्यव्यंजकत्वेनोक्तमितिभावः गाथास्विति व्रमपप्रभृत्युदाहृतासुदि
कास्वनाश्रुतवैवव्याख्याताः गाथाश्चामितिगाथाव्यामयीत्यर्थः उपमाव्यंजकोयथेववादिः अर्थसामर्थ्यादितिवाक्यार्थसा

क्यचित्संलक्ष्यत्वेनयथायथानुरणनरूपव्यंग्यप्रतीतिषुनत्रापिकथमितिवेद्रुव्यतेश्रर्थशक्तिमूलानुरण
नरूपव्यंग्येध्वनौतावदभिधेयस्यतत्सामर्थ्याक्षिप्तस्यचार्थस्याभिधेयान्तरविलक्षणत्वादत्यन्तविलक्षणेये प्रतीतेस्तयोर्यन्म
निष्क्रवोनिमित्तनिमित्तिभावइति स्फुटमेवतत्रपौर्वापर्यम् यथाप्रथमउद्योतेप्रतीयमानार्थसिद्ध्यर्थमु
दाहृतासुगाथासुतथाविधेचविषयेवाच्यव्यंग्ययोरत्यंतविलक्षणत्वाद्येवकस्यप्रतीतिःसैवतस्येतिनश
क्यतेवक्तुम् शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्येध्वनौ गावोवःपावनानांपरमपरिमितांप्रीतिमुत्पादय
न्तित्यादावर्थद्वयेप्रतीतौशाब्दयामर्थद्वयस्योपमावाचकपदविरहेसाम
र्थ्यादाक्षिप्तमितितत्राप्यसलक्ष्यमभिधेयव्यंग्यालंकारप्रतीत्योःपौर्वापर्यं ३५ वदप्रकाशशब्दशक्तिमूलानु
रणनरूपव्यंग्यविषयेविशेषणपदस्योभयार्थसंबंधयोग्यस्ययोजकपदमन्तरेणायोजनमशब्दमप्यर्थादवस्थित
मित्यत्रापिपूर्ववदभिधेयतत्सामर्थ्याक्षिप्तालंकारमात्रप्रतीत्योःसुव्यवस्थितमेवपौर्वापर्यम् ३८॥
मर्थ्यादितितावत् ३५ एवंवाक्यप्रकाशमर्थशक्तिमूलंविचार्यपदप्रकाशंविचारयति विशेषणपदस्येतिसूत्रइतिप्रकृतमितिवोभय
तमानाधिकरणतयासंबंधनेऽभिधेयंवतत्सामर्थ्याक्षिप्तंवतयोरलंकारमात्रयोःप्रतीतयोःपौर्वापर्यक्रमःसुस्थितमत्रलक्ष्यमित्यर्थः

मोगदृतेनतम प्रतीतिः स्वाध्यलक्ष्यक्रमेषवदर्शयति ७८॥

ध्व. लोच. १२९

129

तत्त्वेवमाचार्यैः शाब्दशक्तिमूलत्वं चेति कस्मिन्नित्याशंक्याह नात्र विरोधः कश्चिदिति भावः एतच्चवितत्यपूर्वमेव निर्णीतमि
ति न पुनरुच्यते स्वविषये इति अन्यशब्दादेरुपलक्षणं व्यञ्जकादिः स्वो विषयः तत्र यत्र हि मुख्यमनादृत्य इत्यर्थः विचारेण न कृत इ
ति नाममेयश्रुतिरूपणाद्धारेण निरोधः स्वरूपभावस्य शक्तित्वमप्यत्राशुकृत्वादिभावः एवं समाधेयः केशिकादीनामिति निबन्ध ७१
भागरूपाणां वृत्तीनां जीवितमुपनागरिकादीनां च सर्वस्यास्याभयवृत्तित्वेन व्यवहारस्य रसादिनिर्णयत्वितविषयत्वादिति यदुक्त
तेन तस्य संगेन रसादीनां वाच्यातिरिक्तत्वं समर्थयितुं क्रमो विवक्षितं इत्येतदुपसंहरति अभिधानस्य शब्दरूपस्य पूर्वं प्र

त्यर्थस्य पिवशतीति तस्य चाविधेयविषये उभयार्थसंबन्धयोग्यशब्दसामर्थ्यप्रसवभूतेनित शब्दमूलालक्ष्यतेन प्र
विवक्षितवाच्यस्य तद्धेनः अस्मिन्स्वविषये च मुख्यप्रतीति एवं क्रमेवार्थानां नरसकाशान भिन्नत्वनियमभावी
क्रमः तत्र तु विवक्षितवाच्यत्वादेव वाच्यत्वं समस्तव्यंगयस्य क्रमप्रतीतिविचारेण न कृतः ७२ तस्मादभिधाना
भिधेयप्रतीत्योर्विवक्षाव्यंग्यप्रतीत्योर्नितान्तं भिन्नत्वाभिन्नभावान्नियमभावी क्रमः स तु कस्मात् कश्चिल्लक्ष्यते
क्वचिन्न लक्ष्यते ७८ ॥

तीति तत्तोभिधेयस्य पदार्थ तत्र भवान् विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते इत्यादि प्रतीतिर्णीतं तत्रूपत्वात्किमा
देत्यभिधीयते अत्रापि वाविनाभाववत्समयस्याभ्यस्तत्वात्क्रमेण लक्ष्यतापि उद्योतान्तरे भेयडक्रं व्यंजकमुखेन धते स्वरू
पप्रतिपाद्येन ७८ इत्यतीमुपसंहरन्व्यंजकभावेप्रथमोद्योते समर्थितमपि शिष्याणामेकप्रघट्टके नस्वं हि निवेशयितुं

129

॥ [illegible]

कश्चिदितिमीमांसकादिः किमिदमितिवस्तुमात्रव्यञ्जकस्याभिप्रायः प्रागेवेतिप्रथमोद्द्योते भाववादनिराकरणे व्यञ्जनस्य
व्यंजकत्वसिद्ध्यन्तसिद्धेः येनान्योन्याश्रयपरो केनापितुदृढत्वेनतदेतत्सर्वस्यापितत्त्वादिनिभावः तदाह तत्सिद्ध्यनिस्तावितिश्च
स्वसोहितीयोर्थस्तस्य यदि व्यंग्यपदेतिनामकत्वेनवाच्यव्यापिकस्मात्क्रियते व्यंग्य इतिवाच्याभिमतस्यापिकस्मान्नक्रि
तदेवंव्यंजकत्वेनध्वनिप्रकारेषुनिरूपितेषुकश्चिद्ब्रूयात् किमिदंव्यंजकत्वंनामव्यंग्यार्थप्रकाश
नेहिव्यंजकत्वं व्यंग्यत्वंचार्थस्यव्यंजकत्वसिद्ध्यधीनम् व्यंग्यापेक्षयाचव्यंजकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाद
व्यवस्थानम् ननुवाच्यव्यतिरिक्तस्यव्यंग्यस्यसिद्धिः प्रागेवप्रतिपादितातत्सिद्ध्यधीनाव्यंजकत्वसिद्धि
रितिकःपर्यनुयोगावसरः सत्यमेतत् प्रागुक्तयुक्तिभिर्वाच्यव्यतिरिक्तस्यवस्तुनः सिद्धिः कृतासः
त्वर्थोव्यंग्यतयैवकस्माद्व्यपदिश्यते यत्रचप्राधान्येनावस्थानंतत्रवाच्यतयैवासौव्यपदेष्टुंयुक्तः
तत्परत्वाद्वाक्यस्य अतश्चतत्प्रकाशिनोवाक्यस्यवाचकत्वमेवव्यापारः किंतस्यव्यापारान्तरकल्पनया तस्मात्तात्पर्यविषयोयोर्थः सतावन्मुख्यतयावाच्यः यात्वन्तरातथाविधेविषयेवाच्यान्तरप्रतीति :
सातत्प्रतीतेरुपायमात्रंपदार्थप्रतीतिरिववाक्यार्थप्रतीतेः ३३॥
यतेऽत्रवगम्यमानत्वेनहिशब्दार्थत्वं तदेववाचकत्वमभिधायित्वस्यैतत्तच्चैवाभिधायकत्वमुच्यतेतस्यैतन्नामभिधा
नभूतेतस्मिन्नर्थइतिसर्वाभिधिकेध्वनेर्येनिरूपितेरूपतच्चैवाभिधाव्यापारेणैवविनेयुक्तेतदाह यत्रचेतितत्प्रकाशनत्र
तितद्व्यंग्याभिमतप्रकाशायतस्यवर्ण्यंयद्वाक्यंतत्सेतिउपायमात्रमपिप्रथनेनपौरस्त्याक्रामद्भट्टप्रभाकरवैयाकरणव्यक्ते

ध्व. लोच. स्तवयति भाट्टमते हि वाक्यार्थमतये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकत्वं पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति शब्दावगतै
पदार्थैस्तात्पर्येण योऽर्थोऽवगम्यते स एव वाक्यार्थ इति प्रभाकरदर्शनेऽपि दीर्घदीर्घो निमित्तनिवाक्ये पदार्थानामभिनिमित
१२२ भावः पारमार्थिक इति विशेषः एवं वैयाकरणानां तु पारमार्थिक इति विशेषः एतच्चास्माभिः प्रथमोद्योते निर्णीतमेव
127

शब्दोऽर्थो न यत्र शब्दः स्वार्थमभिदधानोऽर्थान्तरमवगमयति तत्र यत्तस्य स्वार्थाभिधायित्वं यच्च तदर्थान्तरावगम
हेतुत्वं तयोरविशेषो विशेषो वा न तावदविशेषो यस्मात्तौ द्वौ व्यापारौ भिन्नविषयौ भिन्नरूपौ च प्रतीयेते एव न
वाच्यं हि वाचकत्वलक्षणोऽभिधाव्यापारः शब्दस्य स्वार्थविषयो गमकत्वलक्षणस्तु अर्थान्तरविषयः न च स्वपरव्यवहारो
वाच्यव्यङ्ग्ययोरपह्नोतुं शक्यः एकस्य संबन्धित्वेन प्रतीतेरपरस्य संबन्धिसंबन्धित्वेन वाच्यो ह्यर्थः साक्षा
च्छब्दस्य संबन्धी तदितरस्त्वभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तः संबन्धिसंबन्धी यदि च स्वसंबन्धित्वं साक्षादस्य स्यात्तदार्थान्तरत्वव्य
वहार एव न स्यात् तस्माद्विषयभेदस्तावत्तयोर्व्यापारयोः सुप्रसिद्धः रूपभेदव्यवहारोऽपि प्रसिद्ध एव

८-॥

वेति न पुनरग्न्यापत्ते ग्रन्थयोजनेन वृत्तिक्रियेत '' ननु '' येऽपूर्वपदे योज्यं ७९ शब्देति पूर्वपदे उच्यते इति निषिद्धोऽनः वाचकत्वं
स्वगमकं वेति स्वरूपतो भेदः स्वार्थ '' इत्येवक्रमेणेति विवक्षितः ननु तस्माद्भेदस्तो '' कथं चेति एवकाराभिप्रायः नैव
स्यादित्यर्थः तावता न साक्षात्संबन्धित्वेन वृत्त्यर्थस्यैकस्यैवाभिधालक्षणो व्यापार इत्याशङ्कारूपभेदं दर्शयति ८-॥ १२२

तत्र भिन्ने विषये त्व शाद्वादेर्वक्ष्यत्थापीति प्रसिद्धमेव दर्शयति विप्रतिषिद्धमन्तप्रतिदेत्तमाह अवाचकस्यापीति यदेववाच
कत्वे तदेवगमकत्वेय दि स्यात् अवाचकस्य गमकत्वमपि न स्यात् गमकत्वेमैववाचकत्वमपि न स्यात् न चैतदुभयमपि ।

नहि येवाभिधान शक्तिः सैवावगोमन शक्तिः अवाचकस्यापिगीत शद्वादेरसादिलक्षणार्थावगमद
र्शनात् अशब्दस्यापिचेष्टादेर्थविशेषप्रकाशनप्रसिद्धेः तथाव्रीडायोगान्नवदनयेमयाहिश्लोकेचेष्टा
विशेषः सुकविनार्थविशेषणप्रकाशनहेतुः प्रदर्शितएव ८१ तस्माद्भिन्नविषयत्वाद्भिन्नरूपत्वा
च्च स्वार्थाभिधायित्वमर्थान्तरावगमहेतुत्वेच शब्दस्ययत्तयोः स्पष्टएवभेदः विशेषश्चेन्नतर्हिइदानी
मवगमनीयस्याभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तस्यार्थान्तरस्यवाच्यत्वव्यपदेश्यता शद्वव्यापारविषयत्वन्तुतस्या
स्त्यभिविष्यतएव तच्चव्यंग्यत्वेनैवनवाच्यत्वेन ८२ ॥

गीतशब्देशब्दव्यतिरिक्तेचाथोवक्तृत्वऽवकंपनवाष्पादौनस्यावाचकस्याप्यवगमकत्वदर्शनादवगमकात्विगोपिवाचा
वाचकत्वेनप्रसिद्धत्वाद्भिन्नतात्पर्यं ८१ एतदुपसंहरति नतर्हीतिवाच्यत्वेनाभिधाव्यापारविषयतातयात्वत्तुसिद्धसाधन

ध्व॰
लोच॰
१२८
128

ननु गीतादौ मा भूद्वाचकत्वं शंखादौ व्यत इत्याशंक्याह शाब्दान्तरेणेति स्वार्थान्तरस्य यद्विषयीकरणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव शु
द्धा न वाचकोक्तिः शब्दस्य नापि वाच्यत्वोक्तिरर्थस्य तत्र शुद्धा वाचकत्वं हि समयवशादव्यवधानेन प्रतिपादकत्वं तथा तस्य
च शब्दस्य स्वार्थता नतदाह स्वार्थाभिधायित्वेनेति वाच्यत्वं समयबलेन निर्व्यवधानं प्रतिपाद्यत्वं यथा तस्यैवार्थस्य शब्दान्तरप्रति
न तदाह प्रसिद्धैरिति प्रसिद्धैर्वाचकतयाभिधानान्तरेणायः संबंधो वाच्यत्वेन दृष्टस्तत्र यद्योग्यत्वं तेनोपलक्षितस्य न चैवं विधं

प्रसिद्धाभिधानान्तरसंबंधयोग्यत्वेन च तस्यार्थान्तरस्य प्रतीतेः शब्दान्तरेण स्वाभिधायिना यद्विषयीकर
णं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव शुद्धा ॥ ८३ न च पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाच्यसंगत्या यतः पदार्थप्रतीतिरसम्भ
वेति केचिद्विहितच्छिराश्रितम् ॥ ८४ येऽप्यसत्यतास्थाना भ्युपयन्ते तैर्वाक्यार्थपदार्थयोर्घटतडागादा
नकरणन्यायोऽभ्युपगतव्यः ॥ ८५ ॥

वाचकत्वमर्थं प्रति शब्दस्य सहाभिधायिनं शब्दं प्रति तस्यार्थस्योक्तरूपं वाच्यत्वम् पूर्वत्र हि नास्तिकं घटनस्य विषयी
करणमुक्तमित्याशंक्याह प्रतीतेरिति पृथगेव प्रतीयते सोऽर्थान्तरे च वाच्यवाचकव्यापारेणेति विलक्षण एव प्रकाशोऽव्यापार
इति यावत् ॥ ८३ नन्वेवं मा भूद्वाचकशक्तिस्तथापि तात्पर्यशक्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याह केचिदिति वैयाकरणैः ॥ ८४ ये

॥ १२८ ॥ ध्वन्यालोकलोचन

१२८

तमेव न्यायं व्याचष्टे तदुपादानकारणानामिति समवायिकारणानि कापिलानि स्वतन्त्राणि निरूपितानि सौगतकापि
लमतं तु परमाणुरात्म्यवटकाले उपादानानां न सन्नापकत्वं चरणव्यपि तेन पव इति वा भूतत्वेन तथा ऽऽर एव यकुपादानास्मुप
लंभ इतीयं त्वशेषसंतः दूरीभवेदिति अर्थैक त्वस्याभावादितिभावः ८९ एवं पदार्थवाक्यार्थन्यायं तात्पर्यशक्तिसाधके
मत्कृते विषये निराकृत्याभिमतां प्रकाशशक्तिसाधयितुं तदुपवितं प्रदीपवदन्यायं प्रकृते योजयन्नाह यतो सोपदार्थवा

यथा हि चटे निष्पन्ने तदुपादानकारणानां न पृथगुपलंभः तथैव वाक्ये तदर्थे वा प्रतीते पदतदर्थानां तेषां हि
तदविभक्तत्वेपोपलंभे वाक्यवाक्यार्थबुद्धिरेव दूरीभवेत् न तेषु घटांगवाच्ययोरायः नहि घटांगे प्रतीयमा
ने वाच्ये बुद्धिर्दूरीभवति वाच्याभासाविनाभावेन तस्य प्रकाशनात् ८९ तस्माद्घटप्रदीपन्यायस्त यो
र्यथैव हि प्रदीपद्वारेण घटप्रतीतौ प्रत्युत्पन्नायां न तत्प्रदीपप्रकाशो निवर्तते तद्धटांगप्रतीतौ वाच्यावभासः
८७ यन्नु पश्यमउपोते यथा पदार्थद्वारेणेत्यादिषुक्तं तदुपायत्वमात्रसाम्यं विवक्षया ८८॥

वाक्यार्थन्यायेनेदमुक्तं तस्मात्प्रकृतेन्यायम् व्याकरणसर्वकं दार्ष्टान्तिके योजयति यथा हीति ८७ ननु पूर्वमुक्तं यथा पदार्थद्वा
रेण वाक्यार्थः संप्रतीयते वाक्यार्थपूर्विका तद्वन्नियतिर्हि विस्तु न इष्टिं तत्कथं स प्रदीपवन्याय इह यत्नेन निराकृतः इत्याशंक्या
ह तदित्यत्रस यथासाम्येन तत्पर्थः ८८॥

ध्व॰ एवमिति प्रदीपच्छटावद्युगपदुभयावभासप्रकारेणेत्यर्थः तस्मादिति वाच्यातयैकार्थ्यलक्षणां अर्थैकत्वादिवाक्यमेक
लोच॰ मुक्तं सकृच्छ्रुतहि शब्दोऽर्थं चैव समयस्मृतिं करोति सचेदनेनैवावगमितस्तर्हि स्मृत्यापाराभावात्समयस्मरणं नावबद्ध
१२९ नोद्गमपदयोर्गात्वोर्विभेदस्यावसरः पुनः कृतस्तु स्मृतो नास्तावितिभावः ८९ तयोरिति वाच्यव्यंग्ययोः तत्रेति उभ
129 योः प्रकारयोर्मध्यात् यस्तु प्रथमः प्रकारः इत्यर्थः प्रकारेणेतरमिति गुणीभूतव्यंग्यसंज्ञितं व्यंग्यत्वमेवेति प्रकाशितमे

नन्वेवं युगपदर्थद्वययोगित्वं वाक्यस्य प्राप्तं तद्भावे च तस्य वाक्यतैव विघटते तस्या एकार्थलक्षणत्वात् ८९ नैष
दोषः गुणप्रधानभावेन तयोर्व्यवस्थानात् व्यंग्यस्य हि क्वचित्प्राधान्यं वाच्यस्योपसर्जनीभावः क्वचित्तु वाच्यस्य
प्राधान्यमितरस्य गुणीभावः तत्र व्यंग्यप्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तमेव वाच्यप्राधान्ये तु प्रकारान्तरं निर्देक्ष्यते त
स्मात् स्थितमेतत् व्यंग्यपरत्वेऽपि काव्यस्य न व्यंग्यस्याभिधेयत्वमपि तु व्यंग्यत्वमेव ९० किं च व्यंग्यस्य
प्राधान्येन विवक्षायां वाच्यत्वं तावद्भवद्भिर्नाभ्युपगन्तव्यमतत्परत्वाच्छब्दस्य तदस्मिन् तावद्व्यंग्यः शब्दानां क
श्चिद्विषय इति ९१ यत्रापि तस्य प्राधान्यं तत्रापि किमिति तस्य स्वरूपमपह्नूयते ९२ एवं तावद्वाचकत्वाद
न्यदेव व्यंजकत्वम् ९३॥

वेत्यर्थः ९० ननु यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति व्यंग्यस्य प्राधान्ये वाच्यत्वमेव न्याय्यम् तर्ह्यप्राधान्ये किं उक्तं व्यंग्यत्वमिति
द्वैतसिद्धान्तः पक्षपतन्नाह ननु प्राधान्ये माभूद्व्यंग्यत्वमित्याशंक्याह ९१ युक्तो न चैतत्संबंधिसंबंधित्वमनुपपत्त्युक्ते समयत्वमि
ति व्यंग्यतायां निवेदयन्ते तस्य प्राधान्येऽपि विघटत इति स्वरूपमहेयमेवेति भावः ९२ तदुपसंहरति विषयभेदेनैवेत्यर्थः ९३ १२९

तावदिति वक्रव्याख्यानेनैवं सूचयति तदेवाह अनेन सामग्रीभेदात्कारणभेदोऽप्यस्तीति दर्शयति एतच्च वितत्य ध्वनिलक्ष्
णे यत्रार्थः शब्दो वेति वाक्यव्याख्याने व्यङ्क्त इति च द्विवचनव्याख्याने ऽस्माभिः प्रथमोद्द्योत एव दर्शितमिति न पुनर्वितायते ५४

इत्थं च वाचकत्वाद्व्यंजकत्वस्यान्यत्वे यद्वाचकत्वे शब्दैकाश्रयम् इतरत्तु शब्दाश्रयमर्थाश्रयं च द्वयोरपि व्यं
जकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ५४ गुणवृत्तिस्तूपचारेण लक्षणया चोभयाश्रयापि भवति किं तु ततोऽपि
व्यंजकत्वं स्वरूपतो विषयतश्च भिद्यते रूपभेदस्तावदयं यदमुख्यतया व्यापारः गुणवृत्तिः प्रसिद्धा व्यंज
कत्वं न मुख्यतयैव शब्दस्य व्यापारः ५५ ॥

एवंविधप्रभेदात्स्वरूपभेदात्कारणभेदाच्च वाचकत्वान्मुख्यात्प्रकाशनस्य भेदं प्रतिपाद्योभयाश्रयत्वाविशेषात्तर्हि व्यं
जकत्वगौणलयोः कोऽभेद इत्याशंकाममुख्यादपि प्रतिपादयितुमाह व्यंजकत्वेन मुख्यतयैव शब्दस्य व्यापारः ५५ ॥

ध्व· लोक· १३· 130

उभयाश्रयापीति शब्दाश्रया उपचारलक्षणयोः प्रथमोद्योत एव विभज्य निर्णीतं स्वरूपमिति पुनर्न लिख्यते न मुख्यमेवैवम्।

न सर्वं गुणाह्यं व्यङ्ग्यत्रयप्रतीतिर्यातस्या अमुख्यत्वं मनागपि लक्ष्यते अयं चास्य स्वरूपभेदो यद्गुणवृत्तिरमुख्यत्वे-
न व्यवस्थितं वाचकत्वमेवोच्यते व्यञ्जकत्वं तेन वाचकत्वात्तेन विभिन्नम् एतत्प्रतिपादितम् अयं चापरो रूपभे-
दो यद्गुणवृत्तौ यदा यदर्थान्तरं लक्षयति तदोपलक्षणीयार्थात्मना परिणत एवासौ सम्पद्यते यथा गङ्गायां घोष इत्या-
दौ यदा तु व्यञ्जकमार्गे पदार्थः स्वात्मानं द्योतयति तदा स्वरूपं प्रकाशयन्नेवासावन्यस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदी-
पवत् यथा लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वतीत्यादौ यदि च यत्रातिरस्कृतस्वरूपप्रतीतिरर्थोऽन्यं ल-
क्षयति तत्र लक्षणाव्यवहारः क्रियते तदेवं सति लक्षणैव मुख्यः शब्दव्यापार इति प्राप्तम् यस्मात्प्राये-
ण वाक्यानां वाच्यव्यतिरिक्ततात्पर्यविषयार्थावभासित्वम् ननु त्वत्पक्षेऽपि यदार्थो व्यङ्ग्यत्रयं प्रका-
शयति तदा शब्दस्य कीदृशो व्यापारः उच्यते प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दवशेनैवार्थस्य तथाविधं व्यञ्जक-
त्वमिति शब्दस्य तत्रोपयोगः कथमपह्नूयते विषयभेदोऽपि गुणवृत्तिव्यञ्जकत्वयोः स्फुट एव यतो व्यञ्जक-
त्वस्य रसादयोऽलंकारविशेषा व्यङ्ग्यरूपावच्छिन्नं वस्तु चेति त्रयो विषयः ॥

स्वलक्षणत्वेनेत्यर्थः व्यङ्ग्यत्रयं च रसालंकारात्मकं वाचकत्वमेवेति न त्रापि हि तथैव समयोपयोगास्य प्रति-
पादितमिति इदानीमेव वर्णितम् इति ॥ १३·

मुख्यत्वेन वा नवा प्रकारांतरसंभावान्मुख्यत्वेन वाचकत्वमन्यथा गुणवृत्तिः गुणो निमित्तं सादृश्यादि तद्वारिका वृत्तिः शब्दस्य
आपाततो गुणवृत्तिरिति भावः ॥ मुख्य एवासौ व्यापारः सामग्रीभेदाच्च वाचकत्वाद्यतिरिच्यत इत्यभिप्रायेणाह उच्यत इति प
तत्र रसादिप्रतीतिर्गुणवृत्तिरिति न केनचिदुच्यते न च शक्यते वक्तुं व्यंग्यालंकारप्रतीतिर्यापि तत्रैव वस्तु चवा
रुत्वप्रतीतये स्वशब्दानभिधेयत्वेन यत्प्रतिपादयितुमिष्यते तद्व्यंग्यं तच्च न सर्वं गुणवृत्तेर्विषयः प्रसिद्ध्यनु
रोधाभ्यामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगदर्शनात् यथोक्तं प्राक् यदपि च विषयस्तदापि व्यंजकत्वानुप्रवेशेन त
स्माद्गुणवृत्तेरपि व्यंजकत्वस्यात्यंतविलक्षणत्वम् वाचकत्वगुणवृत्तिविलक्षणस्यापि च तस्य तदुभयाश्र
यत्वेन व्यवस्थानं व्यंजकत्वं हि क्वचिद्वाचकत्वाश्रयेण व्यवतिष्ठते यथा विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ क्वचित्
गुणवृत्त्याश्रयेण यथाविवक्षितवाच्ये ध्वनौ तदुभयाश्रयत्वप्रतिपादनायैव ध्वनेः प्रथमतरं द्वौ भे
प्रभेदावुपन्यस्तौ तदुभयाश्रयत्वाच्च तदेकैकरूपत्वं तस्य न शक्यते वक्तुं यस्मान्न वाचकत्वैकरूपमेव क्व
चिल्लक्षणाश्रयेण वृत्तेः न च लक्षणैकरूपमेवान्यत्र वाचकत्वाश्रयेण व्यवस्थापनात् न चोभयधर्म
त्वेनैव तदेकैकरूपं न भवति यावद्वाचकत्वलक्षणादिरूपरहितशब्दधर्मत्वेनापि तथा हि गीतध्वनी
नामपि व्यंजकत्वमस्ति रसादिविषयम् न च तेषां वाचकत्वं लक्षणा वा कथंचिल्लक्ष्यते शब्दादन्यत्रापि

वमसवलक्षणानि वाक्यं विस्रमयानुपयोगात्स्वगाभासमानत्वाद्येतिविभिः प्रकारैः प्रकाशकत्वस्यैतद्विपरीतत्वं

ध्व· लोच· १३१

त्रयाणां गुणवृत्तेः स्वरूपभेदं व्याख्याय विषयभेदमाह विषयभेदोऽपीति वस्तुमात्रे गुणवृत्तेरपि विषय इत्यभिप्रायेण
विशेषयति व्यङ्ग्यरूपावच्छिन्नमिति व्यञ्जकत्वस्य यो विषयः अन्यस्य तस्य विषयभेदो योऽयं तत्र प्रथमप्रकारमाह तत्रे
ति न शब्दान्तरैरिति तत्सामग्र्याः तत्राविद्यमानत्वादिति हि पूर्वमेवोक्तं तथैवेति न तत्र गुणवृत्तिः प्रकृतस्य यः वस्तुनो यस्य
वैविशेष्याणामुक्तं तत्र चारुत्वप्रतीतये इति यदुक्तं कस्यचित्तु विभेदस्य मात्रस्य उपलक्षणमिति प्रसिद्धिर्नोलावण्या

१४

विषये व्यञ्जकत्वस्य दर्शितान्वाचकत्वादिशब्दप्रकारनियमेनावस्थितम् यदि वा वाचकत्वलक्षणादीनां श
ब्दप्रकाराणां प्रसिद्धप्रकारविलक्षणत्वेऽपि व्यञ्जकत्वं प्रकारत्वेन परिकल्प्यते तत् शब्दस्यैव प्रकारत्वेन क
स्मान्न परिकल्प्यते तदेवं शाब्दे व्यवहारे त्रयः प्रकाराः वाचकत्वं गुणवृत्तिर्व्यञ्जकत्वं च तत्र व्यञ्जकत्वे यदा
व्यङ्ग्यप्राधान्यं तदा ध्वनिः तस्य चाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्वौ प्रभेदावनुक्रान्तौ प्रथमतरं सवि
स्तरं निर्णीतौ अन्यो ब्रूयात् ननु विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ गुणवृत्तिता नास्तीति यदुच्यते तद्युक्तम्।

दयः शब्दाः स्वज्ञाननिरोधव्यवहारानन्तरीये वदन्ति विशिनी प्रत्येकशब्दमित्येवमादयः प्रागिति प्रथमोद्योतनरूपकायविष
येऽस्मिन्नत्यन्तरेण सर्वमिति पृथास्माभिर्व्याख्यातं तथैव स्फुटयति यद्यपि चेति गुणवृत्तेरिति पञ्चमी पृथुत्वेन रूपो
पजीवकत्वेन च तदितरः साक्षात्त्वेन न पर्यायेण वाचकत्वाद्गुणवृत्तेश्च द्वितीयादपि भिन्नं व्यञ्जकत्वमित्युपपादयति
वाचकत्वेति वाचकधारतो भिन्नक्रमः अपि शब्दो भिन्नक्रमः न केवलं पूर्वोक्तो हेतुः कलापो यावदुभयाश्रयत्वेन ॥ १३१

मुख्योपचारेणाश्रयत्वेन यद्व्यवस्थानं तदपि वाचकत्वगुणवृत्तिविलक्षणत्वेनैवेति व्याप्तिचूडनमं तेन यं तात्पर्यार्थः यदुभया
श्रयत्वेन व्यवस्थानात्तदुभयवैलक्षण्यमिति एतदेव विभजति व्यञ्जकत्वैकेति प्रथमतत्वमिति प्रथमोद्योते स च त्वादिना ग्रन्थे
न देहत्वेनत्स्माभिः सूचयति शब्दादन्यदेवेति वाचकत्वगौणत्वाभ्यामन्यद्व्यञ्जकत्वं शब्दादन्यत्रापि वर्तमानत्वात् मेयत्वादिव
दिति हेतुः सूचितः नन्वन्यत्रावाचके यद्व्यञ्जकत्वं तदविलक्षणमेवास्त्वित्याशङ्क्याह यद्दीति आदिपदेन गोरागदाहते
शब्दस्यैवेति व्यञ्जकत्वं वाचकत्वमिति हि यदि पर्यायौ कल्प्येते इच्छाया अव्याहतत्वात् व्यञ्जकस्य तावविशिष्टस्वरूपं दर्शि

यस्माद्धि वाच्यवाचकप्रतीतिपूर्विका यत्रार्थान्तरप्रतिपत्तिस्तत्र कथं गुणवृत्तिव्यवहारः नहि गुणवृत्तौ य
दा निमित्तेन केनचिद्विषयान्तरे शब्द आरोप्यते अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य यथा अग्निर्माणवक इत्यादौ यदि वा
स्वार्थमंशेनापरित्यजंस्तत्सम्बन्धद्वारेण विषयान्तरमाक्रामति यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ तदा विवक्षितवा
च्यत्वमुपपद्यते अतएव च विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ वाच्यवाचकयोर्द्वयोरपि स्वप्रतीतिरर्थावगमने च हेतु

नेत हि विषयान्तरे कथं विपर्ययस्य नाम एवं हि पर्वतगतो धूमो नाग्निजोऽपि स्यादिति भावः अथ पुनोपपादिते विभाग
मुपसंहरति तदेवमिति व्यवहारग्रहणेन सम्मुद्रयोषादीन्युदस्यति ननु वाचकत्वरूपो जीवकत्वादिति चेदेन हद्यंय
तुक्रमम् तदविवृत्तिर्न वाच्यभोगसिद्धं न भवति नस्वलक्षणैकशरीरत्वादित्यभिप्रायेणोपक्रमते श्रुत्यात्वित्यादि
ति निर्णीतचरमेवैतद्व्याघातगुणवृत्तिभ्यां विविक्तत्वाच्च स्वरूपं निरूप्य वैलक्षण्यं यः पश्यति तं प्रमाणशंकानिवारण

ध्व. र्थोऽयमुपक्रमः अनयैवाशयभेदस्यांगीकरणपूर्वकमयं द्वितीयभेदाक्षेपः विवक्षितान्यपरवाच्यत्वादिनापवादेप्युपगम
लोच. स्य स्वांगीकारो दर्शयते गुणवृत्तिव्यवहाराभावे हेतुं दर्शयितुं तस्यापि च गुणवृत्तेस्तावद्रूपं तं दर्शयति नहीति गुणवृत्त्या
१३२ हि द्विव्यापारो गुणवृत्तिः गुणेन निमित्तेन सादृश्यादिना वृत्तिर्व्यापारो गुणवृत्तिः गुणेन निमित्तेन सादृश्यादिना वृत्तिर
र्थान्तरविषयेऽपि शब्दस्य सामानाधिकरण्यमिति गौणं दर्शयति यदा वा स्वार्थमिति लक्षणां दर्शयति अनेन भेदद्वयेन तद्व
132 स्वीकृतमविवक्षितवाच्ये भेदद्वयात्मकमिति सूचयति अनयैवास्य नेति रक्षितं स्वार्थेऽशब्देन तदेव भेदद्वयं सूचयति अ

इति व्यञ्जकत्वव्यवहारो युक्त्यनुरोधी स्वरूपं प्रकाशयन्नेवापरावभासको व्यञ्जक इत्युच्यते तथाविधे च विषये वा
चकस्यैव व्यञ्जकत्वमिति गुणवृत्तिव्यवहारो नियमेनैव न शक्यते कर्तुं अविवक्षितवाच्यस्तु ध्वनिर्गुणवृत्तेः क
थं भिद्यते तस्य प्रभेदद्वये गुणवृत्तिप्रभेदद्वयरूपता लक्ष्यत एव यतोऽयमपि न दोषो यस्मादविवक्षितवा
च्यो ध्वनिर्गुणवृत्तिमार्गाश्रयोऽपि भवति न तु गुणवृत्तिरूप एव ५९ ॥

तदेव चेति यतो नन्वत्रोक्तहेतुबलाद्गुणवृत्तिव्यवहारोऽन्याय्य इत्यर्थः युक्तिं लोकप्रसिद्धरूपामबाधितामिति द
र्शयति स्वरूपमिति उच्यत इति प्रदीपादिः इन्द्रियादेस्तु कारणत्वेन व्यञ्जकत्वप्रतीतिस्तु गौणी एवमभ्युपगमे प्रदर्शिते
पदर्शयति अविवक्षितेत्यादिना तावत्सर्वस्माद्धि विशेषमभयति तस्येति अविवक्षितवाच्यस्य यत्प्रभेदद्वयं तद्गौणला
क्षणिकत्वात्मकं प्रकारद्वयं लक्ष्यत इति भासत इत्यर्थः एतत्परिहरति अयमपीति येऽमार्गाः प्रभेदद्वयं स आश्रयेण निमि
त्ततया ग्राहकत्वादि निरूपणीय इत्यर्थः एतत्पूर्वमेव निर्णीतम् तादृप्याभावे हेतुमाह ५९ ॥ १३२

गो लक्षणाया लाक्षणिकरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ ननु व्यंजकत्वेन कथं शून्या गुणवृत्तिर्भवति यतः पूर्वोक्तेषु उदाहरणेषु फलेन गुणवृत्त्यर्थं दर्शितेन तत्र ननु शब्दः स्खलद्गतिरिति निर्वाह्यते तत्र प्रयोजनाद्युपचारः प्रयोजनांशेन विशेषो व्यंजकव्यापार इति मदुक्तिरेवाभ्यधायीत्याशंक्याह वाच्यधर्मेति वाच्यविषयो यो धर्मो ऽभिधाव्यापारस्तमाश्रित्य येण तेनोपचारेण लक्षणायेत्यर्थः कृताभ्यां व्यंजनविधायिनीत्य रसाभिधेयार्थोपपादनपर्यवसानादिति भावः ॥ ९८ ॥ तत्र गौणस्योदाहरणमाह ।

गुणवृत्तिरिति व्यंजकत्वशून्यापि दृश्यते ॥ ९७ ॥ व्यंजकत्वे च यथोक्तं चारुत्वप्रतीतिहेतुकं व्यंग्यं विना न व्यवतिष्ठते गुणवृत्तिस्तु वाच्यधर्माश्रयेणैव व्यंग्यमात्राश्रयेण चाभेदोपचाररूपा संभवति ॥ ९८ ॥ यथा तीक्ष्णत्वादग्निर्माणवकः आह्लादकत्वाच्चन्द्र एव मुखमित्यादौ यथा वा प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तमित्यादौ ॥ ९९ ॥ यापि लक्षणारूपा गुणवृत्तिः साप्युपलक्षणीयार्थसंबंधमात्राश्रयेण चारुरूपव्यंग्यप्रतीतिं विना संभवत्येव यथा मंचाः क्रोशन्तीत्यादौ विषये ॥ १०० ॥ यत्र तु सा चारुरूपव्यंग्यप्रतीतिहेतुस्तत्रापि व्यंजकत्वानुप्रवेशेनैव वाचकत्ववत् ॥ १०१ ॥

द्वितीयमपि प्रकारं व्यंजकत्वशून्यं निदर्शयितुमुपक्रमते ॥ ९९ ॥ चारुरूपे विश्रान्तिस्थाने तदभावे स व्यंजकत्वव्यापारो नैवोन्मीलति यथा हि स वाच्यरूप एव विश्रान्ते ; लक्षणा दृष्टनष्टदिव्यविभवशक्रत्वयुक्तवत् ॥ १०० ॥ ननु यत्र व्यंग्ये पर्यवसानविश्रान्तिस्तत्र किं कर्तव्यमित्याशंक्याह यत्र त्विति तत्रापि व्यंजनव्यापारः परिस्फुरत्येवेत्यर्थः दृष्टान्तोपरि अंगीकृतमेवास्य वाचकत्वमिति वाचकत्वे दृष्टान्तः येवांगीकृतो व्यंजनव्यापारः

ध॰ किं च वस्तुतो न रेखात्वे संभवति संभवे देव वस्तुतः न रेखात्वमेवारोप्यते विकारस्य सुवर्णपुष्पाणां न मूलतया संभवः न तु स्व
लोत॰ न यत न स्यकस्यारोपव्यवहारः सुवर्णपुष्पा पृथिवीमिति हि स्यादारोप स्त स्मादव्यंजनव्यापारप्रधानभूतो नारोपस्त
१३३ स्मादव्यंजनव्यापार एव प्रधानभूतो नारोपव्यवहारः सपदं व्यंजनव्यापारानुरोधि तयोर्विशेषतितदाह १ प्रयोजिकेति
व्यंग्यमेव हि प्रयोजनत्वेन प्रतीति विश्रामस्थानमारोपितत्वसंभवति प्रतीति विश्रान्तिराशंकनीयापि न भवति ॥ स
137 त्यामपीति व्यंजनव्यापारसमन्वयेन लक्षणामात्रमवलंबितायामिति भावः १ व्यंजकत्वलक्षणयोर्विशेषः तेनाविशिष्ट

स्य संभवितावाचेनेन यत्र व्यवहारो यथा सुवर्णपुष्पां पृथिवीमित्यादौ तत्र चारुरूपव्यंग्यप्रतीतिर्विवक्षयोचि
केति तथाविधे विषये गुणवृत्तोस्तु न्याममपि ध्वनिव्यवहार एव युक्तत्वतो थी २ तस्मादविगहितवाच्ये ध्वनौ ह
योरपि प्रभेदयोर्व्यंजकत्वविशेषेणाविष्टा गुणवृत्तिर्न तु तदेकरूपा सह्यदयहृदयाह्लादि प्रतीयमान
प्रतीतिहेतुत्वात् ३ विषयान्तरे तद्रूपशून्यायाश्च दर्शनात् पतस्य सर्वं प्राक् सूचितमपि स्फुटतरप्रती
तये पुनरुक्तम् ४ ॥

अविद्यमानं विशिष्टे विशेषाभेदनं यस्या व्यंजकत्वेन तस्याभेदस्यार्थः यदि वा व्यंजकत्वलक्षणेन व्यापारविशेषेण
विशिष्टान्यकक्षत्वस्वभावाश्चासमंताद्यामा तदेकेति तेन व्यंजकत्वलक्षणेन सहैकं लक्षणं यस्याः सा तथाविया न भ
वति अविवक्षितवाच्ये व्यंजकत्वं गुणवृत्तेः पृथक् चारुप्रतीतिहेतुत्वात् विवक्षितवाच्ये तु व्यंजकत्ववत् ३ न
हि गुणवृत्तिस्त्वारुप्रतीतिहेतुत्वमस्तीति दर्शयति अभिवेदुरित्यादौ भागिति प्रथमोद्द्योते ४ ॥ १३३

नियतस्वभाववाच्यवाचकत्वादौपाधिकत्वेन नियतं व्यंजकत्वं कथं न भिन्नमिति दर्शयति ५ औपाधिक इति व्यंज
कत्वे विशेषं यत्पूर्वमुक्तं तन्नास्तीत्यर्थः अत एव समयानियमिता दृष्टा व्याप्त्या पाघातादिलिंगत्वमिति यावत् ५ एतदेव स्फु
टयति औपाधिकत्वं दर्शयति प्रकरणादीति ६ किं तस्येति अनियतत्वाद्यथा लौकिकत्वेन पारमार्थिकं रूपं नास्ति न वा
अपि च व्यंजकत्वलक्षणो यः शब्दार्थयोर्धर्मः स प्रसिद्धसंबंधानुरोधी न कस्यचिद्विमतिविषयता
मर्हतीति शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः संबंधो वाच्यवाचकभावाख्यस्तमनुरुन्धान एव व्यंजकत्वलक्षणो
व्यापारः सामग्र्यन्तरसंबंधादौपाधिकः प्रवर्तते ५ अत एव वाचकत्वात्तस्य विशेषः वाचकत्वं हि शब्दवि
शेषस्य नियत आत्मा व्युत्पत्तिकालादारभ्य तदविनाभावेन तस्य प्रसिद्धत्वात् स त्वनियत औपा
धिकत्वात् प्रकरणाद्यवच्छेदेन तस्य प्रतीतेः ८ ननु यद्यनियतस्तत्किं तस्य स्वरूपपरीक्षया ७ नैष
दोषः यतः शब्दात्मनि तस्यानियतत्वं न तु स्वे विषये व्यंग्यलक्षणे लिंगत्वन्यायश्चास्य व्यंजकभावस्य
लक्ष्यते यथा हि लिंगत्वमाश्रयेषु नियतावभासमिच्छाधीनत्वात्स्वविषयाव्यभिचारि च तथैवेदं यथा
दर्शितं व्यंजकत्वम् शब्दात्मन्यनियतत्वादेव च तस्य वाचकत्वप्रकारता न शक्या कल्पयितुं यदि हि वाचक
त्वप्रकारता तस्य भवेत्तच्छब्दात्मनि नियततापि स्याद्वाचकत्ववत् ८॥

वस्तुनः परीक्षोपपद्यतेति भावः ७ शब्दात्मनीति संकेतास्पदपदस्वरूपमात्र इत्यर्थः आश्रयेष्विति नहि धूमे वह्निगमक
त्वं सनातनं अन्यगमकत्वस्य दर्शनात् इच्छाधीनत्वादिति इच्छामात्रे पदस्य धर्मतजिज्ञासाव्याप्तिः सम्बन्धप्रसक्तेः ८॥

ध. स्वस्मिन्विषये गृहीते चेन्नूपायैर्न व्यभिचरति न कस्यचिद्विमतिरित्येतीति यदुक्तं तत्स्फुटयति सद्वेति व्यंजकत्वलक्षणः
लो. तृ. संबंधः औत्पत्तिके ति जन्म नाद्वितीयो भावविकारः सत्तानुपः सामीप्याल्लक्ष्यते विपरीतलक्षणया वा नत्पत्तिः स्वरूपेणो
१२५ त्पत्तिकशब्दो नित्यपर्यायः तेन नित्यः शब्दार्थयोः शक्तिलक्षणः संबंध इति जैमिनेयत्नेनाप्ययं निर्विशेषत्व
मिति ततश्च पौरुषदोषानुप्रवेशस्याकिंचित्करत्वाद्वेदविधेयेन पौरुषेयवाक्यवद्यदप्रामाण्यं तत्प्रसिद्धमत एव प्रतिपन्नवे

134

स च तथाविधप्रत्यापायिको धर्मः शब्दार्थाभ्यामौत्पत्तिकशब्दार्थसंबंधवादिना वाच्यस्तत्त्वविदां पौरुषेयापौ।
रुषेययोर्वाक्ययोर्विशेषमभिदधतानानिष्यमेनाभ्युपगन्तव्यः। तदनभ्युपगमे हि तस्य शब्दार्थसंबंधनित्यत्वे
सत्यपि पौरुषापौरुषेययोर्वाक्ययोरर्थप्रतिपादने निर्विशेषत्वं स्यात् तदभ्युपगमे तु पौरुषेयाणां वाक्या- =२
नां पुरुषेच्छानुविधानसमारोपितौपाधिकव्यापाराणां सत्यपि स्वाभिधेयसंबंधापरित्यागे मिथ्यार्थ-
तापि भवेत् ५॥

५ द्वि

वदि यदि न यथार्थप्रतिपत्तिस्तर्हि वाक्यस्य नु कश्चिदुपरोध इति कथमप्रामाण्यम् अपौरुषेये हि वाक्येऽपि प्रतिपत्तिदो-
षात्मान्यथा स्यात् ननु धर्मो नाभ्युपगमे पिकयोर्मिथ्यार्थता न हि प्रकाशनलक्षणं स्वधर्मं जहाति शब्द इत्याशं १३४

प्राधान्ये यदाह एवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो न त्वेवमर्थ इति तथा प्रमाणान्तरदर्शनमत्र वाध्यते न तु शास्त्रोत्थ

दृश्यते हि भावानामपरिमितस्वस्वभावानामपि सामर्थ्यातिशयो पादितैरणाविकल्पानामर्थानां विरुद्धक्रिया
त्वम् तथा हि हिममप्येवप्रभृतीनां निर्वापितसकलजीवलोकं शीतलत्वमुद्दहतामेव प्रियतमाविरह
दहनदह्यमानमानसैर्जनैरालोक्यमानानां संतापकारित्वं प्रसिद्धमेव तस्मात्पौरुषेयाणां वाक्यानां।
सत्यपि नैसर्गिके धंसंबन्धे मिथ्यार्थत्वसमर्थापितमिन्द्रतावाचकत्वमिति विज्ञैः किं विद्रूपसमारोपाधिकं
वाक्यमेवाभिधानीयम् तच्च व्यंजकत्वाद्धेतेनान्यत्र व्यंग्यप्रकाशने हि व्यंजकत्वं पौरुषेयाणां च वाक्य
निशायाम्पेन पुरुषाभिप्रायमेव प्रकाशयति स च व्यंग्य एव न त्वभिधेयः तेन सदाभिधानस्य वाच्यवाचक
लक्षणसम्बन्धाभावादिति १० ॥

इत्यनेन पुरुषाभिप्रायानुप्रवेशादेवां शत्यर्पणया वा दोषमिथ्यार्थत्वमक्रमतिन स्पृष्टेति अनियतत्वया नैसर्गिकाभावादिति भाव :

ध्व· लो॰टी॰ १३५ न्तरीयकतयेति गामानयेत्युक्तेप्यभिप्रायेपि व्यक्ते तदभिप्रायविशिष्टोर्थ एवाभिधेयतयानयनादिक्रियायोगेन ।
त्वभिप्रायमात्रेण किंचित्कृत्यमिति भावः विवक्षितत्वेनेति प्राधान्येनेत्यर्थः यस्यत्विति ध्वन्युदाहरणोक्तस्थितिभाव ।
काव्यवाक्येभ्यो हि नयनानयनाद्युपयोगिनी प्रतीतिरभ्यर्थ्यते अपितु प्रतीतिविश्रान्तिकारिणी साचाभिप्रायविष्ट

नन्वनेन न्यायेन सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानां ध्वनिव्यवहारः प्रसक्तः सर्वेषामनेन न्यायेन व्यं
जकत्वम् सत्यमेतत् किंतु वक्त्रभिप्रायविशिष्टप्रकाशनेन यद्धि व्यंजकत्वं तत्सर्वेषामेव लौ
किकानां वाक्यानामविशिष्टमेव तत्तु वाचकत्वान्न भिद्यते व्यंग्यं हि तत्र नान्तरीयकतया व्यवस्थितं न तु वि
वक्षितत्वेन यस्य तु विवक्षितत्वेन व्यंग्यस्य स्थितिस्तद्व्यंजकत्वं ध्वनिव्यवहारस्य प्रयोजकम् य
त्त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यंग्यं शब्दार्थाभ्यामेव प्रकाशते तद्भवति विवक्षितं तात्पर्येण प्रकाशमानं स
त् किंतु तदेव केवलमपरिमितविषयस्य ध्वनिव्यवहारस्य न प्रयोजकमव्यापकत्वात् तथा दर्शि
तभेदत्रयरूपं तात्पर्येण द्योत्यमानमभिप्रायरूपमनभिप्रायरूपं च सर्वमेव ध्वनिव्यवहारस्य प्रयोजक
मिति यथोक्तव्यंजकत्वविशेषे ध्वनिलक्षणे नातिव्याप्तिः न चाव्याप्तिः तस्माद्वाक्यतत्त्वविदां मतेन तावद्व्यं
जकत्वलक्षणः शाब्दो व्यापारो न विरोधी प्रत्युतानुगुण एव लक्ष्यते ॥
तेनाभिधेयेन वस्त्वन्तरपर्यवसानान्न त्वेवमभिप्रायस्यैव व्यंग्यत्वात्त्रिविधं व्यंग्यमिति यदुक्तं तल्लक्ष्यमित्याशंक्याह यत्त्विति १३५

एवं मीमांसकानां नानाविमतिं शङ्कोति शब्दरूपे वैयाकरणानां नैव साम्यमिति दर्शयति ॥ परितो निश्चिते शमालोन स्थ
पितं निरपभ्रंशं गालितभेदप्रपञ्चतया विद्यार्थसंस्काररहितं शब्दब्रह्म प्रकाशपरामर्शस्वभावं सकलव्यापकत्वेन हृदि
स्थशक्तिनिर्भरतया बहिर्हितं विश्वनिर्माणशक्तेः स्वनाभ्यां बृंहणीयैरिति पतञ्जलिर्भवति वैयाकरणास्तावद्ब्रह्म

परिनिश्चितनिरपभ्रंशशब्दब्रह्मणां विपश्चितां मतमाश्रित्यैव वृषभदेवोऽयं ध्वनिव्यवहारः इति तैः सह किं
विरोधाविरोधौ चिन्त्येते १२ कृत्रिमशब्दार्थसंबन्धवादिनां नययुक्तिविदामनुभवसिद्ध एव वाच्यव्य-
ञ्जकभावः शाब्दानामर्थानां च वाणामिवाने निर्विरोधस्येति न शक्तिलेपप्रदर्शीभवतीति १३ ॥

परेण नान्यत्किंचिदिरिक्तमिति तत्र काककथा वाचकत्वव्यंजकत्वयोः अविद्यापदेऽस्मिन्नैवापि व्यापारो न तरमभ्युपगतमे-
व यतस्त्वय्यमाद्योतेवितत्त्वनिरूपितम् १२ एवं वाक्यविदां परस्परविरोधाद्विमतिविषयत्वे शब्दरूपप्रमाणतत्त्वविदां ता
किं कारणमपि न युक्तात्र विमतिरिति दर्शयितुमाह कृत्रिमैरिति १४ ॥

ध· सम्पूर्णम
तोत·
१३८
136

पतितेनकिंचित्॥ राम॥ १३८

कृत्रिमेति कृत्रिमसंकेतस्वभावः परिकल्पितः शब्दार्थयोः सम्बन्धइतियेवदंति नैयायिकास्तन्मतंदूषयति यथोक्तम्
नसामवायिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्येति तथाशब्दः संकेतितोशब्दविनिवर्थान्तरगणमिव तिरोदीपादिपानो नन्वनुभवे
नहि वस्त्वाद्यपिसिद्धम् नचविमतिपादं मिथ्यापांशकादह विरोधेस्मिन् अविद्यमानो विरोधो यस्मान्निरोधो वा बाधात्मको
द्वितीयेन ज्ञानेनयस्य तेनानुभवसिद्धस्याबाधितस्यास्यार्थः अनुभवसिद्धेन वपदेश्यं यथा वाचकत्वे ननु तत्राप्यंश
वाचकत्वे हि तार्किकाणां विप्रतिपत्तयः प्रवर्तन्ते किमिदं स्वाभाविकं शब्दानामाहोस्वित्सामवायिक
मित्याद्याः ॥ व्यंजकत्वेन तस्य प्रभाविनिभावोतन्नू सापाधरणलोकप्रसिद्धपवानुगम्यमानेको विप
रीतानामवसरः अलौकिके लौकिकेतार्किकाणामभिनिवेशः प्रवर्तनेन तु लौकिके नहि नु हि नील
मधुरादिविशेषलौकिके हि यगोचररहितबाधारहितेनु प्रपरस्य विप्रतिपत्ति ग्राहपते नहि बाधार
हितं नीलं नीलमिति तु वक्त्रपरेण प्रतिक्षिप्यते नैतन्नीलं पीतमन्यदिति तथैव व्यंजकत्वे वाचकानां
ज्ञानामवाचकानां चगोनिषधनीनाम शब्दरूपाणां वेष्यादीनां यत्सर्वेषामनुभवसिद्धं तत्केनाभिधीयते
विमतिः नैतत्त्वहि वाचकत्वे साविमतिः अपितु वाचकत्वे सा विमतिः अपितु वाचकत्वस्य नैसर्गिककृत्रिमत्वादौ
तदाह वाचकत्वे हीति नन्वेवं व्यंजकस्यापि धर्मान्तरभूतेन प्रतिपत्तिविषयत्वेपिस्यादित्याशंक्याह व्यंजकत्वे
निर्भावोतवेपि प्रवृत्तिनिक्षेपादेः संकेतिकत्वेवक्त्रादिकस्य नादियोग्यतेति दृष्टाकाममत्वसंशयः शब्दस्या
भिधेयप्रकाशने व्यंजकत्वे तयोः दृशमेकरूपमाबोतवेश्रुताह गेवप्रकृतेपीति निश्चितैकदेपः संशयस्याव

ध्व.
लोच.
१२१
137

काशब्दस्यार्थः नैतच्चीलमिति लीलेति विरचितपद्यरूपिणी गाथानिकमिदं यावन्मात्रमिदं ज्ञानमात्रमिदं न तु मिथ्याभूतमि
मिति उत्कृष्टो लौकिकापेक्षया विरचितपद्यवाचकानामिति निन्दापरिहारेणेष्टिति भावः अशक्यमिति अभिधाव्यापारेणा
स्पृष्टमित्यर्थः रमणीयमिति यद्गोप्यमानं तदेव मन्तरीभवतीत्यनेन ध्वन्यमानतायामसाधारणश्रीनिलाभः प्रयोज

अशक्यमर्थं रमणीयं हि सूचयन्तस्त्वेवं व्यवहारास्तथा व्यवहारानिबद्धाश्च विदग्धपरिषत्सु विवि
धाविभाव्यन्ते तान्नपहास्यतामात्मनः परिहरन्कथमभिसन्धीनः सचेतनाः तथा हस्यामि सन्नाना।
वसरे व्यञ्जकत्वे शब्दानां गमकत्वं तच्च लिङ्गत्वमतश्च व्यङ्ग्यप्रतीतिर्लिङ्गिप्रतीतिरेवेति लिङ्गलिङ्गिभाव
एव तेषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नापरः कश्चित् अतश्चैतदवश्यमेव बोद्धव्यम् यस्माद्वक्त्रभिप्रायापेक्षया
व्यञ्जकत्वमिदानीमेव त्वया प्रतिपादितं वक्त्रभिप्रायश्चानुमेय एव १४ ॥

नम्रकम निबद्धाः प्रसिद्धाः तानिति व्यवहारान्कः सचेतना अभिसन्धीनता हियेतेत्यर्थः तत्त्वेनैव त्वादेशाः आत्म
नः कर्मभूतस्य योपहसनीयता तस्याः परिहारेणापलक्षिताः परिजिहीर्षुरित्यर्थः अस्तीति व्यञ्जकत्वेनाप
हुतेन तत्त्वख्यातिरिक्तेन भवति अपितु लिङ्गलिङ्गिभाव एवायमस्मदिदानीमेव निर्जैमिनेयमतायत्तेये १४ ॥ १२१

यदिनामस्यादितिप्रौढवादिनयाभ्युपगमेपिस्वपक्षस्तावन्नसिध्यतीतिदर्शयति शाब्देति शाब्दस्यव्यापारःसोपिविषयः
शाब्दव्यापारविषयः अन्येनशाब्दस्यैवव्यापारस्तस्यविषयोविशेषइत्यर्थः नपुनरितिप्रदीपलोकादौलिंगलिंगि।
भावोव्यापकइतिकथंतादात्म्यमविषयइतिपाठस्तुरितेयावतिशक्तिमत्त्विलावान्विषयइत्यर्थः तत्रशाब्दप्रयुयत्वा
तन्वेवमपियदिनामस्यात्तत्किंनश्छिन्नम वाचकत्वगुणप्रत्यतिरिक्तोव्यंजकत्वलक्षणःशाब्दव्यापारोस्ती
त्यस्माभिरभ्युपगतं तस्यैवमपिनकाचित्क्षतिः नहिव्यंजकत्वंलिंगत्वमस्त्यस्मद्दर्शनेपिसिद्धत्वा
त्प्रकारविलक्षणत्वेशाब्दव्यापारविषयत्वेचतस्यास्तीतिनास्त्यावयोर्विवादः नपुनरयंपरमार्थो
यद्व्यंजकत्वंलिंगत्वमेवसर्वैर्व्यंग्यप्रतीतिश्चलिंगिप्रतीतिरेवेतियदपिस्वपक्षसिद्धयेस्माकमनुदि
तेत्वयावक्रभिप्रायस्यव्यंग्यत्वेनाभ्युपगमात्तत्प्रकाशनेशाब्दानांलिंगत्वमेवेति यदेतद्यथास्माभिरभि
हितेतन्नहिभवत्प्रतिपाद्यते यतोहिद्विविधोविषयः शाब्दानामनुमेयःप्रतिपाद्यश्च तत्रानुमेयोविवक्षा
लक्षणोविवक्षावशब्दस्वरूपप्रकाशनेच्छाशाब्देनार्थप्रकाशनेच्छाचेतिद्विप्रकारातत्राद्यानशाब्दव्य
वहारांगम् साहिप्राणित्वमात्रप्रतिपत्तिफलाद्वितीयातशाब्दविशेषावधारणावसितव्यवहितत्वमपि।।
अर्थप्रतिपादयिषाचेत्युभय्यपिविवक्षानुमेयाभावात् यस्तुप्रतिपिपादयिषायाःकर्मभूतोर्थस्तत्रशाब्दः का
कारणत्वेनव्यवस्थितः नत्वसावनुमेयमात्रविषयाद्धिप्रतिपादयिषैवकेवलमनुमीयतेनचतत्रशब्दस्यकारण
त्वेयैवलिंगस्येतिकर्तव्यतापक्षधर्मग्रहणादिकामास्ति अपितस्यैवसंकेतस्मरणादिका तत्रतत्रशाब्दोलिंग

ध॰ इति कर्त्तव्यतावद्विधापकतामिधाव्यापारं करोति द्वितीयया व्युत्पादनाव्यापारम् एतदाह तत्रेत्यादिना करणविधिरिति गोप
लोट॰ नत्वनिषेधत्वादिलाभाभिसंधानादिकयेत्यर्थः शब्दार्थयोरिति अननुमानेनहि निश्चिय स्वरूपमेवेति भावः उपाधित्वेनेति
१२८ वक्तिच्छानिवाच्यादेरर्थस्याविशेषणत्वेन सतीलिंगित्वमिति अतमेयत्वस्वरूपार्थः लौकिकेवेदेनिरुक्तायांलोकोनवि

138

शब्दकारणंव्यवहारनिबंधनीतेतुनेत्युक्तमेयोविषयः शब्दानाम प्रतिपाद्यस्यप्रयोक्तुरर्थस्य नियादव
समीहाविषयीकृतोर्थः सवहि विधेयोवाच्योवाच्यावच्छेदकप्रयोजनादिकदाचित्तस्य शब्दैनार्थप्रकाशयितुं समी
हतेकदाचित्तस्य शब्दानभिधेयत्वेन प्रयोजनापेक्षयाकयाचित् सतुद्विविधोपिप्रतिपाद्योविषयः शब्दानां
लिंगितयास्वरूपेणाप्रकाशते अपितुकृत्रिमेणाकृत्रिमेणसम्बंधेनैरेणाविवक्षाविषयत्वंहितस्या
र्थस्य शब्दैर्लिंगतया प्रतीयते नतुस्वरूपम् यदिहिलिंगतयातत्र शब्दानां व्यापारः स्यात्तद्वक्षार्थस्य
रूमिथ्यात्वादिविवालापकत्वप्रवर्त्तेरन् धूमादिलिंगानुमितानुमेयांतरवत् व्यंग्यस्यार्थौवाच्येसामर्थ्या
द्विम तयावाच्यवक्तृवसंबंधीभूतस्येवसाक्षाद्सादाज्ञागोहिसंबंधस्याप्रयोजकः वाच्यवाचकभा
वस्यत्ववाग्ग्यव्यंजकत्वस्य प्रागेवदर्शितत्वस्माद्वक्तुरभिप्राययवव्यंग्योलिंगितयाशब्दानोव्यापारः तद्विषयीकृ
तेनतुप्रतिपाद्यतयाप्रतीयमानेनतस्मिन्नभिप्रायरूपे ॥

प्रतिपद्यतेर्थेनतुविप्रतिपन्निमाने वृन्ननुयदाद्येरपार्थः प्रतिपन्नस्तदास
त्यत्वनिश्चयोनुमानादेवक्रियात्इतिपुनरप्यनुमेयपव्यवासौमैवंवाच्यस्यापिहिसत्यत्वनिश्चयोनुमानादेवयदाहरामवोदा १२८

नचैवमावृत्तावाच्यस्यप्रतीतिरानुमानिकी किंत्वनन्तरस्यतत्तोधिकस्य सत्वस्यतदंगेपापिभविष्यति एतदाह य
थाचन्यादिनाएतस्मादभ्युपगमस्योक्तेमतत्वेनेनप्रयोजनमित्याह काव्यविषयत्वेचेति प्रयोजकत्वमिति नहितेषांका
नभिप्रायत्वेपिवाचकत्वेनैवव्यापारःसंबंधात्तेषामानन्तर्यादाचकत्वेनयथोक्तंप्राक् संबंधात्तवे
वव्यंजकत्वमेवतत्वव्यंजकत्वंलिंगरूपमेव आलोकादिश्वम्याशेषत्वात्तेनस्मात्पातिपाद्योविष
यःप्राप्तात्तानुलिंगत्वेनसंबंधीवाच्यवृत्ते योहिलिंगित्वेनतेषांसंबन्धीयथादर्शितोविषयःसनवा
व्यत्वेनप्रतीयते अपित्वाैपाधिकत्वेनप्रतिपाद्यस्यचविषयस्यलिंगित्वेतद्विषयेणाविप्रतिपत्तिनालो।
किकैरेवक्रियमाणानामभावःप्रसज्येतत्तदुक्तमेव यथाचवाच्यविषयप्रमाणान्तरानुगमेनेस
म्यक्प्रतीतौक्वचित्क्रियमाणायांतस्यप्रमाणान्तरविषयत्वेसत्यपिनशब्दव्यापारविषयताहानिः
तद्वद्व्यंग्यस्यापिकाव्यविषयेचवाच्यव्यंग्यप्रतीतीनांसत्यासत्यनिरूपणस्याप्रयोजकत्वमेवेतितत्रप्र
माणान्तरव्यापारपरीक्षोपहासायैवसंपद्यतेतस्माल्लिंगिप्रतीतिरेवसर्वत्रव्यंग्यप्रतीतिरितिनश
क्यंवक्तुम् ॥ १५ ॥
यत्त्वनुमेयरूपव्यंग्यविषयं शब्दानांव्यंजकत्वं तद्ध्वनिव्यवहारस्याप्रयोजकं अपि तु
व्यञ्जकत्वलक्षणः शब्दानां व्यापार औत्पत्तिकशब्दार्थसम्बन्धवादिनाप्यभ्युपगन्तव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम्
व्यानामग्निष्टोमादिवाक्यवत्स्वार्थप्रतिपादनद्वारेणप्रवर्तकत्वायप्रामाण्यमभिप्रेतमित्याशयेनव्यवसायित्वात्तप
नमोक्तंवितथमनस्कट्यादामांथेक्षीनायेम९८२य६केवलंश्रुतमनर्थकपक्रममर्कयाण९८२य:प्रतीतिपरमामाधेनात्तमित्येषड

ध्व॰ लो॰ ल॰ १३९

139

नन्वेवं तर्हि मा भूदनुपपत्त्या व्यंजकत्वात् ततश्चानुमानत्वं यत्रानुमानत्वं तत्र व्यंजकत्वमिति कथमपह्नूयते इत्याशंक्याह यत्त्विति
तद्व्यंजकत्वं न सिध्यति लक्षणमभिप्रायविषयव्यतिरिक्तविषयाव्यापनादिति भावः। नन्वभिप्रायविषये यद्व्यंजकत्वमनुमा
नेकयोगक्षेमं तत्र च शब्दानां ध्वनित्वव्यवहारस्य तत्किमर्थं तत्सर्वमनुग्राह्यमिति मार्गशंकाह्वापि इति १८ यन्त्वदेवसंविषयत्वं निरू
पयति तद्वीति यत्र हि कश्चिदनुमानेनाभिप्रायादिकं चिन्तयति सेण दीपालोकादिकं विषयं निकारणेन गीतध्वन्यादिकं वि
षयत्वेनानुमेयं व्यंग्यविषयं शब्दानां व्यंजकत्वं तद्धि तत्त्वव्यवहारस्य प्रयोजकमपि न व्यंजकत्वलक्षणः शब्दाना
व्यापारः औत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिना प्रत्युपगन्तव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तं १९ तद्धि व्यंजकत्वं कदाचिल्लि
गत्वेन कदाचिद्रूपान्तरेण शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सर्ववादिभिः प्रतिपत्तव्यमित्यनुपमस्माभिः प्रयत्नः प्रार
ब्धः २० तदेवं गुणवृत्तिवाचकत्वादिभ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैव तावद्विलक्षणं व्यंजकत्वम्। तदन्तःपा
तित्वेऽपि तस्य हठादभिधीयमाने तद्विशेषस्यैव ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिपत्तिनिरासाय सहृदयव्युत्पत्तये वा
तत्क्रियमाणमभिसन्धेयमेव न हि सामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशेषलक्षणानां प्रतिक्षेपः शक्यः कर्त्तुं
दभिधेया विवक्षितान्यपरवाच्यविज्ञानम् अविवक्षितवाच्यो न हि त्वमाणं व्यंजकत्वं दृष्टं तत एव तेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्ष
णमस्य रूपं सिद्धमिति तस्य रूपान्तरेणेति २० ननु प्रसिद्धस्यैव किमर्थं रूपसंकोचः क्रियते अभिधाव्यापारगुणवृत्त्यादिलक्षणसे
व सामान्यं तदेव नियामकं यद्विशिष्टं रूपं तदेव व्यंजकत्वमुच्यतामित्याशंक्याह तदन्तरिति तदन्तःपातित्वेऽपि न च व्यंजकत्वविशे
षात्मिकेत्यादिमहत्त्वमिति भावः विप्रतिपत्तिस्त्वा रम्यविशेषो नास्तीति व्युत्पत्तिः सहृदयज्ञाननिरासः उपयोगि विशेषप्रत्याचिलक्षण

१३५

एवं द्वीति सामान्यपदार्थसत्कारीसन्नेत्यनेनैव द्व्यगुणं क्रमेलोलक्षितं नवाक्रान्तिस्वसमागुवेदरथनेवेदश्मनीनां सकललोक।
पाद्योधयोगिनामनारंभः स्यादितिभावः । विमतिविषयेत्यह्नलविदितनञ्ज्ञा वइति प्रतपवाचुनाउन कस्यविहिमतिरेतस्मा
त्लणभवमन्तीतिप्रतिपादयितुमासीदितुक्रम ॥ एवं घात्वे विच्छुनेनात्मीयचूंपंभेदोपभेदसहितेनयस्य व्यंजकभेदस्य
वेनद्वेपेनसर्वं प्रतिपाद्य प्राधान्यभूतव्यंग्यव्यंजकभावमेव प्रवर्तकेनशिष्यबुद्धिनिवेशयितुं व्यंजकवाचस्यानेरवित

एवंविह्निसञ्ज्ञामात्रलक्षणोद्देशे सकलसहृदयललक्षणानां प्रीतिरूपसंतः मदेवं विमतिविषयोपप्रासी
त्मनीभिमुखं सततविहितनम्रः ध्वनिसंहितः प्रकारः काव्यस्य व्यञ्जितः सोऽयम् ॥ प्रकारोन्योगुणीभूत
व्यंग्यः काव्यस्य दृश्यते यत्र व्यंग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् व्यंग्योयोललनालावण्यप्रख्यो
यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्येध्वनिरित्युक्तम् तस्यैव तु गुणीभावेन वाच्यस्य चारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यं
ग्यो नाम काव्यप्रभेदः कल्प्यते तत्र वस्तुमात्रस्य व्यंग्यस्य तिरस्कृतवाच्येभ्यः शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य
कदाचिद्वाच्यरूपवाक्यार्थापेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यंग्यता २० ॥

मितिध्वनिं प्रतिपद्यक्रव्यंतदुक्तमेव अधुना गुणीभूतोप्ययं व्यंग्यः कविवाचः पवित्रयती मम तु नाह्वारेणात एवात्मतत्
मुपसर्पयितुमाह प्रकारोन्य इति प्रतिपादित इति प्रतीयमानेन तत्त्वदेवेत्स्रोकमिति यत्रार्थः शाह्णोवा इत्यत्र वाच्य
चकरत्वादित्रयं तत्रव्यंग्यस्यैवत्तनोये भेदाउक्तास्तेषां क्रमेण गुणीभावेदर्शयतिनतेति २० ॥

ध्व. पन्नेत्युदाहरति अतिविस्मयगर्भेयं कस्याश्चिद्वर्णनोक्तिः। अत्र सिन्धुशब्देन परिपूर्णतानातल्पलशब्देन कटाक्षच्छटा। शशिशब्दे
लोच. न वदनस्य द्विरदकुम्भतटीशब्देन कुचयुगलं कदलिकाण्डशब्देन ऊरुद्वन्द्वं मृणालदण्डशब्देन दोर्युगलं इति ध्वन्यते तच्च सा
१५. धर्म्यस्य तथानुपपत्तेरेव शब्दैक्केनन्यायेनातिरस्कृतवाच्यत्वम् स्ववचनोपमानाद्यर्थविशेषापेक्षया हि केयमित्युक्तिगर्भो
क्तेन गाढ्येशोवारुतवल्लीत्यातिद्यत्र वाच्यस्यैवसात्मनोभ्यनुज्ञानामिमज्जितवाच्यंग्यजातसमुद्द्रतेनावभासात् छन्दस्यैव वाक्य
140 सम्भाव्यमानसमागमसकललोकसारभूतकुवलयादिभावत्वात् अत एवेति यद्यपि वाच्यसाध्यप्राधान्यमित्यादि सर्वधनो

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे
कदलिकाण्डमृणालदण्डाः २१ अतिरस्कृतवाच्योऽपि शब्दः शक्तीयमानस्य व्यंग्यस्य कदाचिद्वाच्यप्राधा
न्येन काव्यचारुत्वापेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यंग्यता यथोदाहृते अनुरागवती सन्ध्येत्येवमादि २२

तस्यापि गुणत्वेऽपि सर्वत्र गुणीभूतव्यंग्यप्रकारोऽयं मन्तव्यः ततएव ध्वनेरात्मत्वमित्युक्तं बहुशः। अन्येन जलक्री
डायतीति तरुणीजनलावण्यप्रवाहसुन्दरीकृत नदीविषये प्रवृत्तिरिति तत्र दृष्टान्तत्रापि वाक्यप्रकारेणैव योजना यदि
वानुरीमतिबोधस्यानुवर्तिनी प्रवृत्तिरिति विषयप्राधान्यायाना वहिस्मयमुखेनैवार्थव्यापारार्जुनता व्यंग्यस्य २१ तदाहात
मिति॥ पतस्य प्रथमोद्योतनदर्शितं रूपितम् अनुरागशब्दस्य चाभिलाषतत्परतत्वकृतलक्षणया लावण्यशब्दवत्स्वप्रति १५
तिमभिप्रायेणातिरस्कृतवाच्यत्वमुक्तम् २२॥

अदिशब्देन भावादयः रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितादयो लंकाराः उपलक्षिताः २३ नन्वत्र यथा न भूतस्य रसादेः कथं गुणीभा
वः गुणीभावे वा कथमचारुत्वमिति आदिमाशंकाप्रत्युतेन हृदयंगमा भवतीति प्रसिद्धदृष्टान्तप्रदर्शनेन दर्शयति तत्रैवेति रसवदाद्यलं
कारविषये २४ एवं वस्तुनो रसादेश्च गुणीभावे प्रदर्श्य वस्तुन एव लक्ष्यव्यापकतास्येति दर्शयितुमाह प्रसन्नगम्भीरपदाः इत्यादिना
न गम्भीराणि व्यंग्यार्थानि वाच्यत्वानास्पदानि येषु सत्वावहानि चारुत्वहेतुन्यन्त्रापि एवमेव प्रकार इति भावः सूत्रमेव अत्रापिशब्दे
तस्यैव स्वयमुक्त्या प्रकाशीकृतत्वेन गुणीभावो यथा तथा नम्रं संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया इत्यादिश्लोकः २३ रसादि
रूपस्य व्यंग्यस्य गुणीभावे रसवदलंकारविषयः प्रागुक्तः २४ तत्र च रसानामापि कारकवाक्यार्थाये
न यथा गुणीभावे विवाहप्रवृत्ते असंख्यातायां राजवत्त्वं व्यंग्यालंकारस्य दीपकादिविषये २५ तथा प्रसन्न
गम्भीरपदाः काव्यबन्धाः सुखावहाः ये च तेषु प्रकारोऽयमेव योज्यः सुमेधसा ये चैते परिमितस्वरूपा
अपि प्रकाशमाना विततार्थरमणीयाः संतो विवेकिनां सुखावहाः काव्यबन्धास्तेषु सर्वेष्वेवायं प्रका
रो गुणीभूतव्यंग्यो नाम योजनीयः ॥ लक्ष्मी दुहिता जामाता हरिस्तस्यैव गृहिणी गङ्गा अमृतमृगाङ्कौ
तं प्रकारं तत्र योजयितुं न नम्र सुतौ अहो कुटुम्बं महोदधेः २६॥ क्रमः सपरम लौकिक सम्बन्धभावना व्यक्तितल
वतो अपहसनीयः स्यादिति भावः लक्ष्मीः सकलजनाभिलाषभूमिर्दुहिता जामाता हरिः यः समस्तभोगापवर्गदानसंत
तोयमीन तथा गृहिणी गंगा यस्याः समभिलाषिणी ये सर्वस्मिन् वस्तुन्यनपहनउपायभावः अमृतमृगाङ्कौ च सुतौ अमृत
मिदं वारुणी तेन गंगा स्नानहरिचरणाराधनाद्युपायपानस्यापालस्यायाः द्रोहयाया न गास्यापमागलहारेण मृगाङ्कफल
मिति त्रैलोक्यसारभूतानाश्रितीयमानासती अहो कुटुम्बं महोदधेरित्याश्चर्यात्गुणीभावमयेति २६ ॥

ध्व· एवं निरलंकारस्य ज्ञानतनायोतद्वक्तथैवभासमानत्वमनुनीतः सारेण काव्यं पवित्रीकृतमित्युक्ता लंकारस्याप्यनेनैव रसध्वनेरव
लोच· मितिदर्शयति॥ अंशत्वेगुणत्वमेव एकदेशेनेति एकदेशविवर्तिरूपकमनेन दर्शितं एकदेशविवर्तिरूपके राजहंसै
१४१ रवीज्यन्त शरदैव सरोनृपास्तत्र हंसानां चामरत्वं प्रतीयमानं तद्रूपादिति वाच्योपस्कारकत्वेनाथ समभलंकारकारैरेवादे

141

वाच्यालंकारवर्गोयं व्यंग्यांशानुगमे सति प्रायेणैव परां छायां बिभ्रल्लक्ष्ये निरीक्ष्यते वाच्यालंकारवर्गोयं
व्यंग्यांशस्यालंकारस्य वस्तुमात्रस्य यथायोगमनुगमे सति छायातिशयं बिभ्रल्लक्षणकारैरेकदेशेन द
र्शितः स तु तथारूपः प्रायेण सर्व एव परीक्ष्यमाणो लक्ष्ये निरीक्ष्यते॥ तथाह॥

वदर्शितं तावदस्मन्नाहारेण स्वचितोयं प्रकाराद्यर्थः अनेनैकदेशेन वाच्यविभागवैचित्र्यमात्रेणानन्तरं छिन्नमेव्या
वच्छिन्नव्यंग्यपरालंकाराणां तद्वस्तुत्वं तत्स्पर्शोऽस्त्यात्मनः संस्कारापसिद्ध्यतीति ते तथा महाकविभिरपि
कास्तिरासादिभिः काव्यशोभां पुष्यन्तीति पदार्थः तदेतदमाह॥

कथंहीनि दिशाद्योदिनोद्युतिशायियोगिता कथनोत्कर्षमावहेत्काव्येनाप्येवासौ प्रकारद्वयमपि । सुविषयेयद्दो विवृतेन न
विद्धद्यस्यिने ननामातिशयोक्तिं कविः करोति ॥ यथा भद्रेन्द्रराजः ॥ यद्विभ्रमाविलोकितेषु बहुशो निःस्थे
मनीलोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं हृताब्जिनीनालवत् । दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निविडो यत्पाण्डिमा गण्ड

दीपकसमासोक्त्यादिवदन्येप्यलंकाराः प्रायेण व्यंग्यालंकारान्तरसंस्पर्शिनो दृश्यन्ते यतः । प्रथमं ता
वदतिशयोक्तिगर्भता सर्वालंकारेषु शक्यक्रिया कृतैव महाकविभिः कामपि काव्यच्छविं पुष्
यन्तीति कथं ह्यतिशययोगिता स्वविषये औचित्येन क्रियमाणा सती काव्ये नोत्कर्षमावहेत् २७ ॥

यो दृष्टेः सुतिसर्गौवनाम्बुवनितास्वेवैवं वेशस्थितिः ॥ अत्र हि भगवतो मन्मथस्य वपुषः सौभाग्यविषयः संभाव्यते प्रभाव
मतिशय इति तत्काव्ये लोकोत्तरेव शोभोल्लासयति । अतो विशेषेण न शोभातीयत एव ॥ यथा ॥ अस्यानिर्मितमाकाश
मनालेख्यैव वेधसा इदमेवं विधं भाति भवत्याः स्तनजृम्भणमिति २७ ॥

ध्व. नन्वतिशयोक्तिः सर्वालंकारेषु व्यङ्ग्यानयोक्तेऽन्तर्लीनैवास्त्विति यदुक्तं तत्कथं यतो भामहोऽतिशयोक्तिं सर्वालंकारसामा-
न्यरूपामवादीत्तत्सामान्यशब्दाद्विशेषप्रतीतेः एवम्भूततयावगाहनं तेन वक्रास्तीति कथमस्य व्यङ्ग्यत्वमपि।
लोच. व्यापकत्वमाह भामहेन यदुक्तं तत्रोपपत्तिमेवावगन्तव्यमिति हेतोः सम्बन्धः किं तदुक्तं सैषेति यातिशयोक्तिस्तां वि-
१५२ ता सैव सर्वा वक्रोक्तिरलंकारप्रकारः सर्वः वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलंकृतिरिति वचनात् शब्दस्यार्थस्य वक्र-

152

भामहेनाप्यतिशयोक्तिलक्षणे यदुक्तम् सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते यत्नोऽस्यां कविना का-
र्यः कोऽलंकारोऽनया विनेति तत्रातिशयोक्तिर्यमलंकारमधितिष्ठति कविप्रतिभावशात्तस्य चारुता-
तिशययोगोऽन्यस्य त्वलंकारमात्रतैवेति सर्वालंकारशरीरस्वीकरणयोग्यत्वेनाभेदोपचारात्सैव सर्वाल-
कारान्तरसंकीर्णत्वं कदाचित्प्राधान्येन कदाचिद्गुणभावेन तत्राद्ये पक्षे वाच्यालंकारमार्गो द्विती-
काररूपेत्ययमेवार्थोऽवगन्तव्यः तस्याश्चालं
ये तु ध्वनावन्तर्भावः तृतीये तु गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपता ॥ २८ ॥

ता अभिधेयस्य च वक्रता लोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानमित्ययमेवासौ चालंकारस्यालंकारभावः लोकोत्तरेणैवे-
वातिशयः तेनातिशयोक्तिः सर्वालंकारसामान्यम् तथाहि अनयातिशयोक्त्यार्थः सकलजनोपभोगपुराणीकृतोऽ-
पि विचित्रतया भाव्यते तथा प्रमदोद्यानादि विभावतां नीयते विशेषणत्वं भाव्यते समयोक्तिर्यत इत्यतावत्तेनोक्तं तत्र
को भावः इत्याह अभेदोपचारात्सैवालंकाररूपेति उपचारे निमित्तमाह सर्वालंकारेति उपचारे प्रयोजनमाह १५२

अतिशयोक्तिरित्यादिना अलंकारमात्रं तेनैवस्यं तेन मुख्यार्थबाधो ऽप्यत्रैव दर्शितः कविप्रतिभावशादित्यादिना अयंभावो
यदि तावदतिशयोक्तेः सर्वालंकारेषु सामान्यरूपता तादृशी नातस्यम्पर्यवसायितेति तत्कृतिविशेषो नैवालंकारो हृद्य
तेति कविप्रतिभानेन तत्रापेक्षणीयं स्यात् अलंकारमात्रेण किंचिद् हृद्यते अथ सा काव्यजीवितत्वेनैव विवक्षिता तथाप्यनौ
चित्येन तानिबध्यमाना न तथा स्यात् औचित्यवती जीवितमिति वैदग्ध्यविरहनिबंधनेरसभावादिस्वकानान्यत् किंचिदस्तीति
तदेवोत्तमाभासित्वं जीवितमभ्युपगन्तव्यं न तु समायतेन यदाहुः केचित् औचित्यरतिसन्दर्भशास्त्रार्थमेयकाव्यकि
मन्येन ध्वनिनाम्न भूतेन कल्पितेनेति स्ववचनमेव ध्वनिसंज्ञाभ्युपगमसाक्षिभूतं मन्यमानाः प्रयुक्ताः तस्मान्तु

अयं च प्रकारोऽन्येषामप्यलंकाराणामस्ति २९ ॥ तेषां तु न सर्वविषयोऽतिशयोक्तेस्तु सर्वालंकारविषयोऽपि
संभवतीत्ययं विशेषः ३० ॥

व्याख्यार्थबाधाद्युपचारे च निमित्तप्रयोजनसद्भावात् भेदोपचारप्रकारोऽयम् तत्त्वारोपप्रमतिशयोक्तेर्व्यापकत्वमिति यदुक्त
मलंकारांतरस्वीकरणान्तरेवत्रियाविभजति तस्याश्चेति वाच्यत्वेनेति साध्यवाच्या भवति यथा अपरैवहि केयमत्रेति
अत्ररूपकेऽप्यतिशयप्रशास्त्रशयत्वात् सैवविध्यस्याविषयविभागमाह तेत्रेति तेषु प्रकारेषु मध्ये यस्त्रयः प्रकारः स्तुसिन्न
२८ नन्वतिशयोक्तिरेव चेदेवंभूता तत्किमपेक्षया पृथग्गणना वहितिक्रमः सूचितः इत्याशंक्याह योऽतिशयोक्तेर्निरूपितो लं
कारांतरेष्वनुप्रवेशात्मकः ३१ नन्वेवमपि पृथगभिनिवेशः केनाशयेनोक्तमित्याशंक्याह एवमलंकारेषु तावद्व्यंग्यस्पर्शो
ऽस्तीत्युक्त्वा त्र किं व्यंग्यत्वेन भातीति विभागस्तु स्यादयति येषु चेति ३० ॥

रूपकादीनां सर्वमेवोक्तं स्वरूपं निदर्शितमायालङ्क्रियायैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शितं दृष्टान्तदर्शनेनेति तदाहरणम् अ
यं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति तदद्यः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ३१ प्रेयोलङ्कारेति चाटुपर्यवसायितया
न्स्यास्मावेदाक्षिण्ये वद्वितीयोद्योतेऽस्माभिः उपमागर्भत्वे स्वरूपमाशङ्केन सर्वेषामेव तादृशीषा रूपकादयः श्रुयथोप
यथा चालङ्कारेषु सादृश्यमूलत्वेन तत्त्वप्रतीतिर्भवति यथा रूपकोपमातुल्ययोगितानिदर्शनादिषु तेषु गम्यमान
धर्मसम्बन्धेनैव चारुत्वं प्रतीयते एव शोभातिशयशालि भवतीति सर्वे चारुत्वातिशययोगिनः सन्तो गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य
स्यैव विषयाः ३१ समासोक्त्याक्षेपपर्यायोक्तादिषु गम्यमानांशाविनाभावेनैव तत्त्वव्यवस्थानाद्गुणीभूतव्यङ्ग्य
तानिर्विवादैव तत्र च गुणीभूतव्यङ्ग्यतायामलङ्काराणां केषाञ्चिदलङ्कारविशेषगर्भतायां नियमो यथा व्याजस्तु
तेः प्रेयोलङ्कारगर्भत्वे केषाञ्चिदलङ्कारगर्भतायां नियमो यथा सन्देहादीनामुपमालङ्कारगर्भत्वे केषाञ्चि
दलङ्काराणां परस्परगर्भतापि सम्भवति यथा दीपकोपमयोः तत्र दीपकमुपमागर्भत्वेन प्रसिद्धम् उ
पमापि कदाचिद्दीपकच्छायानुयायिनी यथा मालोपमा तथा हि प्रभामहत्या शिखयेव दीप इत्यादौ स्फुटैव दीप
कच्छायोपलक्ष्यते तदेवं व्यङ्ग्यांशसंस्पर्शे सति चारुत्वातिशययोगिनो रूपकादयोऽलङ्काराः सर्व एव गु
णीभूतव्यङ्ग्यस्य मार्गः ॥ ३२ ॥
म्येसर्वेसामान्यमिति तेन सर्वमादि प्रमेव स्फुटं वेति तथा स पूतश्च विभूषितश्चेत्येके
न दीपस्थानेन दीपनाद्दीपकमत्रानुप्रविष्टं प्रदीपसमानतया मालारूपधर्मिप्रधानेनैवत्तदुपमायां स्पष्टेनाभिधाप्रकारे
णैव ३२ ॥

तथा सजातीयानामिति वा रुतातिशयवतामित्यर्थः सललितानाऽश्लेषत्वि तेषां तद्धिनिर्मुक्तं रूपं न तत्काव्येऽत्यर्थनीयम् उ
पमादि यथा गौस्तथा गवय इति रूपकं गौर्वाहीक इति श्लेषः द्विवचनेनात्मकः यथा संख्ये सूचीमलोतरेति दीपकं गा
मस्थमिति सन्देहः स्थाणुर्वा स्यादिति अपह्नुतिर्निर्देजनमिति पर्यायोक्तं पीनाश्विनाद्रीति तु स्यागेगिता संभाविश्चे
ति अप्रस्तुतप्रशंसा सामलीणिज्ञापकानि यथा पाद संज्ञायामतत्प देश्य स्यसंज्ञा विशेषे मा यग्रहणेन दैनविधेनेति आदे
पश्चोभयत्र विभाषास्थविकल्पात्मक विशेषाभिधित्सया इत्युक्त्यापि विधेः एवं तेषु पनासत्तिषु यत सम्मीकृत इति न्या
यात् अतिशयोक्तिः सम्प्रदः ॐ ङ्किका विभ्योगर्धिनकइति पवमन्यत् न चैभ्यादिका व्यापयोगीति गुणीभूतव्यंग्यतेवात्रा

गुणीभूतव्यंग्यत्वे च नैषां न यात्जातीयानां सर्वेषामेवोक्तानन्तानां सामान्यं तल्लक्षणे सर्वं पर्वैतेष्वलंकृतिना
भवन्ति एकैकस्य स्वरूपविशेषकथने वक्तुः सामान्यलक्षणाद् हितैः नशक्ति परपादेनेव शाह्लाल्नेन सकाः तत्र
तोनिर्जीतमनेनेनाते ध्वनेर्नाह्रि वाऽविकल्पाः तत्प्रकाराः प्रपञ्चवा सेकाराः ३३ ॥

लंकारनार्थं ममर्मभूताललिता तान्समुच्छलहिता तास्पृष्टसत्त्वयति तथा सह पौर्णिकत्वाललिता: संग्रहीता भवंति ध्व
न्यात्ववव्यपमव्याप्तिर्भवेत् तदाह एकैकस्येति न चातिशयोक्तिवक्रोक्त्युपमादीनां सामान्यरूपत्वे चारुताहीनाना
मुपपद्यते चारुता चेत तत्र यत्र सैत देव गुणीभूतव्यंग्यत्वसामान्यलक्षणं व्यंग्यत्वे च चारुत्वे रसाभिव्यक्तियोग्यतात्म
करसस्य वस्तात्मनेव विश्रान्तिधाम ध्वन्यात्मकत्वमिति तानत्व स्याकाविष्टिनितान्यर्थम् ध्वनेन्तरहीतिध्वमोधान
यवव्याख्यानमतन्वाग्निकल्पानामानन्त्यादिव च २३ ॥

ध्व०
लो० टी
१५५
१५५

ननु सर्वेष्वलंकारेषु नालंकारान्तरं व्यंग्यं च कास्ति तत्कथं गुणीभूतव्यंग्येन लक्षितेन सर्वेषां संग्रह इत्येवं वृत्तमाशंक्य वाक्यो
वाव्यंग्येऽसमञ्जणीभूतेभविष्यतीति नदेवाह गुणीभूतव्यंग्यस्य चेति प्रकारान्तरेणाव्यक्तरसात्मतोपलक्षितस्य प्रदर्शितस्य चरतार।
णिकान ननु गुणीभूतव्यंग्येनालंकाराणां यदि लक्षितानां स्वतर्हि लक्षणवक्तव्यं किमिति नोक्तमित्याशंक्याह गुणीभूतेतिवि
षयत्वमिति सलक्षणीयत्वप्रकारो व्यंग्येनार्थेनानुगमो नाम तदेव लक्षणं तेनेत्यर्थः व्यंग्योपलक्षितेन तद्गुणीभावे च निर्द
पितं किमन्यदस्य लक्षणं क्रियतामिति तात्पर्यम् ३४ एवं काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति निर्णीयोपसंहरति नद्ययमित्यादिना
सौभाग्यमित्यनेन यत्सामुक्तं सकलसत्कविकाव्योपनिषद्भूतमिति तत्प्रत्याहरणमात्रं समर्थयितुं स्वरूपमेतत्यमिति दर्शयति।

गुणीभूतव्यंग्यस्य च प्रकारान्तरेणापि व्यंग्यार्थानुगमलक्षणेन विषयत्वमस्त्येव तदयं ध्वनिनिःष्यन्द
रूपो द्वितीयो महाकविविषयोतिरमणीयो लक्षणीयः सहृदयैः ३४ सर्वथा नास्त्येव सहृदयहृदयहारिणः
काव्यस्य स प्रकारो यत्र न प्रतीयमानार्थसंस्पर्शेन सौभाग्यं तदिदं काव्यरहस्यं परमिति सूरिभिर्भावनीय
मिति मुख्या महाकविगिरामलंकृतिभृतामपि प्रतीयमानच्छायैषा भूषा लज्जेव योषितां ३५ ॥

तेन दिङ्मिति मुख्या भूषेति अलंकारभृतामपि शब्दालंकारमुख्यानामपीत्यर्थः प्रतीयमानकृता छाया शोभा सा च लज्जा
सदृशी गोपनासारसौन्दर्यप्राणत्वे अलंकारधारिणीनामपि नायिकानां लज्जामुख्यं भूषणं प्रतीयमानच्छायाश्रितं मदनो
द्भेदजस्य हृदयस्थारेयरूपाया यथा लज्जा तेन रूढिवमात्मस्थविकारजुगोपयिषारूपमदनविजृम्भवीतरागाणां यतीनां कौपीना
पसारणेऽपि त्रपालज्जादर्शनान्न तथाहि कस्यापि कवेः कुरंगीवांगानीत्यादिः श्लोकः। तथा प्रतीयमानस्य प्रियतमाभिलाषान
वाष्यमानप्रस्फेतेच्छायाकान्तिः यथा श्रृंगाररसतरंगिणीहिलज्जावरूढानिर्भरतया ताम्रानिवृत्तासानत्र गात्रविकारः सर

सप्रतिइतिगोचरतामायाँतर्थिवल्लाविद्गुभित्तमतिमावः ३५ ॥
१७४

मन्मथाचार्येण त्रिभुवनवंद्यमानशासनेनानपत्रपज्ञास्याधसमर्पितेनादृताज्ञेयमलंघनीयाज्ञा तदनुष्ठानेनैव मया कर्तव्ये स
ति साध्वसलज्जात्यागेन विस्रंभकारोपनतः मुग्धाक्ष्याः इति सुकृतसंभोगपरिभावनोचितदृष्टिप्रसरपवित्रितापवा
र्त्ये विलासागारे तत्र विहारास्पदं तु पद्मवाहृता नवनवरूपतया प्रतिक्षणमुन्मिषंतस्ते केवलेनान्यत्राव्यग्रेण प्रकाशितो यस्या
न एवं सर्वेंद्रियोपसंहारेण भावयितुं शक्या अगृहीतविता: यतः केनापि नान्येनोपायेन शक्या निरूपणाः २८ गुणीभूतव्यंग्य

प्रतिपाद्यप्रसिद्धोऽप्यर्थः किमपि कमनीयत्वमानीयते यथा विस्रंभोत्था मन्मथाज्ञाविधाने ये मुग्धाक्ष्याः क
पि लीलाविलासाः। अक्ष्णा स्पृष्टेन सा केवलेन स्थित्वैकांते संततं भावनीयाः। इत्यत्र केपोऽप्यनेन पदेन वा
च्यमस्पृष्टमभिदधता प्रतीयमानत्वक्लिष्टमनंतमर्पयता काच्छायाप्युपपादिता ३९ अर्थांतरगतिः काक्वा
या चैषा परिदृश्यते सा व्यंग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता॥ या चैषा काक्वा क्वचिदर्थांतरप्रतीतिर्दृ
श्यते सा व्यंग्यस्यार्थस्य गुणीभावे सति गुणीभूतव्यंग्यलक्षणमिमं काव्यप्रभेदमाश्रयते॥ यथा॥

सोदाहरणांतरमप्याह कक लौल्ये इत्यस्य धातोः काकुशब्दः तत्र हि साकांक्षानिराकांक्षादिक्रमेण पठ्यमानो सौ श
ब्दः तस्य काकादेशः तेन हृदयस्थवस्तुप्रतीतेर्लौल्यभूमिः काकुः तया यत्रार्थांतरगतिः स काव्यविशेष इमं गुणीभूतव्यंग्य
प्रकारमाश्रितः अत्रेदं तत्त्वं: व्यंग्यं हि तत्र गुणीभावमेव भवति अर्थांतरगतिशब्देनात्र काव्यमेवोच्यते ततः प्रतीतेरत्र
गुणीभूतव्यंग्यत्वं वक्तव्यम् प्रतीतिद्वारेण वा काव्यस्य निरूपितम् अन्ये त्वाहुः व्यंग्यस्य गुणीभावेऽयं प्रकारोऽस्य यथा

ध्व॰ लोच॰ १४५ न तत्र ध्वनित्वमेवेति तस्मात् सतीकाक्वप्रयोगे सर्वत्र शब्दस्पृष्टत्वेन व्यङ्ग्यस्य मीलितत्वस्यापि गुणीभावात् काकुर्हि शब्दस्यैव

कश्चिद्धर्मः तेन स्पृष्टे गोप्यैवं गरित्वैः समले षामिनिरूसत्रे चार्पितात्रुन्नमिति वच्छूः स्पृष्टनैवानुगृहीतम् अत एव भमथ मिश्र

इत्यादौ काक्वायोजने गुणीभूतव्यङ्ग्यतैव व्यङ्ग्यो त्वेन तदभिमानाहो कस्य स्वस्था इति भवन्तीति मयि जीवति धार्त रा

ष्ट्रा इति साकाङ्क्षदीप्तगद्गदतारप्रशमनोद्दीपनविचित्राकाकुत्र संभाव्यायमर्थोऽत्यर्थमन्वितस्पष्टतरमेव व्यङ्ग्यमर्थं स्पृशन्ती

145

म वा मः अत त्याः उपरम पति व्रते न तया मलि नि तं शी

स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः यथा वा ॥ आम असत्य उपरम पइव्वए ण एण तुमए मइलिअं सीलं किं

ल मा किं पुनः जनस्य येव ना पित म ने का म या म हे

पुण जणस्स जाअ व्व णिवलिअं णाणाम्ह कामेमो ३२

तत्रैव प्रकृतास्मतीकोपानुभावरूपतां व्यङ्ग्योपकृतस्य वाच्यस्यैव यथा ॥ आमो असत्यो भवामर त्यभ्युपगमकाकुः सा

काङ्क्षोपहासा उपरमेति निराकाङ्क्षततयास्वतवनभी परिग्रहेणोनिदीमः सिन योगिनीत्वया मलिनितं शीलमिति सगद्गदा

काङ्क्षा किं पुनर्जनस्य जायेव मस्यो धीकृतनार्तिर्दिलं नापितमेवपामरस्पृकृतिनिकाम यामहे इति निराकाङ्क्षगद्गदोपहासग

र्भीपयाहि कयाविजापितानुरक्तयाक्रान्तवधा हस्तुविनयायानपदस्पमानायाः अस्मदुपहासाद्वेषगर्भा उक्तिः काकुः यथा नैव तु

32 श्री मांवरकेविंत सदसद्गताव्यलि

१४५

नन्वेवं व्यंग्यत्वे कथमित्याशंक्याह २७ अधुना गुणीभावं दर्शयति २९ वाचकत्वानुगमेनेति वाचकत्वेनानुगमः गुणत्वे।
व्यंग्यव्यंजकभावस्य व्यंग्यविशिष्टवाच्यप्रतीत्या तत्रैव काव्यस्य प्रकाशनं कल्प्यते तेन च तत्काव्यपदेश इति काकुप्रयो
जनायां सर्वत्र गुणीभूतव्यंग्यत्वे वक्तव्ये मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपादित्यादौ ये विपरीतलक्षणामाहुस्तेन सम्य

शब्दशक्तिरेव हि स्वाभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तकाकुसहाया सत्यर्थविशेषप्रतिपत्तिहेतुः न काकुमात्रं वि
षयान्तरे स्वेच्छाकृतात्काकुमात्रात्तथा विधार्थप्रतिपत्त्यसंभवादिति २८ स चार्थः काकुसहायशब्दव्या
पारोपारूढोप्यर्थसामर्थ्यलभ्य इति व्यंग्यरूप एवेति २९ वाचकत्वानुगमेनैव तु यदा तद्विशिष्टवाच्यार्थ
प्रतीतिस्तदा गुणीभूतव्यंग्यतया तथा विधार्थद्योतिनः काव्यस्य व्यपदेशः व्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधा
यिनो हि गुणीभूतव्यंग्यत्वमिति ५०॥

त्परामर्शः यत्रारोप्यमाणकालत्रयव्यवकोपादिति दीननारगद्गदस्वरा कोत्तकाकुबलाद्विधेयस्य निषिध्यमानतयैव यु
धिष्ठिराभिमतसन्धिमार्गतमारूपत्वाभिप्रायेण प्रतिपत्तिरिति मुख्यार्थबाधानुसरणविघ्नाभावात्को लक्षणाया
अवकाशः दर्शयन्नेतेन तत्र ननेषा विपक्षाख्या मुख्यार्थबाधाभावाद्भवतु विपरीतलक्षणा इत्यलमवान्तरेण बहुना ५·

ध०
लोत्र०
१५९
146

अथुनासंकीर्णविषयंभजति यत्रोनिचारतत्वस्तीतिरेवाचयुक्तिः पत्युरिमतेनैव मलक्रोधपरक्रसाहिचेर्मास :परभागला
मः अन्नवस्तपारयतनपसादनैविनानयन्मुक्तेटितिपच्छत्रान्नत्रिन्नाभाव्यमितिचोपदेशः शिरोविधूनावयाचेदकला
तामपिपरिभवेतिसमग्रलोकावजयितंसौभाग्याभिमानप्रभृतिपघपिधमनेनस्थापितत्रिवचनशब्दार्थसज्जमारी
जनोविनस्यागतिपत्रिलतत्तस्यार्थस्यापस्कारकतोकेवलमाचरति उपस्कृतस्त्वयं शृङ्गाररोगतामेतीति ययकृते
अभेद्यास्यास्वविषयोपस्थापकत्वापनीयते विधानव्यासङ्गदर्पेणेतत्रधर्तियोजना संकीर्णेति कश्चिद्वने
गुल्मीभूतयोगयस्यलतयोरहसनेमार्गः तत्रयथस्पष्टक्रिसहायनानतरनेनव्यपदेशः कृतेयोनसर्वत्रधाति।
रागिणाभवितव्यं॥ यथापत्युःशिरस्युदकलाभेनेनस्पर्शेनिमध्यापरिहासएवं सारंजपितावरणोकृता
णीर्मात्मेनतोत्रिवेचनेजचानन मणा यपक्षतोस्यैःकुसुमानिमालिनीविप्रलग्नागोचेदयितेनसेविता न
किहवेवरणेनकेवललिलात्वावाष्पाकुलसौचनाभवत्॥ इमत्रनिर्वचनेजवानननेकिंचित्ह्वेइतिचश
निषधमुखेनत्वोगयस्यांसस्योक्ताकिंविहिपयोकृतेत्वाकुलाभावशोभते तस्माद्यत्रोक्तिविनाच्येपार्श्वला
त्वयाणमकापतेनचनस्पशापास्यपष्ठा पववाहिनिदेवषीविमारोहःहपुनभेक्तिमरणस्मीतिवाच्यस्यापि
तिउस्थैर्यानिकुसुमानिकानेपास्युपयहीवमशकानायाविनानीसर्घः अस्मदुपाध्यायस्तुप्रघनमानिभ्रमकेस्त्राणरहाले
ति उक्त्वास्तारस्वरेणादरानिशयपान्थेशयकृतानुनपवलविनेनिनकिंविरितिएवंविधेभृगृङ्गाररसावमस्तुतामवाप्यस्मर
तीतिमानपश्चर्शनमेवात्रनयुक्तमितिसातिशयमस्यसंक्षारोपपावचननिषेषसौचेरशस्मरस्कारः तदस्वातिउक्तिभेप्या
लीनितस्मेनिवेपयस्परहहतिपमुरिमारोवाच्यस्यापीत्यपिशब्दोभिव्रक्रमः पथान्येपिभवेति वाच्यस्यरसांशपतयागणना। १५८

पतद्देवनिर्वाहस्य न्काव्यात्मत्वं धनेरेव परिहीयत इति प्रकारोपमितिः श्लोकद्वयमिति तत्स्वरूपं उदाहृतं नपश्च रितार्दि नेत्रेति
हृयवाशाहेवेवादिनीत्यम नवकाशः इमनयेति प्रकारत्रयमिति यत्पूर्वमिति नमयिनश्रीः इसियदोहुरारा धामिमारोदी
विहृत्किंपूर्वं शिपतमेस्तुतिमार्जयतीयमस्याम्भ्रगमम्भोक्तिः सभेगतिपिपाषाय : सभागभूषणविहीनः त्वमिमा
मोक्तैनपार्थसे अनेनार्थानिपध्येयरंप्रस्तोरामर्थः तववृषदेवमाहतं तत्त्वाहिमागेनापिपवथार्थतेसहनेश इति अनेनद्विश।
त्वनस्तोनः सहस्रवाह्नीवाच्या भवति इयमत्र तेदन्तचेतनो यन्मां विस्मयनोमव कुपितामन्यसे अन्यथा कथमेवं कृथाः प
तितमिति निगनइटानीरोदनाव काशोभीमर्थः यदिल्लुच्यते इयतामपारदेवलाकिमितिको पंचमं चमिनात्कि यनेकदारसभा
प्रकारोयंगुणीभूतव्यंग्योपिध्वनिरूपतां धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः गुणीभूतव्यंग्योपि काव्यप्र
कारोरसभावतात्पर्यपर्यालोचनेन पुनर्ध्वनिरेव संपद्यते यथात्रैवानन्तरोदाहृते श्लोकद्वये ॥ यथाच इत्या।
धास्तुभगवदमेनमपि सृजनस्य वेनत्वामेणायजवनवमनेनाक्रपतितं काटोवस्त्री चेतस्य दलमुपवादेदितम
द किंपाकस्याणंवाहतिस्मनयष्ठेवमुहेनः ४२॥ मात्रमेतत नस्येवेषत्वभा
वंस्त्रीचेन: स्त्रीतिपेमायया योगादस्तु विशेष
वः आत्मनिवेतन्स्तुक्रमावुल्लस्याथापि नहूतिनकिंचिन वस्तुसमाधिकमासोप्यदयंयदेवेवि पञ्चत्रोसहास्यात्कारोपि सहस्र
यान्तदस्त्वतिउपचारेविति सादिगुणप्रभुत्वेः अन्तनयेषितिबहुवचनेन नवादेवामस्यबहुवचनभस्याप्यद्यतिवितिमाभा
ग्यातिशयउक्तः पवमेषत्वं म्यार्थमार्थ्यावाच्यंभूषयतितेवाच्यंभूषितसहीप्यविप्रलंभोगममेनीति यस्तत्रिष्ठपिश्लोक
घ्नतीयमानस्येवरसांगतेव्याव हैस्मसदेवं विकीयतयाचोन्मवमकार्यात्प्रवेहिव्यंग्यस्यगुणीभूनताशङ्कनामेवस

ध्व-
लोच:
१५८
148

मूलं त्रुटेत रसादिव्यतिरिक्तस्येहि व्यंग्यस्य स्वसंगभावभागित्वमेव प्राधान्यं नान्यत्किंचित्यतं स्वेवं शेषः सहविवादेन ५२

एवं स्थिते न्यक्कारो ह्ययमेवेत्यादिश्लोकनिर्दिष्टानां पदानां व्यंग्यविशिष्टवाच्यप्रतिपादनेऽप्येतद्वाक्यार्थीभूतरसापेक्षया व्यञ्जकत्वमुक्तं न तेषां पदानामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिभ्रमो विधातव्यः विवक्षितवाच्यत्वात्तेषां तेषु हि व्यंग्यविशिष्टत्वं वाच्यस्य प्रतीयते न तु व्यंग्यरूपपरिणतत्वं तस्माद्वाक्यं तत्र ध्वनिः पदानि तु गुणीभूतव्यंग्यानि न च केवलं गुणीभूतव्यंग्यान्येव पदान्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य व्यञ्जकानि यावदर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिप्रभेदरूपाण्यपि यथात्रैव श्लोके रावण इत्यस्य प्राधान्येन रसरूपस्य व्यञ्जकत्वम् ५३ ॥

एवं स्थितेइति न्यक्कारोक्तेन प्रकारेण ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर्विभागे विभागे समीत्यर्थः कारिकागतमपि शब्दं व्याख्यातमाह नच केवलमिति एषच श्लोकः पूर्वमेव व्याख्यात इति न पुनर्लिख्यते ५३॥ १५८

यद्यप्यत्र विषये निर्वेदात्मकशान्तरसप्रतीतिरस्ति तथापि चमत्कारो धर्मवाच्यार्थनिष्ठ एव व्यंग्यस्तत्संभाव्यते विपरीतकारिता
दिना स्रैवानुयायि तस्मादपि शब्दाभ्यामुभयतो योजिताभ्यां च शब्देन च स्यान्वययो जितेन च त्वं तु शब्देन चोभयतो योजितेन मानव
शब्देन तस्य स्पष्टमेवेति गुणीभूतं विवेकप्रदर्शनाचेयं निरूपयोगे निर्दिशति वाच्यव्यंग्ययोस्त्विति स्फुटालंकाराणांचेति पत्र व्यंग्यं

यत्र तु वाक्ये रसादितात्पर्यं नास्ति गुणीभूतव्यंग्यैः परैः कृतास्ति तु पित्र गुणीभूतव्यंग्यतैव समुदायधर्मः
यथा राजानमपि सेवन्ते विषमप्युपभुञ्जते रमन्ते च सह स्त्रीभिः कुशलाः खलु मानवाः इत्यादौ वाच्य
व्यंग्ययोः प्राधान्याप्राधान्यविवेके परः प्रयत्नो विधातव्यः येन ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोरलंकाराणां
चासंकीर्णो विषयः सुज्ञातो भवति अन्यथा तु प्रसिद्धालंकारविषय एव व्यामोहः प्रवर्तते ४४ ॥

नास्त्येव तत्र तेषां स्फुटानां प्राधान्यं अन्यथा तु नियतविषयत्वं तत्तानभ्युपगन्तव्यः स्यादर्थः व्यंग्यप्रकारस्तु येन मया पूर्वं तत्त्वेनोदितस्त
स्यासन्दिग्धमनेकस्वरूपस्योपयोगित्वमुक्तम् ४४ ॥

ध्व॰ गणितइति विशेषणद्वारेणोपायः संपद्यतेनतु विशुद्धिः स्फटितिनञावशुंगणनयाभवितव्यम् अनर्थकालनिमीलनकारिणोपि
लोच॰ विधेर्नविवेकलेशोप्यस्त्यमूदितिपरमसापेक्षत्वम् अतएवाह क्लेशोमहानिति स्वच्छन्दस्येति विश्रृंखलस्येत्यर्थः एषा
१४९ पीति यत्स्वयंनिर्मीयतेतदेववनिहन्यतइतिमहदेतमसमपि प्राप्तेनैवकारणेनवीक्षम् कोर्थइतिनस्वात्मनोनलोकस्यति
149

तथाहि ॥ लावण्यद्रविणव्ययोनगणितःक्लेशोमहान्स्वीकृतः स्वच्छंदस्यसुखंजनस्यवसतः
चिंतानलोदीपितः एषापिस्वयमेवतुल्यरमणाभावाद्वराकीहता कोर्थश्चेतसिवेधसाविनिहित।
स्तन्व्यास्तनुंतन्वता ॥ इत्यत्रव्याजस्तुतिरलंकारइतिव्याख्यायिकेनोक्तं नचैतच्चारुतरम्। यतोस्याभिधेय
स्यैतदलंकारस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वेनसुश्लिष्टता यतोनतावद्रागिणःकस्यचिद्विकल्पःतस्यै।
षापिस्वयमेवतुल्यरमणाभावाद्वराकीहतेत्येवंविधोक्त्यनुपपत्तेः नापिनीरागस्यतस्यैवंविधविक
ल्पपरिहारैकव्यापारत्वात् ५५॥

र्मितस्येत्यर्थः तस्येतिरागिणोहिवराकीहतेतिकृपास्पदत्वेनममेयंस्पष्टमेवचानुचितंवचनम् तुल्यरमणाभावादितिस्वा
त्मन्यत्वेनमनुचितमात्मन्यपिहितद्रूपसंभावनायांरागितायांचपशुप्रायत्वंस्यात् ५५॥ १४९

ननु च रागिणापि कृतस्थित्वा रणाभवति शुद्धीनकतिपयकालवन्तस्य वा शवणप्रायस्य वासीनाहि विषयेतुः श्वेतप्रायस्य वा निर्जीत
जातिविशेषशङ्कनत्वादौ किमियं स्वसौभाग्याभिमाननगर्भा चाक्ति न भवति वीतरागस्य वानादिकालाभ्यस्तरागवासनावासिततया
मध्यस्थेनापि तेनावक्तव्यतस्तयायथास्वतोनेयमुक्तिः न संभाव्या न हि वीतरागो विपर्यस्तान्भावान्पश्यति न तस्य वीणाकामिनं कामकर
टितकस्पं प्रतिभाति तस्मात्स्वरूपतानुसारेणोभयस्यापीयमुक्तिरुपपद्यते अथ स्वतनप्रशंसायामपि तत्प्रसङ्गः संभवन्नेवार्थोव

नवायं श्लोकः क्वचिन्मत्तं यद्इति श्रूयते येन तत्स्वकवर्णानुगुणार्थतास्य परिकल्प्यते तस्मादप्रस्तुतप्रशंसेय
म् तस्मादनेन वाच्ये न गुणीभूतात्मना तानिःसामान्यगुणावलेपाध्मातस्य निजमहिमोत्कर्षजनितसमस्त
जनज्वरस्य विशेषज्ञमान्मनोनेकं चिद्देवापूर्वपश्यतः परिदेवितमेतदितिप्रकाश्यते ४९ तथा चायंप
मकीर्तिश्लोक इति प्रसिद्धिः ५० ॥

कश्चिन्न हि तेजस्वीत्यप्रस्तुतप्रशंसासंभवत्यहो धिक्कार्स्यमिति सपरंप्रस्तुतपरत्वयेति नाज्ञासंभव इत्याशङ्क्याह निः
सामान्येति निजमहिमेति विशेषज्ञमिति परिदेवितमिति नैष्ठत्वभिवीक्स्वं इहैःक्रमेलापादवतुष्टयस्यतात्पर्यव्याख्यानम्
४९ नन्वचापि किं प्रमाणमित्याशङ्काह ननु किमियते स्याशंक्य नदाष्टपेन निर्वीश्नदीयश्लोकापिते नास्याशयं संवादयति

ध. नवगाहनमध्यवसितमर्थिनां यत्र श्रान्तं तन्मया संपादनम् यदमं यदर्थितत्वं कौस्तुभाद्विवाउद्भमम् अलब्धं यत्त्वदीद्वितम
सो.त. र्थिनश्चामे सदृशं यस्य नथाभूतं यतिग्राहमेकैकोग्राहोजन्तवः प्रालोपेरावणोस्त्रीः स्वैयान्वंतरियोयत्र नद्लब्ध सदृश
१५. शतिग्राहकम् यदेवि यहतिपारिदेवितविषयस्त्वर्थः इतिचार्थः प्रस्तुतप्रशंसोपमालङ्कारमलंकारहृयमनंतरं तुस्वा।

संभाव्यते च तस्मैव यस्मादनध्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिनाप्यहृहपरमार्थतत्त्वमथिकामि
योगैरपिकहं मम जगत्यलब्धमहृशापतिग्राहकं यथा समतिपयोनिधेः पयस्वस्त्रदेहेजगामित्वेनता
पिस्राकेनैवविधाभिप्रायः प्रकाशितपव ७८ ॥

स्वमितु विस्मयथा मतयाङ्गते विश्रांतिः परस्य तुम्नोत्तजनस्या स्यादरा सदनयाभयत्वगात्यनयावोन्सा हजननेनैवं भूतमत्वेनो। ।।७८।।
पादेयसत्कतिपयसमुचितजनानुग्राहकं कृतमितिच स्वात्मनिकुशलकारिता प्रदर्शनया यमं वीरस्पर्शिने नवीररसे विश्रांतिरिति
मेतव्यं श्रन्यथाय पिरदेवितमात्रेणाकिं कृतं स्यादपेक्षा स्वकाविनमात्मन्यावेदितं चानिकेतनः स्वार्थपराद्धसंभवारित्वं लंवहूना १५.

नत्वयथास्थितस्यार्थस्यसंगतेभवतयस्तत्प्रणीता इहतत्संगतिसम्येवेत्याशंकासंगतावपिभवत्येवैषवेतिदर्शयितुमुपक्रमेत नन्वितियेर्जगद्दृष्टेर्भूषितमित्यर्थः॥ यस्यवस्तुनोविधयतांतल्लणेगतानानामूर्षाम्फलतांभवतितदिदं वस्तुरितिसंबंधः
आलोकाविवेवोधिनसममितिरस्नोदिवरस्पर्शादानावप्युपयोगी अवयवेरितिअनितलक्षणायैरित्यर्थः अप्राप्तःपर
उत्कृष्टभागोर्थलाभात्मकःस्वरूपप्रथमतत्लणेवाधेनकथयामीत्यादिप्रस्तुतिः अनेनपदेनेदमाह अकथनीयमेतत्त

अप्रस्तुतप्रशंसायांवयहाच्येतस्यकदाचिद्विवक्षितत्वंकदाचिदविवक्षितत्वंकदाचिद्विवक्षिताविवक्षितत्वंकदाचिदविवक्षिताविवक्षितत्वमितित्रयीबंधच्छाया अविवक्षितत्वयथा यदीश्वरःपीडामनुभवतिमेप
पिमधुरोपयीयःसर्वेषामिदंखल्वविकाशोप्यभिमतः नसंग्रामोवृद्धियादिसम्प्रशमदेवपतितःकिमिन्नोदी
घोसौनपुनरवगुणाख्यानतम्भवः यथावाममैव॥ अमीयेदर्पणेनत्वनुभगरूपाःसफलताभवत्यषाग्रस्य
तणमुपगतानोविषयतामनिरालोकेदेवोकथमिदमहोवत्तरध्वनासमजातसर्वेत्तममथवान्येरवयवे:
वनयोर्हिद्वयोःस्त्रीकयोरिन्दुवत्वषांविवक्षितस्वरूपपवननतुप्रस्तुतेमहागुणस्याविषयपतितत्वादप्राप्त

यमानंहिनिर्वेदायभवतितयापितस्यपचनुवंपत्तकथयामिवैराग्यादिनिकाकादेवहतकमित्यादिनासूचितंतेवैराग्यमि
तियावत साधुविदितमित्युत्तरम कस्मादितिवैराग्यहेतुप्रश्नः इदंकथ्यनइत्यादिनानिर्वेदःस्मरणोपक्रमंकथंकथम
पिनिरूपणीयतयोत्तरम वामेनेति अनुचितत्वक्रलादिनोपत्ताद्विनइत्यर्थः वदइतिच्छायामात्रकरणादेवफलदानादि

ध्व. मूत्याकुड्कुरकन्यवर्द्धस्यर्थः छायापीति शाहोटकोऽपि प्रमशानाग्निज्वालालीढपल्लवतापल्लवादिन तु विशेषः अत्रापि विवक्षा
लोच. याहेतुमाह नहीति अत्र समस्तो योऽयमर्थः सकुरुव इति पाठेन समस्तेनाऽत्र डिमात्रेण सत्त्वकथा न तु गुणादिनेति व्या
१५१ ख्येयं नाशंतमिति वाच्यमेव नियमो नास्ति इति वक्ष्यते शक्योऽयं यस्यापि भावादिति तात्पर्यम् तथा उत्प्रेक्षाजातोऽयास इति

(151)

परभागस्य कस्यचित्स्वरूपमुपवर्णयितुं हृदयाभ्यां श्लोकयोस्तात्पर्येण प्रवृत्तत्वम् अविवक्षित
तेयथा॥ कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मा
दिदं कथ्यते वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्या
पि मे नहि तत्र विशेषणासहायोऽपि प्रस्तावो भवतः इत्यविवक्षिताभिधेयेनैवानेन श्लोकेन समृद्धसत्पु
रुषसमीपवासिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्विनः परिदेवितं तात्पर्येण वाक्यार्थीकृतमिति प्रतीयते विव
क्षिताविवक्षितत्वे यथा॥ उप्पहजाआए असोहिणीए फलकुसुमपत्तरहिआए बेरीए वइं देन्तो पामर
हो हो हसिज्जिहिसि॥ अत्र वाच्योऽर्थो नात्यन्तं संभवी न चासंभवी तस्माद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः
प्राधान्याप्राधान्ये यत्नतो निरूपणीयो ॥ ४५॥

न तथा उत्पथजाताया अशोभनाया इति लावण्यरहिताया फलकुसुमपत्ररहिताया इत्येवंभूतायाः कात्यायन्या
वाऽऽदिपदव्यपदिष्टायास्तथा संबन्धिवर्गपोषकाया अपि वृत्तिं ददान इवरत्यार्थं वृत्तिं ददानः पामरतो भोः हसिष्यसे सर्वलोकेनेति भावः ४५ १५२

एवमप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारान्प्रसंगतो निरूप्य प्रकृतमेव यच्च निरूपत्वमुपसंहरति अप्रस्तुतप्रशंसायामिति लावण्ये यत्र श्लोके
यस्माद्व्यामोहो लोकस्य दृष्टः ननोहेतोरित्यर्थः ५० व्यंग्यस्वरूपनिरूपणसंबंधाय प्रकृतस्य ननु ‥ कोऽतो निरूपयितुमाह प्रधाने

तस्माद्वाच्यव्यंग्ययोः प्राधान्याप्राधान्यमेव तत्त्वतो निरूपणीये ५० प्रधानगुणभावाभ्यां व्यंग्यस्यैवं व्यवस्थि-
ते काव्ये उभे ततोऽन्यद्यत्तदभिधीयते चित्रशब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितं तत्र किंचिच्छब्दचि-
त्रं वाच्यचित्रमतः परम् व्यंग्यस्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञितकाव्यप्रकारः गुणीभावेन गुणीभूतव्यंग्य-
ता ततोऽन्यद्रसभावादितात्पर्यरहितं व्यंग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्यवाचक-
वैचित्र्यमात्राश्रयेणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रम् न तन्मुख्यं काव्यं काव्यानुकारो ह्यसौ
तत्र किंचिच्छब्दचित्रम् यथा दुष्करयमकादि वाच्यचित्रं ततः शब्दचित्रादन्यद्व्यंग्यार्थसंस्पर्शरहितं प्रा-
धान्येन वाक्यार्थतया स्थितं रसादितात्पर्यरहितमुत्प्रेक्षादि ५१ ॥ अथ किमिदं चित्रं नाम ५२ यत्र न प्र-
तीयमानार्थसंस्पर्शः ५३ ॥

त्यादिना कारिकाद्वयेन शब्दचित्रमिति यमकचक्रबंधादिचित्रं न प्राप्तसिद्धमेव तन्मुख्यमेवार्थचित्रमेतदाख्यमिति भावः आ-
लेख्यप्रख्यमिति रसादिजीवरहितं मुख्यप्रतिकृतिरूपं चेत्यर्थः ५१ शास्त्रेप्येवमुपमालक्षणाशयः ५२ अत्रोत्तरम् आ-
हिमस्याभिप्रायं दर्शयति ५३ ॥

ध्व· श्च वस्तुसंस्पर्शितेति कवचनपादिवत्रिवर्थकेवलं दृश्यादाविमाविवृत्सेवङ्गार्थं तेनेत्यर्थः ननु माभूत्कविविषयस्याशंका
लोच· द कविविषयश्चेति काव्यरूपतयापरिघटापेनापरिस्फुरन्त्याव्यापिका विगोचरीकृतमेवासौ वक्तव्यः अन्यस्य वाक्यकेलि
१५२ हृतो ननु स्यस्पृहाभिधानायोगात् कविश्रेष्ठोचरीकेषोतिनूतनमपनाभीतिर्जनयितव्या सा चावश्यं विभावानुभावव्यभि
152 प्रतीयमानोऽत्रार्थोऽस्मिन्भेदः प्राक्प्रदर्शितः तत्र यत्र वस्तुत्वं काव्यान्तरेऽत्यन्तं नास्ति स नाम कल्पितो विच्य
विषयः ॥ यत्तु रसादीनामविषयत्वं सकलकाव्यप्रकाशेन संभवत्येव यस्माद्वस्तुसंस्पर्शितानावका
व्यस्तेषोपपद्यते वस्तुवस्तुमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्य वा अंगत्वं प्रतिपद्यते अन्ततो वि
भावत्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः न च तदस्ति वस्तु यत्किंचित् चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति तदनु
त्पादने कविविषयतैव न तस्य न स्यात् कविविषयश्च चित्रतया कश्चिन्निरूप्यते अत्रोच्यते सत्यं न
तादृक्काव्यप्रकारोऽस्ति यत्र रसादीनामप्रतिपत्तिः किन्तु यदा रसभावविवक्षाशून्यः कविः शब्दा
लंकारमर्थालंकारं वोपनिबध्नाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिशून्यतार्थस्य परिकल्प्यते विवक्षो
पारूढ एव हि काव्ये शब्दानामर्थः वाच्यसामर्थ्यवशेन च कविविवक्षाविरहेऽपि तथाविधे विषये रस
भावप्रतीतिर्भवन्ती परिदुर्बला भवतीत्यनेनापि प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्य चित्रविषयो व्यवस्थाप्यते ॥ ध
वादिपर्यवसायिनीति भावः किं त्विति विवक्षातत्परत्वेन नाभिनिवेशकथंचनेत्यादि दिशा सकारनिवेशने समीक्षा प्रकारउक्तं
पदानामनुसरणीयमर्थः रसादिशून्यतेति नैवात्र रसप्रतीतिरस्ति यथा याकानभिज्ञस्य हरिविरचितेमोस्यां कविशेषे ॥ १५२

ननु वस्तुसौंदर्याद्वस्तु स्वरूपं भवति कदाचिन्न यथा स्वारोक्तं शब्दरविनायामपि शिशिरविरणामिवेत्यापंक्ताह ॥ वाच्येणादि
शनेनापीति पूर्वं सर्वथात ...त्यतम् उक्तं मधुवान्नदो र्बुस्यमित्यापि प्राहु स्वार्थः अतः उक्तनायोच्यविरविरणामहोशिरविरि
णीति न तज्ज्ञानोच मत्काम ः अपि तदाशिमगुरुमविवंवैतरमयेजसयोपन्नितामिति वक्तारो भवंति ५४ उक्तमितिमयैवेन्प

तदिदमुक्तम् रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति अलंकारनिबंधो यः स चित्रविषयो मतः ॥ रसा
दिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा तदा नास्त्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः ५५ ॥ एतच्चित्रं कवी
नां विशृंखलगिरां रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्तिदर्शनादस्माभिः परिकल्पितम् इदानीं
तनानां तु काव्यनयव्यवस्थापने क्रियमाणे नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः यतः परिपाक
वतां कवीनां रसादितात्पर्यविरहे व्यापार एव न शोभते ॥

यो ऽलंकाराणां शब्दार्थोभयरूपाणां निबन्धः स चित्रस्याभिधेयः ५५ ननु तच्चित्रमभिधीयते इति किमनेनोपदिष्टेन अकाव्यरूपं
हि तदिति कथितेहेयतयात दुद्दिष्टमेव इति चेदुक्तं नेकविर्न भवतीत्येतदपि वक्तव्यमित्यभिमानवक्तविभिः स्वल्पत
त्तक्तं मनोहृद्यतयोपदिष्टमेव इत्येतन्निरूपयन्नपि तच्चित्रमित्यादिना ॥

ध्व॰
लो॰
१५३
153

पदि पाकवत्तामिति शब्दार्थविषयेण सौविस्मृतलक्षणः परिपाको विद्यते येषाम् यत्पदानि त्यजंत्येव परिवृत्तिसहिष्णुतामित्यपि
रसोचितस्य रणमेव वक्रेक्ष्यमन्यथानिर्हेतुकेन तत् अपार इति श्लोकाद्येन इत्यर्थः यथारुचि परावृत्तिमाह शृंगारी चेदिति शृंगा
रो हि विभावानुभावव्यभिचारिचर्वणारूपप्रतीतिमयो न तन्त्रीव्यसनीति मन्तव्यम् अत एव भरतमुनिः कविरेव गीते
भावे काव्यार्थान्भावयतीति प्राहिषु कविशब्दमेव पूर्वाभिषिक्तं तथापयुक्तेन निरूपिते चेतदस्मन्निमज्जनादित्यर्थः ।

रसादितात्पर्येण विना नेत्यवतद्वस्तु यदभिमतरसांगतां नीयमानं न प्रगुणीभवति अचेतना हि भावा
यथायथमुचितरसविभावतया वा चेतनवृत्तान्तयोजनया वा न संत्येव ते ये न यान्ति रसांगतां तथा चेद
मुच्यते अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ शृंगारी चेत्
कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत् भावानचेतनानपि चेतनवत्
चेतनानप्यचेतनवत् व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वातन्त्र्यतया नास्त्येव तद्वस्तु यत्सर्वात्मना रसता
त्पर्यवतः सुकवेस्तदिच्छया तदभिमतरसांगतां न धत्ते तथोपनिबध्यमानं वा न चारुत्वातिशयं पुष्णाति
सर्वमेतच्च महाकवीनां चारुतातिशयं पुष्णाति सर्वमेतच्च महाकवीनां काव्येषु दृश्यते अस्माभिरपि
स्वेषु काव्यप्रबन्धेषु यथायथं दर्शितमेव ५१॥

शृंगारपदं रसोपलक्षणं स एवेति यदा वर्णनार्हसिको न भवति तदा परिहरणमाननीयं भावचर्वणायापि स्वतः एवमोहमयोर्वं
त्यमात्रलोकिकं विभ्रमति तथापि कविवर्णनोपारोहं विना लोकातिक्रान्तरसास्वाद भुवेनानाचिशेनेइत्यर्थः चारुत्वातिशयं पुष्णातीति नन १५३

ध्वन्यवत्तीष्विति श्वश्लिङ्गाइति प्राकृतगोष्ठ्यांप्रसिद्धम् सविवर्णोपायरुशालाः षट्शालाः शालिवाहनिकाः मलद्दयाउव्यं
ते उञ्जायाधयथाभट्टेडराजस्य ॥ लंबिस्वगस्वएणकलहोलस्त्रा उहोतन्निवफस्त्रजीवफलिस्त्रः सस्त्रासिसेपाडिवेमवत्र
स्त्राविणिर्ध्वेविस्त्रा ॥ स्त्रत्रलंबितगगनाकर्णासलताभवतीतिद्वालिकस्याशिषेवधपेनाकटकानिहैत्रिशापितइतिवी
थिसंभोगाभिलाषिणीयमित्यनेनव्यङ्गेनविशिष्टंवाच्यमेवमन्तरं गोलाकच्छकुडंगेवाणीरजंबू रच्छमालीसुफ
लिस्त्रवहुस्राणीस्वसइजक्लूरस्तरक्केनिवसननिमित्तवारितचौर्यसंभोगसंभाव्यमानेजंबूरसरक्तवपरभागनिकुंवानेगुणीभू
स्थितेचैवंसर्वएवकाव्यप्रकारेषुध्वनिप्रतिनामनिपतनिरसांगपेत्तयाकेवगुणीभूतलक्षणोहि प्रकारः न
हेतनामवलंबते इस्तुक्तप्राक ॥ यस्तुतवाच्यदेवनास्तिविषुवारसादीनामंगतयाव्यवस्थानेध्वन्यवती
पद्धतकादिगम्यमानकाव्यविद्युत्पविशिष्टंवाच्यासाधात्वेनतदापिगुणीभूतव्यंग्यसांधिनिति: ध्वन्यमु
नतमेवेत्युक्तंप्राक् नदेवाभिहितंनीतेनकविकाव्यनयोपदेशेक्रियमाणेप्राधमिकानामभ्यासार्थिनोयदे
पदेचित्रेणव्यवहारः प्राप्तपरिणतीनांतुध्वनिरेवप्राधान्येनकाव्यमितिस्थितमेवतत् तदयमत्रसंगृहः य
स्मिन्रसोवाभावोवातात्पर्येणप्रकाशतेसंभृत्याभिहितंवस्तुपद्मालंकारएवाकाव्याध्वनिधानिस्तग्यदा
तेवांगप्रमिसलंबहुना ध्वनिरेवकाव्य धान्मेकोनिबन्धनः सर्वत्रसर्वत्रतत्रविषयोज्ञेयः सहृदयैर्जनैः ५०
मित्यान्याभिनोरभेदोवस्तुतोप्युक्तवइतिविभागःकृतइत्यर्थः वाग्रहणायदाभासादेः पूर्वोक्तस्यग्रहणंसंग्रहइतिगो
प्यमानतयालब्धसौन्दर्य इत्यर्थः काव्याध्वनीतिकाव्यमार्गेविषयेनिसर्वविषयस्यध्वनेःकाव्यमार्गोविषयइतियावत्

ध्व॰ गुणीभूतव्यंग्येन सहालंकारैश्च पुनर्ध्वनेः प्रभेदानां संकीर्णतया संसृष्टत्वादिनेत प्रकारो ध्वनिर्विविचितातस्यर्थम् ५८ बहुप्र
लोच॰ भेदत्वं दर्शयति तथाहीति भेदैर्गुणीभूतव्यंग्येनालंकारैः प्रकाशयते इत्य त्रयभेदात्मत्वापि प्रत्येकं संकरेण संसृष्ट्या वेति
१५४ षट् संकरस्यापि त्रयः प्रकारा अनुग्राह्यानुग्राहकभावेन संदेहास्पदत्वेनैकपदानुप्रवेशेनेति द्वादश भेदाः पूर्वं च ये पंच
154 त्रिंशद्भेदा इति रिक्ताले गुणीभूतव्यंग्यस्यापि भेदास्त्या स्वभेदात्मत्वालंकारानामेकशतमिति । तत्र संकरत्रयेण संसृष्ट्या च

सगुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥ तस्य च ध्व
नेः स्वप्रभेदैर्गुणीभूतव्यंग्येन वाच्यालंकारैश्च संकरसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां बहुप्रभे
दता लक्ष्ये दृश्यते ५८ तथाहि स्वप्रभेदसंकीर्णः स्वप्रभेदसंसृष्टः गुणीभूतव्यंग्यसंकीर्णो गुणीभूत
व्यंग्यसंसृष्टः वाच्यालंकारान्तरसंकीर्णो वाच्यालंकारसंसृष्टः संसृष्टालंकारान्तरसंकीर्णः संसृष्टा
लंकारान्तरसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते ५९ ॥

गुणने हि षट्शते चतुरशीत्यधिके तावता पंचत्रिंशतो मुख्यभेदानां गुणने सप्तसहस्राणि चत्वारि शतानि विंशत्यधिकानि ॥
७४२० ॥ भवंति अलंकाराणामानन्त्यात्त्वसंख्यात्वम् ५९ ॥ तत्र क्षुण्णत्वेनैकतिपयभेदेषूदाहरणानि दिदर्शयिषुः का
रिकायामस्य पदार्थत्वेनाप्रधानतयोक्तत्वात्तदाश्रयापेक्षत्वादुदाहरणान्याह तत्रेति ॥ १५४

ष्वन्तर्गतमानन्द इति लज्जयादिप्रतीतौ ताया अभिलाषसंगतो नेत्रानुगतत्वेनाभिवारभूततेन ५९ क्षणप्राहुणिकेत्यत्र व : तत्रनिमं
त्रणानीताहं देवरपक्षा तेजायायां किमपि भणितानोद्दिष्टेति " रुदितं देवपश्चाद्भागवलभीगृहे नुनीयतां वराकी ९८ सा तावदस्मे
वराक्षेरक्तानुशयपाविरहितं नववृत्तान्तपाकिमपुष्टं सोत्साहोक्तिः तन्नवृत्तान्तरं स्वकायाश्चास्य प्रसादे वरवेधारकामित्याः तत्र न व गृहि
एयायं वृत्तान्तो ज्ञातः इत्यभयतः कलयितनमिस्त्रणस्य समाह तत्रार्थान्तरसंभोगे नैकानोचितेन न परिताप्यतामिमेवं दूषपेवा

तत्र स्वप्रभेदसंकीर्णत्वे कथचिदनयासान्याहकभावेन यथैवं वाच्यादिदेवर्षाविप्रयादावर्थधाक्त्युद्र
वानन्तरणनत्रूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेन संसृज्यमानः प्रतीयत एव ५९ क
दाचित्प्रभेदद्वयसंपातसंदेहेन यथा ॥ खणपाहुणिआ देअर एसा जाआए किंपि दे भणिआ रु
अइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई ९८ अत्र ह्यनुनीयतामित्येतत्पदमर्थान्तरसंक्रमितवा
च्यत्वेन विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन च संभाव्यते न चान्यतरपक्षनिर्णये प्र
माणमस्ति ९८ ॥

च्यस्य संक्रमणं यदि वा तेनाव देवरस्य मेवानुरक्त इतीर्ष्याकोपतात्पर्याच्चानुनयनमन्यपरं वि
वक्षितं यथा तेवेदानीमवितनमगर्हणीयं प्रेमास्पदमित्यनुयोक्तव्यं विवक्षितः वयं तिदानीं गर्हणीयाः संवृत्ता इत्येतत्स्वस्मिन्
योभयथापि स्वाभिप्रायप्रकाशनादेकतरानिश्चयेन प्रमाणाभाव इत्युक्तम् विवक्षितस्य हि स्वरूपस्यैव वाच्यपरत्वे
संक्रान्तिस्तु तस्यैव तद्रूपापत्तिः यदि वा देवरानुरक्ता यत एवं तद्देवरमन्यथा सहावृत्ता किं न दृष्टं प्रतीयमञ्जिः देवरस्यामेव
णमम्... णानुरूपं वेव्याख्यानेमन्तरपेक्षयादेवरस्यामवलोक्याख्यानम् ९१ ॥

ध्व- बाहुल्येनेति सर्वत्र काव्ये ...हिनात्यर्थम् तावदस्ति तत्र स्वधने भोगवधने श्लेषकेन व्यंजकेनाभिव्यंजने स्निग्धश्यामले
लोच- त्यत्र विप्रलंभशृंगारस्यैतद्व्यभिचारिणः शोकावेगात्मनः स्वशब्दोलीयस्त्वात् ८२ एवं त्रिविधं संकरं व्याख्याय संसृष्टि
१५५
155

एकव्यंजकानुप्रवेशेन तु व्यंजकत्वमलक्ष्यक्रम
व्यंग्यस्य स्वप्रभेदान्तरापेक्षया बाहुल्येन संभवति
यथा स्निग्धश्यामलेत्यादौ ८२ स्वप्रभेदसंसृष्ट
त्वं यथा पूर्वोदाहरण एव अत्र ह्यत्यन्ततिरस्कृतवा
वाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य च संसर्गः ८३ ॥

मुदाहरति स्वप्रभेदेति अत्रहीति ॥ लिमणाद्यादौ तिरस्कृतवाच्यो रामादौ तु संक्रान्त इत्यर्थः ८३ ॥ १५५

एवं स्वप्रभेदेशति चक्रभेदानन्तानां त्वगुणीभूतव्यंग्यं प्रतिउदाहृतिगुणीभूतेति अत्रहीति तदाहरणहृयेपि अलङ्कारसूक्ष्मं
ग्यस्येति येद्रस्य व्यंग्यविशिष्टेस्यनेन गुणतावंग्यस्याङ्गापदेति स्फुपलतारोलनीयातेननुपलाहितोयोग्यो व्यंग्योगुणीभा
वेन प्रवर्तते तेन संमिश्रतासंकीर्णतासाबानु ग्राह्यानुग्राहकभावेन सन्देहयोगेन एकव्यंजकानुप्रवेशेन चेति यथासंभव
मुदाहरणहृयेयोज्या ।। तथाहि मेघदरयइत्यादिभिः सर्वेर्व्यंग्यस्य रूपैः कर्नेत्यादि भिन्नविभावादिरूपतयाचोदयवानुर

गुणीभूतव्यंग्यसंकीर्णत्वं यथा ।। न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयइत्यादौ यथा वा कनीयुवकुलानां ज
न्मयशःशरणोह्यियतः सोभिमानी कस्याकेशात्र गेयुक्वापतयतपेटुः पौण्ड्रवायस्पलासा राजोड्ड्रःप्र
सनादेशुरुत्सृजतातस्यांगराजस्यमिदंक्रास्तेटुर्योधनासोकयायतन्नरुषाद्दृष्टमभ्यागतोऽस्वः ।। अत्र
एलत्स्यक्रमव्यंग्यस्यवाक्यार्थीभूतस्यव्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिः पदैः संमिश्रता ९४ ।।

एते केर्नेत्यादौव प्रतिपदंशन्यवीतरवाक्यं प्रति समासेवव्यंग्यमुत्प्रेक्षितं शक्यमेवेतितिखिनं पोङ्वायस्पृशमाद्ध्निलदीयो
ऽस्माकं कामः तत्रव गुणीभूतव्यंग्यतापियोजयितेशक्यावाच्यस्येवक्रोधोद्दीपनत्वात् दासेऽस्मकनकृतेपि सामर्थ्यवश्य
दृष्टव्याङ्गत्वौ शङ्कानतवरणरूपतापिउभयथापि वाच्यतादेकपदानुप्रवेशेन प्रमाणाभावः एकव्यंजकानुप्रवेशस्त्वेनैरेवपदै
र्गुणीभूतव्यंग्यस्यप्रधानीभूतस्य च रसस्य विभावादिद्वारतयाभिव्यंजनात् ९४ ।।

शंचरू

ध्व. अनयच्चेति यतोऽत्र लक्ष्ये दृश्योऽनेन तदर्थः नन्वयं व्यङ्ग्यं गुणीभूतं प्रधानं चेति प्रधानं चेति विरुद्धमेतदह प्रधानमप्यगुरूकृत्वा
लोच. नुग्राह्यमित्याशङ्क्य व्यञ्जकभेदाद्वाच्यविरोध इति दर्शयति स्वप्रभेदान्तरागणसंकीर्णतया पूर्वमनुदाहृतानीति तान्येव ह।
१५८ र्शयन्निति ९५ न देवव्यावेश्यथाहीति यथाहीत्यनेन यात्रा यान्यथाहारोऽत्र कर्तव्यः तथाहीति वा पाठः नन्वयं व्यञ्ज

156

श्रुतयवच्च पदार्थाश्रयत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य वाक्यार्थाश्रयत्वेव ध्वनेः संकीर्णतायामविरोधः स्वप्रभे
दान्तरवत् ९५ यथा हि ध्वनिप्रभेदान्तराणि परस्परं संकीर्यन्ते पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन विरुद्धानि किं
चैकव्यङ्ग्याश्रयत्वे प्रधानगुणभावो विरुध्यते न तु व्यङ्ग्यभेदापेक्षया ततोऽप्यविरोधः ९८ अयं च सं
कर संसृष्टिव्यवहारो बहूनामेकत्र वाच्यवाचकभाव इव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽपि निर्विरोधो मन्तव्यः
९७॥

कभेदात्त्वयमभेदयोः परिभावोऽत्र एकव्यञ्जकानुप्रवेशेन च व्यमित्याशंक्य पारमार्थिकं परिहारमाह किं चेति न केव
लि यतोऽन्यत्व्यङ्ग्यं गुणीभूतमन्यच्च प्रधानमिति को विरोधः ९९ ननु वाच्यालंकारविषयत्वेनायं संकरादिव्यवहारो नन्व
व्यङ्ग्यविषय इत्याशंक्याह अयं चेति मन्तव्य इति मननेन यत्नोऽत्र तथा निश्चयति उभयत्रापि प्रतीतेरेव शरणत्वादिति भावः ९७ १५८

एवं गुणीभूतव्यंग्येष्वेवालंकारभेदानुदाहृत्य संसृष्टिमुदाहरति यत्र त्विति कानिचिदित्यनेन वकाशंनिक्षाकेति सम
च्छेदेन साहित्यं दर्शितं चाविवक्षितवाच्यो ध्वनिः तेषामादिनां साधारणगुणागतोऽभिव्यक्तोपि गुणत्वमवलम्बते वाच्य
मेव मुख्यतया स्पष्टप्राधान्येन चारुत्वहेतुत्वात् जाने स्मरते नोस्वेत्यमाणानन्तरधर्मव्याजकेनापि वाच्यमेवोत्प्रेक्षणं रूपं प्रधा
नीक्रियते एवं गुणीभूतव्यंग्यस्यापि च नानाभेदा उदाहृताः अधुनालंकारगतोऽपि प्रदर्शयति वाच्यालंकारेति व्यंग्यत्वे
नालंकाराणामनुक्रमभेदाष्टकस्य वोपनिभावति वाच्यशब्दस्यार्थः काव्य इति एवंविधमेव हि काव्यं भवति प्रभेदान्त

यत्र तु पदानि कानिचिदविवक्षितवाच्यान्यनुरणनरूपव्यंग्यवाच्यानि वा तत्र गुणीभूतव्यंग्ययोः
संसृष्टत्वं यथा तेषां गोपवधूविलासमुहृदामित्यादौ अत्र हि विलासमुहृदां राधारहःसाक्षि
णामित्येते पदे ध्वनिप्रभेदरूपे ते जाने इमे ते च पदे गुणीभूतव्यंग्यरूपे वाच्यालंकारसंकीर्णत्वमलक्ष्य
क्रमव्यंग्यापेक्षया रसवति सालंकारे काव्ये सर्वत्रैव सुव्यवस्थितं ८८॥

राणामपीति सुव्यवस्थितमिति विवक्षा
तत्परत्वेनेति हि तिलीयोद्योते मूलोदाहरणेभ्यः संकरत्रयं च संसृष्टिश्चेत्यत एव चत्वारो भेदा हृष्टिमिति त्रिविधं एकम्
निरेकस्य धार्य्यानुव्यापारस्य शृंगारानुगाद्द्वकृतस्य भावोक्तेः शृंगारस्य चैकानुप्रवेशः उप्पहसायाहरिति गाथायां परस्परभावोक्तिर्वा
ध्वनिर्वत्ति एकरूपायभावपक्षनरपादकप्रमाणं नास्ति यद्यलंकारे रसमवशमनुगृह्णातीति तथापि नातिनिर्वहणेषिते
नियदभिप्राये ज्ञेतत्रसंकर्ष्यभावात्संसृष्टिरेवालंकाराणां सर्वत्र यथा बाहुलतापाशेन बद्धा हृदयमिति तत्र ८८॥

ध्व॰ लोच॰ १५७ 157

तत्र प्रभेदान्तराणामपीति। [illegible] वनिष्पत्तिविज्ञानाम् व्यापारवतीति निष्पादनाप्राणो हि रस इत्युक्तम्। तत्र विभावादियोजना
धिकावर्णनानन्तः प्रभृतिघटनोपयोगिक्रियाव्यापारस्तेन रसान् तत्तत्कारसादिविनिरस्यमानतामास्वाद्यमानतां स्थापयितुमावात्रस
यितुं रस्यमानतापत्तियोग्यान् कर्तुं काचिदिति लोकयात्रापतितबोधाव्यापारस्यागोचरीभूता नौमीलयन्ती अत एव नेकव्योवर्णनायोगात्।
नवेति लोत्तरेणोत्तरेण नूतनेन नूतनेनैव विच्छेदे गंतव्यास्त्रयं तो दृष्टिरिति प्रतिभारूपा न तु दृष्टिश्राद्धत्वमुपपाद्यवादीति मेघ्या विशेषा
लंकारत्वात्पद्यवनवा नेरनगृहीतस्य ध्वनेः तथा हि वात्सुष्ठ ज्ञानं नावितवक्षितमर्थं नमर्मसंभवाभावात् नवान्यत्र रसमपि तथा

प्रभेदान्तराणामपि कदाचित्संकीर्णत्वं भवत्येव यथा ममैव या व्यापारवतीरसान्रसयितुं काचित्कवीनां
नवा दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं श्रा
न्ता नैव च लब्धमब्धिशयन त्वद्भक्तितुल्यं सुखमित्यत्र विरोधालंकारेणार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ध्वनि
प्रभेदस्य संकीर्णत्वम् ९५॥

नरेयेंद्रियकविज्ञानाभामोह सितेत्यप्रतिभानतत्त्वत्तेर्थसंक्रान्तेनसंक्रमणेन विरोधनग्रा
ह एव तत्त्वदृष्टिविरोधालंकारेणोत्यादिनाया चेवं द्विधा दृष्टिः परिनिष्ठितो चलः अर्थविषये निष्ठितत्वाद्विषयेषून्मे
षो यस्याः तथाप्यनेन परिनिष्ठितेविषयेषून्मेषः सम्यगवबोधकारी अप्रूर्वं प्रमाणं लाभ लक्षणो यस्यास्तथा परिनिष्ठितेतलक्ष
सिद्धेर्थेन तु कविवरस्वैर्वस्मिन्नर्थेषून्मेषो यस्याः सा विपश्चितामियं वैपश्चिती नेत्रद्वयं वलम्ब्य लौकिकवीनामिति वैपश्चितीनिर्वच
नेननाहंकारवित्तपंडितस्त्यात्मनोनोर्द्ध यस्त्रनामीथमपि दरिद्रश्हेडबोधकरणमत्यान्ततश्राद्ध तेम तन्मया दृष्टिद्वयमित्यर्थः १५७

ते देवापीतिनलोकयाद्दष्ट्वा सम्यग्निर्वर्णनेननिर्वहतिविश्वमित्यशेषमनिशमिति पुनः पुनर्वनवर्णनेनिर्वर्णयंतोनि
शेषिलावर्णयंतोवर्णनयातथानिश्चयाद्यवर्णयंत इदमित्थमितिपरामर्शानुमानादिनानिर्भज्यनिर्धर्तनेकिमत्र।
सारं स्यादितितिलशस्तिलशोविवेचयन् यश्च निर्वर्णयेत ननु वस्तु मध्येऽप्याधायमाणयोमध्ये वा यद्विशेषेषु निश्चितो
नैवयानिश्चलयाद्दष्ट्वासम्यग्निर्वर्णितं भवति वयमितिमिथ्यातत्त्वग्राहरणप्रयासव्यसनिन इत्यर्थः श्रांताइतिनकेव
लं सारं लब्धं यावत्स्वतन्त्रे वेदः श्रान्ता इति भावः च शब्दस्तु शब्दस्यार्थे श्रविश्रामयनेति योगानिरूपात्वमनपवसारस्वरूपवेदी
स्वरूपावस्थितइत्यर्थः श्रांतस्य यथानस्यतोप्रतिवद्ध्यमानोभवतीति तवरूप्यन्ति तमेवपरमात्मस्वभावो विश्रमारंतस्य भक्तिः
शाब्दादिपूर्वकउपासाक्रमजलदावेशाल्लेननस्यमापिनलब्धमात्मतत्त्वज्ञातीयम स्मृतः प्रथमुमेवपरमेश्वरभक्तिभाजः
ऊर्ध्वंह्लमात्रावलंबिनकविश्रामाणिकोभयहृते पुनर्देवपरमेश्वरभक्तिविश्रान्तेरेवस्तुज्ञेतिसन्धानस्य यशक्तिः॥
किलप्रमाणपरिनिश्चितहष्टाहष्टविषयविशेषजं यत्सुखं यदपि वा लोकोत्तरं वसचर्वणात्मकं तत्तदुभयतोपिपरमेश्व
र विश्रान्त्यानन्दः प्रकृष्यते नरानन्दविप्रुणमात्रावभासोहिविसास्वादः स्मतंगागस्वामिः लौकिकं सुखं ततोपिनिकृष्ट
प्रायंबहुतरदुःखानुषंगादितितात्पर्यम् तत्रैव हष्टिप्रशाव्येदंयेकपदानप्रवेशः हष्टिमवलंब्यनिर्वर्णनमिति विरो
धालंकारोवाक्ष्यीयतामन्यपदन्याये हष्टिपदोपलक्षितवस्तुनत्वाव्याप्तावास्तिस्वेकनवनिश्चयेनास्तिप्रमाणंप्रकारस्थेयेनापि
लयत्वात् नवपूर्वत्र्यायंवेदावेनन्दशद्वेनशब्दव्याख्यानेव्याणनयाविरोधस्यसवेद्यावलम्बनात् ८९॥
नोनो

ध्व.
लोच.
१५८
158

एवं संकरं त्रिविधमुदाहृ[illegible]मुदाहरति वाच्येति सकलवाक्ये हि यत्र लंकारोपि केनापि योगेन तदा तु ग्राह्यानुग्राह
कसंकरः तदभावे तु संसृ[illegible]लंकारेण बाधिना वाच्यगतपरविच्छिन्ना भ्वो भाव्यमिति त्रयो भेदाः। एतत्त्रयोक्रमस्यावथा
रणमाह॥ पदापेक्षयैवेति यत्रानुग्राह्यानुग्राहकभावे प्रमाणं कापि नावतरति तन्न तदीयमेवमकारमुदाहरति तं समुपक्रमते य
त्रहीत्यादि यस्माद्यत्र कानिचिद्धि पदानि युक्तानि यथा दीर्घीकुर्वन्नित्यत्रेति तथाविधं पदापेक्षयैव वाच्यालंकारसंसृष्टत्वमि।
त्याह अत एवं पदापेक्षयेन संबन्धः कर्तव्यः अत्र हीति अत्र मैत्रीपदे आदिशब्दात् मैत्रीपदमित्यस्यानेनेतरयोज्यमिति शेषसंगतिः॥ दीर्घीकुर्व।

वाच्यालंकारसंसृष्टत्वं च पदापेक्षयैव॥ यत्र हि कानिचित्पदानि वाच्यालंकारभाञ्जि कानिचिच्च ध्वनिप्रभेद
युक्तानि यथा॥ दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः सिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः॥ अत्र हि मैत्रीपदमवि
वक्षितवाच्यो ध्वनिः पदान्तरेष्वलंकारान्तराणि ७०॥

न्निति सिप्रावातेन द्विरदमप्यसौ प्राह्णोतीयेन तथास्तु क्रमारपवनस्पर्शजातहर्षैश्चिरं कूजितेन तत्कूजितं च गानानां लि
तस्मि प्रातरेणाजमधुरशाह मिश्रं भवतीति दीर्घत्वे यदि इति तथासौ सकुमारो वायुर्येन तज्जः प्राहुः सारसकूजितमपि नाभि
भवति प्रत्युत सब्रह्मचारी तदेव दीपयति नवरी पुनं तदीयमनुप्रयोगि यतस्तम्भेदनकलं मधुरमाकर्णनीयं प्रत्यूषेति प्र
भातस्य तथाविधावसरत्वाद् द्रवं वनं सन्देव तस्मा घोषाढ्यतेनेति निद्रापयति प्रस्फुटितानि ॥ १५८

प्रवर्त्तमानमकरन्दभरेण तथा स्फुटितानि विकसितानि नयनद्वारीणि यानि कमलानि तेषामामोदस्तेन यामैत्री सुन्या
संगावियोगिपरस्परानुकूलस्पर्शाभसेनकषायउपक्रमकृन्देनुचकषायव्रीकृतः सोऽयमिति सर्वस्य तथाविध
स्य त्रैलोक्यसारभूतस्य एवं करोति स्फुरतकुसुमासादिनिपुनः संभोगाभिलाषोदीपनेन हरति नवघसारघभूतनया अपि
वेगानुकूलोपलघस्पर्शः परस्परान्तर्भूतस्य प्रियतमैः तद्विषये प्रार्थनाचाटूनि कारयति इति तेन तथा कार्यं इति परस्परान्
रागप्राणस्पृंगारसस्सर्वस्वभूतोऽसौ पवनः शक्तेचेतनत्रयत्नःसिप्राप्रियविनोदोवातइति नागरिकोनत्तविदग्धोऽशाम्य
त्रायइत्यर्थः प्रियतमोपिरतोतेगात्रानुकूलसंवाहनादिप्रार्थनार्थं चाटुकारएवमवस्वरतस्त्यानि हरति कूजितं
वानेगोकरणावचनादिमधुवधनितदीर्घीकरोति चाटुकरणावसरेवस्फुटितं विकसितं यत्कमलकोऽतिथावित्रदनं
तस्य यामोदमैत्रीसहजसौरभपरिचयः तेन कषायउपक्रमो भवति सुंगेषु वचनःषष्ठि ··· एवं शब्दरूपगंधस्पर्श
पत्रैःघायत्रैवपवनोपितथा ··· वपुषमभिगतयोदेशइतिमेचहूतेमेघंपतिकामिनश्यमुक्तिः उद्दामरूपणोलव
णोयोजयतिमैत्रीपरामिनितिहिरात्रोत्तरपठितव्यइसुकुमोव मूलेकारोन्तरगणिसि उत्प्रेक्षास्वभावोक्तिरूपकोपमा
क्रमेणेत्यर्थः ७० एवंविधयतासन्ततीभूतवंगो वैः सालंकारैः स्वरूपभेदैः स्वैः संकरस्तोऽहिम्याभिरेनदर्शनव्या।
ख्यायोदाहरणानिचतिहृष्यपुंभवतीतिपत्रिकाविकाभागपदृष्यतस्यार्थप्रकाशपस्मदाहरणद्वारेणोवसंसृष्ट्यादि

यप[illegible]चव ॥

वसरत[illegible]

ध्व. लोच. १५९ पुनः शब्दस्यायमर्थः नके [illegible] राशिभिः संसृष्टिसंकरौ विविक्तौ नो यावद्भेदा मन्योन्यमपि स्वप्रभेदानां स्वप्रभे
देरङ्गाङ्गीभूतत्वं रूपेण वा संकीर्णत्वं [illegible] ष्टानां संकीर्णत्वं संसृष्टत्वं बहुलत्वमिति विस्पष्टोदाहरणेन भवत्यभिप्रायेण
लंकारस्यालंकारेण संसृष्टस्य [illegible] गुणेन वाधनो मं करं संसर्गोप्रदर्शनीयो तत्र स्मिन्भेदचतुष्टये प्रथमं भेदमुदाहरति
दन्तक्षतानीति बोधिसत्त्वस्यैकैकशो भवत्पृथ्वीसिद्धोपगति निजशरीरं प्रयच्छतः केन विस्माटकं क्रियते प्रोद्भूत
सान्द्रः पुलकः परार्थसंपत्तिजेनानन्दभरेण यत्र रक्तं रुधिरेभिलाषायत्ता अनुरक्तं च मनो यस्याः मृगराजवध्वा धिनमहे

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि॥ अत्र समासोक्तिसंसृष्टेन विरोधा
लंकारेण संकीर्णस्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः प्रकाशनं दयावीरस्य परमार्थतो वाक्यार्थीभूतत्वात् ७२

नावेशश्चेति विरोधः जातस्पृहैरिति च वयमपि यदि कदाचिदेवं कारुणिकपदवीमधिरोहाम इत्याशंसया तैरवलोभ।
वितस्पृतिमनोराज्यपुञ्जैः समासोक्तिस्तु नायिकावृत्तान्तप्रतीतेः दयावीरस्येति दयाप्रभवोत्साहस्थायिभावस्य परमार्थवीरपद
दयावीरशब्देनोक्तः वीरस्यात्र रसः उत्साहस्यैव स्थायित्वादिति भावः दयावीरशब्देन वा शान्तमुपदिशन्ति सोऽत्र रसः संसृ
ष्टालंकारेणानुगृह्यते समासोक्तिमहिम्ना ह्ययमर्थः संपद्यते यथा कस्मिंश्चिन्मनोरथशत ...
संभोगावसरे जातपुलकस्तथा त्वयापि परार्थसंपादनाय स्वशरीरदानं इति करुणातिशयोऽनुभावविभावसंपदोद्दीपितः ७१॥ १५९

द्वितीयभेदमुदाहरति ॥ यथा अभिलवेति अभिनवं लघं पयोदानां मेघानां शमितं येषु दिवसेषु तथाविधपथिकान्य
नि श्यामायितेषु मोदृजनकत्वात् अत्रिदृपताभाचरति भवन्त्य पदिवा पथिका नां श्यामायितः खवशेन श्यामिकायेभ्यः
शोभते श्यारितग्रीवाणां मयूरवृन्दानां नृत्यम् ॥ अभिनवपयोगरसिके पथिकसमाजेषु सत्सु मयूरवृन्दावनानां अ
सारितग्रीवाणां प्रकृष्टसारानसारिणीनां नानां तथाग्रीवावाक्कायप्रसारितग्रीवाणां नवे शोभते पथिकान्अतिश्यामाइ
वाचरंतीति प्रत्यये नत्वतोपमानिर्दिष्टा पथिकसमाजेष्विति कर्मधारयस्य समष्टवाद्रूपकेनाभ्यां ध्वनेः संकरइति ग्रंथ

अ भि न वं प योदर त्ति तेषु प थिके श्यो मा यि तेषु हि ते से षु म ना रि

संसृष्टालंकारसंसृष्टत्वं च ध्वनेर्यथा ॥ अभिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसु दिअहेसु रसविअ

तं गी तीनि नृ मेग मर हृत्ता नी मा

सूगीआणाणणच्चिअं मऊरवृंदाणं ॥ अत्र ह्युपमारूपकाभ्यां शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यस्य ध्वनेः
संसृष्टत्वे ७२ एवं ध्वनेः प्रभेदाः प्रभेदभेदाश्च केन शक्यन्ते संख्यातुं दिङ्मात्रं तेषामिदमुक्तमस्माभिः
अनंता हि ध्वनेः प्रकाराः सहृदयानां व्युत्पत्तये तेषां दिङ्मात्रं कथितं नैवितावास्वयमुन्नेतव्योनीया ७२॥

कास्याशयः अत्रैवोदाहरणे न्यूनेदद्धयमदाहृतेणाकमिस्याशयेनोदाहरणांतरेनदर्शनयाहि व्याख्यादेराकृतिगणत्वे
पथिकसमाजेष्विन्यपमारू स्सः उसनेदास्यदतेन संकीर्णाभ्यामभिनवप्रयोगोभिनवप्रयोगेव ग्राह्यत्वाभावात् पहि
अमामाहीपमुइत्य उत्तपदे संकी साक्रिमे भ्यांशब्दशक्तिमूलस्य ध्वनेः संकीर्णत्वमेकव्यंजकानुप्रवेशादिति संकीर्णालं
कारसंसृष्टः संकीर्णालंकारध्वनेयरीभेदद्वयमेतन्मम ७२ एतदुपसंहरति एवमिति स्पष्टम् ७३ ॥

ध्व॰ अथ सहृदयमनःप्रीतये [illegible] हेलानीं शब्दमात्रपवित्रितनिर्धूर्धमित्याशयेनाह इत्युक्तलक्षण इति ॥ यः प्रयत्न
लोच॰ नाविवेचितपूर्वमादिकलक्ष[illegible]तं देवकाव्यतत्त्वं यथोदितेन प्रपञ्चनिरूपणेन कर्तुमशक्नुवद्भिरलंकारकारै रीत
१९ यः प्रवर्तिता इत्यन्तरकारिकाद्[illegible]र्थः। अस्मिन्नयमुच्छ्रयस्यानेयमिति पदं तिप्रकर्षपदवीनिर्माणे बोधे चेति भावः ॥ २४

इत्युक्तलक्षणो यो ध्वनिर्विवेच्यः प्रयत्नेन सद्भिः। सत्काव्यं कर्तुं वा ज्ञातुं वा सम्यगभियुक्तैः॥ उक्तस्व
रूपध्वनिनिरूपणनिपुणा हि सत्कवयः सहृदयाश्च नियमेनैव काव्यविषये परां प्रकर्षपदवीमासादयन्
ति ॥ २४ ॥ अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम्। अशक्नुवद्भिर्व्याकर्तुं रीतयः संप्रवर्तिताः॥
एतद्ध्वनिप्रवर्तनेन निर्णीतं काव्यतत्त्वमस्फुटस्फुरितं सदशक्नुवद्भिः प्रतिपादयितुं वैदर्भी गौडी पाञ्
चाली चेति रीतयः प्रवर्तिताः॥ रीतिलक्षणविधायिनां हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया मनाक्स्फुरि
तमासीदिति लक्ष्यते तदत्र स्फुटतया संप्रदर्शितेनान्येन रीतिलक्षणेन न किंचित् ॥ २५ ॥

व्याकर्तुमशक्नुवद्भिरिति च हेतुरस्फुटं स्फुरता स्फुरितमिति लक्षणात्। इति रीतिर्हि गुणेष्वेव पर्यवसिता यदाह विशे
षो गुणात्मा इति। गुणाश्च रसपर्यवसायिन एवेति ह्युक्तं प्राग्गुणनिरूपणे शृङ्गार एव मधुर इत्यत्रेति ॥ २५ ॥ १९

प्रकाशंत इति स्वनुभवसिद्धानां काव्यजीवितत्वेन पयोनीतस्थैः सीतिपस्त्रीमिति तन्हृदैवरसपर्यवसितत्वान् प्रतीतिपदवीमिवि
शब्दतत्वाश्रयाः काश्चिदर्थतत्वयुजोऽपराः वृत्तयोऽपि प्रकांते ज्ञातेस्मिन् काव्यलक्षणे अस्मिन् व्यंग्यव्यंज
कभावविवेचनमये काव्यलक्षणे ज्ञाते सति याः काश्चित्प्रसिद्धा उपनागरिकाद्याः शब्दतत्वाश्रया
काश्चित्प्रसिद्धा उपनागरिकाद्याः शब्दतत्वाश्रया वृत्तयः याश्चार्थसंबद्धाः कैशिक्यादयः ताः सम्यक्
प्रतीतिपदवीमवतरंति अन्यथा तु तासामदृष्टार्थानामिव वृत्तीनामश्रद्धेयत्वमेव स्यान्नानुभाव
सिद्धत्वात् एवं स्फुटतयैव लक्षणीयस्वरूपस्य ध्वनेर्यत्र शब्दानामर्थानां च केषांचित्प्रतिपत्तृवि
शेषसंवेद्यं जात्यत्वमिव रत्नविशेषाणामिव न संभवति तेषां लक्षणकारैर्व्याकृतरूपत्वात्तु वर्णि
ना वरत्नविशेषाणां चारुत्वमनाख्येयमवभासते काव्ये तत्र ध्वनिव्यवहार इति यल्लक्षणमुच्यते केन
चिद्दुष्टुक्तमिति नाभिधेयतामर्हति यतः शब्दानां स्वरूपाश्रयस्तावदक्लिष्टत्वे सत्यप्रयुक्तप्रयोगः वा
चकाश्रयस्तु प्रसादो व्यंजकत्वं चेति विशेषः तौ च विशेषौ व्याख्यातुं शक्यौ व्याख्यातौ च बहुप्रकारं ॥
तद्व्यतिरिक्तानाख्येय[illegible]षसंभावना तु विवेकावसादगभरभसमूलैव यस्मादनाख्येयत्वं सर्वशब्दा
गोचरत्वेन न कस्यचि[illegible]न्ततोऽनाख्येयशब्देन तस्याभिधानसंभवात् सामान्यसंस्पर्शिविकल्प
...हतरस्फुरंतेष...
वापादः नागरिकाद्युपप्लवर्यवसायिना[illegible]हेत्रिः श्रृंगारादौ विश्राम्यंति परुषेति दीप्तेषु रौद्रादिषु कोमलेषि तिहास्यादौ न

ध्व. लो. १९९

यावन्नयः काव्यमार्गे[illegible]तेन रसोचितनयवद्धेष्वविशेषात्प्रवृत्तिः यदाह कैश्चित्कीर्त्तनीयपात्र
गोचरसंभवति इयता न[illegible]रूपरेइत्यभावविकल्पेषु प्रवृत्तेयारीतयश्चागताः प्रत्यगोचरे न दृतिविक्रमः कोऽयं
ध्वनिरिति ननु कथं विदभ्युपगम[illegible]नेनः कथं विस्मृतलक्षणेरत्नमस्कारेस्फारिनत्वादिति वचनेन इदानीं गावोऽपि नमवि
शानगोचरत्वे सति प्रकाशमानत्वेन यदानाख्येयमुच्यते कश्चिन्नदपि काव्यविशेषाणां रत्नविशे
षाणामिव न संभवति तेषां लक्षणकारैर्व्याकृतत्वरूपत्वात् रत्नविशेषाणां च सामान्यसंभावन
येवमूलक्षितिविकल्पदर्शनाश्चक्रमयेषामपि तेषां प्रतिपन्नविशेषसंवेद्यत्वे तत्त्वस्यैव वैकटिका
एव रत्नतत्त्वविदः सहृदया एव काव्यानां रसज्ञा इति कस्यात्र विप्रतिपत्तिः यत्त्वनिर्देश्यत्वं सर्वलक्ष
णविषयं बौद्धानां प्रसिद्धं तत्तन्मतपरीक्षायां ग्रन्थान्तरे निरूपयिष्यामः इह तु ग्रन्थान्तरश्रवण
लवप्रकाशनं सहृदयवैमनस्यदायीति न प्रक्रियते बौद्धमते वा यथा प्रत्यक्षादिलक्षणं तथास्मा
कं ध्वनिलक्षणं भविष्यति तस्माल्लक्षणान्तरस्यादर्शनाद्युक्त्वाभावात् तस्योक्तमेव ध्वनिलक्षणं साधीयः
तदिदमुक्तं अनाख्येयांशभासित्वं निर्वाच्यार्थतया ध्वनेर्न लक्षणं लक्षणं तु साधीयोऽस्य यथोदितमि
चयेइति यदुक्तं तत्र यमोत्प्रोक्तं दूषितमपि दूषयति सर्वं प्रपञ्चकथने हि असंभाव्यमेवानाख्येयत्वमित्यभिप्रायेणा
न्हि एवं इति स्फुति कष्टाद्यभावे इत्यर्थः अप्रवृत्तस्य प्रयोगाद् इति पौनरुक्त्यमत्र विनिशाद्रुतगतोऽयं गन अ वितर्कस्यावस १९९

ध्व॰ तैर्भावोनिर्विवेकत्वम् सामान्यसंस्पर्शीयोविकल्पः नतोयःशब्दः दृष्टांतेप्यनाख्येयत्वंनास्तीतिदर्शयति व

लोच॰ स्तुविशेषाणांचेति ननुसर्वत्रतत्रसंवेद्यतेइत्याशंक्याभ्युपगमेनैवोत्तरयति उभयेषामितिनिरूतानांकाव्यानांच

१६२ 162 नत्‍ ‥ ‥ येशब्दाः स्पृशंतीतीयीप्यनिर्देश्यावेदकमित्य ‥ वस्तुनाप्यक्रमितिवेदवादयत्विति एवंहिसर्व

भावहज्ञानतत्स्यापवर्धनिविनिश्चितस्वरूपमनाख्येयमित्युक्तिव्यापकंलक्षणंस्यादितिभावः येषांनरङ्गतिविवि

व्रत्ययटीकायांधर्मोत्तरीयायांविवृतिरस्माभिःकृताकृतानतत्रैवतद्व्याख्यातम् उक्तमितिसंग्रहश्लोकमध्येवमर्थः अना

ख्येयांशकाव्याभासोविद्यतेयस्मिन्काव्येतस्यभावस्तत्त्वंलक्षणंध्वनेरितिसंबंधः यद्वदेतत्तु निर्वाच्यत्वात्‌निर्वि

भज्यवक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः अन्यस्तुनिर्वाच्यतयेत्यत्रनिषेधानतर्थेपरिकल्प्यनाख्येयांशभासित्वेयदेतत्

दितिव्याचष्टेनतुक्लिष्टम् हेतत्वसाध्यनिर्देशश्चक्रम्याव्याख्यानमेवश्रेयसम् ॥ काव्यालोक ॥ स्मरतार्थानसंवि

धास्यति आनन्दितानांभेदानांस्फुरतापन्निदायिनीम् त्रिलोचनप्रियांवन्देमध्यमांपरमेश्वरीम् ॥ इतिम

हामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितेकाव्यालोकलोचनेतृतीयउद्योतः ॥ अतःपरंचतुर्थउद्योतः भविष्य

ति ॥

...भा...

...तहृषितमाप...

...भावेश्यर्थः अथक्र...

ॐ नमः शिवाय ॥ एवं ध्वनिं सप्रपंचं विप्रतिपत्तिनिरासार्थं व्युत्पाद्य तद्व्युत्पादने प्रयोजनान्तरमुच्यते ॥
ध्वनेर्यः सगुणीभूतव्यंग्यस्याध्वा प्रदर्शितः । अनेनानंत्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः ॥ य एष ध्वनेर्गु
णीभूतव्यंग्यस्य च मार्गः प्रकाशितस्तस्य फलांतरं कविप्रतिभानंत्यं कथमिति चेत् अतो ह्यन्यतमे
नापि प्रकारेण विभूषिता वाणी नवत्वमायाति पूर्वार्थान्वयवत्यपि अतो हि ध्वनेरुक्तप्रभेदमध्याद
न्यतमेनापि प्रकारेण विभूषिता सती वाणी पुरातनकविनिबद्धार्थसंस्पर्शवत्यपि नवत्वमायाति
तथा ह्यविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः प्रकारद्वयसमाश्रयेण नवत्वं पूर्वार्थानुगमेऽपि यथा ॥ स्मितं किंचि
न्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः गतानामारम्भः किस
लयितलीलापरिमलः स्पृशंत्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदृशः ॥ इत्यस्य सविभ्रमस्मि
तोद्गारा लोलाक्ष्यः प्रस्खलद्गिरः नितम्बालसगामिन्यः कस्य न प्रिया इत्येवमादिषु श्लोकेषु सत्
स्वपि तिरस्कृतवाच्यध्वनिसमाश्रयेणापूर्वत्वमेव प्रतिभासते तथा यः प्रथमः प्रथमः स तु तथाहि
हतहस्तिबहलपललाशी श्वापदगणेषु सिंहः सिंहः केनाधरीक्रियते ॥
प्रभावेऽप्यमर्थः ११५ ग=१

कामिन्यः

ध्वं॰
वं॰
१७३
173

सामान्यसंस्पर्शी

इत्यस्य स्वतेजःक्रीतमहिमा केनान्येनातिशय्यते महद्भिरपि मातङ्गैः सिंहः किमभिभूयते इत्येवमा।
दिषु सत्स्वपि स्वर्थानवगतो यो ध्वनिसमाश्रयेणानवत्वम् ॥ तत्रालक्ष्यक्रमप्रकारसमाश्रयेणान्य
त्वम् यथा निद्राकैतविनः प्रियस्य वदने विन्यस्य वक्त्रं वधूर्बोधत्रासनिरुद्धचुम्बनरसाप्याभोगलोलं
स्थिता वैलक्ष्याद्विमुखीभवेदिति पुनस्तस्याप्यनारम्भिणः साकांक्षप्रतिपत्ति नाम हृदयं यातं तु पा
रं रतेः इत्यस्य श्लोकस्य शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य
सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रिये
ण हसता बाला चिरं चुम्बिता इति श्लोकेन सत्स्वपि नवत्वम् यथा वा तरंगभ्रूभंगेत्यादौ नानाभंगी
भ्रमद्भ्रूरित्यादिश्लोकापेक्षयान्यत्वम् दिशानयानुसर्तव्यो रसादिर्बहुविस्तरः मितोऽप्यनन्ततां प्राप्त :
काव्यमार्गो यदाश्रयात् बहुविस्तरोऽयं रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणो मार्गो यथास्वं विभा
वानुभावप्रभेदकल्पनया यथोक्तं प्राक्॥

१७३

स सर्व एवान्यया दिशानुसर्तव्यः यस्माद्रसाद्याश्रयाद्रूपं काव्यमार्गः पुरातनैः कविभिः सहस्रशः स
हस्रसंख्यैर्वा बहुप्रकारं क्षुण्णत्वान्मितोऽप्यनन्ततामेति रसभावादीनां हि प्रत्येकं विभावानुभावव्य
भिचारिसमाश्रयादपरिमितत्वम् तेषां चैकैकप्रभेदापेक्षयापि तावज्जगद्वृत्तमुपनिबध्यमानं सुक
विभिस्तदिच्छावशादन्यथा स्थितमप्यन्यथैव विवर्तते प्रतिपादितं चैतच्चित्रविचारावसरे णाव
गाथा चात्र कृतैव महाकविना ॥ अतहट्ठिए वि तहसंठिए व्व हिअअम्मि जा णिवेसेइ अत्थविसेसे सा
जअइ विकडकइगोअरा वाणी ॥ तदित्थं रसभावाद्याश्रयेण काव्यार्थानामानन्त्यं सुप्रतिपादितम् ए
तदेवोपपादयितुमुच्यते दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात् सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव
द्रुमाः तथा विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यप्रकारसमाश्रयेण नवत्वम्
यथा धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः इत्यादेः शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः यदलङ्घि
तमर्यादाश्चलन्तीं बि [illegible] तिमित्यादिषु सत्स्वपि तस्यैवार्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यसमा
श्रयेण नवत्वम् यथा [illegible] गादिनिदेर्वर्षावित्यादिश्लोकस्य ॥

त
हृदयेया। निवेश
यति

ध॰
लो॰ व॰
१७४
174

वर
कतेवैतिकथालापे ज... लकोङ्कमैः स्वयंसिद्धामेन लेङ्गोचावननाननाः इत्यादिषु स
त्स्वपि अर्थशक्त्युद्भ... ानुरूपव्यंग्यस्य वकविप्रौढोक्तिनिर्मितशरीरत्वेनानवत्वं यथा ॥ सज्जे
य ति लि न व ताम यान युवति न लक्ष न ना
हिसुरहिमासो ण ताव अप्पेइ जुअइजणलक्खसहे सरे : सरभिसमये प्रवृत्ते सहकाराङ्कुर्भवेति
मन्नीयाः नागवतामङ्कलिकाः सहसैव सहकारकलिकाभिरित्यादिषु सत्स्वपि अर्थशक्तिमेव अर्थ
शक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्यस्य कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरत्वेनवत्वम् यथा ।
सा द र वि ती री पौ व न ह ला ले व्य स मु त्र म घा मा म भ त्या न मि व मन्म थ स्य ... न व त्ल ला ध्याम
सा अवरविइसमजे ब्बणहत्थालंबं समुण्णमंतेहिं अब्भुट्ठाणं मिय मम्महः सहिमिन्न हसनेहिं ॥ अ
त्र हिगाथार्थस्य ॥ यहि प्रदक या भो याजह जह घण याविलेत्रिवात्ताणे नदनदलङावासो धे
सम्यहोहि अभ्रमाविःस्तु ॥ एतद्गाथार्थेन पौनरुक्त्यम
वा लि ज क द लि वेता: ऊ ति स्मो कं
वालि अअदस्थिदंताकोनोश्वस्मा
या च क च प अ
लं वाग्यकसी अ इत्यादिगाथार्थस्य कविलिदेहधहरोमहण्ड्रोयककंडविनिवाबोअहस
एहरेउहकअेजहकंडवंरेउअवहइ ॥ १७४

इत्येवमादिषु स्कन्धकेष्वपि स्फुटावलोकितैव यथा व्यंग्यभेदसमाश्रयेण ध्वनेः काव्यार्थानां पार्थिवमुपपद्यते नवत्वञ्च भूप=२
तथा व्यंजकभेदसमाश्रयेणापि तत्तु ग्रन्थविस्तारभयान्न लिख्यते ॥ स्वयमेव सहृदयैरभ्यूह्यम् अ
त्र च पुनः पुनरुक्तमपि सारतयेदमुच्यते व्यंग्यव्यंजकभावेस्मिन्विविधे संभवत्यपि रसादिमय ए
कस्मिन्कविः स्यादवधानवान् अस्मिन्नर्थानन्त्यहेतौ व्यंग्यव्यंजकभावे विचित्रे शब्दानां संभव
त्यपि कविरपूर्वलाभार्थी रसादिमय एकस्मिन्व्यंग्यव्यंजकभावे यत्नादवदधीत रसभावतदाभासरू
पे हि व्यंग्ये तद्व्यंजकेषु यथानिर्दिष्टेषु वर्णपदवाक्यरचनाप्रबन्धेष्ववहितमनसः कवेः सर्वमपूर्वं
काव्यं सम्पद्यते तथा च रामायणमहाभारतादिषु संग्रामादयः पुनरभिहिता अपि नवनवाः प्रकाशन्ते
प्रबन्धे चांगी रस एवोपनिबध्यमानोर्थविशेषलाभं छायातिशयं च पुष्णाति कस्मिन्निवेति चेत् यथा
रामायणे यथा वा महाभारते रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना सूत्रितः शोकः
श्लोकत्वमागत इत्येवंवादिना निर्व्यूढश्च स एव सीतात्यन्तवियोगपर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता
महाभारतेपि शास्त्ररूपे काव्यच्छायान्वयिनि वृष्णिपाण्डवविरसावसानवैमनस्यदायिनीं।

स्वाना = २

निबध्न[illegible]वैराग्यजननतात्पर्यं प्राधान्येन = १ रामृते नो

ध्व० लो० १७५

175 रा = ४

समाप्तिमुपनिबध्न[illegible]तामोक्षलक्षणः पुरुषार्थः शान्तो रसश्च मुख्यतया विवक्षाविषय
त्वेन सूचितः। एतच्चां[illegible]विवृतमेवान्यैर्व्याख्याविधायिभिः स्वयं चोद्गीर्णं तेनोदीर्णमहामोहमग्न
मुज्जिहीर्षता लोकमतिविमलज्ञानालोकदायिना लोकनाथेन यथा यथा विपर्येति लो
कतंत्रमसारवत् तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः इत्यादि बहुशः कथयता। ततश्च
शान्तो रसो रसान्तरैर्मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः पुरुषार्थान्तरैस्तदुपसर्जनत्वेनानुगम्यमानोऽङ्गित्वेन
विवक्षाविषय इति महाभारततात्पर्यं सुव्यक्तमेवावभासते। अङ्गाङ्गिभावश्च यथा रसानां तथा प्रति
पादितमेव। पारमार्थिकान्तस्तत्त्वानपेक्षया शरीरस्येवाङ्गभूतस्य रसस्य पुरुषार्थस्य च स्वप्राधान्येन
चारुत्वमप्यविरुद्धम्। ननु महाभारते यावान्विवक्षाविषयः सोऽनुक्रमण्यां सर्व एवानुक्रान्तो
न चैतत्तत्र दृश्यते प्रत्युत सर्वपुरुषार्थप्रबोधहेतुत्वं सर्वरसगर्भत्वं च महाभारतस्य तस्मिन्नुद्दे
शे स्वशब्दनिवेदितत्वेन प्रतीयते अत्रोच्यते॥

मत्वेनान्तस्यैव रसस्यांगित्वं महाभारते मोक्षस्य च सर्वपुरुषार्थेभ्यः प्राधान्यमित्येतच्च स्वशब्दाभिधेय

त्वेनानुक्रमण्यां दर्शितम् दर्शितं व्यंग्यत्वेन भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यते त्र सनातन इत्यस्मिन्वाक्ये

अनेन चायमर्थो व्यंग्यत्वेन विवक्षितो यदत्र महाभारते पांडवादिचरितं यत्कीर्त्यते तत्सर्वमवसान

विरसमविद्याप्रपंचरूपं च परमार्थसत्यस्वरूपस्तु सनातनो भगवान्वासुदेव एवात्र कीर्त्यते तत्र सनातन

इत्यस्मिन्वानस्मात्तस्मिन्नेव परमेश्वरे भगवति भवत भावितचेतसो मा भूत विभूतिषु रागिणो गुणेषु वा

नयविनयपराक्रमादिष्वमीषु केवलेषु केषुचित्सर्वात्मना प्रतिनिविष्टधियः तथा चाग्रे पश्यत निःसा

रतां संसारव्यवहारस्येत्यमुमेवार्थमतिशयद्योतयन्नेव स्फुटमेवावभासते व्यंजकशक्त्यनुगृहीतश्च शब्दः

एवंविधमेवार्थं गर्भीकृतं संदर्शयंतो नंतरश्लोका लक्ष्यंते स हि सत्यमित्यादयः अयं च निगूढरमणीयो

र्थो महाभारतावसाने हरिवंशवर्णनेन समाप्तिं विदधता तेनैव कविवेधसा कृष्णद्वैपायनेन सम्यक्

स्फुटीकृतः। अनेन चा… संसारातीते तत्त्वान्तरे भक्त्यतिशयं प्रवर्तयता सकल एव सांसारिको व्यवहा

रः …ीकृतो न्यक्षेण प्रकाश्यते ॥

ध्व.
लोच. देवतातीर्थतपःप्रभृतिप्रभावातिशयवर्णनं तस्यैव परब्रह्मणः प्राप्त्युपायत्वेन तद्विभूतित्वेन देव
१७९ ताविशेषाणामन्येषां पाण्डवादिचरितवर्णनस्यापि वैराग्यजननतात्पर्याद्वैराग्यस्य मोक्षमूलत्वान्मोक्ष।
176 स्य च भगवत्प्राप्त्युपायत्वेन मुख्यतया गीतादिषु दर्शितत्वात्परब्रह्मप्राप्त्युपायत्वमेव परम्परया वासुदेवा
दिसंज्ञाभिधेयत्वेन चापरिमितशक्त्यास्पदं परब्रह्म गीतादिप्रदेशान्तरेषु तदभिधानत्वेन लब्धप्रसिद्धि मा
थुरप्रादुर्भावानुकृतसकलस्वरूपं विवक्षितं न तु माथुरप्रादुर्भावांश एव सनातनशब्दविशेषि
तत्वात्॥ रामायणादिषु चानया संज्ञया भगवन्मूर्त्यन्तरे व्यवहारदर्शनात् निर्णीतश्चायमर्थः शब्दतत्त्व
विद्भिः तदेवमनेनानुक्रमणीनिर्दिष्टेन वाक्येन भगवद्व्यतिरेकिणः सर्वस्यान्यस्यानित्यतां प्रकाशयता।
मोक्षलक्षण एवैकः परः पुरुषार्थः शास्त्रनये काव्यनये च तृष्णाक्षयसुखपरिपोषलक्षणः शान्तो रसो म
हाभारतस्याङ्गित्वेन विवक्षित इति सुप्रतिपादितम्। अत्यन्तसारभूतत्वाच्चायमर्थो व्यङ्ग्यत्वेन दर्शितो न
वाच्यत्वेन सारभूतो ह्यर्थः ॥ १७९

श्रा

स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशितः समनन्तरमेव प्रोभावनादिति प्रसिद्धिः श्रेयमस्यैव विदग्धविदग्धस्यैवि
वस्तु यदभिमन्तनं स्वरत्वं गमत्वेन प्रकाश्यते न साक्षाद्वाच्यत्वेनैव तस्मात् सिद्धमेतन् श्रेणि
भूतरसाद्याश्रयेण काव्ये क्रियमाणे नवनवार्थलाभो भवति प्रबन्धच्छाया च महती संपद्यते इति
अत एव च रसानुगुणार्थविशेषोपनिबन्धनमलंकारान्तरविरहेऽपि छायातिशययोगि लक्ष्ये दृश्य
ते ॥ यथा ॥ मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छ।
पावित्यादौ अत्र ह्यद्भुतरसानुगुणमेकचुलके सकलजलधिसन्निधानादपि दिव्यमत्स्यकच्छ
पदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति अत्र ह्येकचुलके सकलजलधिसन्निधानादपि दिव्यमत्स्यकच्छपद
र्शनमक्षुण्णत्वादद्भुतरसानुगुणतरम् क्षुण्णं हि वस्तु लोकप्रसिद्ध्याद्भुतमपि नाश्चर्यकारि भवति
न चाक्षुण्णं वस्तूपनिबध्यमानमद्भुतरसस्यैवानुगुणं यावद्रसान्तरस्यापि तद्यथा ॥ सिज्जइ रोमंचि
ज्जइ वेवइ रच्छातुलग्गगोप्फो सा पासो अज्ज विमहग्घवईइ जेण तिबोलीणो पत्तज्झायाण्थो।
ध्यायमानाद्यारम्भयतेनाभिहितं इति साम्प्रतं हृष्टा स्विद्यति रोमाञ्चते वेपते इत्येवंविधाद्यार्थात्त्वनीयमा
नायनं॰

ध्व. लो. व. १७७

177

नात्मना नागापि नोपजा [illegible] ध्वनिभेदसमाश्रयेण यथा काव्यार्थानां नवत्वं जायते तथा प्रति
पादितम् गुणीभूतव्यं [illegible] पि त्रिप्रभेदव्यंग्यापेक्षया ये प्रकारास्तत्समाश्रयेणापि काव्यवस्तूनां न
वत्वं भवत्येव तत्त्वविस्तारकारीति नोदाहृतं सहृदयैः स्वयमुत्प्रेक्षणीयम ध्वनेरित्थं गुणीभूतव्यं
ग्यस्य च समाश्रयात् न काव्यार्थविरामोऽस्ति ॥ सत्स्वपि पुरातनकविप्रबन्धेषु यदि स्यात्प्रतिभा
गुणः तस्मिंस्त्वसति न किंचिदेव कवेर्वस्त्वस्ति बन्धच्छायाप्यर्थद्वयानुरूपः शब्दसन्निवेशोऽर्थ
प्रतिभानाभावे कथमुपपद्यते अनपेक्षितार्थविशेषाक्षररचनैव बन्धच्छायेति नेदं नेदीयः सहृ
दयानाम् एवं हि सत्यर्थानपेक्षचतुरमधुरवचनरचनायामपि काव्यव्यपदेशः प्रवर्तेत श
ब्दार्थयोः साहित्येन काव्यत्वे कथं तथाविधे विषये काव्यव्यवस्थेति चेत् परोपनिबद्धार्थविरच
ने यथा तत्काव्यत्वव्यवहारस्तथा तथाविधानां काव्यसन्दर्भाणां न चार्थानन्त्यं व्यंग्यार्थापेक्षयैव यावद्वा
वाच्यार्थापेक्षयापि इति प्रतिपादयितुमुच्यते अवस्थादेशकालादिविशेषैरपि जायते आनन्त्यमेव
वाच्यस्य शुद्धस्यापि स्वभावतः शुद्धस्यानपेक्षितव्यंग्यस्यापि वाच्यस्यानन्त्यमेव जायते ॥ १७७

स्थ्य २ नाचेत देशभेदात् कालभेदात्

स्वभावतः स्वभावो येषां व्याप्तानां चेतनाचेतनानां परस्वभावभेदान्देशकालदशाफलदशाभेदात्कालभेदाच्चानेकानामभवे
ति तैश्च तथाव्यवस्थितैः सद्भिः प्रसिद्धानेकस्वभावानेकरूपतया स्वभावो ह्यापितावदुपनिबध्य
मानैर्निरवधिः काव्यार्थः संपद्यते तथा च स्वभावभेदानुरूपम् यथा भगवती पार्वती कुमारसंभवे
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेनेत्यादिभिरुक्तिभिः प्रथममेव वर्णितस्मापि तत्र पर्वणितापि पुनर्भगवतः पं
भालोचनगोचरमायान्ती वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती मन्मथोपकरणभूतेन मेगच्छते वर्णोपवर्णिता ।
वो सैव च पुनर्नवोढाहूतसमये प्रसाध्यमानानां शङ्करवीतरागनिवेशपतन्नौ मित्या युक्तिभिर्वर्णवेनैव प्रका
रेण निरूपितरूपसौभाग्यवान् च तेन सकलैव केवलं चैवासकृत्सकललावण्येन प्रकारान्तरेण नैकं तत्त्वेनं तव नौ उ
नवाच्य निर्भरत्वेन वाग्प्रतिभासेन दर्शितमेव वैतान्हिमवाणलीलायां गाअणालग्गाइ ईओढी धि।
ण अते दीसंति कहलकाव्वकत्थाः जे बिम्बमापि अणोअप्पावासकेऽरवणोलि प्रथमपरस्वभाव
स्वाभेदप्रकारो यद्देवावदना सर्वेषां वेतनानां वर्द्धिनी वेरूपमभिमानितनुप्रसिद्धम् हिमवत्तुङ्गगा
दीनां तत्स्थोरितवेतत्रयतिपारन्तत्त्वयोजनयोपनिबध्यमानमन्यदेव सम्पद्यते ॥

...स्वभावतः शुद्धस...
यापी

ध्वं.
लोच.
१७८
178

यथा कुमारसंभवे प[...]सहिमवतो वर्णनम् पुनः सप्तर्षिप्रियो यौ किं तु सचेतनतत्त्व
रूपापेक्षया प्रदर्शि[...]वमेवाभाति प्रसिद्धश्चायं सत्कवीनां मार्गः इदं च प्रस्थानं कविवृषस्य
ये विषमबाणलीला[...]शे पूर्वं दर्शितम् चेतनानां च बाल्यादिभिरवस्थाभिरन्यत्वं सत्कवीनां प्रसि
द्धमेव सचेतनानामवस्थाभेदेपि स्ववांतरावस्थाभेदान्नानात्वम् यथा कुमारीणां कुसुमशरभिन्नहृदया।
नामन्यासां च तत्रापि विनीतानामविनीतानां वाचेतनानां चेतनानां च भावानामारंभाद्यवस्थाभेदभिन्नाना
मेकैकशः स्वरूपमुपनिबध्यमानमानंत्यमेवोपयाति यथा हंसानां निनदेषु यैः कवलितैरासज्यते
कूजतामन्यः कोपि कषायकंठलुठनादाघर्घरो विभ्रमः ते संप्रत्यकठोरवारणवधूदंतांकुरस्प
र्धिनो निर्याताः कमलाकरेषु बिसिनीकंदाग्रिमग्रंथयः एवमन्यत्रापि दिशानुसर्तव्यं देशभेदान्ना
नात्वमचेतनानां तावत् यथा वायूनां नानादिग्देशचारिणामेवान्येषामपि सलिलकुसुमादीनां ग्रा
मारण्यसलिलादिसमेधितानां परस्परं महान्विशेषः समुपलक्ष्यत एव ॥ प्रसिद्ध[...]मेव चेतनानामपि मनुष्य पशुपक्षिप्रभृतीनां

म=२

च्य ना चो=२ मे

सच विविशेषयथाययमुपनिबध्यमानस्तथैवानेनसमाश्रयते तथाहि मानुषाणामिवतावद्दिग्दे
शादिभेदभिन्नानांयेव्यवहारव्यापारादिषुविविनविशेषास्तेषांकेनान्तः शक्यतेगंतुंविशेषतेन्या
थिनोपनिबध्यतेचतत्सर्वमेवसुकविभिर्यथाप्रतिभम् कालभेदाच्चनानात्वम् यथैवभेदादि
व्योमसलिलादीनामचेतनानांचेतनानांचोत्सवादयः कालविशेषाश्रयिणः प्रसिद्धाएवं स्वालक्ष
स्थू=४ णभेदाच्चसकलजगद्गतानांवस्तूनांविनिबध्यमानमविगीतमेव तत्तथ्यथावस्थितमपितावदुपनि
~~काव्यार्थस्येयत्ता~~ बध्यमानमनंततामेव तत्तथ्यथावस्थितमपितावदुपनिबध्यमानमनंततामेव काव्यार्थस्यापा
~~दयति~~= दयतीति केचिद्विदावदंति यथासामान्यात्मनावस्तूनिवाच्यतांप्रतिपद्यन्तेनविशेषात्मनातानिहिस्व
यमनुभूतानांसुखादीनांतन्निमित्तानांचस्वरूपमन्यत्रारोपयतिहि स्वपरानुभूतसामान्यमात्राश्रये
णोपनिबध्यतेकविभि[illegible]हितेनुभूतमनागतेनपरचित्तादिस्वलक्षणंयोगिभिःप्रत्यक्षीक्रियते न
चान्यभाव्यानाभावसा[illegible]सर्वप्रतिपत्तृसाधारणंपरिमितत्वात्स्वरानन्तानामेवगोचरीभूतम् तथ्यास
विषयत्वानुपपत्तेः अनन्त[illegible]विशेषोयेषघटनेतेऽभिनवत्वेनप्रतीयन्ते तेषांप्रममात्रमेव भणिति

ध्व॰ लोच॰ १७९ 179

क्तं तेन वैचित्र्यमात्रमत्रो[illegible]च्यते यदि सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृत्तिस्तस्य दर्शितप्रकारं का
व्यवैचित्र्यमवस्थापि[illegible]तं विशेषरूपमेवास्तु नवे नव्यातत्के येन काव्यार्थानन्त्यम् येतत्केसा
मान्यमात्राश्रयेण का[illegible]थानन्त्ये वस्तुके सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृत्तेस्तस्य परिमितत्वेन
प्रागेव गोचरीकृतत्वात्सिद्धत्वे काव्यवस्तूनामिति तदयुक्तम् यतो यदि सामान्यमात्रमाश्रि
त्य काव्यं प्रवर्तेत किं तत्कृतं महाकविनिबध्यमानानां काव्यानामतिशयो वाल्मीकिव्यतिरिक्त
स्यान्यस्य काव्यार्थस्याभावात् सामान्यस्य वादिकविनैव प्रदर्शितत्वात् उक्तिवैचित्र्यान्नैष दोष इति चेत्
किमिदमुक्तिवैचित्र्यम् वाच्यवाचकयोरविनाभावेन प्रवृत्तेः वाच्यानां वाचकानां प्रतिभासमानानां।
नुना=५ यद्रूपं तद्वाल विशेषाभेदेनैव प्रतीयते तेनोक्तिवैचित्र्यवादिना वाच्यवैचित्र्यमनिच्छताप्यवश्यमेवा
भ्युपगन्तव्यम् तदयमत्र संक्षेपः वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्य यद्येकस्यापि कस्यचित् इष्यते प्रतिभा
नन्त्यं तदा तदानन्त्यमक्षतम् किं चोक्तिवैचित्र्यं यत्काव्यनवत्वे निबन्धनमुच्यते तदस्मत्पक्षानुगुणमे
व यतो यावानयं काव्यार्थानन्त्यभेदहेतुः ॥ १७९

उक्तिर्हि वाच्यविशेषप्रतिपादनवचनम्
तद्वैचित्र्ये एककथं न वाच्यवैचित्र्यम्

प्रकारः शास्त्रेष्विन स्म सर्व एव पुनरुक्तिवैचित्र्याद्धि गुणनामाप्नुवन्ते यस्माय मुवमास्त्रेषादिवलंकारमार्गः
प्रसिद्धः सभणिति वैचित्र्याजुपनिबध्यमानः स्वयमनवधिन्नेष्वपुनः पानुशाखेना भणितिस्वक
थाभेदेन व्यवस्थितास तोप्रतिनियतभाषागोचरार्थवैचित्र्यनिबन्धनं पुनरपरं काव्यार्थानामापाद
यतियथायमेव मधुमधुमथनविजयेनव ज्ञनकालुजनः सनोविलोकेन ज्ञणहंउगोप्रतिभौज्ञादिमणस्त
इत्येवघ्यायथा निदृप्यते नन्वस्यानन्त्यान सुभवतेनः काव्यार्थानाम् इवंतृच्यते प्रवस्यादिविचालावाच्या
नोविनिबन्धनम् पनस्योषितप्राकृतेवेष्टप्यते नत्वेवनत्वकामपोदितनम नतुभानिरसाश्रया
त् तदिदमत्रसंक्षेपेणाभिधीयते सत्कवीनामुपदेशाय रसभावादिसंबन्धायथा विस्तारसारे
ली अन्वीयते वस्तूनि देशकालादिभिरिति तद्गणनाकवीनाम अपेक्षापरिमितप्राज्ञानां वा चस्य
ति सहस्राणि सहस्रैरपिपतनतः निबद्धासात्तथैवेति प्रकृतिर्जगतामिव ॥ यथाजगत्प्रकृति
रतीतकल्पपरम्पराविभूतविचित्रवस्तुप्रपंचासतीपुनरिदानीं परिमितपदार्थनिर्माणश
क्तिरितिनशक्यतेभिधा किंपारेवेयं काव्यस्थिति रनन्ताभिः कविमतिभिरुपभुज्यमानेदानी
व यताय.

क्तिर्हि वाच्य विशेषप्र
द्वि चित्रोरलकथं न …

का ११ —८

ध्व.
लोच.
१८
180

परिदृश्यते प्रस्तुतनव[illegible]सूरिभिः परिवर्धते इत्थं स्थितेपि संवादास्तु भवन्त्येव बाहुल्येन सु
मेधसाम् स्थितं ह्येतत्[illegible]न्य एव मेधाविनां बुद्धयः किं तु नैकरूपतया सर्वे ते मन्तव्या विपश्चिता
कथमिति चेत् संवादो ह्यन्यसादृश्यं तत्पुनः प्रतिबिम्बवत् आलेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्च शरी
रिणाम् संवादो हि काव्यार्थस्योच्यते यदन्येन काव्यवस्तुना सादृश्यम् तत्पुनः शरीरिणां प्रतिबि
म्बवदालेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्चेति त्रिधा व्यवस्थितम् किंचिद्धि काव्यवस्तु वस्त्वन्तरस्य शरीरि
णः प्रतिबिम्बकल्पम् अन्यदालेख्यप्रख्यम् अन्यत्तुल्येन शरीरिणा सदृशम् तत्र पूर्वमन
न्यात्म तुच्छात्म तदनन्तरं तृतीयं तु प्रसिद्धात्म नान्यसाम्यं त्यजेत्कविः तत्र पूर्वं प्रतिबिम्बकल्पं काव्य
वस्तु परिहर्तव्यं सुमतिना यतस्तदनन्यात्म तात्त्विकशरीरशून्यम् तदनन्तरमालेख्यप्रख्यमन्यसाम्यं शरी
रान्तरयुक्तमपि तुच्छात्मत्वेन त्यक्तव्यम् तृतीयं तु कमनीयशरीरसद्भावे सति ससंवादमपि काव्य
वस्तु न त्यक्तव्यं कविना न हि शरीरी शरीरिणान्येन सदृशोप्येक एवेति शक्यते वक्तुम् ॥ १८

प्रख्य

पतु देवोपपादयितुमशक्यते तत्रस्यात्मस्य सद्भावे सर्वस्मिन्नुपाय्यपि वस्तु भाति तदेव तन्व्याः शशिच्छा
यमिवाननम् तत्रस्यसारभूतस्यात्मनः संभवे तस्य सर्वस्मिन्नुपाय्यपि वस्तु भाति तदाम पुराण
रमणीयच्छायानुगृहीतं वस्तु शरीरवदपरां शोभां पुष्णाति न तु पुनरुक्तत्वेनावभासते तन्व्याः शशि
च्छायमिवाननम् एवं तावद्वाचकानां वाच्यानां काव्यार्थानां विभक्ताः सीमानः पदार्थरूप
एकञ्च वस्त्वेतत् सहृदयानां काव्यवृत्तीनां स्वविशेष इति प्रतिपादयितुमशक्यते अक्षरादिरचनैव योज्य
ते यावद्वस्तु रचना पुरातनी नूतने स्फुरति काव्यवस्तुनि व्यक्तमेव तत्तु सा न दुष्यति नहि वाचस्पति
नापि अक्षराणि पदानि वा कानिचिदपूर्वाणि घटयितुं शक्यन्ते तानि तान्येवोपनिबद्धानि न काव्यादि
षु नवतां विरुन्धन्ति तथैव पदार्थरूपाणि श्लेषादिमयान्यर्थतत्त्वानि ॥ तस्माद्यदपि तदपि रम्यं यत्र लो
कस्य किंचित् स्फुरितमिदमितीयं बुद्धिरभ्युज्जिहीते अनुगतमपि पूर्वच्छायया वस्तु तादृक् सुक
विरुपनिबध्नन्निन्द्यतां नोपयाति यदपि तदपि रम्यं काव्यशरीरं यत्र लोकस्य किंचित् स्फुरितमिद
नोनिःस्फीयेबुद्धिरभ्युज्जिहीते ॥

स्फुरणेयं काचिदिति [illegible] दयानां चमत्कृतिरुत्पद्यते तदनुगतमपि पूर्वच्छायया वस्तु तादृक् सु
कविर्विवक्षितव्यङ्ग्य[illegible]वाच्यार्थसमर्पणसमर्थशब्दरचनारूपया बंधच्छाययोपनिबध्नन्निंद्यतां नैव
याति ॥ तदित्थं स्थिते प्रतायन्तां वाचो निमितविविधार्थामृतरसा न सादः कर्तव्यः कविभिरनवद्ये स्व
विषये परस्वादानेच्छाविरतमनसो वस्तु सुकवेः सरस्वत्येवैषा घटयति यथेष्टं भगवती ॥ संति
नवाः काव्यार्थाः परोपनिबद्धार्थविरचने न कश्चित्कवेर्गुण इति भावयित्वा परस्वादानेच्छाविर
तमनसः सुकवेः सरस्वत्येषा भगवती यथेष्टं वस्तु घटयति । येषां सुकृतीनां कवीनां प्राक्तनपुण्य
भ्यासपरिपाकवशेन प्रवृत्तिस्तेषां परोपरचितार्थपरिग्रहनिःस्पृहाणां स्वव्यापारो न क्वचिदुप
युज्यते । सैव भगवती सरस्वती स्वयमभिमतमर्थमाविर्भावयति । एतदेव हि महाकवित्वं म
हाकवीनामिति ॥ इत्यानन्दवर्धनविरचिते सहृदयालोके चतुर्थ उद्योतः ॥

बु॰
बोध॰
१८२

निस्याक्लिष्टस्माप्तयोचितगुणालंकारशोभाहृतो यस्माद्भूस्त्वसमीहितं सकृतिभिः सर्वं स
मासाद्यते काव्यात्खिलसौख्यधाम्निविबुधोद्यानेश्वनिर्दर्शितः सोयंकल्पतरूपमानमहिमा
भोग्योस्तुभ॰ व्यतां ॥ समाप्तश्चसप्तदशपल्लवः याश्लोकः यालंकारोबोधनिर्वृति ॥ सत्कवितया
विषयंस्फुरितप्रस्तुतकस्यमनःस्वपरिपक्वाधियांयदासीत् तद्याकरोत्सफलयोदयलाभहेतोर्वा
नन्दतुषंदइतिप्रथितामभिधानः ॥ शुभमस्तुसर्वजगताम

...नमः
...इत्या...

सर्वम् १८७ पत्रः